

BARTÓK ISTVÁN

**„SOKKAL MAGYARABBÚL SZÓLHATNÁNK ÉS
ÍRHATNÁNK”**

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KRITIKA

SZERKESZTI

TARNAI ANDOR

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

KÉSZÜLT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

BARTÓK ISTVÁN

**„SOKKAL MAGYARABBÚL
SZÓLHATNÁNK ÉS ÍRHATNÁNK”**

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között

AKADÉMIAI KIADÓ
UNIVERSITAS KIADÓ

BUDAPEST, 1998

Lektorálta
Bitskey István

Megjelent a Művelődési és Közoktatási Minisztérium
Felsőoktatási Pályázatok Irodájának
„Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program”-ja
keretében

A könyv kiadását támogatta:
Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA)

Első kiadás: 1998
© Bartók István
A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és az Universitas Kiadó igazgatója
Budapest, 1998
Fedélterv: Akadémiai Kiadó
Szedés, tördelés, szerkesztés: Universitas Kiadó
Készült az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében
Megjelent 21 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0139–178 X
ISBN 963 9104 25 6

„Tsak ne sajnálnók a' fészket, nem a' Deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szóllásokra, meg-tudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk.”

Medgyesi Pál: *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Bártfa, 1650. Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz.

TARTALOM

Előszó	13
Bevezetés	16
A.) Összefoglaló kézikönyvek	21
Első rész – Grammatikai és poétikai irodalom.....	21
Első fejezet – Grammatikák.....	23
I. Klasszikus nyelvek.....	23
1. Görög	23
2. Héber	24
3. Latin	26
II. Magyar grammatikák.....	32
1. Magyar grammatika magyarul	32
2. Magyar grammatikák latinul	33
Második fejezet – Szótárak.....	35
I. A vizsgált periódus előtti munkák újabb kiadásai	35
II. Az 1630–1700 között keletkezett művek	36
1. Erdőbényei Deák János	36
2. Comenius-kiadások	37
Harmadik fejezet – Grammatikai munkák az iskolán kívül	40
Negyedik fejezet – A grammatikától a poétika felé	41
I. A metaplasmus a grammatikákban.....	42
II. A metaplasmus a poétikákban.....	46
Ötödik fejezet – A humanizmustól a klasszicizmus felé. Egy gyakran változó grammatika poétikai vonatkozásai	48
I. Kolozsvártól Debrecenig.....	49
1. 1556: Molnár Gergely	49
2. 1575: Enyedi György	50
3. 1602: Alvinci Péter.....	51

II. Sárospataktól Kolozsvárig	52
1. 1661: J. C. D.....	52
2. 1664: Vásárhelyi Péter	55
3. 1694: Tótfalusi Kis Miklós.....	56
Hatodik fejezet – Összegzés	57
Jegyzetek	60
Második rész – Logikai irodalom	74
Első fejezet – Irányzatok.....	77
I. A katolikus skolasztika.....	77
II. A protestáns orthodoxia	78
III. Ramus és a rámizmus	79
IV. Szinkretikus irányzatok	80
V. Kartezianizmus	97
Második fejezet – Összegzés	99
Jegyzetek	101
Harmadik rész – Retorikai irodalom	107
A.) Világi retorikák.....	108
Első fejezet – Áttekintés	110
I. Irányzatok	110
1. Katolikusok	110
2. Evangélikusok.....	111
3. A református orthodoxia	112
4. A rámista „zsákutca”.....	114
5. Evangélikus és református szinkretizmus.....	114
II. Segédkönyvek.....	122
III. Összegzés	125
Második fejezet – Buzinkai Mihály retorikai munkássága	127
I. Buzinkai és Sárospatak	128
II. <i>Institutiones Rhetoricae</i>	133
III. <i>Institutiones Oratoriae</i>	138
IV. Összegzés.....	141
Jegyzetek	143
B.) Egyházi retorikák.....	150
α.) Ars orandi	150
Első fejezet – Imádkozás és imádság	151
I. Misztikusok és prófétikusok	151
II. Az imádság retorikája.....	157
III. Az imádság elméleti kérdései a magyar irodalomban	163

Második fejezet – A magyar ars orandi	168
I. Medgyesi Pál: <i>Doce nos orare</i>	168
1. „Az ékessen-szólással-valo könyörgés szabados”	168
2. „Az Rend ékes és igen szükséges”	170
II. Szilágyi Tönkő Márton: <i>Biga pastoralis</i> – <i>Ars orandi</i>	174
III. Összegzés	175
Jegyzetek	176
β.) <i>Ars concionandi</i>	184
Első fejezet – Az alkalmazkodás művészete	185
I. Alkalmazkodás a hallgatóság lelki szükségleteihez	185
II. Alkalmazkodás a közönség műveltségéhez	186
1. A középkori ars praedicandi	186
2. Magyar szerzők angol mintái	190
3. Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija	192
4. Egy váradi antológia	194
5. XVII. századi magyar szerzők	196
6. Kitekintés a XVIII–XIX. századra	199
Második fejezet – Medgyesi Pál: <i>Doce praedicare</i>	200
I. A <i>Doce praedicare</i> felépítése	200
II. A <i>Doce praedicare</i> értékelése	204
1. Egyszerű beszédvázlat, egyszerű hallgatóság	204
2. Összetett beszédszerkezet, igényes közönség	204
3. A „szép módos rend”	207
4. A magyar terminológia	208
III. Összegzés	210
Harmadik fejezet – Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija ...	211
I. A feltételezés alapja	211
II. A rekonstrukció forrásai	212
1. A Szent Pál-levél magyarázata	212
2. <i>Lelki próbakő</i>	213
3. <i>Idvösség kapuja</i>	214
III. Összegzés	218
Negyedik fejezet – Martonfalvi Tóth György: <i>Ars concionandi Amesiana</i> ; Szilágyi Tönkő Márton: <i>Biga pastoralis</i>	219
I. Eredetiség és önállóság	220
II. Igényesség és színvonal	221
1. <i>Ars concionandi</i> és logika	221
2. <i>Ars concionandi</i> és retorika	224
3. <i>Dispositio</i> és alkalmazkodás	225
4. <i>Exordium</i> , <i>doctrina</i> , <i>usus</i>	227

5. Követelményrendszer.....	229
III. Magyar vonatkozások	229
1. Magyar művelődéstörténet.....	230
2. Elmélet és gyakorlat.....	230
3. Magyar terminológia.....	232
IV. Összegzés.....	234
Ötödik fejezet – Tanítás és oktatás: az elméleti gondolkodás fejlődése a XVII. század második felében.....	234
Jegyzetek	239
B.) Elszórt megjegyzésekből rekonstruálható nézetek	254
Első rész – Stiláris követelmények	254
Első fejezet – Elméletről elméletre	254
I. Genera dicendi	254
II. Argutia és popularitas	255
Második fejezet – Az „igaz Magyar módon való szóllás”	257
Harmadik fejezet – „A’ Magyar nyelvnek tulajdonságátul [...] nem messze távoztunk”	260
I. Stílus és tartalom.....	260
1. Stílus és tartalom egyenrangú.....	261
2. A tartalom fontosabb, mint a stílus.....	262
3. A stílus fontosabb, mint a tartalom.....	263
II. Az „együgyűektől” a „tudósokig”	263
1. „Az igasság egyigyi beszédben szokott járni”	263
2. „Az egy-ügyü kösségnek szava jarasa”	264
3. „Úri és városi rendek”	265
Negyedik fejezet – A stílus (és) az ember.....	266
Ötödik fejezet – Összegzés	268
Jegyzetek	270
Második rész – A fordításirodalom kérdései.....	283
Első fejezet – „A’ nyelvnek külömbsege a’ dolgot külömbé nem teszi”	284
I. Az eredetiség.....	284
II. Viszony más nemzetekhez	285
III. A nemzet felemeléséért.....	286
Második fejezet – „Ugyan szükséges-is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven írni”.....	287
I. Vallási szükségletek	287
II. Magyar könyvre magyar könyvvel	288
III. Jog, politika, természettudomány, históriák.....	289

Harmadik fejezet – „Hogy az Fordításnak [...] Folyasat [...] emlékezetben hagyhassam”	290
I. Filológiai pontosság	290
II. Átdolgozások	292
III. Fordítástechnikai problémák	293
Negyedik fejezet – „Serkennyetek-fel azért, Tudósok...”	294
I. Irigyek és gonoszok.....	294
II. A régiek emlékezete.....	295
III. Fordítók és fordítottak	296
Összegzés	297
Jegyzetek	304
Többször hivatkozott források, szakirodalom	324
A kötet szerzőjének a témához kapcsolódó publikációi (1978–1998).....	336
Rövidítések	338
Függelék	340
Névmutató	370

ELŐSZÓ

Az *Irodalomtudomány és kritika* című sorozatnak a kötetei a magyar irodalmi gondolkodás történetét dolgozzák fel.¹ Tarnai Andor 1984-ben megjelent könyve öleli fel a legrégebbi korszakot: monográfiájának tárgya a középkor. „A magyar nyelvet írni kezdik” – választotta munkájának címéül Tarnai Beatus Rhenanus latin mondatának fordítását; ezt a gondolatot tartotta jellemzőnek a szóbanforgó szakaszra. Az általa vizsgált időszak az akadémiai irodalomtörténet periodizációjához alkalmazkodva a kezdetektől körülbelül 1530-ig tart.

A jelen kötet korszakhatárait is Tarnai Andor jelölte ki, mint az MTA Irodalomtudományi Intézetében működő kritikatörténeti munkacsoport vezetője. Az 1630–1700 közé eső időszak a hagyományos korszakbeosztás szerint Magyarországon csaknem egybeesik „a barokk irodalom hőskorával”. Kezdő évszáma éppen százal több, mint a középkori kötetet lezáró 1530.

Az egymást követő évtizedek során mindig akadtak, akik tisztában voltak az anyanyelvi kultúra jelentőségével. „Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani kell” – fogalmazta meg Bornemisza Péter *Életrájának* utószavában, 1558-ban.² „A latinság iskolájába” járó magyar nyelv kifejezőmódjának alakításában a klasszikus példák mellett egyre nagyobb szerepet kaptak anyanyelvünk csak rá jellemző sajátosságai.

Az 1600-as években már mind többen törekednek arra, hogy a szóban és írásban kifejezett gondolatok mindinkább megfeleljenek a kialakulófélben lévő irodalmi normáknak. „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” – fogalmazta meg Medgyesi Pál 1650-ben. Ezt választottam könyvem címéül,

mert találóan összefoglalja mindazon erőfeszítések célját, amelyek az igényes követelményrendszer megteremtésére irányultak.

Egyetértőleg idézhetem Tarnai Andor meghatározását: „Irodalmi gondolkodáson a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását értem, ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt”.³ Mindez azonban különböző korokban mást és mást jelent. Szükségesnek látom könyvem módszertani meggondolásait egy bevezető fejezetben előrebocsátani. Ebben igyekszem kifejtetni, hogy az adott korszak sajtóságait szem előtt tartva mi az, ami egyetlen monográfia keretei között egységes egészként bemutatható, a parttalanná válás veszélye nélkül.

A vizsgált korszak irodalmi gondolkodását a maga teljességében feltárni még hosszú-hosszú időbe telhet. A régiség kritikátörténetének feldolgozása csak az utóbbi évtizedekben indult meg. Tisztelettel adózom Bán Imre és Tarnai Andor emlékének; az ő úttörő munkáik nyomán kezdtem meg tevékenységemet. Tarnai Andor nemcsak példájával és személyes szakmai irányításával, hanem baráti tanácsaival is támogatott. Tarnai Andor halála után Szörényi László vette át a kritikátörténeti munkacsoport vezetését, és sokat segített észrevételeivel.

Köszönettel tartozom továbbá mindazoknak, akiknek kutatásait kritikátörténeti szempontok határozták meg, és módszereikkel, eredményeikkel elgondolkodásra késztettek. Eddig a legtermékenyebbnek a XIX. század kutatása bizonyult, elsősorban Csetri Lajos, Dávidházi Péter, T. Erdélyi Ilona, Fenyő István, Korompay H. János, Németh G. Béla buzgalmának köszönhetően. A korábbi századok tudósai közül különösen hálás vagyok Ács Pálnak, Kecskeméti Gábornak és Pajorin Klárának, akik kritikátörténeti munkásságukkal nagymértékben ösztönöztek. Az ő kutatásaik eredményeképpen várhatóak az *Irodalomtudomány és kritika* sorozatnak azok a kötetei, amelyek a Tarnai-monográfia és az e könyv közötti száz év (1530–1630) irodalmi gondolkodását mutatják be.

Jelen kötetem anyagán mintegy húsz éve dolgozom, a témához kapcsolódó első publikációm 1978-ban jelent meg. Részeredményeimet folyamatosan közzétettem; ezeknek a tanulmányoknak a jegyzékét a könyv végén, a szakirodalmi bibliográfia után közlöm. Ennek a monográfiának körülbelül a fele volt kandidátusi értekezésem; az anyag további formálásában sokat köszönhetek akkori opponenseimnek, Ötvös Péternek és Bitskey Istvánnak. Az utóbbinak e kötet lektorálásáért fejezem ki köszönetemet.

Szerettem volna az 1630–1700 közötti időszak irodalmi gondolkodásának kutatását a legfontosabb források feltárásával, rendszerezésével és értékelésével megbízhatóan megalapozni. Tisztában vagyok vele, hogy ez csak a kezdet. Én örülnék a legjobban, ha újabb szempontok és összefüggések felvetésével, mind mélyebbre hatoló vizsgálatokkal, eddig elhanyagolt részterületek feltérképezésével sikerülne a korszak kritikátörténetét egyre pontosabban megismerni. Jelen monográfiám célját Medgyesi Pál szavaival határozom meg: „En mint hogy most nagyubbal ’sem kedveskedhetem, tsak ez illy önkéjén egyebeknek útát mutogató emberséges embernek tisztit vállalom, a’ mennyire lehet, magamra”.⁴

BEVEZETÉS

„Nálunk az esztétika mindeddig nagy parlagság, mert alig bírunk négy, öt elv szerint gondolkozó széptanárt felmutatni, azok is csak töredékesen írtak, s megértésökhöz szükség másutt keresni kulcsot, elolvasni egy két idegen esztétikai könyvet, hogy be tudjuk cövekelni valamely rendszerbe elszórt nézeteiket.” Így jellemezte a magyar szellemi viszonyokat a XIX. század közepén Erdélyi János.⁵ A két évszázaddal korábbi helyzetre mindez fokozottan igaz.

Nem könnyű feladat egy olyan korszak irodalomfelfogásáról írni, amelyet századok választanak el a mai értelemben vett irodalomelmélet és kritika „feltalálásától”. Az 1600-as évek irodalmi gondolkodásáról akkor alkothattunk teljes képet, ha majd egységben tudjuk szemlélni az elméleti rendszerezéseket és az írók gyakorlatából leszűrhető tanulságokat. Az irodalmi tevékenység korabeli „működése” teória és praxis szembesítéséből bontakozhat ki igazán meggyőzően. Csakis mélyreható kutatások alapján nyilatkozhatunk arról, milyen mértékben és hogyan befolyásolták a kanonizált követelmények az írói életműveket, vagy a kialakult szokásrendszer hogyan hatott vissza a normatív célú elméleti összefoglalókra.

Minderre azonban csak mindkét oldal alapos ismeretében nyílhat lehetőség. Közel egy évszázad elméletének és gyakorlatának teljességét, komplex összefüggésrendszerét feldolgozni semmiképpen sem lehet egyetlen monográfia feladata. Ha ennek az óriási területnek legalább egy részét megnyugtatóan fel akarom tárni, körül kell határolnom vizsgálódásaim körét.

Lemondok a praxisról, a teóriát választom: ezen belül is szűkítem a kört a rendelkezésünkre álló anyag jellegének megfelelően, a feladat elvégezhetőségének határáig. Eltekintek tehát az irodalmi szövegekből kikövetkeztethető elvek rekonstruálásától; legfeljebb egyes szerzők elméleti kézikönyveinek értelmezéséhez hívom segítségül más irányú munkásságukat.

A kor irodalomszemlélete elszórt megjegyzésekben éppúgy megfogalmazódott, mint rendszerező igényű összefoglalásokban. Könyvem nagyobbik részében az utóbbiakat, az irodalomelméleti kézikönyvnek tekinthető munkákat vizsgálom. Az innen-onnan összekeresgélhető megjegyzéseknek két nagyobb témakörhöz, a stílushoz és a fordításhoz kapcsolódó csoportjával foglalkozom.

Az 1630–1700 közötti időszak irodalmi követelményrendszerét keresve megállapítható, hogy a korabeli „elv szerint gondolkozó széptanárok” munkássága, az elméletírás szorosan összefonódik az oktatással: az itthoni szerkesztésű teoretikus munkák legnagyobbbrészt iskolai célra készültek. Jóllehet tömegével állnak rendelkezésünkre a korszak tankönyvei, Bán Imre alapvető munkájától¹⁶, a Tarnai Andor–Csetri Lajos-féle szemelvénygyűjteménytől¹⁷, Kecskeméti Gábor munkásságától¹⁸ és egy-két ritka kivételtől eltekintve a kutatás jószerével tudomást sem vett erről a forráscsoportról. Pedig látnunk kell, hogy a korszak irodalomelméletének normatív igényű megfogalmazását legvilágosabban az iskolai tankönyvek és az ígéhirdetőknek szánt egyházi retorikák tartalmazzák.

Célszerűnek tartottam tehát a számításba vehető források módszeres feldolgozását a tanítást segítő kézikönyvekkel kezdeni. Tudnunk kell, milyen külföldi műveket adtak ki Magyarországon és Erdélyben; kik azok a szerzők és milyen irányzatokat képviseltek, akik szükségesnek tartották, hogy hallgatóik számára saját maguk szerkesszenek tankönyveket, és azokat itthon nyomtassák. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a magyar szerzők munkássága hogyan kapcsolódott az egyes szakterületek külföldi irodalmához.

Az 1600-as években egyre erősödtek azok a pedagógiai törekvések, amelyek az újabb természettudományos és filozófiai felfedezések, nézetek szellemében (Bacon, Locke, Descartes, Spinoza...) az oktatás reformját próbálták megvalósítani. A középkori és humanista tradíciókat egyesítő iskolarendszer kritikájában leginkább annak *verbális* és *formális* mivoltát marasztalták el a reformpedagógia hívei (Comenius, Ratichius). Az újító kísérletek ellenére azonban a barokk-korban alapvetően változatlan maradt a XVI. században újrarendszerezett képzési metódus, mind katolikus, mind protestáns vonalon. A természettudományos ismeretek alig jutottak szerephez a humaniorák mellett; az utóbbiakat a grammatika–logika–retorika hármassága határozta meg Európa-szerte a XVII. században, de még a következő század első felében is. Ez szabta meg az irodalomról való gondolkodás kereteit. Ide tartozott a poétika is, de korántsem a fogalom mai értelmében; Tóth Sándor

megfogalmazása szerint a latin humanitás irodalomfelfogásában „a poétika-tudat és a költészetelmélet a grammatika és a retorika közé szorult”.⁹

A művészet filozófiai elméleteként majd Baumgarten vezeti be az esztétika fogalmát; Herder oktatási elképzeléseiben jelenik meg az új nyelv- és irodalomfelfogás az iskolák számára.¹⁰ Magyarországon a XVIII–XIX. század fordulója körül bontakozik ki az a folyamat, amelynek nyomán majd a poétika kap jelentős szerepet az irodalomhoz kapcsolódó gondolatok megfogalmazásában: „az esztétika hatására [...] kikerül a humanitás oktatási rendszerének elemeit jelentő grammatika és retorika szorításából”.¹¹

Így tehát a XVII. századi Magyarország és Erdélyben az iskolai használatra szánt kézikönyvek között keresve az irodalomról alkotott nézeteket befolyásoló szakterületeket, a grammatikai–poétikai, logikai és retorikai kompendiumokból kell kiindulnunk. Kilépvé az iskolai keretek közül, nem hagyhatjuk ki a vizsgáldásból az egyházi retorikákat sem.

Kitűzött célom megvalósításához először is minél teljesebb áttekintésre törekedve kell számba vennem a fentebb meghatározott körbe tartozó forrásokat. Szükség esetén hivatkozom a korszak elméleti munkásságát feldolgozó szakirodalom eredményeire, de legnagyobbbrészt az eddigi kutatás által figyelembe nem vett nyomtatványokat ismertetem.

A források feltárása elkerülhetetlen. A korszak magyarországi elméleti irodalmához kapcsolódó kutatások helyzetét Tarnai Andor érzékelteti a legpontosabban, amikor azt írja, hogy az idetartozó munkák „tekintélyes része még feltárára vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva és kéziratos formában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain. [...] százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig”.¹² Tisztázandó tehát a tüzetesebben soha nem vizsgált kiadványok mibenléte, továbbá, hogy azok milyen nagyobb összefüggésekben hogyan helyezkednek el. Az eddig sokszor csak bibliográfiai adatként ismert tételeket megkísérlem legalább néhány mondattal jellemezni, és kiemelni szempontunkból említésre érdemes vonásaikat. Mivel az irodalmi gondolkodás alakulását mutató tények könnyen elsüllyedhetnek a nevek, címek, évszámok tengerében, az egyes diszciplínákról szóló részek végén összefoglalom mindazt, ami az adott szakterület vizsgálata alapján adalék lehet a korszak kritikátörténetéhez.

Elsősorban a nyomtatott kézikönyveket veszem figyelembe, indokolt esetben kitérek a nem oktatási célú vagy kéziratos munkákra is. Pontos statisztikát a használt tankönyvekről nem lehet készíteni. RMK-ba tartozó kiadványok a Szabó–Hellebrant-féle anyaggyűjtés lezárása után is váltak ismertté –

és ki tudja, hány fog még előbukkanni, és melyek azok, amelyek egykori létéről már soha nem szerezhettünk tudomást...

A legnehezebben az itthon használt, külföldi kiadású könyvek helyzete mérhető fel. Néhányra akad utalás a feldolgozott forrásokban, de a legkülönbözőbb helyekről kerülhetnek elő újabb adatok. Ismeretes olyan nézet is, amely szerint „a használatba vett könyvek legnagyobb része külföldről való behozatal útján aligha volt megszerezhető, tehát ezekről utánnnyomások készültek. Az utánnnyomások hitele is nagyobb maradt, ha az új kiadáson sem cím, sem kiadó, sem az évszám nem változott s nyilván az áruk is jobban tartható volt”.¹³ Mindazonáltal feltételezhető, hogy a hozzáférhető források alapján ha teljes képet nem is, de jellemző keresztmetszetet lehet felvázolni a korszak elméleti irodalmáról.

Előrebocsátandó, hogy a sok latin nyelvű munka nagyobb részének legfőbb kritikátörténeti jelentősége *maga a megjelenés ténye*. Az igényes összefoglalók létrejötte és hazai kiadása akkor is fontos, ha a követett irányzat Európa-szerte használt tankönyveihez képest nem nyújtanak újdonságot. Különösen becsesek a különböző diszciplínáknak a magyar szellemi életbe való integrálását célzó kísérletek. Ezek során nem ritkán a nemzeti nyelvet is figyelembe vették.

A korszak legtöbb magyar szerkesztésű elméleti kézikönyvére érvényesek azok a mondatok, amelyekkel Szilágyi Tönkö Márton jellemezte saját imádság- és prédikációelméletét: „A korábban megjelent művek gondolatmenetét, tartalmát szigorú rendszerbe foglaltuk: ami ezekben a munkákban hol itt, hol ott, elaprózva található, azt összerendeztük; megvilágítottuk a különböző részek összefüggéseit, egymással való kapcsolatukat. Ahol egyik-másik tekintetben hiányosságokat találtunk, a helyet kiegészítettük, kibővítettük; a nehezen érthető dolgokat könnyen felfoghatóvá alakítottuk, kiemeltük a lényegét, és minden esetben példákkal tettük szemléletessé. Végül is: ami a tudósok nem túl ismert és hozzáférhetetlen könyveiben lappangott, mintha a börtön homályából szabadítottuk volna ki, a nyilvánosság napvilágára hoztuk”.¹⁴ A rendszerezéshez, a kíváncsi ismeretek egységbe szerkesztéséhez a téma alapos ismeretén túl logikus gondolkozás, biztos arányérzék és számos egyéb írói készség szükséges. Ha a végeredmény színvonalas kézikönyv, az összeállító munkájának alkotó jellegét és a mű értékes szellemi produktum mivoltát nem vonhatjuk kétségbe. XVII. századi irodalmi gondolkodásunk ezen fontos dokumentumai ezért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet.

A kézikönyvek ismertetésében az egyes szakterületek szerint haladok. A grammatikai munkák közvetlenül nem kapcsolódnak az irodalmi gondolkodáshoz, de mivel azok alapozták meg a további tanulmányokat, velük kell kezdeni a vizsgálódást. Különösen fontosak a verstannal való átfedések. Könyvem első részében a grammatikai és a poétikai munkákkal foglalkozom. Az irodalmi gondolkodás legjellemzőbb dokumentumait keresve a korszak irodalomelméletéhez, a retorikához jutunk, az viszont nem értelmezhető a mögötte álló logika nélkül. Ezért tárgyalom a második részben a logikai kézikönyveket. A harmadik részt a retorikának szentelem. Először az iskolai képzésnek a grammatika és a logika mellett harmadik alappillérét, a világi ékesszólást vizsgálok, majd az egyházi retorikákat: az imádkozás és a prédikáció szerkesztését összefoglaló munkákat.

Külön fejezetekben, részletesebben tárgyalom azokat a kompendiumokat, amelyeket a XVII. század második felében az irodalmi gondolkodás legfontosabb dokumentumainak tartok: Buzinkai Mihály, Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton retorikáit.

Az önálló kézikönyvek áttekintése után elszórt megjegyzésekből kísérelek meg bizonyos elgondolásokat rekonstruálni. Mint már röviden utaltam rá, ebben a részben két területet érintek: a stiláris követelményekről és a fordítás-irodalom kérdéseiről megfogalmazott nézeteket. Megpróbáltam az esetlegesen fel-felbukkanó adalékokból minél többet feltárni, és az anyagból kirajzolódo rendszerszerűséget érzékeltetni.

Könyvem zárófejezetében összefoglalom mindazokat az eredményeket, amelyek reményeim szerint hozzájárulhatnak a korszak irodalmi gondolkodásának alaposabb megismeréséhez: teljesebbé teszik eddigi ismereteinket, és használható kiindulásul szolgálhatnak a további kutatásokhoz.

A.) ÖSSZEFOGLALÓ KÉZIKÖNYVEK

ELSŐ RÉSZ

GRAMMATIKAI ÉS POÉTIKAI IRODALOM

A XVII. század oktatási elképzeléseiben a grammatika a tudományokkal való ismerkedés első fokozatát jelentette. Nem versenghetett a logikával és a retorikával, hiszen a humanisták visszatérve az antik nyelvszemlélethez megszüntették a grammatikának azt az enciklopédikus hatáskörét, amellyel a középkor ruházta fel. Ebben a még évszázadokig ható felfogásban a diszciplína nélkülözhetetlen segédeszköz; a logika és a retorika elsajátításának alapfeltétele, minden tudás kezdete. Éppen ezért fontos a magyar kritikátörténet számára, hogy nem kevés hazai szerző elméleti munkássága, gyakran tudományos igényű írói, szerkesztői tevékenysége nyelvi kézikönyvek összeállításában teljesedett ki.

A hazai grammatikai nézetek alakulását azért sem hagyhatja figyelmen kívül az irodalmi gondolkodás kutatója, mert nyelv és irodalom elválaszthatatlan. A nyelvi ismeretek nemcsak az iskolában voltak hasznosíthatók: a grammatika közvetve befolyásolta az iskolán kívüli világot. A tanult emberek nyelvhasználata ugyanis – akár szóban, akár írásban – szélesebb körben is éreztethette hatását. Vonatkozik ez az anyanyelvre éppúgy, mint a közéletben még sokáig használatos latinra. A nyelvi rendszerek tökéletesítését, tanulásuknak megkönnyítését célzó törekvések önmagukban is értékes részei a magyar tudományos gondolkodásnak; az irodalomelmélet történetében különösen fontosak a grammatika és a poétika összefüggései, ezért a megfelelő helyen – ennek a résznek a negyedik és az ötödik fejezetében – azokra is kitérek.

A nyelvi ismereteket feldolgozó kézikönyvek kritikátörténeti szempontú áttekintése során az iskolai képzésre összpontosítva nem veszem figyelembe az olyan nem oktatási célú műveket, leveleket és egyéb forrásokat, amelyek a magyar nyelvet, nyelvhasználatot, helyesírást érintő megjegyzéseket vagy akár hosszabb elmélkedéseket tartalmaznak.¹⁵ A nyelvi kultúrához kapcsol-

lódó két fontos területtel e könyv utolsó részében foglalkozom: a grammatika, poétika, logika és retorika önálló kézikönyveinek tárgyalása után a sok helyről összeszedhető, elszórt megjegyzések alapján kísérelem meg rekonstruálni a korszak felfogását a stílusrétegek és a fordítás kérdéseiről. A most következő fejezetekben a tankönyveken belül is eltekintek azoktól a munkáktól, amelyek a magyar vagy a latin nyelv elemi ismereteit taglalják. Ide tartoznak az abecedáriumok és a colloquiumok, azaz „gyermeki beszélgetések”.

Mai kifejezéssel élve azt mondhatnám, hogy a feldolgozott munkák két fő csoportja: a nyelvtanok és a szótárak. Ezeket a terminusokat azonban kerülni igyekszem, egyrészt azért, mert anakronisztikusak volnának az adott időszakra vonatkoztatva. A *nyelvtan* szavunk először 1835-ben jelent meg nyomtatásban, és az 1840-es években kezdett elterjedni.¹⁶ A *szótár* szót a XVIII. század közepéig nem használták; azokat a munkákat, amelyeket ma így határoznánk meg, magyar kifejezéssel hívták *neves könyvnek*, *szók lajstromának* vagy *szókat magyarázó könyvnek*, fajtájuktól függően, de magyar szövegösszefüggésben is gyakoribb volt a latin elnevezés.¹⁷ Grammatikákról és lexikonokról, nómenklatúrákról vagy dikcionáriumokról beszélek azért is, mert a XVII. században egy idegen nyelv elsajátítását sokkal többféle és más jellegű segédeszköz tette lehetővé, mint amire a *nyelvtan* és a *szótár* mai értelme alapján gondolhatunk.

Sokszor nehéz elkülöníteni, hogy egy-egy mű grammatika-e vagy valami szótárszerűség. Vannak olyan munkák, amelyeket a szakirodalom egy része nyelvtannak, más része szótárnak tart. Gyakran fordulnak elő egy kiadványon belül különböző jellegű részek, már csak ezért sem lehet a két csoportot me-reven elkülöníteni. Az anyag felosztásánál tehát az abszolút következetességről le kell mondani.

Ennek a résznek az első fejezetében az inkább grammatikának tekinthető művekkel foglalkozom. Először a klasszikus nyelvek, a görög, a héber és a latin segédeszközeit tekintem át. Ezután a magyarul, majd latinul írott magyar grammatikákat veszem sorra. A második fejezetben térek át azokra a munkákra, amelyek a mai értelemben vett szótárakhoz állnak közelebb. Ezen belül előbb a vizsgált periódus előtti munkák újabb kiadásaira vetek egy-egy pillantást, majd az 1630–1700 között keletkezett művekre. A harmadik fejezetben olyan grammatikai jellegű kiadványokról ejtek szót, amelyek nem az iskolai oktatás számára készültek. Ezt követően két fejezetben vizsgálom a grammatika és a poétika átfedéseinek néhány tanulságos esetét.

ELSŐ FEJEZET GRAMMATIKÁK

I. Klasszikus nyelvek

Nem tűnik haszontalannak számba venni a három szent nyelv elsajátításához itthon kiadott segédeszközöket. Ilyen célú összefoglalásról nincs tudomásom. A szakirodalomban az idegen szerzők könyvei jórészt legfeljebb szétszórt bibliográfiai tételekként szerepelnek. A magyar írók sincsenek sokkal jobb helyzetben, pedig a hazai szerkesztésű klasszikus grammatikák is tartalmaznak figyelemreméltó magyar vonatkozásokat.

1. Görög

A vizsgált korban a három szent nyelv közül a görögre fordították a legkevesebb figyelmet. A leendő teológustól ugyan megkövetelték ismeretét, de fontossága nem vetekedhetett sem a protestánsok héber-kultuszával, még kevésbé az európai közös nyelvvel, a latinnal. Az ismert bibliográfiai adatok szerint a Magyarországon kiadott görög grammatikák száma elmarad a héber és a latin nyelvkönyvekétől.

A jezsuita Jacobus Gretser görög grammatikáját sokszor adták ki nálunk, néhányszor a vizsgált időszakban is.¹⁸ Gretser *Rudimentája* egyébként rövidített kivonat: a szerző egy 1593-ban megjelent háromkötetes görög grammatikájának első kötete alapján készült.¹⁹

A brassói nyomdász, Valentinus Wagner nevével megjelent görög grammatika a XVI. században volt népszerű, az RMK II. négy megjelenését tartja számon. A XVII. században egy kiadásról tud: éppen a vizsgált korszak első évében, 1630-ban látott napvilágot Brassóban.²⁰

A gyulafehérvári főiskola számára készült Alsted görög grammatikája. *A Rudimenta linguae Graecae* egyetlen ismert kiadása 1634-ből való, Alsted előszavának keltezése 1633-as.²¹ Alsted mind a három szent nyelv tankönyvét elkészítette, természetesen minden esetben latin magyarázatok teszik világossá a tudnivalókat.

A görög grammatika első fele a declinációkat és a conjugációkat tárgyalja. A második rész, ami a jó száz lapos könyvnek mintegy utolsó harmadát teszi ki, a görög alapszókincset tartalmazza, latin megfelelőikkel, így görög–latin szótárnak is tekinthetjük. Ezt Alsted – comenianus terminológiával – *Sylvula vocum Graecarum*nak nevezi, az élőfejek pedig *Rudimenta Lexici Graeci*

gyánánt jelzik. A munkát egy táblázat zárja, amelyik megmutatja, hogy a görög diftongusok, magán- és mássalhangzók hogyan mentek át a latinba.

Ez a grammatika minden bizonnyal csak az *egyik* Alsted két görög nyelv-könyve közül. A másodikról a szerző előszavából tudunk. Leírja, hogy a főiskolán a görögöt két évig kell tanulni. A meglévő mű az első év anyaga, ami a következő évi elmélyültebb tanulmányok megalapozását célozza. Hogy a második évre szóló tankönyv nemcsak terv volt, hanem a professzor el is készítette, arra a használt igeidőből lehet következtetni. Az elemi ismereteket (*Rudimenta!*) a tanulónak azért kell jól az elméjébe vésnie, „ut puer anno proximo jucunde et hilariter accedat ad capessenda praecepta Grammaticae Graecae; quam sic *adornavimus*, ut gemina sit Latinae nostrae”. (Lehet, hogy kinyomtatására nem került sor, és kéziratos másolatait használták?) Mint látni fogjuk, a latinból fennmaradt mind a két fokozat, a *rudimenta* és a *praecepta* is.

Nem hagyhatjuk említés nélkül Károlyi Péter *Elementa Graecae Grammaticae* című munkáját. Igaz, hogy a XVI. században készült, de egyszer még a vizsgált időintervallumban is érdemesnek tartották megjelentetni, Lőcsén, 1647-ben – legalábbis erről tudnak a bibliográfiák.²²

2. Héber

Ami a héber grammatikákat illeti: sokkal több magyar vonatkozású munkáról van tudomásunk, mint ahányhoz hozzá lehet jutni; kétséges, hogy léteznek-e egyáltalán még valahol példányok. Az 1600-as években is tovább élt az a felfogás, amelyet a XVI. század elején alapoztak meg: a héber nyelv minden tudás alapja. Elsősorban nem is nyelvészeti, hanem teológiai megfontolásokból terelődött a figyelem az első és legtökéletesebb nyelvre, a *lingua primigenára*. A kor tudósai meg voltak győződve róla, hogy a héber volt Isten és az angyalok nyelve, Isten erre tanította Ádámot, az egész emberiség ezt használta egészen a bábéli nyelvezavarig; a kinyilatkoztatások is héberül hangzottak el. Mindezekből következően nemcsak a nyelv alapos elsajátítására fordítottak sok gondot, hanem aktív használatára is. Létezett magyar szerzők által művelt héber nyelvű tudományos irodalom; sok héber üdvözlő versről is tudomásunk van.²³ Érthető, hogy a nyelv megtanulásának érdekében sokan fogtak valamilyen segédeszköz elkészítéséhez.

Egy külföldi szerző héber grammatikájának itthoni megjelenését regisztrálják a bibliográfiák: Jacobus Alting groningeni professzor munkáját – *Fundamenta punctuationis Linguae Sanctae, sive grammatica Hebraea* – Tótfalusi

Kis Miklós adta ki 1698-ban.²⁴ A címlap szerint ez a harmadik kiadás – egyáltalán nem bizonyos, hogy nálunk. A British Museum katalógusában szerepel egy holland *editio tertia* 1675-ből, amelynek címléírása pontosan meggyezik a kolozsváriéval. Lehetett akár ez is a közvetlen minta.

A gyulafehérvári nyelvoktatási program keretében Alsted egy kötetben adta ki héber és káldeus grammatikáját, 1635-ben. A *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* háromnegyede felel meg a cím első részének. A káldeus grammatika – Alsted bevezetője szerint – alkalmas arra, hogy a szír nyelv alapjait is meg lehessen tanulni belőle, mivel a két nyelvnek sok közös vonása van.²⁵

A Németalföldön tanuló magyarok odakint megjelentetett héber grammatikáiból mindössze Komáromi Csipkés György munkájának jutottam példányához. Néhány esetben a bibliográfiai leírások is elárulnak olyasmit, ami a kritikátörténet számára nem lehet érdektelen. Kismarjai Veszelin Pál református lelkész és tanár „személyében üdvözölhetjük az első magyar szerzőt a héber grammatikairás területén.”²⁶ A *Brevis Institutio ad cognitionem linguae Hebraicae* Franekerben látott napvilágot, 1643-ban.²⁷ Rendeltetése nem lehet kétséges: a címében is szerepel, hogy „usui Scholarum Hungaricarum” készült. Figyelemre méltó, hogy a szerző nem egy bizonyos iskolára gondolt – például arra, ahol tanít –, hanem grammatikájának kiadása a magyar művelődéshez való hozzájárulást jelentette számára. Az előszót nem kisebb személyiség írta, mint Johannes Coccejus. Szabó Károly még tudott egy debreceni példányról.

Időrendben most következik Komáromi *Schola Hebraica*-ja (Utrecht, 1654).²⁸ 1662-ben Rostockban jelent meg a későbbi körmöcbányai evangélikus iskolaigazgató, Parschitius Dániel munkája, az *Octo Tabulae grammaticae linguae Sanctae* – ennél többet nem is tudni róla.²⁹ A református Szathmárnémeti Mihály 1667-ben Franekerben nyomatta ki munkáját, címe: *Tyrocinium Hebraicum avagy linguae Hebraeae Institutio*. A szerző magyar nemzetűdata hasonlóképpen nyilvánul meg, mint Kismarjainál: a munka „in gratiam suae Gentis adornata”. Szathmárnémeti később a tokaji iskola rektora lett; ezt a művét Tokaj és Szatmár város tanácsának ajánlotta. Külön érdekesség – ugyancsak pusztán a címléírásból tudható –, hogy a szerző csatolta művéhez a szír és a szamaritánus ábécét is, tudván, hogy az érdeklődők nem egykönnyen találhatnak ilyesmire: „accessit Alphabetum Syriacum et Samaritanum ab eorum raritatem”.³⁰

Wittenbergben adta ki grammatikáját 1677-ben az evangélikus Pilarik Ézsaiás. A héber betűs cím után következik a magyarázat: *seu Summarium linguae Sanctae*.³¹

A vizsgált időszak végén megjelent magyar szerzőtől Magyarországon egy héber grammatikai mű, Kaposi Sámuelnek, a gyulafehérvári főiskola professzorának *Memoriae Hebraicae*. Tótfalusi Kis Miklós adta ki 1698-ban, ugyanabban az évben, amikor a már említett Altting-féle héber grammatikát. Kaposi munkáját tartják az első hazai héber betűkkel nyomott könyvnek.³² A könyvecske a héber alapszókincset tartalmazza a latin megfelelőikkel. Az első részben a szerző a héber szavakat – először a névszókat, majd az igéket, végül a partikulákat – latin betűs átírásban közli. Ezzel a tanulók dolgát kívánja megkönnyíteni, mivel jól tudja, hogy sokakat már az olvasás nehézsége megrettent, és tanulmányaikat jóformán még el sem kezdik, máris abbahagyják.³³

3. Latin

A XVII. századi nyelvkönyvek közül a legtöbb – érthető módon – latin grammatika. A magyar vonatkozású kiadványok is ezt tükrözik; a középkori szerzőktől a kortársakig bő a választék. Úgy tűnik, hogy ezeket a szakirodalom különösebb figyelemre nem méltatta, pedig az anyanyelvi betoldások miatt akár a magyar nyelvtudomány történetéhez is szolgálhatnak adalékokkal; a kritikátörténetnek legalább a létezésükről és legfontosabb jellemzőikről tudomást kell vennie.

A latin nyelvi ismeretek megszerzésének egyik legfőbb forrása évszázadokon keresztül Donatus volt. Szent Jeromos tanítójának IV. századi művét számtalanszor átdolgozták, újra meg újra kinyomták. A *De octo partibus orationis methodus* lényegében az *etymologia*, azaz alaktan. A nyolc rész szófajok szerint veszi végig a tudnivalókat. Az alaktan az idők során kiegészült a mondatok szerkesztésének szabályaival, a *constructió*val; az oktatás magasabb szintjén mindezekhez verstani ismereteket is csatoltak. (A poétikáról szóló fejezetekben erről részletesebben szólok.) Donatus a magyar grammatikai irodalom történetében is fontos helyet foglal el: egyik első nyelvtanunk, Sylvester János *Rudimentája* (1527) magyar értelmezésekkel is ellátott Donatus-kiadás. A különféle változatokat nálunk legtöbbször a XVI. században nyomták ki, de négy alkalommal még a vizsgált időszakban is. Ebből a csoportból a lőcsei kiadás-sorozat első darabját (1678) néztem át.³⁴ Ebben a re-

dakcióban elég ritkán és rendszertelenül, de magyar értelmezések és magyarázatok is előfordulnak. Az *indicativus modus*-ról megtudhatjuk, hogy ez a *Magyarázó mód, a' mellyel valakinek dolgát igazán ki-magyarázzuk* – hogy csak egy példát idézzek.

A reformáció humanizmusának legnagyobb hatású latin grammatikáját Melanchthon állította össze 1525–26-ban, lényegében Donatust újrendszerre rendezve. A korábban általános *etymologia–constructio–poetica* felépítés helyére az *orthographia–prosodia–etymologia–syntaxis* került. Mint a protestáns világ hivatalos tankönyvét sokszor átdolgozták. A vizsgált korszakban egy terjedelmes változata Bártfán kétszer is megjelent.³⁵ Melanchthon grammatikájának irodalomelméleti jelentőségéről a poétikai fejezetekben szöveges részletesebben.

Johannes Rhenius német humanista erősen melanchthoniánus latin grammatikáját a XVII. században Magyarországon háromszor is kiadták.³⁶ A *Compendium Latinae grammaticae* ugyancsak vaskos összefoglaló, 479 lap. Érdekessége, hogy tartalmaz egy latin–német szótárszerűséget, pontosabban nomenklaturát. A *Nomenclator grammaticus* közel másfélszáz oldalon keresztül a lapszámok sorrendjében halad végig a kompendiumon, és az újonnan előforduló latin kifejezéseket németre fordítja vagy németül magyarázza.

Ahogy a katolikus iskolákban a retorikát „a Soarius” jelentette, ugyanúgy a grammatika „az Alvarus” volt. Emmanuel Alvarez spanyol jezsuita munkája, a *De institutione grammaticae libri tres* első kiadása 1572-es; a Társaság *Ratio studiorum*-a ezt ajánlja a grammatika oktatásához. Többször megjelent Magyarországon is.³⁷ A hazai edíciók érdekessége, hogy bár a magyarázatok latinok, a példaként szolgáló paradigmásorok végig, következetesen kétnyelvűek. A latin mellett mindig ott van a megfelelő magyar nyelvtani forma, még akkor is, ha igen nyakatekert körülírásra van szükség. Egyetlen példa; *passivum, conjunctivus, futurum: cum doctus ero – mikor tanítatott leszek*. Ismerünk egy 1644-es bécsi kiadást is magyar és német értelmezésekkel.³⁸ Alvarez grammatikájához Nagyszombatban 1648-ban kiadtak egy szójegyzéket is, 1248 latin szó magyar és szlovák értelmezésével.³⁹

A Magyarországon letelepedett külföldiek közül ismét Alsted munkái képviselik a grammatikai irodalmat. A latin nyelv megtanulását előmozdító tankönyvet hármat is írt. Tanulmányozható a *rudimenta* és a tulajdonképpeni *grammatica* egymásra épülése.

Az első év tananyaga, a *Rudimenta linguae Latinae* a gyulafehérvári tanulóknak számára 1634-ben jelent meg.⁴⁰ Valószínűleg ez az első kiadás, mert a

bevezetés keltezése is ugyanez az év. Alighanem Alsted latin *Rudimentája* volt a század egyik legnépszerűbb latin grammatikája. A bibliográfiák is számon tartanak jónéhány edíciót, de a fennmaradtak csak töredékét tehetik ki az összesnek. Ismeretesek példányok az első három kiadásból, de egy 1667-es redakció a címe szerint a tizedik.⁴¹ Úgy tűnik, a gyulafehérvári professzor ezen munkájánál csak a később tárgyalandó Molnár Gergely neve alatt adtak ki többször latin grammatikát.

Akárcsak Alsted görög *Rudimentájánál*, a nyelvtani alapismeretek tömör összefoglalásához itt is csatlakozik a *Sylvula*, azaz a latin alapszókincs. Ez szócsoportokat tartalmaz. A betűrendben sorakozó szavakhoz a szerző egy vagy több másikat kapcsol, amelyek eredetük vagy egyszerűen hasonló hangzásuk alapján illenek hozzájuk.

A *Sylvulát* Alsted részletezőbb változatban külön kötetben is kiadta, 1635-ben, *Latium in nuce* címmel.⁴² Ebben a származékok és a formailag vagy tartalmilag rokonítható szavak mellett latin magyarázatok is olvashatók. Így a kiadvány a mai etimológiai, szinoníma- és értelmező szótárakhoz hasonlít.

A második évre szánt tankönyv, a *Grammatica Latina* 1635-ben örvengettette meg a gyulafehérvári diákokat.⁴³ Ez a *Rudimentánál* alaposabban tárgyalja a tudnivalókat, az *orthographia–prosodia–etymologia–syntaxis* szerint haladva. A 176 lapos könyv nagyobbik fele az *etymologia*, a hagyományos nyolc rész alapján taglalva.

Alsted gyulafehérvári munkássága bizonyosan megérdemli a további alapos vizsgálatot. Ezt igazolják Szentpéteri Márton rendkívül gondolatébresztő fejtegetései: a szerző a lullista kombinatorika jelenlétét mutatja ki a fentebb röviden ismertetett kézikönyvekben, felhívja továbbá a figyelmet a hermetizmus és a rózsakeresztes ideológia hatására. Alsted módszertanának megvilágítása mellett egyben értékes adalékokkal szolgál a német szinkretizmus, ezen keresztül pedig Raymundus Lullus és az említett eszmeáramlatok erdélyi recepciójához.⁴⁴

A gyulafehérvári latin képzéssel kapcsolatban meg kell említenünk egy nehezen meghatározható műfajú segédkönyvet, Wendelinus egy munkájának Bisterfeld-féle átdolgozását. A *Medulla priscæ puræque Latinitatis* 1646-ban jelent meg.⁴⁵ Melich frazeológiának nevezi;⁴⁶ bizonyos, hogy a magasabb szintű tanulmányokhoz szánták, a kifejezésmód, a stílus tökéletesítésére.

Bisterfeld előszavából kitűnik ugyanaz, amire német tanártársai megnyilvánulásából is lehet következtetni: a külföldi professzorok nincsenek elragadtatva a tanulók felkészültségétől. Szükségesnek látják olyan munkák kiadását, amelyek segíthetnek a tananyaggal való sziszifuszi küzdelemben.⁴⁷

Bisterfeld Wendelinus művének csak egy rövidített változatát adja közre – a könyv így is csaknem 600 lapos.

A munka latin szavak és kifejezések betűrendes gyűjteménye. Az egyes szavakhoz magyar fordítás vagy értelmezés csatlakozik. (A kutatók megfigyelték, hogy a magyar szöveg Geleji Katona István helyesírási elveit követi; különböző feltételezések születtek arra nézve, hogy vajon ő készítette-e a magyar értelmezéseket, vagy csak a javításban működött közre.) Különösen tanulságosak azok az értelmezések, amelyek azt mutatják: a korban a magas szintű szellemi tevékenység számos formájára használhatták a tanulók anyanyelvük kifejezéseit. Magyarul beszélhettek arról, hogy lehet *elmélkedni, értekezni, vetélkedni*, ennek során az egyes elképzeléseket *kifejteni, magyarázni*; fogalmakat *meg-határozni*, bizonyos tételeket *meg ítélni, meg világosítani, bizonyítani*; az ellenfelet *meg győzni* és állításait *czáfolni*.

A latin példák azt illusztrálják, hogy az adott szót milyen szókapcsolatokban, szövegösszefüggésben, hogyan, milyen vonzatokkal helyes alkalmazni. Egyetlen címszó is érzékelteti a munka jellegét: „*Deplorare. Meg siratni. El siratni. Panaszolkodni. Deplorare aliquid: et de aliquo apud aliquem. Omnia sunt deplorata. Luctu publico deplorari.*” A könyv végén megtalálható a magyar szavak betűrendes mutatója is, tehát a kötetet magyar–latin szótár gyanánt is lehetett használni.

A magyar kritikátörténet számára még fontosabbak a magyar szerzők által összeállított latin grammatikák. Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című munkája először 1556-ban jelent meg, de az egykori kolozsvári tanár neve alatt még a XIX. század elején is nyomtak ki azonos címmel latin grammatikát. Mivel a kiadások poétikai vonatkozásainak alakulása rendkívül érdekes az irodalmi gondolkodás szempontjából, a témának a későbbiekben külön fejezetet szentelek. Ezen a helyen a nyelvtanítás módszertanával kapcsolatban egyetlen mozzanatra utalok. A grammatikának a magyar diákoknak készült változatai a latin paradigmásorokkal párhuzamosan magyar ragozási rendszert is közölnek. Egy 1643-as brassói kiadásról⁴⁸ azonban könnyen ki lehet találni, hogy német iskola használatára dolgozták át: a főnevekre magyar és német példák egyaránt olvashatók, a magyar igeragozás teljességében hiányzik. Apróság, de érdekes: a debreceni kiadásokban példaként a tulajdonnevekre a bibliai és mitológiai nevek (Ioannes, Maria, Caucasus, Eurus) mellett magyar földrajzi elnevezések is szerepelnek: Danubius, Ungaria, Transylvania, Clausenburgum. A brassói redakcióban Clausenburgum helyett Cibinium áll.

Ismereteink szerint 1630–1700 között egyetlen magyar szerző, Jászberényi Pál szerkesztett latin grammatikai műveket. Nemcsak ezért érdemlik meg a részletesebb bemutatást, hanem azért is, mert mind terjedelmük (két könyve együtt mintegy 800 lap!), mind igényességük alapján úgy tűnik, nem maradnak el a kor legszínvonalasabb külföldi grammatikai munkáitól. Különleges jelentőségük, hogy idegenben is hozzájárultak a magyar tudományosság elismertetéséhez.

Az *Institutionum grammaticarum pars prima* és *secunda*, valamint a *Fax nova linguae Latinae* Londonban jelent meg, először 1663–64-ben; a rendelkezésünkre álló bibliográfiai adatok szerint az első legalább három további kiadás követte.⁴⁹ A címlapok és az előszavak párhuzamosan latin és angol nyelvűek.

Az *Institutio* első része a declinációk és a conjugációk tömör, táblázatos összefoglalása. A latin paradigmásmorokat az angol megfelelőik egészítik ki. A második rész az *orthographia–etymologia–syntaxis–prosodia* teljes rendszerét tartalmazza, igen részletes latin magyarázatokkal előadva a tudnivalókat. A *prosodiának* a poétikával való átfedései mellett külön érdekesek a retorikával való érintkezések. A szintaxisban a szerző 11 szintaktikai figurát sorol fel, amelyek megegyeznek a retorika által is tárgyaltakkal; itt kerül sor – hogy csak a legismertebbeket említsem – a *zeugma*, az *enallagé* és a *synekdoché* magyarázatára.⁵⁰ Úgy tűnik, a szerző szükségesnek érezte, hogy rendet teremtsen a figurák között – erről később részletesebben szölok.

A *Fax nova* a szómagyarázat. Első fele angol–latin szótárnak tekinthető. Ezen belül is először a leggyakrabban használt (*usitata*) főneveket, igéket és ragozhatatlan mondatrészeket sorolja fel a szerző, párhuzamosan az angolt és a latint, majd a kevésbé használatosakat (*minus usitata*). A *vocabulariumot* követi az *idiotismusok* rendszerezése. Szófajonként betűrendben következnek az egyes szavakkal alkotható szókapcsolatok, példák az olyan szövegösszefüggésekre, amelyekben az adott szót használni lehet, mindenütt az angol megfelelőekkel.

Jászberényi a latin nyelvtani ismereteket összefoglaló *Institutió*ban annak céljáról nem nyilatkozik. A *Fax* előszavából derül ki, hogy munkája lényegének utóbbi művét tekinti; az *Institutiót* csak azért írta meg, hogy az angol iskolákban használatos grammatikát könnyebben meg lehessen érteni.⁵¹ Alkalmazkodva ugyanis a körülményekhez, nem téveszti szem elől a szigetország iskolái számára kötelezően elrendelt *Grammatica Lilianat*.⁵² Jászberényi tudományos alapossággal sorolja fel forrásait, amelyeket felhasznált, sa-

ját elképzeléseinek megfelelően válogatva elődeinek munkáiból, részben változtatva is módszerükön.⁵³ Forrásai között szerepel Alvarus éppúgy, mint Sturm, Lubinus – „magnus Scholarum per Germaniam Reformatör” –, Wendenlinus, de a módszertani források között Comeniust is említi. Mindenképpen figyelemreméltó, ahogyan Jászberényi függetleníti magát a felekezeti előítéletektől, és kizárólag a hasznosítható módszerekre összpontosítva Alvarust és Comeniust egy sorban említi.⁵⁴

A *Fax novának* már a címlapjából kiderül, hogy a szerző tisztában volt vele: nemcsak latin grammatikát írt, hanem egyúttal angol nyelvkönyvet is. Munkája nemcsak az idegeneknek lehet hasznos, hanem még az angoloknak is segíthet saját anyanyelvük jobb megismerésében.⁵⁵ Különösen érdekes, ahogyan a szerző hangsúlyozza nemzeti hovatartozását. A címlapokon is feltünteteti, hogy ő *Transylvanus-Hungarus*. A *Fax nova* előszavában a nemzeti öntudat szép megfogalmazásával találkozhatunk. Jászberényi leszögezi, hogy amiért messze földről érkezett, nem szükségszerű, hogy járatlan legyen a tudományokban.⁵⁶

Szinnyei József a munka magyar használóját is említi: „Ezen latinul írt nyelvtant bevették aztán a középiskolákba, s más magyar tanító is, például Enyedi Gáspár, használta kézikönyvül”.⁵⁷ Részletesebben szól erről Szinnyei forrása, Balogh Ferenc, a *Fax novával* kapcsolatban: „Ez azon nevezetes latin nyelvtan, melyet középiskolákba bevettek, mire mutat a 4-ik kiadás, melyet ott [Angliában] más magyar tanító is használt kézikönyvül, p. o. Enyedi Gáspár, ki maga mondja, hogy néhány nemes angol ifjút vezet a latin nyelvben és sikerdúsan használja az Új szövétnet”.⁵⁸

Pontosan megvizsgálva, mi is az, amit Enyedi Gáspár „maga mond” „a 4-ik kiadásban”, az derül ki, hogy Balogh Ferenc és az ő nyomán Szinnyei is többet olvasott ki a szövegből, mint ami benne van. Az 1670-es negyedik edíció élén álló approbációkat – köztük Enyediét – már az 1664-es első kiadás is tartalmazza. A méltatások szerzői alkalmasnak találták a könyvet az iskolai használatra, de mivel véleményüket a könyv megjelenése előtt (1663 végén, a kézirat vagy az első nyomdai levonat alapján) írták le, csak reményüket fejezhették ki, hogy a mű mielőbb használatba kerül. Enyedi megfogalmazásából⁵⁹ arra gondolhatunk, hogy az egykori váradi professzor Jászberényi *módszerének* ismeretében annak szellemében, esetleg a kézirat egy példányának birtokában tanított. Az persze nagyon is valószínű, hogy miután a munka nyomtatásban is hozzáférhetővé vált, valóban „kézikönyvül használta”.

Az első kiadás fogadtatása egyébként nem volt egyértelműen kedvező, erre utal a második edíció ajánlása. Címzettje nem kisebb személyiség, mint

a canterbury-i érsek; 1666. április 10-én kelt (olvasható a negyedik kiadás éln). Jászberényi maga említi, hogy többen elmarasztalták munkáját, ő azonban, mivel támogatói is akadtak, vállalja a második kiadás kockázatát.⁶⁰ Tény, hogy a grammatikának Londonban hat éven belül négy kiadása látott napvilágot; ebből valóban nem túlzás népszerűségére és „a középiskolákban való bevétele” következtetni.

II. Magyar grammatikák

A magyar grammatikai irodalom kezdeteivel, így a vizsgált korszakba eső munkákkal is sokan és sokat foglalkoztak. Régi magyar grammatikáinkat gyűjteményes kötetben Toldy Ferenc kiadta,⁶¹ némelyek újabb modern kiadásban is megjelentek. Részletes elemzések taglalják külföldi mintáikat, erényeiket és fogyatékosságait, a magyar nyelv és nyelvtudomány fejlődésében betöltött szerepüket.⁶² Mégsem tartom feleslegesnek vázlatos áttekintésüket. Az 1630–1700 közötti oktatási célú magyar grammatikáknak azokat a vonásait igyekszem összefoglalni – legnagyobb részét a szakirodalmi konszenzus figyelembevételével –, amelyeket a korszak kritikátörténete számára a legfontosabbnak tartok.

1. Magyar grammatika magyarul

A vizsgált időszak egyetlen ismert magyar nyelvű munkája Geleji Katona István *Magyar Grammatikátskája*, 1645-ből.⁶³ A szerző a helyes magyar írás és nyelvhasználat szabályait kívánta megszerezni „a’ Magyarságon kapdoso elmés iffjúságnak oktatására”. Az egységes magyar ortográfia hiányát korábban már mások is szóvá tették (Pázmány), de Geleji volt az első, aki megkísérelt részletes helyesírási szabályzatot kidolgozni. Az írásmód problémáival már az *Öreg Graduál* előszavában foglalkozott (1636); összefüggő rendszerét a *Titkok titka* című prédikációs kötethez csatolta. Mint szerényen írja, „nem a’ nyira másoknak oktatásokra, mint magam írásomnak, és szollásomnak mentségére, a’ könyv farkára valami Observatiótskát” ragasztott. Ez a *Grammatikátska*; ebben foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat „az igaz magyar írásnak módja felől”. Munkája második részében „az igaz magyar szollásnak módja felől való observatiótskák” alaktani, nyelvhelyességi és stilisztikai szabályokat rögzítenek.

Kiemelendő a magyar nyelv előtérbe helyezésében megnyilvánuló nemzeti öntudat: Geleji igyekszik elszakadni a latin grammatikai hagyományoktól, és anyanyelvét a gyakorlati nyelvhasználat szempontjai szerint kezeli. Nem egy olyan megjegyzését lehetne idézni, amelyből kiderül: bizonyos összehasonlításokban a magyar nyelvet „boldogabbnak” tartja a „deáknál”.

Fontos a kortárs és a későbbi nyelvészeti gondolkodásra gyakorolt hatása. Medgyesi Pál kritizáló megjegyzéseit – a *Dialogus Politico-Ecclesiasticus* (1650) előszavában – a nyelvészeti orthológia és neológia első vitájának tekintik. Geleji szóelemző írásmódjának elveit – kritikával – majd Tsétsi és Tótfalusi érvényesíti. Ezt elfogadják a XVIII. századi református iskolák és nyomdák, így a *Magyar Gramatikátska* végső soron még az akadémiai helyesírás kialakításában is érezteti hatását.

2. Magyar grammatikák latinul

A magyar nyelv latinul írott grammatikái közül elsőként Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustratája* említendő (Utrecht, 1655).⁶⁴ A munka helyesírási szabályzatot és alaktant tartalmaz, mondattana nincs. Vezérgondolata a héber–magyar nyelvrokonság, amit már Geleji is tudnivaló dologként említett, de a hebraista Komárominál fontosabb szerepe van. A nemzeti öntudat éppen a héberrel való összehasonlításban jelentkezik a leghatározottabban. Már az is nagy dicsőség, hogy – Komáromi meggyőződése szerint – a magyar egyetlen más nyelvvel sem mutat rokonságot, csak a héberrel, mint annak leszármazottja. A szerző megállapítja, hogy a magyar még az eszménnyített héberrel is állja a versenyt, sőt, az igeragozás lehetőségeiben még felül is múlja.

Komáromi célkitűzéseivel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy nemcsak a magyarokat szeretné nyelvük jobb ismeretére megtanítani, hanem az idegeket is. Elsősorban a Magyarországon élő más anyanyelvűekre gondolt, de a magyar nyelv értékeinek bemutatásával a külföld elismerésére is pályázik: reméli, hogy nyelvtankönyve távoli földek lakóihoz is eljut, és rajtuk keresztül gyarapítani fogja a magyarok jó hírét és becsületét.⁶⁵

Érdekes, hogy Komáromi említi Szenci Molnár Albert és Geleji grammatikai munkásságát, de azt is megjegyzi, hogy műveikkel nem találkozott. (Szenci 1610-es *Nova grammatica Ungaricájának* – amelyben pedig az első teljes, mondattant is tartalmazó magyar grammatikát tisztelhetjük – a vizsgált időszakban egyetlen újabb kiadásáról sem tudunk.)

A latin nyelvű magyar grammatikák megjelenésének időrendjében az eddig említett református szerzők után a jezsuita Pereszlényi Pál *Grammatica linguae Ungaricae* című munkája következik, 1682-ből.⁶⁶ Szenci grammatikája után ez a második teljes rendszerezése a nyelvnek, amely mondattant is tartalmaz. A szakirodalom megítélése szerint Pereszlényi munkája igényességében, szakszerűségében elmarad Szenci és Komáromi grammatikái mögött.

Elvitathatatlan érdeme azonban, hogy elsőként rendszerezi és foglalja szabályokba a katolikus helyesírást. Amit Káldi létrehozott, Pázmány gyakorlatával szentesített, azt Pereszlényi emeli a grammatika rangjára. Nemcsak számon tartja elődeit, hanem az előszóban példákat is felsorol. Érdekes, ahogy Káldi és Pázmány nyelvhasználatának eltérését illusztrálja: Káldi két t-vel jelölte a múlt időt, Pázmány viszont többnyire megelégedett eggyel.⁶⁷ Különös jelentősége a műnek, hogy a *metaplasmosok*ról szóló appendixben a grammatikára tartozó figurák megvilágítására a magyar irodalomból vett példák olvashatók, amint arról a grammatika és a poétika összefüggéseivel kapcsolatban részletesebben is lesz szó.

A század utolsó magyar grammatikája Kövesdi Pál soproni evangélikus lelkész és tanár munkája, az *Elementa linguae Hungaricae* (1686). A bibliográfák három kiadásáról tudnak.⁶⁸ Ismeretes olyan nézet is, mely szerint Kövesdi eredeti műve kéziratban maradt, és a nyomtatott kiadást fia, János rendezte sajtó alá saját kiegészítéseivel.⁶⁹ A grammatika – Szenci és Pereszlényi után harmadikként – alaktant is tartalmaz. A szakirodalom megítélése szerint a szerző inkább a lelkiismeretes pedagógus, mint a felkészült nyelvtudós érnyeivel rendelkezett, az iskolai oktatás gyakorlati szempontjai vezették. Helyesírása következetlen, nyelvjárási elemekkel; az egész munkában Szenci grammatikájának rövid kivonatát vélik felismerni.

A magyarul fogalmazott előszóban a szerző említi, hogy „az mi Magyar nyelvünkön is [...] sokan sok szép hasznos könyveket az Magyar nyelvnek könnyebben való meg-tanulására szereztének”. Sajnálhatjuk, hogy egyetlen konkrét munkára sem utal. Így most találgathatjuk, hogy vajon egyszerűen szerénykedő fordulatról van-e szó, amellyel a szerző el akarja kerülni saját személyének előtérbe állítását, vagy pedig feltételezhetünk Geleji *Grammatikáskáján* kívül más, ma már ismeretlen egykori műveket is.

Érdekes egybeesés, hogy éppen a Kövesdi magyar grammatikájának megjelenése előtti évben, 1685-ben látott nyomdafestéket Comenius *Orbis pictus*-ának négy nyelvű lőcsei kiadásában „egy Magyar Grammaticát, avagy az

igazán szollásrul és írásrul való tanuságot” sürgető megjegyzés, amit a maga helyén bővebben fogok idézni.

MÁSODIK FEJEZET SZÓTÁRAK

„A nyelvtan kioltja a nyelv életét, hogy megörökítse, a szótár megörökíti az élő atómokat, anélkül, hogy kénytelen lenne megölni őket. A szótárnak átfogóbb szerepe van a nemzeti nyelv felfedezése körül, mint a nyelvtannak: egész kincsében, minden rétegében mozgósítja a nyelvet, amikor idegen nemzeti épület és gondolkodás kifejező jegyeiben keres megfelelő jegyeket. A szótár az első irodalmi teljesítmények első lecsapódása; a nyelvek erőpróbájának, mérkőzésének izgalmas színhelye.”⁷⁰

I. A vizsgált periódus előtti munkák újabb kiadásai

Az 1630 előtt készült szótárszerűségek közül a század folyamán, sőt még a következő század elején is Szikszai Fabricius Balázs nomenklatúrája ért meg újabb kiadásokat. A sárospataki professzor munkája 1561 és 1574 között keletkezett, és sokáig különböző kéziratos változatokban terjedt. Nyomtatásban először Debrecenben jelent meg, 1590-ben. Melich János kutatásaiból tudjuk, hogy három kiadáscsoportot különböztethetünk meg, amelyek három főbb kéziraatra épülnek.⁷¹ A vizsgált időszakra két megjelenés esik, a harmadik kiadáscsoport egy-egy darabja. Az 1630-as bártfai kiadás⁷² javított változat: szerkesztője figyelembe vett más csoportba tartozó edíciókat is, és azok alapján korrigálta a mintájául szolgáló 1602-es sárvári kiadást. Ismeretes két bécsi *Dictionarium quatuor linguarum* 1629-ből és 1641-ből.⁷³ Ezek a négy-nyelvű – latin, magyar, cseh, német – szógyűjtemények nem tüntetik fel Szikszai nevét, de Melich mintaszerű vizsgálatai bebizonyították, hogy a latin és a magyar rész egyezései alapján ezek a redakciók is a *Nomenclatura* harmadik kiadáscsoportjába tartoznak.

Szenci Molnár Albert *Dictionarium*-át hasonló érdektelenség kísérte, mint grammatikáját – legalábbis ami az újabb megjelentetéseket illeti. Népszerűtlenségének okát Melich abban látja, hogy roppant terjedelme miatt nehezen lehetett kezelni és drága is volt, ráadásul hiányzott belőle a XVII. században

olvasott írók szókincse. Magyarországi kiadásáról nem tudunk. Melich ismertet egy frankfurti redakciót, 1644–45-ből. Az első rész a magyar–latin kötet, a második a latin–görög–magyar. „A műben nincsen ajánlás, sem olyan bejegyzés, a melyből megtudhatnánk, ki rendezte a kiadást sajtó alá.” Melich azt is megállapította, hogy a két kötet az 1621-es heidelbergi edíció újrányomása, „annyira, hogy még a sajtóhibák is ugyanazok”.⁷⁴

II. Az 1630–1700 között keletkezett művek

1. Erdőbényei Deák János

Az 1630–1700 között szerkesztett szótárszerűségek legnagyobb részét a comenianus oktatási rendszer magyarországi meghonosításához kapcsolódnak. Mielőtt azonban ezekre rátérnénk, szólnom kell Erdőbényei Deák János *Januárjáról*. Úgy tűnik, hogy ez az a munka, amelynek legfeljebb a címe emlékeztet Comenius tankönyveire, egyébként egészen más forrásokból merít. A szerkesztő tudományos igényű tevékenysége és annak eredményei alapján a kritikátörténetnek érdemes részletesebben foglalkoznia e munkával.

A *Janua linguarum bilinguis, latina et hungarica* először Gyulafehérváron jelent meg 1635-ben.⁷⁵ Három részből áll, ezek közül számunkra legérdekesebb az első, a közel kétszáz lapos *Dictionarium Latino–Hungaricum*. Ehhez csatlakozik a *Sententiarum moralium* tizenkét centuriája, párhuzamosan latinul és magyarul, tizenkét témakör szerint csoportosítva. A kötetet zárja egy *Appendix de Ambiguis*, azaz *A külömb-külobb Jegyzésben vehető szókról*.

Az ajánlásban az ifjabb Rákóczi György és Zsigmond köszöntik apjukat, Rákóczi György fejedelmet. Elmondják, hogy a munkát Erdőbényei irányításával szerkesztették. Már az ajánlásban megfogalmazzák, hogy a könyv nemcsak a magyaroknak lehet segítségére a latin megtanulásában, hanem a magyarul tanuló más nemzetiségűeknek is hasznos.⁷⁶ A bevezető és az olvasóhoz szóló előszó után már *Johannes Deák Erdő-Bényei* aláírása áll.

Figyelemre méltó a szerkesztőnek az a megjegyzése, amelyből kiderül, hogy nemcsak az iskolai követelményeket tartja szem előtt, hanem a hétköznapi életre is gondol. Tapasztalatai szerint ugyanis legtöbbször nap mint nap nevetséges hibákat követnek el a nyelv használata során, akár a kiejtésben, akár a helyesírásban, de egyéb módon is vétének a szabatos kifejezés mód

ellen. Meggyőződése szerint munkája segíteni fog a hibák kiküszöbölésében.⁷⁷

Erdőbényei azt is elmondja, hogy mintái között szerepelt Szenci Molnár Albert *Dictionariuma*, de azt nem mindenben követte. A latin szavakat ismeretebb és rövidebb megfelelőekkel igyekezett visszaadni, mint elődje. Elhagyta az elavult, szerinte nem odaillő és kevésbé használt szavakat – elsősorban azért, hogy ne terhelje a tanulókat olyasmivel, aminek úgysem veszik hasznát. A kifejezések lefordításánál arra törekedett, hogy ne csak a jelentésük legyen világos, hanem szó szerint is meg lehessen érteni őket. Azokban az esetekben, amikor a magyar nyelvet nem találta alkalmasnak arra, hogy szóról szóra le tudja fordítani a kifejezést, az értelmét próbálta visszaadni. Ennek kiderítése során az angol értelmezéseket is figyelembe vette – olyanok segítségével, akik az angolban igen járatosak voltak.⁷⁸

A *Dictionariolum* címében Erdőbényei annyit árul el forrásairól, hogy a közölt szókincset „ex Calepino et aliis” vette. Az egész *Janua linguarum bilinguis*nek még négy kiadásáról tudunk.⁷⁹ A latin–magyar szógyűjtemény önálló kötetben még kétszer megjelent.⁸⁰

2. Comenius-kiadások

Comenius magyarított tankönyveiről a comeniológia „könyvtárnyi irodalmához” képest aligha tudnék újat mondani. A száznál több kiadást sokan és sokféleképpen csoportosították. A kritikátörténet számára egy olyan áttekintést tartok fontosnak, amelyből kitűnik: a különböző magyar változatok elkészítése során a szerkesztők milyen munkát végeztek, és a latin–magyar párhuzamos redakciók sorozata hogyan szolgálta a nemzeti nyelv tudományos igényű feldolgozását, rendszerezését.

Comenius nyelvpedagógiai újításának lényege abban foglalható össze, hogy a formális grammatikai oktatással szemben a nyelvi és a tárgyi ismeretek elsajátítását összekapcsolta. Didaktikai elképzelései szerint a latint az anyanyelv segítségével kell megtanulni. A diákoknak először anyanyelvükön kell pontosan ismerniük az egyes témakörökhöz tartozó szavakat, fogalmakat és azok jelentését. Ha már ezzel tisztában vannak, sokkal könnyebben magukévá tudják tenni a még ismeretlen idegen nyelvet. Comenius elő is írta, hogy el kell készíteni tankönyveinek a párhuzamos nemzeti nyelvű fordítással ellátott változatait.

A XVII. század második felében Magyarországon is elterjedt különféle comeniusi nyelvi tankönyvek alapja a mester *Janua linguarum reserata aurea* című munkája; először Lesznón jelent meg 1631-ben.⁸¹ A könyv ugyanúgy három fő részből áll, mint valamennyi későbbi variációja: az egyes témakörökhöz kapcsolódó nyelvi és tárgyi ismeretanyag folyamatos szövegben előadva, ezt követi a szójegyzék, majd a grammatika. A *Janua* német verzióval kiegészített változata Magyarországon is igen sokszor megjelenhetett. Az első ismert kiadás az 1638-as brassói – a harmadik, amiről tudni; az 1655-ös lőcsei viszont a címlap szerint már a tizedik megjelenés.⁸²

A *Janua* magyar fordítással ellátott változata, a *Janua linguae Latinae reserata aurea [...]* in *Hungaricam linguam translata* először a váradi iskola használatára jelent meg, 1643-ban. Számos további kiadását tartják számon a bibliográfiák. A címben sokáig hagyományosan ismétlődő „in usum Scholae Varadiensis” után az 1693-as lőcsei edíció már címe szerint is „in usum Scholarum in Hungaria passim habitarum” készült.⁸³ A fordítás az akkori váradi, később sárospataki rektor, Szilágyi Benjámin István munkája.

Bevezetőjében Szilágyi leírja, hogyan kell a könyvet a váradi iskola osztályaihoz szabni. A comeniológusok vizsgálatai szerint a magyar szóanyag részben a szótári hagyományból, másrészt „a korabeli magyar iskolákban már funkcionáló magyar szókészletből” származik. Bakos József arról is meg van győződve, hogy a szerkesztő „nagyon sok nevet a nép szájáról jegyzett le”.⁸⁴

1647-től külön kötetben többször is megjelent a *Janua* szómutatója, a latin szavak párhuzamos magyar megfelelőivel, *Index Vocabulorum Januae Linguarum J. A. Comenii* címmel.⁸⁵ Az összeállítás két gyulafehérvári tanár, Tsholci János és Bihari Ferenc munkája. Saját meghatározásuk szerint az előbbi az *interpres*, az utóbbi a *translator*. Melich magyarázata: az *interpres* a tulajdonneveket iktatta be, a *translator* a latin közsavakat értelmezte. Melich arra a megállapításra jutott, hogy az *Index* magyar része teljes egészében a két szerkesztő önálló munkája, ami az erdélyi szókészlet akkori állapotát tükrözi. „Egyetlen magyar közszeről sem sikerült kiderítenem, hogy magyar fordítása valamely magyar–latin szótárból vagy szójegyzékből volna véve.”⁸⁶

Figyelemre méltók a szerkesztőknek azok a megjegyzései az előszóban, amelyek munkájuk céljára és módszerére vonatkoznak. Comenius művének hasonló mutatója különböző nyelvű fordításokkal már létezik. Erdélyben viszont hiányát érzik egy megbízható nomenklatúrának; enélkül ugyanis bajosan juthatnak előre tanulmányaikban az ifjak. A szerkesztők úgy ítélték, hogy valamennyi szómutató közül az angol és a holland munkák a legpontosabbak,

ezért ezeknek az értelmezéseit próbálták magyarra átültetni. Igyekeztek megkeresni a latin szóhoz a legmegfelelőbb magyart, vagy ha ilyet nem találtak, legalább megmagyarázni a szó értelmét.⁸⁷ A munka alaposságának érzékeltetésére idézek egy-egy példát a rövidebb meghatározásra és a bonyolultabb körülírásra. A *prenso* egyszerűen „fogadom, kapdosom”. A *Presbyter* „Idős ember, Vén ember; ismét: Tudós és bötsülletes, kiváltképpen való személyek bizonyos Országokban és Városokban, az kik az egyházi személyekre és minden rendeknek életekre, erköltsökre és tudományokra vigyáznak”.⁸⁸

Visszatérve Comeniushoz: a mester idővel elkészítette *Januájának* egy egyszerűbb és egy igényesebb változatát. Mindkettő lényegében a *Janua* felépítését követi. A *Vestibulum* mintegy bevezető, az *Atrium* pedig a magasabb szintű oktatás követelményeit veszi figyelembe.

A *Januae linguarum reseratae aureae Vestibulum* első változata 1635-ben jelent meg.⁸⁹ A *Vestibulum*nak is készültek magyar kiegészítései, az első a gyulafehérvári iskola használatára: *Januae linguae Latinae Vestibulum [...] Hungarice redditum*.⁹⁰ Ennek példánya már nem ismert, csak a későbbi kiadásokban szereplő előszóból következtethetünk rá. Az előszó Gyulafehérváron kelt, 1641-ben, Piscator tollából. A magyar fordítóról nem esik szó; Piscator azt fejtegeti, hogyan kell a könyvet az oktatásban alkalmazni. Tudunk azokról a kiadásokról, amelyek a *Janua* magyar változatával egyszerre jelentek meg 1643-ban, ugyanabban a három városban, Váradon, Lőcsén és Bártfán. Ezeket a kiadásokat később újabbak követték, az utolsó ismert 1876-ból.⁹¹

Az előbbi latin–magyar verzióval szemben a magyar *Vestibulum*-kiadások másik csoportját alkotják a négy nyelvű redakciók. Az ismertek közül a magyar kiegészítés görög, német, cseh és szlovén társaságban szerepel.⁹² Az 1687-es lőcsei latin–német–magyar–cseh kiadást⁹³ összehasonlítva az 1643-as latin–magyarral,⁹⁴ szembetűnő a különbség. Hogy a magyarítás kinek a munkája, nem derül ki. A fordítás a két esetben egészen más, a négy nyelvűnek a magyar része kezdetleges nyelvi és grammatikai ismeretekről árulkodik. Egyetlen példa: a *De Rerum Actionibus et Passionibus* című fejezet a két nyelvűben *A' dolgoknak cselekedetekről és szenvedésikről* szól – a négy nyelvűben *Az dolgoknak teteményeiről és indulatiról*.

Tanulmányozható a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium* egymásra épülése azon a tankönyvsorozaton, amely először Sárospatakon jelent meg 1652-ben, utána még sokszor sok helyen.⁹⁵ Az *Eruditionis Scholasticae pars Prima [...] Tertia* a három különböző fokozatot tartalmazza egy-egy kötetben, mégpedig a *rerum et linguarum fundamenta, structuram externam és ornamenta exhibens*. A harmadik rész, az *Atrium* az *ars oratoria, sive grammatica elegans*.

A kötet első fele a beszéd ékesítésének művészetére tanít, sok az átfedés a retorikával. Ebben a kötetben is előadásra kerülnek a *Vestibulum*ból és a *Januából* ismert témakörök, természetesen már a *Classis Atrialis, seu Rhetoricae* követelményeihez illő választékossággal, a korábbiaknál magasabb szinten.⁹⁶

Az eddig említett művekben feldolgozott témakörök még két változatban ismétlődnek. A *Schola Ludus* az ismeretanyag dialógusokba foglalt előadása, játékos formában, teátrális keretek között. Sárospatakon 1656-ban jelent meg.⁹⁷

Érdekesebb ennél az *Orbis Pictus*. Comenius didaktikai elképzeléseibe beillenek az illusztrációk. A kutatás rámutatott, hogy az *Orbis Pictus* képei-
nek egy része már a sárospataki *Janua*-kiadásokban napvilágot látott. A munka először Nürnbergben jelent meg 1669-ben. Magyarországon latin–német–magyar változatát többször is kiadták; ismeretese két- és négy nyelvű redakciói is.⁹⁸ A magyar előszóban pontosan megfogalmazódik, mi a haszna a könyvnek az anyanyelv számára: „Használni-is fog ezen könyvecske ha az Magyar Oskolákban Magyarul élnek vele, hogy, az egész nyelvet fundamentumból meg-tanulhassák [...] Az-is meg lehetne, hogy a’ végén egy Magyar Grammaticát, avagy az igazán szollásrul és írásrul való tanuságot tennének hozzá...”⁹⁹

HARMADIK FEJEZET GRAMMATIKAI MUNKÁK AZ ISKOLÁN KÍVÜL

Az elsősorban tankönyvnek szánt grammatikák és szótárszerűségek után szólok két olyan munkáról, amelyek már nem az iskolai oktatást voltak hivatottak elősegíteni. Szemléletesen példázzák a nyelvekhez kapcsolódó ismeretek popularizálódását.

A kalandos életű Harsányi Nagy Jakab, aki váradi professzorból lett Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem konstantinápolyi megbízottja, török–latin „társalgási zsebkönyvet” adott ki. A *Colloquia familiaria Turcico–Latina* 1672-ben jelent meg Berlinben.¹⁰⁰ Mai fogalmaink szerint az útikönyv elemeit is tartalmazza. Nyolc témakör szerint csoportosítva párbeszédes formában elevenít fel olyan helyzeteket, amelyekbe Törökországban a diplomaták, kereskedők és más utazók kerülhetnek. A hasznos gyakorlati ismeretek közvetítésén túl a munka másik célja, hogy a közölt nyelvi megoldások az adott szituációban alkalmazhatók legyenek.

Ugyancsak a gyakorlati igények kielégítése jellemző Warmer Kristóf kassai evangélikus tanár kiadványára. A *Gazophylacium decem Linguarum* (Kassa, 1691)¹⁰¹ a még mindig közös európai nyelvként használt latin mellett kilenc „igazi” élő nyelvet foglal magába – köztük a magyart. Mintegy első harmada valami grammatika-féle, nagyobbik része a „társalgási zsebkönyv”.

A szerző a bevezetőben a nyelvtudás gyakorlati hasznát ecseteli. Munkájával a külföldön való boldogulást akarja segíteni. „Mert ha valaki Kereskedic, akar Udvarban forgolodic, akar hadba mennyen akar idegen Orszagra búdosic...” – ha ezt a könyvet használja, „nem szükséges lészen az Tolmáts”. A tíznyelvű előszó után következnek a lengyel, a francia, a magyar, a spanyol és az olasz nyelv legfontosabb hangjelölési és kiejtési tudnivalói. Ezután a könyv párhuzamos táblázatok formájában közli a nyelvek declinatióit és conjugatióit.

Hét témakörben olvashatók az „edgyütt valo beszélgetések” csupa olyan helyzetben, amelyek a mindennapi életben gyakran előfordulnak. Az utolsó részben – megint csak mind a tíz nyelven – minták találhatók arra, hogyan kell megfogalmazni egy „quietantiát, obligatoriát” vagy éppen egy egyszerű levelet.

NEGYEDIK FEJEZET A GRAMMATIKÁTÓL A POÉTIKA FELE

A magyar verselméleti gondolkodás kezdeteit kutatva Bán Imre és Kecskés András igen fontos poétikai munkákra hívta fel figyelmünket, kiemelve sok lényeges vonásukat. Ugyanakkor Kecskés András írja: „A magyarországi – és egyéb magyar vonatkozású – *latin metrikák*, valamint a belőlük sarjadt iskolai versgyakorlatok kritikai feldolgozása időszerű és hálásnak ígérkező feladat. Nyelv- és irodalomtudományunk története egyaránt értékes forrásanyaghoz jutna általa”.¹⁰² Messzemenően egyetértve az idézett szakasszal, hozzáteszem: a vizsgálódást a latin metrikák körén túl sem haszontalan kiterjeszteni. A grammatika és a poétika átfedéseinek megfigyelésével ugyanis tovább árnyalhatjuk a poétikai irodalomról alkotott képünket. Ebben a fejezetben mindössze egyetlen fogalom segítségével mutatok be néhány fontos mozzanatot a kor irodalmi gondolkodásából. A metaplasmust részletesen taglalják mind a grammatikák, mind a poétikák. Mibenlétét és a rokon fogal-

makhoz való viszonyát illetően eltérnek a vélemények. A különböző kézikönyvekben fajtáit többféleképpen csoportosítják, számuk 6 és 20 között mozog, leggyakrabban 12–14 körül van.

A választott példa, a metaplasmus helye és szerepe a különféle rendszerezésekben jellemző arra a felfogásra, amelynek jegyében az adott szintézis létrejött. Ez is mutatja, hogy a korszak szellemi összképét kirajzoló áramlatok az eszmetörténet mellett az irodalomelmélet síkján is megjelennek. Nemcsak a logikai, az egyházi és világi retorikai irodalom jellegét határozzák meg, hanem a grammatikai és a poétikai kézikönyvek sokszor meglepően különböző – vagy nem is annyira meglepően egyező sajtáságait. Hogy világosak legyenek a tágabb összefüggések, átlépem a vizsgált korszak határait, és a XVI. századból is hozok példákat.

I. A metaplasmus a grammatikákban

Mint már volt róla szó, a nyelvi képzés alacsonyabb fokán hosszú évszázadokon át Donatus és követői nyomán rendszerezték a latin alaktant és mondatant. Az ennél több tudnivalót összefoglaló grammatikákban az *etymologia*-hoz és a *constructio*-hoz csatlakozott az, amit egyikbe sem tudtak igazán beilleszteni: a szótagok tulajdonságaival összefüggésben a verslábak, a verssorok, a versfajták és a kapcsolódó ismeretek tudománya, amit összességében *poeticának* neveztek. Az *etymologia–constructio–poetica* felépítés vált a katolikusok grammatikai-poétikai irodalmának alapjává. Ez a felosztása a diszciplínák melanchthoni újrendszerezésének széles körű elterjedéséig – mint a következő példa is mutatja – a protestáns világban is éreztette hatását. Ebben az előadásban bukkan fel először a magyar elméleti irodalomban a metaplasmus, mégpedig Honterus latin nyelvтанában.

A munka 1530-tól többször megjelent Krakkóban, 1539-től Brassóban is.¹⁰³ Az *etymologia* és a *constructio* utáni utolsó rész mintegy 20 lapja a poétika. Ebből derül ki – többek között –, hogy a köznapi beszéd-től eltérő, művészi szándékkal „megújított” kifejezés-mód legáltalánosabb kategóriája a figura. Ennek fajtái: a metaplasmus, a schema és a tropus. Honterus leszögezi, hogy az a szabálytalanság, ami a versnek díszére válik, az a kötetlen beszédben elítélendő barbarismus. A szerző a metaplasmusnak 14 fajtáját tárgyalja.¹⁰⁴

Katolikus vonalon ezt a rendszert „az Alvarus” örököltette tovább. Az első könyv szól a nyolc mondatrészről, a második ezek constructiójáról, a harmadik pedig a szótagokból kiindulva veszi sorra a poétikai ismereteket. A metaplasmus mibenlétéről, a barbarismussal való összefüggéseiről Alvarus harmadik könyvében nyer megfogalmazást a Melanchthon előtti hagyomány. Itt részletesebben olvasható az, amire Honterus csak röviden utalt kompendiumában.¹⁰⁵ Alaposabban tanulmányozható a metaplasmusnak a Honterusnál szereplő 14 fajtája is.

A figurák felosztása metaplasmusra, schemára és tropusra Honterus után közel másfél évszázaddal jelenik meg ismét a magyar elméleti irodalomban, Jászberényi Pál latin nyelvtanában. Mint már utaltam rá, Jászberényi korának valamennyi irányzatát figyelembe véve alakítja ki rendszerét. Sturm és Comenius mellett Alvarusra is hivatkozik; előfordul, hogy szövegét szó szerint beépíti munkájába.

Ami a metaplasmust illeti: a megszokott formáktól való eltérés oka a mondanó ékesítésére való törekvés vagy metrikai kényszer. Jászberényi afelől sem hagy kétséget, hogy a metaplasmus a grammatikára tartozik, a schema és a tropus viszont a retorikára. A metaplasmusnak 20 fajtáját tárgyalja;¹⁰⁶ ilyen magas számban a magyar vonatkozású verselméleti irodalomban egyedül Piscator poétikájában jelennek meg.

A nyelvi ismeretek rendszerezésében Melanchthon hozott döntő fordulatot. Latin grammatikájának felosztása – ókori minták alapján – a nyelv felépítésének logikáját követi. Terminusai néhány évvel az eredeti megjelenése után Sylvester János jóvoltából már magyarul is nyomdafestéket láttak. Az írott nyelv legkisebb egységei a betűk (litera); helyes használatukat tanítja az orthographia, Sylvester fordításában az „Igaz írásnac tudománya”.¹⁰⁷ A betűkből állnak össze a szótagok (syllaba) – „Egygybefoglalás” –, sajátágaikkal foglalkozik a prosodia. A görög kifejezés a latin accentus megfelelője, magyarázza Melanchthon: a [*prosz*] azt jelenti, hogy *ad* (‘valamihez’) az [*ódé*] azt, hogy *cantum* (‘ének’).¹⁰⁸ Sylvester tovább fordít, magyarra, így nála a grammatika második fő része, a prosodia magyarul: „Ineklishez való tudomány”. A szótagok alkotják a szavakat (dictio) – „Ighé” –, ehhez kapcsolódik a grammatika gerince, az etymologia, az „Ighicnek igaz tulaydonóságárul való tudomány”. A szavakból lesznek a mondatok (oratio) – „Beszid” –, ezek alkotásának szabályait tárgyalja a syntaxis, amit korábban – és a katolikusoknál később is – constructiónak hívtak, a „beszidnek egygybe szerzisirül való tudomány”.

Mondandójának kifejtésében Melanchthon a grammatika négy fő része, az *orthographia–prosodia–etymologia–syntaxis* sorrendjében halad. A prosodia legfőbb tudnivalóit az orthographia és az etymologia között azonban csak vázlatosan említi, különös tekintettel a hangsúly problémáira. Kimerítőbben a syntaxis után tér vissza a prosodiára, legnagyobb teret a szótagok időtartamának szentelve. Ehhez kapcsolódnak az időmértékes verselés hagyományos kérdései. A skandálással (scansio) összefüggésben kerülnek elő a szabályostól eltérő megoldások, azaz figurák. A metaplasmus összefoglaló terminus említése nélkül Melanchthon azokat az eseteket vizsgálja, amikor egyes szótagok kiesnek, többletként kerülnek be a szóba vagy egymással helyet cserélnek. Öt néven nevezett metaplasmus-fajta részletesebb vizsgálata után említ további hét fajtát, mint amelyekkel a „poéták” élni szoktak.¹⁰⁹

A nagy grammatikából igen hamar készültek olyan kivonatok, amelyek az egyes részeket külön-külön foglalták össze. Ismeretes például egy 1535-ös prozódiai-poétikai szöveggyűjtemény.¹¹⁰ A kötet élén álló kompendiumot címenek állítása szerint „a minap” maga Melanchthon szerkesztette. Ezt követi „de ratione syllabarum”, „de carminum ratione” és hasonló címekkel hat kisebb traktátus különböző szerzőktől, Melanchthon szellemében fejtegetve a témához tartozó ismereteket. (Lehetetlen nem gondolni Károlyi Péter későbbiekben említendő poétikájának címére: *Institutio de Syllabarum et Carminum ratione*.)¹¹¹ A humanista tudományosság jegyében nem hiányoznak a hivatkozások például Priscianusra, Gelliusra vagy éppen Martianus Capellára.

A XVI. század második felében Ramus munkássága hozott újabb jelentős változást a humaniorák rendszerezésében. Az egyes diszciplínák áttekintésének vezérfonala a dichotómia lett. Ahogy a dialektika két fő része az inventio és a iudicium, a retorikáé az elocutio és a pronuntiatio, úgy a grammatikáé az etymologia és a syntaxis. Ramus görög és francia nyelvtanainak elkészítése előtt 1559-ben három különböző részletességű változatban is megjelentette latin grammatikáját, bőséges alapot teremtve a későbbi nagyszámú átdolgozáshoz.¹¹² Az eredetileg négy könyvre osztott anyagban az első könyv tartalmazta a betűk, a szótagok és a névszók etymológiáját.

Második ismert magyar grammatikánk szerzője, Szenci Molnár Albert anyanyelvének rendszerezése során Ramus nyomdokain halad: első könyve az etymologia, második a syntaxis. A szótagok etymológiájához kapcsolódva, az I. könyv III. fejezeteként tárgyalja a metaplasmust. Ennek lényege a transformatio; a dichotómia jegyében a transformatiók egyik csoportja csak az egyes betűket érinti, a másik egyaránt a betűket és a szótagokat is. Az első

csoportban szerencsére éppen két fajtát lehet megkülönböztetni. A második, népesebb csoportot aszerint tudja kétfelé osztani, hogy a metaplasmusok a szóban bárhol előfordulnak-e, vagy csak meghatározott helyeken. Két fajta fordulhat bárhol elő; a meghatározott helyeket Szenci – a dolog természetéből következően – kénytelen háromfelé osztani, úgymint a szó eleje, közepe és vége. Hogy helyreálljon a rend, mindhárom helyzetben ismét két-két fajta metaplasmust különít el. Így összesen 10 fajtát tárgyal. Különösen fontos, hogy – magyar grammatikáról lévén szó – mindegyik esetre a magyar köznyelvből vett példák olvashatók.¹¹³

A rámista prosodia magyarországi recepciójával kapcsolatban említhetünk még egy kiadványt. A lévai iskola rektora, Andreas Andricius, 1622-ben Lőcsén kiadta Ramus grammatikájának egy változatát. A szokásos 20 fejezethez prozódiai függelék csatlakozik, amely az etymológiában különböző helyeken tárgyalt szabályokat összefoglalva is áttekinti.¹¹⁴ Egyébként Ramusnak a betűkről és a szótagokról szóló fejezetei, akárcsak Melanchthon prosodiája, 1564-től megjelentek önállóan is.¹¹⁵

A prosodia kivonatolásával nem maradtak adósok a katolikusok sem. Lőcsén 1619-ben jelent meg a szótagokkal és a poétikával kapcsolatos szabályok verses változata. Az előszó szerint a kiadás alapja Jacobus Preiel 1616-os nürnbergi szerkesztménye. Az sem marad kétséges, hogy az előadottak forrása Alvarus harmadik könyve.¹¹⁶ A metaplasmusokról szóló hexameterek a „nagy Alvarusban” tárgyalt figurákat még hárommal megtoldják, így a metaplasmusnak összesen 17 fajtájáról esik szó.

Egy jezsuita szerző grammatikájában kapta meg a XVII. század végére a metaplasmus a leghasznosabb szerepet, amit a magyar elméleti gondolkodás történetében betöltött. Magyar nyelvtanának előszavában Pereszlényi Pál kifejti, hogy anyanyelvét az idegenek azért tudják igen nehezen megtanulni, mert – többek között – a mindennapi beszédben is burjánzanak a metaplasmusok. A dolog fontosságára való tekintettel külön függeléket szentel a kérdésnek. A metaplasmusnak nyolc fajtáját vizsgálja. Szenci csak a köznyelvből hozza példáit, Pereszlényi viszont a korábbi magyar prózairodalomból, a hely pontos megjelölésével. Egy példa: „Paragoge, seu adjectio literae aut syllabae in fine vocis familiaris est infinitivis verbis ut Szollania, pro szollani: loqui, szeretnie pro szeretni: amare, Nicolaus Telegdi etiam in modo Optativo ea utitur, ut pag. 303. Adnája a’ kegyelmes Isten, pro adná. Etiam Kaldi habet, Noha azt kérnéje. 2. Mach. cap. 4. v. 27.”¹¹⁷

Visszatérve a XVI–XVII. század fordulójához: egyre nehezebbé vált az eligazodás a grammatikai irányzatok sokféleségében. Sokan fáradoztak az el-
lentmondások kiküszöbölésén, a hasznosítható módszerek egyeztetésén. Egy
Marburgban, 1588-ban megjelent munka szerkesztője például Donatus, Me-
lanchthon és Ramus felfogását próbálta közös nevezőre hozni, legalábbis erre
enged következtetni a cím: *Donatus Philipporameus, seu Rudimenta gram-
maticae Latinae*. A grammatika, a logika és a retorika területén egyaránt je-
lentkező szinkretikus törekvések egyik jellemző képviselője Alsted volt, aki
Ramus nézeteit próbálta elfogadhatóvá tenni a protestáns orthodoxia szá-
mára. Ezen fáradozott Ramus grammatikájának herborni kiadásában is.¹¹⁸ Al-
stednek a gyulafehérvári iskola számára készített latin nyelvtanai – mint már
volt róla szó – a Molnár Gergely neve alatt megjelent latin grammatikák mel-
lett a század legtöbbször kiadott kézikönyvei. Az első osztálynak szánt, az
alapismereteket összefoglaló *Rudimenta* (1634) után a latin grammatika rész-
letesen kidolgozott rendszerét adja a *Grammatica Latina* (1635).

Alstednél a felosztás alapja a Melanchthon-féle négy rész, az
orthographia–prosodia–etymologia–syntaxis. Ugyanakkor a poétikára tar-
tozó fogalmak tárgyalására az etymológiában kerül sor. A dichotómia jegyé-
ben az etymológiát először is generalis és speciális részre osztja. Az utóbbi
az egyes mondatrészek etymológiája, azaz az alaktan, az előbbi pedig a va-
lamennyi mondatrésze érvényes közös accidentiákat vagy affectiókat fog-
lalja magába. Ezek egyike a transformatio, metaplasmus, avagy figura ety-
mologica. Lényege, hogy egy-egy szótag vagy betű többletként jelenik meg,
hiányzik, vagy helyet cserél egy másikkal. A metaplasmus 16 fajtáját tár-
gyalva – amelyeket, mint mondja, prozódiai figuráknak is neveznek – meg-
különbözteti azt a hatot, amelyek csak versben fordulnak elő, ezért hívják
őket poétikai figuráknak is.¹¹⁹

II. A metaplasmus a poétikákban

A XVI–XVII. századi grammatikák prozódiai vonatkozásainak ismereté-
ben a korszak magyarországi szerkesztésű poétikai különösebb meglepetés-
sel nem szolgálnak. Károlyi Péter könyvecskéje a szótagokkal és a verssel
kapcsolatos tudnivalók rendszeréről¹²⁰ pontosan illeszkedik a melanchthoni-
ánus prozódiai kompendiumok sorozatába. A már ismertetett témaköröket
vizsgálja, a grammatikáknál valamivel részletesebben. A vers nyolc acciden-

ciája között szerepel a scansio; itt kerül sorra, akárcsak Melanchthon grammatikájában, néhány különleges eset, azaz a metaplasmusok fajtái: Melanchthon tizenkettőjével szemben azonban csak nyolc.¹²¹ Károlyi idéz a kor humanista irodalmából néhány általános megállapítást is a költészetéről, amelyeket Bán Imre jelentőségüknek megfelelően méltatott.¹²² Hasonló jellegű, ám jóval részletesebb áttekintés Kórodi Bedő Dániel prozódiai kompendiuma.¹²³

Piscatornak a gyulafehérvári diákok számára írott poétikája 1642-ben jelent meg, a dichotómia szerint elrendezve. (A *Függelék* 1. táblázata Piscator poétikájának egyszerűsített vázlat; a metaplasmusok áttekintését részletebben bemutatom. A táblázat azért is megérdemli a figyelmet, mert Piscator e munkája a XVII. század legátgondoltabb poétikai rendszerezése, ami magyar iskolák számára készült.) Mint utaltam rá, a rangidős professzor, Alsted a grammatika gerincét alkotó etymológiát osztotta első bontásban generális és speciális tudnivalókra. Piscatornál az egész poétikának ez a két legfőbb része. Az anyagnak ez a fajta kétfelé választása a dichotómia első szintjén Keckermann nyomán terjedt el a XVII. században; a korszak hazai szerkesztésű elméleti műveiben is gyakran fogunk találkozni vele. Bán Imre sectionként és fejezetenként haladva részletesen ismerteti a kézikönyvet, amiből fény derül tartalmának sok lényeges mozzanatára, különös tekintettel az általánosabb poétikai kérdésekre.¹²⁴ Ezt csak néhány mondatral érdemes kiegészíteni, hogy a mű felépítésének logikája és a grammatikai irodalomhoz való kapcsolódása is világos legyen.

A „pars generalis” magyarázza a kötött beszéd általános szabályait, a „pars specialis” a versírás gyakorlatára tanít. A generális rész „elementaris” fele a könyv terjedelmének legnagyobb hányada, ennek párja, a „poématikus” rész a vers természetéről értekezik. Az elementáris rész rendszerezi a grammatikák által is tárgyalt ismereteket a szótagokról, a verslábakról, a verssorokról és a versfajtákról. Az alosztályok rengetegében a metaplasmus az „elementáriáknak” pontosan a negyedik szintjén jelenik meg. Lényege, akárcsak Szenci Molnár Albert „tisztán” rávista és Alsted szinkretikus grammatikájában, a transformatio. Fajtáinak körültekintő csoportosítása további négy szintet vesz igénybe. Összesen 20 metaplasmus magyarázatára kerül sor,¹²⁵ mint majd Jászberényi Pál grammatikájában.

Piscator gyulafehérvári tankönyvének megjelenési évében, 1642-ben látott napvilágot Trencsénben a zsolnai rektor, Andreas Graff poétikája. Felépítése sokban hasonlít Piscatoréhoz. Ismertetése alól felment Bán Imre kézikönyve.¹²⁶ Itt a grammatikákban is kifejtett poétikai vonatkozású ismeretek a „pars communisban” kerülnek előadásra. (Graff poétikájának vázlat; a

Függelék 2. táblázata.) A metaplasmusok kilenc fajtájának rendszerezésére Graffnak elég három szint is, viszont a prózai magyarázatok után a könnyebb megtanulhatóság kedvéért verses „memoriálét” is közöl. Ebben a metaplasmus 15 fajtájáról esik szó. A versezet feltűnően hasonlít Alvarus verses kivonatának megfelelő részéhez.¹²⁷ 1647-től Molnár Gergely grammatikájának kiadásában is megjelenik a metaplasmusok fajtáit hexameterekben ismertető memoriter, többször is a prózai magyarázatokkal párhuzamosan, mint Graff poétikájában.

A hazai poétikai irodalomban jelentős változás a XVII. század legvégén tapasztalható, Moesch Lukács dramatikus művében. A *Vita poetica* elején a megszemélyesített Poesis a tanulni vágyó Alumnusnak bemutatja Carment, azaz a verset. A hölgy felsorolja hét accidenciáját, ezek egyike a figura. Ennek magyarázata során kerül sor a metaplasmus 14 fajtájának ismertetésére, az eddigiekből jól ismert módon.¹²⁸ Moesch Lukács elődeivel ellentétben mindezeket csak igen röviden, az „introductióban” érinti, mint a legszükségesebb alapismereteket. Ő már műve legnagyobb részét azoknak a műfajelméleti kérdéseknek szenteli, amelyek közelebb állnak a mai poétika-fogalmunkhoz, mint a század korábbi verstani kézikönyvei. A *Vita poetica* tartalmának részletezése helyett ismét elegendő Bán Imrére hivatkozni.¹²⁹

ÖTÖDIK FEJEZET

A HUMANIZMUSTÓL A KLASSZICIZMUS FELE EGY GYAKRAN VÁLTOZÓ GRAMMATIKA POÉTIKAI VONATKOZÁSAI

Molnár Gergely neve alatt a XVI. század közepétől közel háromszáz éven keresztül jelentek meg latin grammatikai-poétikai összefoglalók. A különféle kiadásoknak vélhetően egyre kevesebb közük van az egykori kolozsvári magiszter kompendiumához. Úgy tűnik, újra meg újra akadt valaki, aki az éppen időszerű követelményeknek megfelelően átdolgozta elődeinek munkáját. Ebben a fejezetben elsősorban a poétikai vonatkozások változásait kísérem figyelemmel, mivel azok jól mutatják a ható tényezők és a hazai irodalmi környezet alakulását. A különböző redakciók összefüggéseit keresve kirajzolódik a főbb kiadáscsoportok is.

I. Kolozsvártól Debrecenig

1. 1556: *Molnár Gergely*

Molnár Gergely kolozsvári működése alatt a nyelvi képzés különféle szintjeihez kapcsolódó kézikönyvek jelentek meg, legtöbbjük bizonyára a mester gondozásában.¹³⁰ Donatus etymológiája 1565-től Leonhard Culmann kiadását alapul véve többször is megjelent.¹³¹

A tanulmányok előrehaladtával szükségessé váltak a mondattani ismeretek is. Az etymológiát kiegészítették a mondatot alkotó részek összeszerkesztésének szabályaival, a constructióval. Ezt a szintet képviselik az ugyancsak Molnár Gergely által szorgalmazott kolozsvári Linacre-kiadások.¹³² Az angol grammatikus első könyve a nyolc mondatrésztől szól, a továbbiak a constructiót tárgyalják.

Mint már volt róla szó, Melanchthon grammatikájának négy fő része, az orthographia, a prosodia, az etymologia és a syntaxis. Poétikatörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy Melanchthon a prosodia szabályait az orthographia és az etymologia között csak vázlatosan említi, különös tekintettel a hangsúly problémáira. A syntaxis után viszont bővebben visszatér a prosodiára, legnagyobb teret a szótagok időtartamának szentelve. Ehhez kapcsolódnak az időmértékes verselés hagyományos kérdései.

Melanchthon grammatikájának hosszabb-rövidebb változatai, különféle átdolgozásai a protestáns iskolákban sokáig a latin nyelvi képzés legfontosabb kézikönyvei voltak. Több redakciójuk Magyarországon is megjelent a XVI–XVII. században. Kolozsváron Molnár Gergely Mycillus átdolgozása alapján adta ki.¹³³

A Donatus–Culmann-, Linacre- és Melanchthon-kiadások sorába illeszkedik Molnár Gergely saját szerkesztésű kompendiuma, amelyik először 1556-ban látott napvilágot. „Az oktatásban beállott nehézségek ösztönözhatték Molnár Gergelyt arra, hogy [...] megjelentesse »Elementa grammaticae Latinae« című művét [...], amely nem egyéb, mint Melanchthon nyelvtanának a helyi igényekhez igazított kivonata, s így a Donatus-féle elemi és a Melanchthon-féle részletes grammatikák között közbülső, nélkülözhetetlen tankönyvnek bizonyult”.¹³⁴

2. 1575: Enyedi György

Molnár Gergely grammatikájának XVI. századi példánya – néhány lapnyi töredéktől eltekintve – nem ismeretes.¹³⁵ Tartalmára mégis következtethetünk egy 1651-es nürnbergi kiadásból.¹³⁶ Ennek élén Enyedi György Nádasdy Ferenchez szóló 1575-ös ajánlása áll. Enyedi többek között elmondja, hogy a népszerű tankönyv újabb kiadásával meg akarja könnyíteni a tanulást saját diákjai számára is, akik most kezdik majd kóstolgatni a tudományokat. A munka legfőbb erényét ugyanis tömörségében látja: a kezdők számára leg-szükségesebb tudnivalókat foglalja össze, nem terheli őket olyasmivel, amit ráérnek majd később is megtanulni. Ha a Molnár Gergely-féle alapvetésen túl vannak, könnyebben megbirkóznak majd Melanchthon részletezőbb latin grammatikájával.¹³⁷

Az 1651-es példány jó esetben megegyezik az 1575-össel, ami viszont – amint a későbbiekben még lesz szó róla – feltehetően rövidebb az 1556-osnál. A szöveg a Melanchthon-féle négyrészes felosztást követi. Az Enyedi által dicsért tömörség jegyében az általános bevezetés és az orthographia együttesen nem több két lapnál. A prosodiáról annyi derül ki, hogy a szótagok hangsúlyával és időtartamával foglalkozik, de majd a maga helyén.¹³⁸ Legterjedelmesebb az etymologia, tömörebb a syntaxis. Akárcsak Melanchthonnál, ez után kerül sor a prosodia kifejtésére, 13 lap terjedelemben.¹³⁹ Igen röviden esik szó az accentus tudnivalóiról, részletesebbek az időtartamra vonatkozó szabályok. A verslábak közül a spondaeust, a trochaeust és a dactylust mutatja be, a verssorok közül a hexametert és a pentametert. A metaplasmust hat orthographiai és hat prosodiai figura képviseli.

Enyedi György 1575-ös értékelése után a következő ismert XVI. századi utalás Molnár Gergely munkásságára Újfalvi Imre 1596–1599 között keletkezett tantervében olvasható. Akárcsak külföldön, nálunk is bonyodalmat okozott a különféle grammatikák együttes használata az oktatásban. A szerző beszámol róla, hogy a latin nyelv alapismereteit Donatus útmutatásai szerint tanulják a gyerekek, vagy ha az nincs, akkor Molnár Gergely tankönyvéből. Ezután következik Linacre, végül Melanchthon. Ráadásul még Culmann zavaros magyarázataival is meg kell küzdeniük, ami igen nagy nehézséget okoz nekik. Újfalvi szerint ez nem egyéb, mint gyerekkínzás – nem mintha a szerzőket akarná bántani, de kénytelen bírálni a grammatikatanítást „confusióját”.¹⁴⁰

3. 1602: Alvinci Péter

Újfalvi gondolatmenetének egyenes folytatása Alvinci Péter előszava, amit Molnár Gergely grammatikájának 1602-es átdolgozása elé írt. Összefoglalja a mű eddigi történetét. Alvinci szerint már valamennyi hazai iskola megegyezett abban, hogy amíg a tanulók eljutottak arra a fokra, hogy Melanchthon részletező grammatikáját használhassák, Donatust és Molnár kompendiumát tanulták, ami Melanchthon rövid összefoglalásának tekinthető. A mű sokszori kiadása azonban zavarokat okozott. Hol elvettek belőle, hol hozzátettek, míg végül a különböző iskolákban egészen eltérő módon tanították a grammatikát. Alvinci kritika alá vette a különböző redakciókat. Összegyűjtött több változatot, és az egyiket alapul véve azt átdolgozta és kiadta, mégpedig nemcsak a debreceni, hanem a környékbeli iskolák használatára. A túlságosan is tömörített kiadásokat jónak látta kiegészíteni.¹⁴¹

Alvinci a kellenél is rövidebb redakciók között említi a bécsit is. Káldos János nem tartja kizárhatónak, hogy Enyedi 1575-ös kiadása Bécsben jelent meg.¹⁴² Ha Alvinci átdolgozásának és az ismertetett 1651-es példánynak prozódiai részeit összevetjük, feltűnnek a bővítések. Egyes szabályokat Enyedi folyamatos szövegben közöl, Alvinci helyigényesebb, ám áttekinthetőbb táblázatokban. Az 1602-es kiadásból a spondaeus, a trochaeus és a dactylus mibenléte mellett a jambusé is kiderül; a hexameteren és a pentameteren kívül a versus phalecius, sapphicus és jambicus magyarázata is helyet kap, példákkal együtt. Így Alvinci prozódijája másfél lappal kiegészülve eléri a 14 és fél lapot.¹⁴³ A metaplasmus terén annyi a különbség – legalábbis ami az 1651-es szöveget illeti –, hogy a nyilvánvaló nyomdahiba *prolepsis* Alvincinél helyesen *prothesisként* szerepel. A grammatika Alvinci átdolgozásában később sokszor megjelent.¹⁴⁴

Érdemes megfigyelni az előző fejezetben vizsgált metaplasmus tárgyalását a Molnár Gergely-féle grammatika különféle átdolgozásaiban. (A *Függelék* 3., 4. és 5. táblázata a három legfontosabb XVII. századi kiadás csoport vázlatát.) A táblázatokat összehasonlítva egymással, továbbá Piscator (1. táblázat) és Graff (2. táblázat) poétikájának vázlatával, a metaplasmus példáján láthatjuk, milyen sokféleképpen lehetett rendszerezni az anyagot.

Az 1647-es lőcsei kiadásnak a töredékeiből is meg lehet állapítani, hogy az Alvinci-féle változathoz csatoltak egy függelékét, amely versbe szedve közli a legfontosabb szabályokat („Regulae quaedam brevibus Metris comprehensis”). A következő ismert hasonló redakció a lőcsei 1650-es, ennek teljes példánya fennmaradt. A hexameteres regulák között szerepelnek

azok a figurák, amelyek az időmértékes verselést érintik („De Figuris, qua ad Carminum Dimensionem pertinent”) –, azaz a metaplasmusok. A vers feltűnően hasonlít a jezsuita Alvarus grammatikájából készült, már említett hexameteres kivonat megfelelő részéhez. Annál néhány sorral rövidebb, a metaplasmus 14 fajtáját magyarázza. Az első ismert kiadás, amelyik a címben is kiemeli a verses regulákat, Szenci Kertész Ábrahámé 1655-ből.¹⁴⁵ Érdekesen tér el a korábbiaktól az 1659-es lőcsei változat: a verses regulák helyett bölcs emberek jeles mondásait („Dicta Sapientum celebria”) közli latinul, magyarul és németül.

II. Sárospataktól Kolozsvárig

1. 1661: J. C. D.

A következő alapos átdolgozásra Sárospatakon került sor, 1661-re készült el. Ebben lehet olvasni először külön fejezetben „De Poesi”. Azért is megérdemli az irodalmi gondolkodás kutatóinak különös figyelmét, mert ez a legtöbbször kiadott magyar szerkesztésű, poétikai vonatkozásokat is tartalmazó kézikönyv. Első megjelenéséből példány nem ismert, a későbbiekben sokszor közölt, „Sáros Patachini 1661. Mense primo” kelt előszóból lehet rá következtetni.¹⁴⁶ Az előszót J. C. D. szignálta, akinek kilétét eddig nem próbálták felderíteni.

Némi támpontot ad a találgatáshoz, hogy a főiskola anyakönyvében az adott időszakban egyetlen olyan név szerepel, amelyik megfelel a betűjelnek. 1656. május 13-án iratkozott be – Gulyás József szövegközlése szerint – Johannes Campens [!] Debretzeni. A matrikula megőrizte későbbi pályafutásának is egy mozzanatát: „Scholarum syntaxos [!] et poesos [!] praeceptor. senior”.¹⁴⁷ Tudunk tehát valakiről, akinek monogramja J. C. D., és felsőéves korában az alsóbb osztályokban grammatikát és poétikát tanított. Beiratkozása után hat évvel megjelent egy grammatikai tankönyv, poétikai függelékkel kiegészítve, amit J. C. D. szerkesztett. Talán nem teljesen alaptalan összefüggést keresni a két tény között. A szerkesztőt esetleg nevezhetnénk Debreceni Mező, netalán Mezei Jánosnak is. A *Campens* szó nem szabályos képzés eredménye. Az anyakönyv kiadásában nemcsak az idézett tételben található hibás írásmód, hanem máshol is. A kéziratot megvizsgálva lehetne eldönteni, hogy az eredetiben nem *Campus* (Mező) áll-e, esetleg a *Campestris* (Mezei) rövidített formája.

Jelen könyvem lektorálása során Bitskey István felvetett egy másik lehetőséget J. C. D. kilétét illetően: „[...] hipotézisem Debreceni Kalocsa János (Joannes Colocensis de Debrecen?) lenne, aki hollandiai egyetemeken tanult tudós, 1658–61 között Kecskeméten rektor, tehát tanítási praxisa van, érthető módon szánhatta rá magát Molnár Gergely tankönyvének kiadására. Sárospatakkal kapcsolata nyilvánvaló, 1662-ben ott jelent meg könyve (*Szent Dávidnak hét Poenitentia-taró Soltári*), amelyet Pápai Páriz Imre művével (*Keskeny út*) egybekötve adtak ki (RMK I. 997.). Hipotézisemet bizonyítani nem tudom, de az mégis elgondolkodtató, hogy a pataki nyomdában könyvet kiadó személyek között J. C. D. névjelű egyedül az említett kecskeméti rektor [...] Márpedig ott viszonylag szűk volt a szerzők köre, többnyire professzorok publikáltak, így én ezt a feltételezést megengedhetőnek vélem. J. C. D. előszava eléggé öntudatosan hangzik ahhoz, hogy tekintélyes ember húzódhasson meg a monogram mögött, ne pedig egy diák”.¹⁴⁸

A grammatika 1698-as kiadásának előszavában Tótfalusi Kis Miklós azt írja, hogy a J. C. D.-féle átdolgozásra „in Illust. quondam Schola S. Patakina” került sor.¹⁴⁹ Ha ezt a tudós tipográfus nemcsak a megjelenés helye és az előszó keltezése alapján állította, hanem esetleg más információi is voltak, akkor ebből arra következtethetünk, hogy az új redakció a sárospataki iskola „belügye” volt; ez pedig a kecskeméti rektorral szemben inkább a helybeli „praeceptor” mellett szól.

Megfontolandó az a körülmény is, hogy a matrikulából biztosan lehet tudni: a szintaxisták és a poéták osztálytanítójának monogramja J. C. D. volt. Debreceni Kalocsa János viszont magyar műveiben Debreceni K. Jánosnak; három, Hollandiában kiadott latin disputációjában¹⁵⁰ Johannes K. Debreceni-nek írta a nevét. Ha tehát egyetlen esetben csak nevének betűjelét használta volna, akkor annak latin szövegösszefüggésben is J. K. D.-nek kellett volna lennie. Mindazonáltal az eddig ismert tények alapján csak találgatni lehet; úgy vélem, munkahipotézisként mindkét feltételezés elfogadható.

A legkorábbi kiadás, amiből az előszó teljes szövegét és magát az új változatot ismerjük, az 1674-es kassai. Címéből kiderül, hogy Molnár Gergely grammatikája már korábban is megjelent Kassán is, de hemzsegett a nyomdahibáktól. A jelenlegi kiadásban az ezt megelőző sárospataki alapján javították a hibákat.¹⁵¹ Előszavában J. C. D. elmondja, hogy Molnár Gergely grammatikája túlságosan is tömör volt, a nehezebb dolgokat nem lehetett belőle megérteni, azért kellett Alvinci Péternek kibővítenie. Az idő múltával azonban szükségessé váltak újabb kiegészítések, amiket többen el is végez-

tek, így vált a mű egyre teljesebbé. Ám ezek az észrevételek többnyire lap-széli jegyzetek formájában jelentek meg. Elérkezett tehát az idő az újabb, korszerűbb változat elkészítéséhez.¹⁵²

J. C. D. redakciójának felosztása megegyezik az eddigi kiadásokéval. A syntaxis utáni rész, a „De Poesi” azonban jóval részletesebb a korábbiaknál. (J. C. D. átdolgozásának vázlata a *Függelék* 4. táblázata.) A poesist azonosítja a prosodiával, és a grammatika részének tekinti. Öt fő egységből áll: egy-egy fejezet szól a szótagokról, a verslábakról, a verssorokról, a verssorok felosztásáról, a költemények fajtáiról, végül „De Chriis et Patronymicis”. Így a poétika a korábbiakhoz képest több mint háromszorosára növekedett, összesen 49 lap.¹⁵³ Az egyes főbb részek további alosztályokra tagozódnak. A verssorokkal kapcsolatban három dolgot kell vizsgálni (partes, affectiones, divisiones). Az affectiók között szerepelnek a scansio és a caesura társaságában a figurák. Ezek olyan jelenségek, amelyek a verssort valamiképpen megzavarják. A korábbi lőcsei és váradi kiadásokban már olvasható vers ismerteti őket, előreboctatva, hogy hat prosodiai és kilenc orthographiai figuráról lesz szó. Ennek megfelelően az egyetlen lényeges eltérés a korábbiaktól, hogy az eddigi 14-hez képest eggyel több figura szerepel a versben.¹⁵⁴

A poétikai függelékben szűk öt lapon a technopaegnionról, azaz a képversről is olvashatunk. Érdekes változás figyelhető meg a követendő példaként ajánlott klasszikus költőkkel kapcsolatban. Ezek az Enyedi György- és Alvinci Péter-féle kiadásokban Vergilius, Ovidius és Horatius; J. C. D.-től kezdve csatlakozik hozzájuk Seneca, Statius – és Janus Pannonius. Az utóbbi említésének jelentősége nem igényel különösebb magyarázatot. A másik két szerző megjelenése a hazai szerkesztésű kézikönyvekben ugyancsak fontos mozzanat.

A barokk retorika stíluseszménye, akárcsak a humanizmusé, az „aurea latinitas”, az ajánlott minták a római aranykori auktorok. Protestáns körökben a XVII. század egyik igen elterjedt irodalomelméleti kézikönyve Vossius retorikája volt, a későbbiekben részletesebben lesz róla szó. Ezen a helyen elegendő arra utalni, hogy Vossius szerint a klasszikus latin stílus elsajátítása után más szerzőket is lehet utánózni, mint például Apuleiust, Sallustiust vagy Senecát. A kutatás ebben az irodalmi ízlés változásának jelét látja, a klasszicizmust előkészítő megnyilvánulásokat. Kétségtelen, hogy Vossius retorikája a XVIII. században is többször megjelent.

Az *Elementa grammaticae Latinae* sárospataki változatát igen sokszor újra kiadták.¹⁵⁵ A következő utánnyomás, amelynek példánya Budapesten elérhető, az 1696-os lőcsei.¹⁵⁶ Ennek valamivel sűrűbb a szedése, mint az 1674-

es kassainak; az utolsó részben csak „De Chriis” szól. Így a „De Poesi” 34 lapra jön ki.¹⁵⁷ Érdekesség a metaplasmussal kapcsolatban: fajtáit felsorolva ez a redakció a korábbi lőcsei (és váradi) kiadásokban közölt verset hozza, így csak 14 fajtát ismertet, ellentétben J. C. D. – változatlanul lenyomott – ígéretével, amely szerint hat prosodiai és kilenc orthographiai, azaz összesen 15 figurának kellene következni.¹⁵⁸

2. 1664: Vásárhelyi Péter

Három évvel J. C. D. korszerűsített grammatikájának megjelenése után, 1664-ben az enyedi kollégium professzorának, Vásárhelyi Péternek jóvoltából újabb változat látott napvilágot Szebenben.¹⁵⁹ Példánya ma már nem hozzáférhető. Tartalmát az 1671-es kolozsvári kiadásból ismerjük, amelyet Szabó Károlynak még volt módja összehasonlítani a szebenivel, így megállapíthatta, hogy a kettő „lapról lapra egyezik”.¹⁶⁰ Az újabb átdolgozás alapja a sárospataki, a kötet élén ott áll J. C. D. előszava, rövidítve. Ez után P. K. V., azaz Petrus Kézdi-Vásárhelyi üdvözlí az olvasót. Megállapításai már ismerősnek tűnnek: a különféle elképzelések követése zavarokat okoz a grammatika tanításában. Könyvében szeretné az eltérő módszereket összehangolni, a felesleges kitérőket elhagyni, a hiányokat pótolni, és a helyes „methodustól” való elkalandozásokat a megfelelő rendszer keretei közé visszatelelni. Szavaiból még valamiféle személyes sérelemre is lehet következtetni. Vásárhelyi hangsúlyozza, hogy a közhaszon fontosabb, mint hogy valakinek az egyéni elképzeléseit tartsák tiszteletben, még akkor is, ha az ellenkezik a többség érdekeivel. A helyzethez szabja a régi mondást: barátja Platón, Szókratész, Molnár Gergely, Alsted és mások, de még inkább barátja a közérdek.

Tegyük fel, hogy a sárospataki kiadás szerkesztője valóban a „praeceptor” Debreceni Mező János volt. Ebben az esetben könnyen elképzelhető, hogy a híres professzor hiúságát bántotta, hogy néhány évvel ölelte a szokástól eltérően egy névtelen segédtanító merészelte újrendszerezni a latin grammatikát. A sértettségre utaló hangvétel nem mond ellent a Bitskey István által feltételezett szerző, Debreceni Kalocs János személyének sem: a szakmai feltékenység a kecskeméti rektorra éppúgy vonatkozhat, mint a sárospataki „praeceptorra”.¹⁶¹

Vásárhelyi Péternél a tömören fogalmazott tételeket gyakran kísérik magyarázatok. További lényeges eltérés a korábbiaktól, hogy a grammatika négy fő része közül a hagyományos sorrendi helyéről hiányzik a prosodia. (Vásárhelyi Péter átdolgozásának vázlata a *Függelék* 5. táblázata.) Az

orthographián belül tér ki azokra az „anomáliákra” vagy „irregularitásokra”, amelyek egy betű vagy szótag többletnek, hiánynak vagy cserének a következményei. Közli a korábbiakból jól ismert vers második felét, beleillesztve további négy fajtáról szóló újabb sorokat. Így a metaplasmus 12 fajtáját ismerteti, mint orthographiai figurákat. Megígéri, hogy a többi figurát a syntaxis és a poesis tárgyalásakor fogja elmagyarázni.¹⁶² A „De Poesi” felépítése megegyezik J. C. D.-ével. A figurák között ezen a helyen értelemszerűen csak a hat prosodiai közli, a verses regula első felével. Vásárhelyi redakciójában *ezek* a verssornak olyan affectiói, amelyek azt valamiképpen megzavarják.¹⁶³ A poétika záró része hasonlít J. C. D. utolsó fejezetéhez („De Chriis et Periodis”), de annak körülbelül a fele. Vásárhelyi poétikája összességében 10 lappal rövidebb J. C. D.-énél, 39 lap.¹⁶⁴

3. 1694: *Tótfalusi Kis Miklós*

Vásárhelyi Péter átdolgozását keményen bírálta Tótfalusi Kis Miklós. A J. C. D.-féle latin grammatikát először 1694-ben kellett kiadnia. Erre utal az ismert 1698-as kiadás,¹⁶⁵ amit Tótfalusi másodiknak nevez. Élén a „Typographus” előszava áll, ami „Claudiopoli, VI Idus Septembris M. DC. XCIV.” kelt.¹⁶⁶ Tótfalusi áttekintve a grammatika eddigi történetét, a sárospataki bővített kiadásról megállapítja, hogy tökéletesen megfelelt a korszerű követelményeknek. Ám a „tudósok” vizslató tekintete ebben is talált hibát. Az enyedi kollégium egyik professzora a saját tetszése szerint átalakította, aztán mások is megterhelték alig érthető magyarázataikkal. Jóllehet akad bennük némi figyelemreméltó, legnagyobbbrészt mégis feleslegesek, ugyanazt ismételtetik, és eltérnek a „methodustól”. A végeredmény ismét a zűrzarvar: különféle helyeken más-más változatokból tanítanak. Ezért az iskolák közös érdekét szem előtt tartva itt az ideje visszatérni a már bevált formához.¹⁶⁷ Tótfalusi kiadványa J. C. D. rendszerét követi. A „De Poesi” is a sárospataki redakciónak felel meg, terjedelme 39 lap.¹⁶⁸

Az idézett előszavakból arra következtethetünk, hogy a Molnár Gergely neve alatt kiadott grammatikának több változata készült, mint amennyi fennmaradt. Azt azonban az utalásokból és az ismert szövegekből is megállapíthatjuk, hogy a tudnivalók mennyisége hol csökkent, hol bővült; ám tendenciaszerűen mégiscsak egyre gyarapodott az anyag. A szerkesztők lépést tartottak a korrallal. A protestáns skolasztika szellemében készült szikár vázlat éppúgy megtalálható a grammatika első másfél évszázadának történetében,

mint a barokk költészettan jellemző kérdései, például a képvers poétikája. A tanulmányozásra ajánlott szerzők az irodalmi ízlés változását tükrözik. A tankönyvírók azt a módszert keresték, ami – meggyőződésük szerint – a leghasznosabb a kívánt ismeretek elsajátításához, ennek során egyre célszerűbbé vált a „methodus”.

Úgy tűnik, Molnár Gergely tömör kompendiumát Enyedi György tovább egyszerűsítette; Alvinci Péter részletezőbb előadása jó félszázadon keresztül közkedvelt volt. A legkorszerűbb XVII. századi feldolgozás J. C. D.-é lehetett; Vásárhelyi Péter túlbonyolított változatával szemben Tótfalusi Kis Miklós szállt síkra Debreceni Mező János vagy Debreceni Kalocsa János jól bevált munkája mellett. A XVIII–XIX. századi kiadások vizsgálata alapján lehetne eldönteni, mennyire bizonyult időtállóknak J. C. D. 1661-es sárospataki munkája.

HATODIK FEJEZET

ÖSSZEGZÉS

Az adott korszak grammatikai irodalmának vizsgálatát összefoglalva elmondható, hogy a középfokú képzést illetően Magyarország és Erdély nem maradt el az európai átlagtól. A logikai–retorikai tanulmányokat megalapozó klasszikus nyelvi oktatáshoz használták az Európa-szerzte elterjedt tankönyveket, kapcsolódva a néha több évszázados hagyományhoz. A latin grammatikusok közül Donatus is meg-megjelent, éppúgy, mint a későbbiek közül Alvarus vagy Melanchthon, illetve követőik. A hazai könyvkiadásban a két másik klasszikus nyelvet is képviselte egy-egy népszerű külföldi szerző, a holland református hebraista, Altling és a görög grammatikát író jezsuita Gretser. A Gyulafehérváron tanító német professzorok közül Alsted átfogó nyelvi programot valósított meg, mindhárom szent nyelv oktatásához állított össze tankönyveket; Bisterfeld Wendelinus frazeológiájának rövidített változatát adta ki. A pedagógiai reformtörekvések hatását mutatja Comenius tankönyveinek rengeteg megjelenése.

A hazai iskolák használatára itthoni szerzők már a vizsgált korszakot megelőzően is szerkesztettek görög és latin grammatikákat. Károlyi Péter és Molnár Gergely munkáit a XVII. században is kiadták. A század közepének eredeti teljesítménye Jászberényi Pál grammatikai munkássága. Különösen fel tűnő a magyar szerzők által készített héber nyelvkönyvek nagy száma.

Többen fogtak a magyar nyelv szabályainak rendszerezéséhez és szókészletének rögzítéséhez. Szenci Molnár Albert grammatikusi és szótárszerkesztői munkássága csak közvetve hatott. A latinul írott magyar grammatikák közül Pereszlényi Pál és még inkább Kövesdi Pál munkájában fedezték fel Szenci hatását, Komáromi nem ismerte. A korszak egyetlen ismert magyar nyelvű grammatikája Geleji Katona Istváné.

Az előző periódus szógyűjteményei közül Szikszai Fabricius Balázs nőmenklatúrája bizonyult a legsikeresebbnek. Szenci dikcionáriumának 1630 után mindössze egy frankfurti kiadásáról tudunk. Erdőbényei Szencire építi *Dictionariolum*át, de a forrást alaposan átdolgozza. Tsaholci és Bihari Comenius *Januájához* készített szómutatójának magyar anyagát a kutatás az előzményektől függetlennek tartja. Comenius tankönyveinek magyarítása során többen is párhuzamba állították a magyar szókincset a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium* latin törzsanyagával.

Különösen érdekes a korszak grammatikai irodalmában, ahogyan többféleképpen is kihasználták a nyelvek együttes rendszerezéséből adódó előnyöket. A paralellizmus jó volt arra, hogy az ismert, az anyanyelv segítségével magyarázzák a megtanulandó nyelvet, annak jelentését világossá tegyék. Ezt a célt szolgálták a latin grammatikák magyar értelmezései, vagy a görög és héber nyelvkönyvek latin magyarázatai. Ugyanez az elv működött fordítva, amikor a magyar nyelv szabályszerűségeit úgy próbálták rögzíteni, hogy a jól ismert latin grammatikai fogalmak segítségével írták le őket. Figyelemre méltók a magyar nyelvtani terminológia megalkotására irányuló kísérletek, amelyek leginkább a magyarított comeniusi tankönyvekben követhetők nyomon. Arra is rájöttek, hogy nem is mindig lehet eldönteni, vajon melyik nyelvet ismeri jobban a grammatika használója: egyszerűen *mindkettő* alapos, tudatos megismeréséhez és elsajátításához alkalmas lehet a párhuzam – ahogy ezt Jászberényi Pál ki is fejtette latin–angol szógyűjteményével kapcsolatban.

Nem ritka kettőnél több nyelv párhuzamba állítása. A több nemzetiségű Magyarországon a gyakorlati igények indokolták a három- vagy négy nyelvű kiadásokat: Comenius munkáinak például napvilágot láttak olyan redakciói is, ahol a latin és a magyar mellett német, cseh és szlovén értelmezések is olvashatók. Nem hagyható említés nélkül, hogy a korszak magyarországi grammatikai irodalmában találhatók olyan munkák is, amelyekben a magyar nyelv nem is szerepel. Jelent meg német grammatika, német–latin dikcionárium, latin–német és latin–cseh Donatus; ide tartozik Komáromi Csipkés György angol nyelvtana is.

A tudományos igényességet mutatják azok az esetek, amikor a harmadik vagy negyedik nyelvre nem a praktikus szempontok miatt volt szükség, hanem a jelentés pontosítása érdekében. A latin szógyűjtemények magyar megfelelőinek megtalálásához Erdőbényei angol fordításokat is figyelembe vett, Tsalolci és Bihari pedig angol és holland Comenius-értelmezéseket használt fel. Az ő esetükben „kritikus” hozzáállásra utal az a megjegyzés, mely szerint azért fordultak az angol és a holland változatokhoz, mert valamennyi nemzeti nyelvű interpretáció közül azokat találták a legpontosabbaknak.

A korábbi magyar szerkesztésű műveket a grammatikusok és szótárszerkesztők gyakran kritikusan kezelték; példa erre a Szikszai-nómenklátúra javított kiadása, Tsalolci és Bihari Szenci-revizíója, de Molnár Gergely grammatikájának újabb és újabb átdolgozásai is.

A laicizálódás hatását a nyelvi kultúrára Harsányi Nagy Jakab és Warmer Kristóf munkái mutatják. Az iskolában a három szent nyelv ismerete volt a legfontosabb a leendő teológus számára, hogy a Szentírás szövegeit pontosan megértse, Isten nagyobb dicsőségére és híveinek lelki épülésére. Az utóbb említett szerzők viszont diplomatáknak, kereskedőknek, katonáknak szánják művüket, hogy külföldön meg tudják értetni magukat.

XVI–XVII. századi poétikáinkat összevetve a kor grammatikai irodalmával kitűnik, hogy a két terület kézikönyvei között sok az átfedés. Ebben nincsen semmi csodálatos, hiszen az ismert kiadványok tankönyvek. A középfokú poétikaoktatás elsődleges célja pedig az, hogy a diák megtanuljon önállóan, szabályosan verselni. Ehhez meg kell ismernie és el kell sajátítania az időmértékes verselés alapelemeit és szabályait. Eszköze a nyelv; ennek legkisebb egységei a betűk és a szótagok. A szótagok tulajdonságain, a hangsúly és az időtartam sajátosságain alapulnak a verslábak és a verssorok tudnivalói, ehhez kapcsolódik a versek fajtáinak különféle csoportosítása. A nyelvi jelenségek leírásával pedig a grammatikus foglalkozik: a nyelvhasználat szabályainak feldolgozásán, az alaktanon és a mondatton kívül tárgyalnia kell mindazokat a jelenségeket, amelyek a betűk és a szótagok szintjén megragadhatók. Ezért szükségszerű, hogy a gyakorlati poétika segédkönyvei a grammatikusok tanításait vegyék át. Az alapismereteket legfeljebb a „poéta” szempontjai szerint részletesebben fejtik ki, esetleg kiegészítik a költészetnek a nyelvi jelenségekhez kevésbé szorosan kapcsolódó kérdéskörével. A XVI–XVII. századi magyarországi és erdélyi tankönyvirodalomban a grammatikától a poétika felé vezető úton ezért nem lehetett a kiindulási ponttól túlságosan messzire jutni.

Mégsincs semmi okunk rá, hogy XVI–XVII. századi elméleti irodalmunkkal kapcsolatban „a poétikai tudatosság hiányán” sajnálkozzunk, vagy azon bánkódjunk, hogy a korszak Scaligerhez hasonló nagyságrendű teoretikusainak túl erős hatása nálunk nem mutatható ki. Mindazonáltal természetesen örvendezhetünk, ha a külföldi szerzők egyik-másik, sok tankönyvet megírt emelkedettebb gondolata nálunk is fel-felbukkan.

Mindenképpen tiszteletreméltó az az igyekezet, amellyel a szerzők legjobb meggyőződésük szerint újra meg újra nekiálltak a tananyag átdolgozásának, legtöbbször az oktatás céljainak tökéletesen megfelelő, igényes munkákkal gazdagítva elméleti irodalmunkat.

JEGYZETEK

¹ A sorozat indulásáról, céljáról, eddig megjelent darabjairól és a kutatások helyzetéről a jelen monográfiát megelőző kötet előszavában tájékoztat Korompay H. János: KOROMPAY 1998, 9–10.

² *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980, 598. Az *Elektra* latin utószavát RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes fordította.

³ TARNAI 1984, 7.

⁴ MEDGYESI 1650b, 2v.

⁵ Idézi Korompay H. János: KOROMPAY 1998, 276–277. Az idézet forrása: ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*, sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1981. 592.

⁶ BÁN 1971.

⁷ TARNAI–CSETRI 1981.

⁸ KECSKEMÉTI 1992, 1994, 1995, 1996.

⁹ TÓTH 1998, 50.

¹⁰ A XVII. századi elméleti irodalomra vonatkozó legáltalánosabb ismertetés forrásai a későbbiekben leggyakrabban idézendő munkák: RISSE 1964, 1970; BARNER 1970; KRISTELLER 1981.

¹¹ TÓTH 1998, 132.

¹² TARNAI–CSETRI 1981, 143.

¹³ SZIMONIDÉSZ Lajos, *A sárospataki református főiskolában és Sárospatak környéke iskoláiban használt ismert és ismeretlen tankönyvek*, MKsz 1942, 410–413; 413.

¹⁴ „[...] forte serie et forma castigatori donavimus: in scriptis publicatis interdum frustillatim extantem, digessimus: nexu partium et concatenatione locupletavimus: in his vel illis partibus deficientem explevimus et diduximus: mole laborante sua mole

liberavimus et denudavimus: perpetuis exemplis illustravimus: denique in Thecis doctorum nobis incognitis et inaccessis latitantem, tanquam ex obscuris carceribus, in publicam lucem protraximus.” SZILÁGYI 1685, Praefatio ad lectorem, 2–3.

¹⁵ Több ilyen sorol fel: SÁGI István, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, MKsz 1920/21, 96–116; 1922, 72–156.

¹⁶ SÁGI István, *Mióta nyelvtan a grammatika?*, MNy 1922, 204–205.

¹⁷ MELICH 1907, 1.

¹⁸ *Rudimenta linguae Graecae*, Lőcse, 1648, RMK II. 704a; uo., 1678, RMK II. 1421; uo., 1699, RMK II. 1957; Nagyszombat, 1699, RMK II. 1970.

¹⁹ A teljes mű: *Institutionum de octo partibus orationis, syntaxi et prosodia Graecorum Libri Tres*, Ingolstadt, 1593; a kivonat ugyanabban az évben, ugyanott jelent meg: *Rudimenta linguae Graecae ex primo libro Institutionum Jacobi Gretseri*. Vö. SOMMERVOGEL III., 1892, 1746–1748.

²⁰ *Compendium Grammatices Graecae*, RMNY 1456; RMK II. 457.

²¹ Gyulafehérvár, RMNY 1579.

²² RMK II. 675.

²³ DÁN Róbert, *Héber hungaricák a XVI–XVIII. századból*, MKsz 1965, 352–358; DÁN 1973.

²⁴ Kolozsvár, RMK II. 1917.

²⁵ „[...] ex illis Rudimenta linguae Syriacae possis simul addiscere. Hae siquidem dialecti multa inter se habent communia.” RMNY 1609, 74.

²⁶ DÁN 1973, 31.

²⁷ RMK III. 1604.

²⁸ RMK III. 1904.

²⁹ RMK III. 2166.

³⁰ RMK III. 2386.

³¹ RMK III. 2868.

³² VITA Zsigmond, *A keleti nyelvek erdélyi tanítványai és terjesztői a XVII–XVIII. században*, in: *Tudománnyal és cselekedettel*, Bukarest, 1968, 170–178; 176.

³³ „In gratiam Tyronum factum esse, ut Hebraea Latinis primum literis (mox etiam Consonis Hebraeis) exprimerentur. Constat enim Hebraeam lectionem difficultate sua terrere, atque innumeros in ipso limine a Sacro hoc studio revocare solere.” RMK II. 1921. (Admonitio de usu hujus lexici, az utolsó lapon)

³⁴ RMK II. 1420.

³⁵ *Grammatica Philippi Melancthonis recognita et locupletata[...]* és amint a bevezetőből kiderül, *a Jacobo Mycillo aucta*, 1641, RMK II. 567; 1648, RMK II. 389.

³⁶ Lőcse, 1650, RMK II. 732; uo., 1671, RMK II. 1278; uo., XVII. század, RMK II. 2039.

³⁷ A három könyv együtt: Lőcse, 1650, RMK II. 725; I. könyv: Kolozsvár, 1699, RMK II. 1952; II. könyv: uo., 1699, RMK II. 1963; III. könyv: uo., 1675; RMK II.

1365. A kötetek és az évszámok sorrendje alapján úgy tűnik, hogy az ismerteken kívül más kiadásoknak is kellett lenniük.

³⁸ *Principia seu Rudimenta grammatices ex Institutionibus Emmanuelis Alvári*, RMK I. 757a.

³⁹ *Verborum in Institutione Grammatica in Ungaricum et Sclavonicum translatio secundum ordinem alphabeticum*, RMK I. 810c.

⁴⁰ RMNY 1580.

⁴¹ RMK II. 1097.

⁴² Gyulafehérvár, RMNy 1608.

⁴³ ALSTED 1635.

⁴⁴ SZENTPÉTERI Márton, *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban*, kéziratot lezárásakor a tanulmány megjelenésre vár az ItK 1998-as évfolyamának 3–4-es számában.

⁴⁵ RMK I. 786.

⁴⁶ MELICH 1907, 163–168.

⁴⁷ „Quo insigni thesauro ut juvenus nostra, hactenus sat infelicitur purae Latinitatis saxum volvens atque revolvens, uti-frui possent.”

⁴⁸ RMK II. 618.

⁴⁹ JÁSZBERÉNYI 1663; 1667, RMK III. 2392; 1669, RMK III. 2495; JÁSZBERÉNYI 1664; 1666, RMK III. 2353; JÁSZBERÉNYI 1670 – de ez utóbbi már a negyedik kiadás, és ha feltételezzük, hogy ez a redakció is az *Institutió*val együtt jelent meg, gyanakodhatunk annak is egy ismeretlen negyedik kiadására.

⁵⁰ „Figurata Syntaxis est nova loquendi ratio a trito & vulgari sermone remota, quae fere ratione aliqua aut autoritate nititur.

Figuratae Syntaxeos sunt undecim Species.”

Epitheke sive Appositio

Ecclesis – Evocatio

Syllepsis – Conceptio

Prolepsis – Anticipatio

Zeugma – Connexio

Enallage – Immutatio accidentium

Synthesis – Compositio

Synecdoche – Intellectio

Ecclipsis – Omissio

Hellenismus – Graeca

Archaismus – Vetusta locutio

Jászberényi mindegyikről részletesen ír. JÁSZBERÉNYI 1663, 150–157.

⁵¹ „Ad plenior et plenior Grammaticae Lilianae illustrationem, tractatum quaedam bipartitum, sub titulo *Institutionum grammaticarum*, adjicio”

⁵² „Sacra Regia Maiestas Grammaticam Lilianam in Scholis huius Insulae trivialibus, publica autoritate recipiendam docendamve statuit.” JÁSZBERÉNYI 1664.

A mű szerzője egyébként William Lily, Thomas More barátja. A nevezetes grammatikát több kisebb munka előzte meg. A *De octo partibus orationis constructione libellus* 1521-ben Erasmus javításaival jelent meg; 1540-re alakult ki az a formája, ami *Grammatica Liliana* néven vált ismertté, és a későbbi – kétszáznál több – kiadások alapjául szolgált.

⁵³ „In hac nostra autem methodo, partim propriis, partim ab aliis mutuatis, usus sum.” JÁSZBERÉNYI 1664.

⁵⁴ Comenius hatásáról: DUKKON Ágnes, *Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelvkönyvében*, MKsz 1997, 76–82.

⁵⁵ „[...] omnibus [...] Latinae juxta et Anglicanae linguae studiosis, Anglis puta et Peregrinis; ad uberiores utriusque linguae cognitionem contententibus, perquam utilis et necessaria.” Az angol címlapon: „for Englishmen that desire to better their Knowledge in the Latine Tongue, or for Strangers to learn and speak English”.

⁵⁶ „[...] ne quis sublime doctus eo haec [opera] spernat, quod ab homine extraneo, vel minus literato veniant: Nam aliquando ipse etiam est Olitor satis opportuna loquutus. Quod tu non nosti, fortasse novit asellus: Chrysippi dictum est.” Az angol szövegben: „Worthy Englishmen, You may wonder that I being but a Stranger among you, should set upon such a work as this: both in respect of your selves, to whom it more properly belonged; as also, in respect of my self, who might be accounted unable to perform it”. JÁSZBERÉNYI 1664.

⁵⁷ SZINNYEI V., 1897, 433.

⁵⁸ BALOGH Ferenc, *Egy magyar bujdosó a XVII. századból. Jászberényi Pál, londoni tanár*, Vasárnapi Újság, 1866. 39–40. sz. 479.

⁵⁹ „[...] ego enim (praesciscine dixerim) Facis Novae methodi facilitatem, & utilitatem imprimis insignem in Exoticis linguis ediscendis animadverti: postmodum imperiosa coactus necessitate hic in Anglia pueris aliquot atque Adolescentibus Generosis cum traderem Latinae rudimenta Linguae secundum methodum facis jam accensae, sine graviore cura, & labore mirum in modum eos proficere gratulabundus observabam; quos mensibus aliquot effluxis, Latine verba inter se bene miscentes late etiam parentum aures accipiebant.” JÁSZBERÉNYI 1664: B4r–v; ugyanaz a 4. kiadásban: JÁSZBERÉNYI 1670, C4r.

⁶⁰ „Nondum tertius elapsus est annus Amplissima Praesul, ex quo hujus Facis Novae prima prodiit editio; quae vario certe fluctuavit fato, iniqui subinde Censoris fumum experta, prout rudi manu libram hanc vitio-creati iudices versarunt: sed & plausus suos non denegarunt, qui in Orchestra literaria fasces gerunt; quorum permotus autoritate, dubium aleae jactum subire ausus sum, juvenilibus me simul desideris, ad quorum limam assumptus sum, respondente.” JÁSZBERÉNYI 1670, A3r.

⁶¹ TOLDY 1866.

⁶² JANCsó 1881; BALÁZS János a témával foglalkozó kandidátusi értekezésének lényegét a következő tanulmányokban foglalta össze: *A nemzeti nyelvek nyelvtaniro-*

dalmának kialakulása, Magyar Tudomány 1956, 313–322; *Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei*, in: *Nyelvtani tanulmányok*, szerk. SULÁN Béla, Bp., 1961, 167–184; SZATHMÁRI 1968.

⁶³ Gyulafehérvár, RMK I. 773; TOLDY 1866, 291–329; JANCsó 1881, 101–126; SZATHMÁRI 1968, 233–270.

⁶⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS 1655; TOLDY 1866, 331–402; JANCsó 1881, 129–145; SZATHMÁRI 1968, 271–300.

⁶⁵ „Sperabam etenim & spem levidense hoc meum opusculum, non solis, quamvis non angustis, solius Hungariae limitibus concludendum esse sed & oras exoticas auditurum & nationes longinquas quoque visitaturum, a quibus aliquid in Hungaros aestimii & famae redeat.” KOMÁROMI CSIPKÉS 1655, A7v (a lap rektójának alján álló A6 hibás ívszámozás következménye).

⁶⁶ PERESZLÉNYI 1682; A XVIII. század közepéig még két kiadásáról van tudomásunk: Nagyszombat, 1702, RMK II. 2128; uo., 1738; TOLDY 1866, 404–548; JANCsó 1881, 146–183; SZATHMÁRI 1968, 301–338.

⁶⁷ „Sed & in scribendo varietas inter eximios Ungaricae linguae scriptores grassum remorabitur: nam P. Georgius Kaldi tam in Bibliorum Ungaricorum versione, quam in suis Concionibus tertias personas praeteritorum tam activae, quam passivae vocis, ut Hozott tulit, szóllott locutus est, meg-eskütt iuravit, oltalmaztatott defensus est; item praepositiones Előtt, között, alatt, duplici T terminat, in quo non caret imitatoribus: Pazmannus vero fere simplici T, contentus est.” PERESZLÉNYI 1682, 3r–3v.

⁶⁸ Lőcse, RMK I. 1354a; Nagyszombat, XVII. sz., RMK I. 1601a; Kassa, 1766.

⁶⁹ *Excerpta linguae Hungaricae*, bevezetéssel ellátta és kiadta GULYÁS István, Debrecen, 1908, 1–59.

⁷⁰ TÚRÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése*, Bp., 1933, 42.

⁷¹ MELICH 1907, 59–61.

⁷² RMNY 1453; RMK II. 456.

⁷³ RMNY 1423; RMK I. 574, 711.

⁷⁴ MELICH 1907, 144–148.

⁷⁵ RMNY 1613; MELICH 1907, 148–153.

⁷⁶ „[...] omnis Hungaris et alienigenis, illis quidem Latinam, his vero Hungaricam linguam discentibus, utilissimum [...]”

⁷⁷ „Hinc facile potest elici medium corrigendi ridiculos errores, in quos plurimi in pronuntiatione, orthographia, aliisque, quae ad linguarum elegantiam pertinent, quotidie labuntur.”

⁷⁸ „In vertendis quoque vocabulis Dictionarium quod vocant, R. et Cl. viri Domini Alberti Molnar, piae memoriae non per omnia sum sequutus. Latinas enim voces usitatoribus et brevioribus vocibus Hungaricis expromere contentus, multas obsoletas, improprias et minus frequentatas significationes omisi. Idque eapropter, ne im-

becilla puerorum ingenia, supra modum, nimia synonymorum et ambiguorum verborum multitudinem, oneraretur. Jam vero sententiarum translationem quod attinet, in ea sic sum versatus, ut non tam rerum, quam verborum habuerim rationem. [...] In reliquis autem sententiis, quae sine manifesto eoque ridiculo nostrae linguae barbarismo de verbo ad verbum transferri non potuerunt, sensum potius quam verba curavi, quantum quidem illum indagare potui, consulendo etiam versionem Anglicanam, per eos qui illa pollent lingua.”

⁷⁹ Lőcse, 1635–1641 között, RMK I. 638c; Bártfa, 1641, RMK I. 709b; Lőcse, 1641, RMK I. 718a; Várad, 1654, RMK I. 899.

⁸⁰ Kolozsvár, 1694; erre Szabó Károly is csak a következő ismert kiadás előszavának keltezéséből következtet: Kolozsvár, 1702; RMK II. 2108.

⁸¹ Vö. BAKOS 1964.

⁸² BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 45–50. sz. tételek.

⁸³ BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 28–39.

⁸⁴ BAKOS 1964, 202–203.

⁸⁵ BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 31–33.

⁸⁶ MELICH 1907, 158–159.

⁸⁷ „Index Januae Linguarum J. A. Comenii [...] variis in linguis jam exstat. [...] Nos, igitur, videntes in Scholis Transsylvaniae defectum Nomenclaturae exactissimae, sine qua pueri adolescentesque aut sero aut nunquam foeliciter proficiunt [...] Indicem Anglicanum et Belgicum, inter omnes iudicio nostro exactissimos, Hungarico idiomate, quoad fieri potuit, singula Textus vel proprie exprimere, vel saltem explicare conati sumus.”

⁸⁸ Az idézet az 1647-es gyulafehérvári kiadásból való, RMK I. 792.

⁸⁹ Vö. BAKOS, *Comenius nyelvi tankönyvei a magyar iskolákban I. A Vestibulum*, Pedagógiai Szemle 1965, 540–545.

⁹⁰ RMK I. 735a.

⁹¹ BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 51–57.

⁹² BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 66–74.

⁹³ RMK II. 1613.

⁹⁴ RMK I. 735b

⁹⁵ BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 5–24.

⁹⁶ Vö. BAKOS 1965.

⁹⁷ Lásd az előző jegyzetet.

⁹⁸ BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970, 96–107.

⁹⁹ Az idézet az 1685-ös négynyelvű lőcsei kiadásból való, RMK I. 1338.

¹⁰⁰ RMK III. 2586. Vö. HAZAI, György, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transskriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*, Bp., 1973.

¹⁰¹ RMK I. 1404.

¹⁰² KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*. A kezdetektől 1898-ig. Bp., 1991. 63.

¹⁰³ RMNY 33, 71, 103A, 223.

¹⁰⁴ [HONTERUS, Johannes], *Compendii Grammatices Libri Duo*, Brassó, 1567. RMNY 223. K1r–K2v.

¹⁰⁵ ALVARUS, Emmanuel, *De Institutione Grammatica libri tres*, Lőcse, 1650. RMK II. 725. 417.

¹⁰⁶ „Figurae sunt tres species: Metaplasmus, Tropus, & Schema: de posterioribus duabus in Rhetoricis, de prima in Grammatica agitur.

Metaplasmus est transformatio recti solitique sermonis in alteram speciem ornatus vel necessitate causa.”

Metaplasmi Species

Prosthesis

Epenthesis

Paragoge

Aphaeresis

Syncope

Apocope

Ectasis

Systole

Diaeresis

Synaeresis

Synaloepha

Antithesis

Ecthlipsis

Antithesis

Metathesis

Parallage

Tmesis

Anastrophe

Pareclon

Euphonia [174]

[Jászberényi mindegyiket megmagyarázza, példát hoz rá.]

„Nunc sequerentur Tropi et Schemata, quae Rhetoribus tractanda relinquimus.”

JÁSZBERÉNYI 1663, 173–176.

¹⁰⁷ SYLVESTER, Ioannes, *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta*, Sárvár, 1539. RMNY 39. Az idézett magyar terminusok: A1r, A5r.

¹⁰⁸ „Nomen [*proszódia*] latinis accentum significat, a [*prosz*] et [*ódé*], quorum hoc cantum, illud idem quod ad significat.” MELANCHTHON 1570, A6r.

¹⁰⁹ – De Scansionem

– Synaloephe

- Ecclipsis
- Synaeresis (Synecphonesis, Synizesis)
- Diaeresis (Dialysis)
- Hypermetron

„Utuntur autem & aliis figuris Poetae, ceu sunt”

- Syncope
- Apocope
- Aphaeresis
- Epenthesis
- Paragoge
- Tmesis
- Diplasiasmus

MELANCHTHON 1570.

¹¹⁰ MELANCHTHON, *De Prosodia*, Argentinae excudebat Ioannes Albertus, 1535. OSZK Ant. 7109 (2).

¹¹¹ KÁROLYI 1567.

¹¹² ONG 1958, 310–323.

¹¹³ – De Metaplasms

- Transformatio literarum tantum singularum
 - Metathesis
 - Antithesis (Antistoechon)
- Transformatio syllabarum et literarum
 - In locis omnibus
 - Synaeresis
 - Diaeresis
 - In certis locis
 - In principio
 - Prothesis
 - Aphaeresis
 - In medio
 - Epenthesis
 - Syncope
 - In fine
 - Paragoge
 - Apocope

SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustrata Libri Duo*, Hanau, 1610. RMNY 995. 36–38.

¹¹⁴ P. RAMI Veromandui Professoris Regii, *Grammatica Latina, Cum auctario novo & fasciculi praeceptorum universorum de syllabarum prosodia; & exemplorum universorum analysis tam etymologicae quam syntacticae. Recens in usum Scholarum*

hac forma distinctius et emendatius edita. Opera et studio Andreae ANDRICII Briz-nensis Rectoris tunc Scholae Levensis, Lőcse, 1622. RMNY 1276. A függelék: Fas-ciculus Regularum & exceptionum de syllabarum prosodia seu quantitate supra in Etymologia diversis in locis propositarum.

¹¹⁵ P. RAMI *Libri duo de vers sonis litterarum et syllabarum*, Párizs, 1564.

¹¹⁶ *Prosodia, seu praecepta universa De Syllabarum dimensione, carmine Hexa-metro scripta a quodam Jesuita; & De Pedibus ac Carminum generibus usitatoribus, eorumque dimensionibus, adjecta per Jacobum Preieli Biponto-Westriacum, Lőcse, 1619. RMNY 1198. A1v.*

¹¹⁷ PERESZLÉNYI 1682, 133.

¹¹⁸ *Compendium grammaticae Latinae Mauritio-Philipo-Rameae, harmonice con-formatae, et succinta methodo comprehensae, recensente Johan-Henrico ALSTEDIO, Herborn, 1613.*

¹¹⁹ „Transformatio, seu Metaplasmus, est redundantia, defectus, vel commutatio literae aut syllabae, in voce. Dicitur etiam figura etymologica; & habet sedecim modos [...]

- Prothesis
- Aphaeresis
- Syncope
- Epenthesis
- Apocope
- Paragoge
- Crasis (Synthesis, Synaeresis)
- Diaeresis (Dialysis)
- Antithesis (Antistoechon)
- Metathesis
- Tmesis
- Parelcon
- Systole
- Diastole (Ectasis)
- Ecthlipsis
- Synaloepha

„Ex his figuris (quae vulgo dicuntur prosodiaceae) aliae sunt communes orationi solutae & ligatae; aliae pertinent ad posteriores istam, indeque ipsis nomenclatura da-tur figurarum poeticarum: cujusmodi sunt quatuor posteriores; itemque Aphaeresis, & Metathesis.” ALSTED 1635, 18–24.

¹²⁰ KÁROLYI 1567.

¹²¹ De Scansione: KÁROLYI 1567, H4r–H5v.

¹²² BÁN Imre, *Károlyi Péter Poétikája*, ItK 1970, 560–565; BÁN 1971, 9–13.

¹²³ KÓRODI BEDŐ Dániel, *Sylloge preceptorum prosodiae [...]*, Heidelberg, 1616. RMK III. 1172. Vö.: BÁN 1971, 23–25.

- ¹²⁴ BÁN 1971, 25–40.
- ¹²⁵ PISCATOR 1642, 59–76.
- ¹²⁶ BÁN 1971, 40–45.
- ¹²⁷ GRAFF, Andreas, *Methodica Poetices Praecepta in usum Scholae Solnensis edita*, Trencsén, 1642. RMK II. 606. Figura seu Metaplasmus: G6r–H3r.
- ¹²⁸ [MOESCH Lukács], *Vita Poetica [...]*, Nagyszombat, 1693. RMK II. 1750. 4–5. A munka második kiadása: Nagyszombat, 1695. RMK II. 1807a.
- ¹²⁹ BÁN 1971, 62–78.
- ¹³⁰ Molnár Gergely életét és munkásságát VARGA András áttekintette doktori értekezésében: VARGA 1983.
- ¹³¹ RMNY 210, 217, 527, 761, 866. A Donatus-kiadásokról, Culmannról: HOLL Béla, *Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez*, MKsz 1970, 378–381; VARGA 1983, 34–35.
- ¹³² RMNY 221, 412, 489. A Linacre-kiadásról és Linacre-ról: VARGA 1983, 36.
- ¹³³ RMNY 135. A Mycillus-féle átdolgozást Melanchthon az 1550-ben, Wittenbergben kelt előszavában hagyta jóvá, amit számos későbbi kiadás élére helyeztek. Molnár Gergely Melanchthon-kiadásáról és Mycillusról: VARGA 1983, 24, 35.
- ¹³⁴ VARGA 1983, 35–36.
- ¹³⁵ RMNY 136, 397, 621, 628.
- ¹³⁶ RMK III. 6311. Vö. KÁLDOS 1994, 9–10.
- ¹³⁷ „Haec aliaque multa in comoda Comes Generose Virorum atque Doctissimorum incitamenta monuere me, ut deterso obscuriorum squalore, Grammaticen hanc tempestate nostra Viri certe doctissimi Georgii [!] Molnar, Scholae Claudiopolitanae in Transylvania Superintendentis dignissimi, e tam ampla Grammaticorum familia diligerem, eamque in meorum puerorum (qui nondum principia artis degustarunt) utilitatem proponerem. [...] Nec tamen volo Grammaticen Philippi manibus excutere puerorum, sed potius eandem, ut compendii nostri fontem primo his bene cognitos clariorem, & lucidiorem reddere laboro. Nam ut Compendia primae aetati conveniunt, ita turpe fuerit ruga contracta neglectis eorum fontibus in iis canescere Libellus est brevitate concinna ita factus, supervacuisque quaestionum cumulis vacuus, ut nihil nisi necessaria artis capita docuisse videantur.” MOLNÁR 1651, A2r–A3r. A nagy-szebeni Brukenthal-múzeum példányáról készítettett xeroxmásolat kölcsönzéséért a szegedi régi magyar irodalomtörténeti tanszék munkatársainak tartozom köszönettel. Az ajánlólevél teljes szövegének magyar fordítása: *Enyedi György válogatott művei*, válogatta BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 29–32.
- ¹³⁸ „Quid docet Prosodia? Accentum, et quantitates syllabarum, de quibus suo loco dicetur.” MOLNÁR 1651, A7r.
- ¹³⁹ MOLNÁR 1651, E5r–F3r.
- ¹⁴⁰ „Cum autem ad majora, et utiliora praecepta veniebatur, docebamur primo examinare aliquod vocabulum secundum praecepta Donati: deinde, ac si Donatus non esset Grammaticus, secundum praecepta Gregorii Molnar: tum secundum Thomam

Linacrum: denique secundum Philippum Melanchthonem: et memoriae cogebarum mandare multa praecepta Culmani neque intellecta, aut unquam explicata, neque distincta. Si hoc non est carnificia puerorum, nihil aliud est, non quod auctores vituperem, sed quod confusionem, et praeposterum ordinem improbem.” [SZILVÁS-UJ-FALVI Imre], *Admonitiones de ratione discendi atque docendi in ultima seu tertia classe*, Debrecen, 1596–1599. RMNY 803. A5r.

¹⁴¹ „Si enim quot Scholae extant, tot etiam extarent de puerilibus artibus libelli, infeliciter res succederet. Recte ergo et Scholae patriae nostrae nutantis universae, inde a temporibus Gregorii Molnar, in eo consenserunt et adhuc consentiunt, ut ubique eodem tenore Donatus et hoc compendium Philippi tyrunculis et classistis inculcarentur, donec totam Philippi in manus sumere essent idonei. Hoc autem Compendium toties editum [...] hoc peperit, ut in diversis Scholis in examine Etymologico vix se mutuo intelligant; hic enim abbreviatum, illic auctum [...] docetur. Utile ergo duximus, collatis aliquot exemplaribus unum vindicatum a nimis brevitate, quae dispendium potius quam compendium est, in gratiam Scholae nostrae imprimis, mox vicinarum [...] emittere. [...] Quod & praestitimus solerti qua potuimus diligentia, quod lector candidus dijudicabit, reposuimus enim concinna brevitate, quae in editionibus Bartffae, Viennae & Noribergae excusis valde desiderabantur, ac omnia sic disposuimus, ut vix quicquam (quo ad hoc compendium) desiderari possit: interim prolixum nimis & taediosum (ut vides in quantitate) non egimus commentatorem.” MOLNÁR 1602, A2r–v.

¹⁴² KÁLDOS, 10.

¹⁴³ MOLNÁR 1602, H7r–I6r.

¹⁴⁴ Az ismert kiadások: Debrecen, 1613 (RMNY 1049); Gyulafehérvár, 1624–1630 (RMNY 1387); Brassó, 1643 (RMK II. 618); Lőcse, 1647 (RMK II. 675a); Lőcse, 1650 (RMK II. 730); Várad, 1655 (RMK II. 844a); Várad, 1657 (RMK II. 892b); Brassó, 1658 (RMK II. 894a; feltételezhető); Lőcse, 1659 (RMK II. 945c).

¹⁴⁵ *Elementa grammaticae Latinae, Pro recta institutione Juventutis Scholasticae, ex prolixioribus Grammaticorum praeceptis in breve Compendium contracta, A Gregorio Molnar. Nunc noviter emissa, variis in locis emendata, et versibus de Verborum Praeteritis et Supinis, Syllabarum quantitate, utilissimis; item Regulis de accurata pronuntiatione auctae*, Várad, 1655. RMK II. 844a.

¹⁴⁶ RMK II. 976. Az előszót és a munkát egy XIX. századi kiadás alapján röviden ismerteti: TÓTH Béla, *Maróthy György*, Debrecen, 1994, 34.

¹⁴⁷ GULYÁS József, *A sárospataki főiskola diákjai. IV.*, Egyháztörténet, 1944, 127–136, 133.

¹⁴⁸ BITSKEY István lektori véleménye.

¹⁴⁹ „Ea omnia cum ordine non satis concinno conjecta, quasi sine calce cohaerent, in Illust. quondam Schola S. Patakina, ex voto tum vigente, ad ampliorem tum methodi, tum discretionis perfectionem redacta sunt: adeo, ut inde sat plausibilis illi temporari Grammatica prodiret.” Tótfalusi előszava: MOLNÁR 1698, A1v–A2r.

¹⁵⁰ RMK III. 1893, 1984, 1932.

¹⁵¹ *Elementa grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum Praeceptis a Gregorio Molnar contracta: nunc Noviter Methodo meliori emissae; Regularum, de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis et Supinis; Quantitate Syllabarum, Metris comprehensarum, Notis utilissimis illustrata; & rursus hac vice a Mendis Typographicis imprimis (quibus haec Editio Cassoviensis scatebat) repurgata; tandem ex priori Editione S. Patakiensi denuo recognita; & necessariis quibusdam Adjectionibus ac Notis adaucta; usuique discen-
tium plene accommodata*, MOLNÁR 1674, címlap.

¹⁵² „[...] integrum visum fuit D. Georgio Molnar, brevem quandam Grammatices Synopsis, componere, Typisque D. Casparis Helti, synceri etiam purae Latinitatis studiosissimi, Claudiopoli 1556. in lucem emittere. Verum quia ipsa, sua plerubique brevitate, multas Institutionis Grammaticae difficultates, intactas relinquebat; pleniori Vir magni nominis D. Petrus Alvinci diligentia, in ipsius autione, emendatione, correctione, Scholis vel saltem Hungariae, non defuit. Hanc quodque Viri eruditissimi diligentiam, certo jam temporis decursu, utiles multorum doctissimorum adjectiones, observationes, notae, quibus Grammatica Latina longe, ac antea fuerat commendatorem effecere, vicerunt. Nihilominus, cum etiam ipsae Adjectiones, sine concinno ordine passim, ad calcem potissimum codicis, viderentur; e re Studiosae Juventutis fieri arbitrati sumus, eas quibusdam antiquitatis, minus commodis; mutare; nova, & certe methodo meliori, ornare necessariisque priscae institutionibus defectum, adjectionibus, Scholiis, observationibusque supplere.” MOLNÁR 1674, A2r–v.

¹⁵³ MOLNÁR 1674, P4v–S4v.

¹⁵⁴ „Quid est Figura? Est affectio versus, quae eum aliquando turbat. Quot sunt Figurae? Quindecim. Sex Prosodicae. Novem Orthographicae.” MOLNÁR, 1674. A vers vége a lőcsei és a váradi kiadásokban:

„Est meta quoque thesis, si transponas Elementum.

Inseritur verbum verbo tu dicito Tmesin.”

A kassai kiadásban:

„Antithesis mutat; Metathesis trajicit ipsa.

Inseritur verbum verbo; tu dicito Tmesin.”

¹⁵⁵ Molnár Gergely grammatikájának számontartott kiadásai a XVII. századból – amelyekről a továbbiakban nem szölok részlesekben – a következők: Brigae, 1670 (RMK III. 2517); Kolozsvár, 1680 (RMK II. 1466); Lőcse, 1681 (RMK II. 1486b); Szeben, 1682 (RMK II. 1514); Debrecen, 1683 (RMK II. 1520); Kolozsvár, 1691 (RMK II. 1686). Ezek Budapesten nem hozzáférhetők, így nem tudtam megállapítani, hogyan viszonyulnak J. C. D. sárospataki redakciójához. Az 1681-es lőcseit VARGA András ismertette (*Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez*, MKsz 1984, 127–129.). Eszerint „mint a korábbi példányokkal való egybevetésből kitűnik, kiadásának alapjául az 1661-es sárospataki változat szolgált. Megerősíti ezt az a tény is, hogy a címlevél után a sárospataki kiadás utóbb számtalanszor

lenyomatott előszava olvasható”. 129. Az ismertetés szerint a példány a mondattan közben megszakad, így a poétikát hiába keresnénk benne.

¹⁵⁶ MOLNÁR 1696.

¹⁵⁷ MOLNÁR 1696, K4r–M4v.

¹⁵⁸ MOLNÁR 1696, L7r.

¹⁵⁹ 1664. RMK II. 1041. A kiadványt Szenci Kertész Ábrahám nyomta.

¹⁶⁰ RMK II. 1275.

¹⁶¹ „Id tamen operae hac editione praestitum Lector candidus judicabit, quo animorum, varios in docenda aut discenda Grammaticae authores sectantium, divortia facile componi, excessus resecari, defectus suppleri, et deviationes a methodo, redigi quandantenus in ordinem, queat. [...] Et, publicum commodum cum honestate conjunctum provehere, magis fuit cordi, quam privatae alicujus existimationi, cum jactura boni publici, indulgere. Amicus Plato, Socrates: Molnar, Alstedius etc. sed magis amica honesta et licita communitatis utilitas.” MOLNÁR 1671, A2v.

¹⁶² „Quae est anomalia seu irregularitas Orthographiae? Illa cernitur in abundantia, defectu aut permutatione literae aut syllabae. De his dantur regulae, quae aptius vocantur Orthographicae. [...] Alias figuras ad Syntaxin, et Poesin relegamus.” MOLNÁR 1671, A4v–A5v.

¹⁶³ „Quid est Figura? Est affectio versus, quae eum aliquomodo turbat. Quot sunt Figurae? Sex Prosodiacae. (De Orthographicis autem et Syntacticis, vide suo loco)” MOLNÁR 1671, M5r–v.

¹⁶⁴ MOLNÁR 1671, L1r–N4v.

¹⁶⁵ MOLNÁR 1698.

¹⁶⁶ RMK II. 1775. Az OSZK RMNY-csoportjában nyomára jutottak egy 1694-es kiadásnak, amiről megállapították, hogy Szebenben nyomták; ezt azonosították az RMK II. 1775-tel. Az, hogy a munka ugyanabban az évben Szebenben is megjelent, nem zárja ki a kolozsvári kiadást sem, amit Tótfalusi állításai igencsak valószínűvé tesznek.

¹⁶⁷ „Adornaverat quondam vir celebris inter nos nominis D. Gregorius Molnar Synopsin Grammatices valde compendiosam, qua nonnulli etiamnum contenti esse videri volunt; plerique tamen ejus pomoeria pro dignitate et plenitudine Artis angusta nimis judicata, vel dilatarunt ipsi, vel dilatata libenter conspexerunt et coluerunt. Illud factitatum est progressu temporis per varios non ineruditos viros: quorum quisque variis Observationibus, Scholiis, Notisque illustrare Grammaticam, et ampliare conatus est. Ea omnia cum ordine non satis concinno conjecta, quasi sine calce cohaerent, in Illust. quondam Schola S. Patakina, ex voto tum vigente, ad ampliorem tum methodi, tum discretionis perfectionem redacta sunt: adeo, ut inde sat plausibilis illi temporis Grammatica prodiret. Neque hic stitit se curiositas Doctorum. Fundato in Transilvania Illust. Collegio N. Enyedino, eam ibi quoque Professorum ejus temporis alter p. m. quandantenus immutatam et auctam edidit: quae exinde Grammatica Enyedina vocitata est. Mox et alii illam ipsam (quasi adhuc aliquid ei deesset) non mediocriter,

potissimum in Syntaxi auctam, luci propinarunt, et in nostram quoque Transilvaniam, Scholiis vix sentientibus intruserunt. In illa licet nonnulla reperientur observatu digna; magna tamen ex parte (absit detractio) vel minus necessaria, vel per Tautologiam iterata, vel a Methodo deviantia cum unusquisque non insensatus deprehenderet; denique etiam cum tantam editionum diversitatem non parum in Scholas perplexitatis importare pro comperto haberet; tum vero quiritari plerique, et consultare de hoc, quam necesse esset ad communem Scholarum utilitatem, eas ad unionem quoad Classicos Autores reduci: signanter Grammaticam, hac dilutissima omnium editione, quae jam invaluit, destillata, ex ejus extracto contractiorem accuratioremque construi.” MOLNÁR 1698, A1v–A2r.

¹⁶⁸ MOLNÁR 1698, 165–204.

MÁSODIK RÉSZ LOGIKAI IRODALOM

Korunkból visszatekintve a XVII. századi logika más képet mutat, mint ahogyan azt az akkori emberek megítélték. Egyes mai nézetek szerint a XV. század közepétől a XIX. század derekáig terjedő négy évszázad az egyetemes logikatörténet legérdekeltenebb szakasza. Ez előtt igazán értékes adatokkal a középkori Arisztotelész-követők gazdagították a tudományágot. A humanizmus megjelenésével ezek az eredmények feledésbe merültek. Egészen Leibniz hatásának széles körű elterjedéséig, amire csak az 1800-as években került sor, alig született újdonság és érdekesség a logikában.

Kétségtelen, hogy a XVII. században nagy hatást kifejtő irányzatok kivétel nélkül XVI. századi vagy annál is régebbi keletű iskolák továbbélései. Fel-tűnő, hogy éppen ebben a korszakban emelték a logikát „a tudományok ki-rálynőjének” trónusára. Valamennyi tan háttérében ott áll Arisztotelész *Organonja*. Ma már valóban nehezen érthető, miért tartották magukat az egyes iskolák képviselői ellenfeleikhez képest radikális újítóknak, hogyan alakul-hattak ki késhegyig menő viták mai szemmel nézve jelentéktelennek tűnő ér-telmezési vagy éppen terminológiai különbségek körül.

Mindazonáltal a XVI–XVII. században a logikát mint *ars universalist* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudomá-nyosság egészét megszabta. A humán műveltség alapja és háttere a legvilá-gosabban a logikai iskolák figyelembevételével vázolható fel. A legáltaláno-sabb eszmék és az egy-egy szakterülettel foglalkozó konkrét tudományok kö-zött ugyanis, úgy tűnik, a logika az összekötő kapocs: a vallási, filozófiai meggyőződés által befolyásolt módszertani rendszer szabta meg a többi disz-ciplína egymáshoz való viszonyát, tárgyát, felépítését.

Ennek megfelelően a logikának már a középfokú oktatásban kiemelt sze-repe volt. A Sturm-féle hatosztályos iskolarendszerben és ennek nálunk is

gyakran előforduló ötosztályos változatában a latin grammatikai és stiláris ismeretek megalapozása és megszilárdítása után a retorikával együtt a logika elsajátítása jelentette a középszintű nyelvi, retorikus képzés betetőzését. A *gymnasium*ok, *lyceum*ok fölött álló *accademiák*on ugyancsak az egyik legfontosabb tantárgy.

A magyar kiadású logikai irodalomban megtalálhatók külföldi szerzők munkái, de érdekesebbek a hazai tanárok által szerkesztett tankönyvek. Ezek a segédeszközök (*compendium*, *synopsis*, *institutio*, *praecepta*, *breviarium*, *summulae*, *demonstratio*, *tirocinium* és hasonló címeken) az iskola és a szerző által elfogadott felfogás szerint a logika tudományának egészét kívánták összefoglalni, könnyen megtanulható formában. A logika egészét feldolgozó tankönyvek elérhető példányait a teljességre törekedve veszem figyelembe. Az egyes részletkérdéseket érintő munkáknál ez nem célom.

Nagy számban jelentek meg logikai tárgyú disputációk, elsősorban a külföldi egyetemi tanulmányok színhelyén. Ezek teljes körű feldolgozását nem tartom szükségesnek, mivel a korabeli oktatási gyakorlatban a disputációk „inkább a nyilvános fellépésre, mintsem önálló szellemi munkára neveltek”, „inkább külföldi egyetemek tanárainak nézeteit tükrözik, nem pedig a diákok egyéni felfogását”.¹ A diák (*respondens*) általában készen kapta meg professzora egy-egy szövegét, ezt kellett a szerző elnöklete alatt (*praesidens*), diáktársai jelenlétében előadnia. Mindazonáltal idézek disputációkból is, ha egy-egy irányzathoz jellemző adalékokkal szolgálnak.

A hazai logikai irodalom értékeléséhez nélkülözhetetlen azoknak a külföldi irányzatoknak az ismerete, amelyek az egész Európában meghatározták nemcsak a logikának, hanem a többi kapcsolódó területnek az alakulását is. Ezek recepcióját vizsgálva kisebb vagy nagyobb mértékben megfigyelhető minden fontos irányzat hatása, hol szinte kortársi frissességgel, hol évszázados lemaradással. A figyelembe veendő vonulatokat öt nagyobb csoportba soroltam.

1. A vizsgált időszakban folyamatosan érvényesül a katolikus skolasztika arisztotelizmusának a befolyása. Nálunk is nyoma van egy jellegzetesen humanista változatnak, de szélesebb körben hatottak a jezsuiták által elfogadott, a tanításhoz használt művek.

2. A protestáns skolasztikus arisztotelizmust Melanchthon teremtette meg. Melanchthonnak és hozzá szorosan ragaszkodó követőinek a tankönyveit még a XVII. század közepén is használták nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok is.

3. A XVII. század legnagyobb hatású logikai irányzata a rámizmus. A magyar kritikátörténet szempontjából igen jelentős tények kapcsolódnak hazai recepciójához.

4. A vizsgált, 1630–1700 közötti időszak magyar logikai irodalmára leginkább a század első felében kialakuló, úgynevezett szinkretikus irányzatok hatottak. Szempontunkból a legfontosabbak a német, illetve a holland és az angol iskolák.

Különösen differenciálódott a logika német területen. A szakirodalom szerint a protestáns német logika leggazdagabb termése a XVII. század első felére tehető, amikor az 1500 körüli évekig egyeduralkodó melanchthoniánus arisztotelizmus kiegészült a más forrásokat is felhasználó törekvésekkel. Az eredeti arisztotelészi tanok felfrissítésétől kezdve az olasz és spanyol skolasztika hatásán keresztül a rámista befolyásig sokféle ötvözet jött létre.²

A hazai logikai tankönyvek szerzői közül az észak-magyarországi evangélikusok főként Wittenberg egyetemét látogatták, de volt, aki Erfurtban is megfordult. Ugyancsak Wittenberg volt a fő célpontja az erdélyi lutheránusoknak is, akik gyaníthatóan a szászok közül kerültek ki, mint ahogy a felvidéki szerzők némelyikéről is sejthető, hogy német anyanyelvű volt.

A herborni–heidelbergi kör hatása Erdélyben érvényesült, elsősorban a Gyulafehérváron tanító németek jóvoltából.

Az angol–holland irányzatok a rámizmuson alapultak. A későbbi logikaszerzők közül a holland egyetemeken tanuló, de Angliába is átlátogató református magyar diákok Kelet-Magyarországról és Erdélyből érkeztek.

5. A karteziánizmus magyarországi elterjedése nem a logikában mutatkozik meg leginkább, de azért erre is akad példa. Descartes követőinek logikai rendszere a magyar szerzőkre a holland és német egyetemeken keresztül egyaránt hatott. Befolyása főleg Erdélyben és Debrecenben mutatható ki, különösen a század utolsó évtizedeiben.

ELSŐ FEJEZET IRÁNYZATOK

I. A katolikus skolasztika

A katolikus arisztotelizmus egyik jellegzetes humanista képviselőjének, Titelmann-nak (Titelmannus) egy népszerű kompendiumát kétszer is kiadták Magyarországon. A szerző kapucinus szerzetes, Németalföldön és Rómában működött. Tevékenységét az úgynevezett ciceroniánus retorikus logikához sorolják. Az irányzat tankönyvei az arisztotelészi logikának az oktatásban nélkülözhetetlen fogalmait magyarázzák, a humanista retorika elemeit alkalmazva. A szóban forgó mű, a *Compendium dialecticae Franci Titelmanni ad libros logicorum Aristotelis* a szerző egy 1533-ban kiadott munkáján alapuló kivonat, ami ebben a rövidített formában először Párizsban jelent meg, 1553-ban.³

A mű hat részből áll, felépítésében az *Organont* követi. Magyarországon először a Heltai-nyomda adta ki 1580-ban; ismereteink szerint pontosan 60 évvel később látták jónak ismételt megjelentetését, ugyancsak Kolozsváron.⁴

A jezsuiták iskoláiban fontos tantárgy volt a logika, de a tanításhoz idegen szerzők könyveit használták, amelyeket külföldről szereztek be. Egyetlen itthoni kiadású jezsuita logikáról tudunk, a címe *Logicae summulae, sive introductio compendiaria in Aristotelis Logicam, authore Octavio Cattaneo e Societate Jesu* (Nagyszombat, 1693). Cattaneót (Cattaneus) a korabeli fontosabb logikai művek szerzői között nem tartják számon. A bibliográfiákban a római jezsuitának ilyen című eredeti munkája nem szerepel. Úgy tűnik, hogy ez a kompendium Cattaneo négy kötetes filozófiai összefoglalójának első kötete alapján készült. Valószínű, hogy kifejezetten a nagyszombati diákok számára, mivel a szerző nevével kapcsolatban egyedül ezt a logikai tárgyú kiadványt ismeri a szakirodalom.⁵

A magyarországi logikai irodalom tárgyalásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Pázmány Péter is összeállított egy dialektikát. Igaz ugyan, hogy a munka kéziratban maradt, de a szerző személyére való tekintettel néhány mondatban ismertetem.

A latin dialektika XIX. századi kiadója idézi a kéziratban lévő megjegyzést, amelyből kiderül, hogy a kardinális nyomtatás céljára tisztáztatta le művét. A kiadást halála akadályozta meg. Pázmány bevezetőjéből kitűnik, hogy

munkáját tankönyvnek szánta: az anyag előadásánál a tanulókra akart tekintettel lenni, akiknek mindez újdonság, és elsajátítása sok-sok nehézséget okoz.⁶

A modern kiadásban közel 700 lapot kitevő mű első része összefoglaló mindarról, amit a logikáról általánosságban tudni kell. Ezt követi hat fejezet az *universaliákról*, majd kilenc a *praedicamentumokról*. A következőkben Arisztotelészhez kapcsolódva az *enunciatióról* értekezik két részben, majd a mester analitikus könyvei alapján a *sylllogismusokról*, a *definiőról* és a *demonstratióról*, valamint az illeszkedő témakörökről.

II. A protestáns orthodoxia

A protestantizmus iskolai logikáját a Melanchthon által kanonizált arisztotelizmus alapozta meg. Az a forma, ami a XVI. század közepétől a protestáns Németországban mértékadóvá vált, több lépésben alakult ki. A mester három logikai műve (1520, 1528, 1547) azt mutatja, hogy kezdetben Melanchthon is Rudolphus Agricola hatása alatt állt, akitől Ramus merítette a legtöbbet. Az újabb változatok azonban egyre távolodtak Agricolától, mind jobban erősödtek az arisztotelianus elemek, míg végül létrejött a protestáns arisztotelizmus fő műve. A logikának az *inventióra* és *dispositióra* való felosztását, ami a ramusi logika jellemzője, Melanchthon mint „vetus divisiót” említi.

Melanchthon szerint a logika célja, hogy hozzásegítsen a dolgok helyes, módszeres és követhető megtanításához („ars seu via recte, ordine et perspicue docendi”). Mint ilyen, minden tudomány felett áll: „ars artium, scientia scientiarum”. A melanchthoni logika arisztotelizmusának egyik legfontosabb tartalmi vonása nominalisztikus jellege. Az argumentumokat nem annyira tárgyi meghatározottságuk, mint inkább fogalmi súlyuk alapján vizsgálja. Nem a bizonyításon alapul, hanem a meghatározáson és a felosztáson. Mindez tökéletes összhangban áll a teológiai orthodoxiával: a rendszert sokkal inkább ez határozza meg, mint a metafizika; erősebben kötődik a teológiához, mint a legtöbb katolikus és református logika.⁷

Melanchthonnak és követőinek magyarországi hatása sokáig tartott, az általánosan vizsgált időszakot is érinti. Tolnai Dali János nagy botrányt okozó sárospataki reformjával kapcsolatban részletes adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1646-os szatmárnémeti zsinat végzéseiben leírják, mik voltak azok a mindenkinél megfelelő állapotok, amelyeket Tolnai „felforgatni” igyekezett.

Amikor Tolnai első rektor lett – 1639-ben! –, a logikát Melanchthon, Lucas Lossius és Keckermann tankönyveiből tanulták.⁸ Az utóbbiról a későbbiekben még lesz szó. Lossius Melanchthon tanítványa volt. Tankönyve (*Erotemata dialecticae Philippi Melanchthonis*, Frankfurt, 1550) a XVI. században öt kiadást ért meg, az 1600-as években Németországban már csak egyszer nyomtatták ki, 1615-ben.⁹

III. Ramus és a rámizmus

A XVI–XVII. század korántsem eredeti, ám mégis legnagyobb hatású gondolkodója Petrus Ramus (Pierre de la Ramée). Tragikus pályáját a magyar szakirodalomban többen vázolták; ezen a helyen logikájának számunkra fontos vonásaira kell röviden utalnom.

Logikai rendszere folyamatosan alakult, különböző művei egymásnak is ellentmondanak. Az utókor számára mérvadónak tekintett változat létrejöttében nagy szerepe volt barátjának, Omar Talonnak (Audomarus Talaesus). Talon Ramus dialektikájához kapcsolódó alapos kommentárját annak halála (1652) után Ramus ismét átdolgozta. A szakirodalom szerint a legnagyobb hatást a közösnek tekinthető műnek a mester halála évében, 1572-ben megjelent kiadása gyakorolta.

A rámista dialektika a XVI. század első felében párhuzamosan élő áramlatok szerencsés ötvöze. A humanista filológia Arisztotelész-kritikája szolgáltatott indítást a nagy klasszikus elleni kirohanásokhoz. Ugyanakkor nem tagadható Arisztotelész rendszerének a felhasználása. Azok szerint, akik Ramus elterjedt protestáns kultuszának legfőbb okát a szerző mártíromságában látják, logikája nem egyéb, mint Arisztotelész anyagának tetszetős átrendezése. Filozófiai alapjaiban kimutatták a platóni ideatant is. Sokat merített Ciceróból, amit egyébként már elődei is megtettek, akik közül Agricola a legismertebb. Cicerótól származik a logika ezen meghatározása: „virtus bene disserendi”, azaz egy tárgyhöz kapcsolódó ismeretek helyes kifejtésének, voltaképpen a téma módszeres feldolgozásának a tudománya. Cicero topikájára megy vissza a diszciplínának már Agricolánál is meglévő *inventio–dispositio* (vagy *judicium*) felosztása.

A ramusi dialektikának a skolasztikus arisztotelizmussal szembeállítható legfőbb jellemzője gyakorlati jellege: célja, hogy hasznos legyen. A szillogizmusok öncélú konstrukciói helyett minden olyan szellemi tevékenység irányítását szolgálja, ami a valóság megismerésére irányul. Az első rész, az

inventio az *argumentum*ok, azaz jellemző tulajdonságok megtalálását jelenti, amelyek segítségével a tárgy pontosan meghatározható. A *dispositio* az *argumentum*ok célszerű elrendezését jelenti, aminek révén ítéletet lehet alkotni, ezért hívják ezt a részt *judicium*nak is. Ez az érvek kapcsolatát, a következtetések rendszerét foglalja magába.

A dialektikának a többi tudományhoz való kapcsolódását illetően fontos megemlíteni, hogy Ramus szerint az érvek helyes elrendezése a gondolatmenet megjegyzését is elősegíti. Ezért nem tartja szükségesnek a retorikában a *memoriát* külön egységként tárgyalni. Mivel a retorika hagyományos öt részéből az *inventio* és a *dispositio* az összes többi tudományág fölött álló, általános módszertani útmutatóul szolgáló dialektikába kerül, a retorikában két rész marad. A ramusi retorika speciálisan a beszédek vagy írásművek megfogalmazását és előadását tanítja, két része az *elocutio* és a *pronunciatio* (vagy *actio*). Ez megfelel a rámista szellemre jellemző dichotóm felosztásnak: így a retorika is ugyanúgy két részből áll, mint a dialektika vagy mint az *etymologiából* és *syntaxisből* felépülő grammatika.¹⁰

A magyarországi logikai irodalom kritikátörténeti szempontból legjelentősebb művei a rámista, illetve az azokhoz kapcsolódó áramlatok termékei. Többen rámutattak, hogy Ramusnak már kortársai között voltak magyar hívei (Kolozsvári Imre, Zsámboki János...). A XVI. század végére egyre gyakrabban fedezhetők fel irodalmunkban a rámista szellem ismérvei, a századforduló környékén sűrűsödnek a hivatkozások.¹¹ Az oktatás radikális reformját célzó törekvések Tolnai Dali János már említett fellépéséhez (1639) kapcsolódnak, ami nagy vitát váltott ki az „újfajta” logika körül. Az 1650-es, hatvanas években jut csúcspontjára a magyar rámizmus, ekkor jelennek meg a legfontosabb művek. A XVII. század középső harmadának ezek az eseményei azonban nem annyira a XVI. századi „orthodox” rámizmushoz, mint inkább az 1600-as évek első felének szinkretikus irányzataihoz kapcsolódnak.

IV. Szinkretikus irányzatok

A XVII. század első évtizedeiben az addig egységes melanchthoniánus logika újabb irányzatokkal gazdagodott. A szinkretizmus képviselői közül némelyek az itáliai skolasztika gondolatait használták fel. Az áramlat jellemző képviselője Johannes Sturm (Sturmius). Nála a padovai arisztotelianusok legkiemelkedőbb alakjának, Jacobus Zabarellának a hatását mutatják ki, aki viszont a középkori skolasztikusokhoz nyúlt vissza. Sturm legnagyobb hatású

tankönyvében (1608) jelenik meg az a meghatározás, amely Ramushoz hasonlóan a gyakorlatias célkitűzésre utal. A logika nem lehet öncélú fogalomrendszer, hanem eszköz, „habitus instrumentarius”, melynek segítségével el lehet igazodni a világ dolgai között, az igazat a hamistól meg lehet különböztetni.¹²

A Sturm által közvetített Zabarella-féle szemlélet a skolasztikus arisztotelizmushoz szigorúan ragaszkodó Wittenbergben is követőkre talált, akik ezeket az eszméket egyeztetni tudták a melanchthoniánus felfogással. A protestáns orthodoxiához legközelebb álló szerzők közül azt a kettőt emelem ki, akiknek egy-egy művét Magyarországon is kiadták.

Johannes Scharf (Scharfius) alighanem a század legtermékenyebb logikusai közé tartozott: a tárgyban nem kevesebb, mint kilenc szakmunkát írt. Legnépszerűbb a Lőcsén is kiadott *Manuale logicum* volt, melynek első ismert kiadása az 1635-ből származó második redakció. A könyv a XVII. században 12 alkalommal látott napvilágot, de még a XVIII. században is újranyomtatták. Többen átdolgozták, magyarázták.¹³

Az 1660-as lőcsei változat Brever Lőrinc költségén jelent meg, az 1657-es nyolcadik, wittenbergi kiadás újranyomása.¹⁴ A szerző a címben azt ígéri, hogy „ex Aristotele et Philippo Melanthere” összegyűjtött ismereteket nyújt, de érzékelhetőek az újabb hatások is, például a logika említett Zabarella-féle meghatározása, mint „habitus instrumentalis”. A mű felépítése a hagyományos arisztotelaiánus felosztást követi.

Szemponunktól érdekesebb az előszó. A szerző 22 lapon keresztül ecseteli saját érdemeit. Hosszan citálja, milyen szavakkal méltatták őt wittenbergi kollégái, majd áttér arra, hogy külföldön is mekkora tiszteletnek örvend. Idéz a galgóci „kollégium” rektora, M. G. Lycius hozzá intézett leveléből. (Scharf kollégiumot említ, ami erős túlzás, a galgóci evangélikus gimnáziumról lehet szó.) A rektort az tette boldoggá, hogy egy bizonyos Piscator jó híreket hozott Scharfról, akit Magyarországon minden tanult ember („literati omnes”) ismer és becsül. Mivel az idézett levél 1629. november 30-án kelt, gondolhatnánk az éppen Gyulafehérvárra igyekvő fiatal német professzorra is. A rektor azonban „studiosus ungarust” említ, így be kell érnünk egy feltételezhető Halász nevű galgóci diákkal.¹⁵

Scharf idéz egy másik magyarországi levélből is. A váraljai (értsd: szepesváraljai) rektor tájékoztatta: Észak-Magyarországon zsinati határozat rögzítette, hogy az iskolákban a logikát és a metafizikát csakis Scharf könyveiből tanítsák.¹⁶

A felfrissített wittenbergi szellem másik, számunkra érdekes képviselője Caspar Bartholinus. A szerző – származását tekintve malmői svéd – azt tűzte ki célul, hogy különböző forrásokból merítve, eklektikus összefoglalóival gazdagítsa a logikát. A modern szakirodalom silány szótáraknak minősíti műveit, melyek azonban saját korukban igen népszerűek voltak. Bárhonnan merített is, alapjában mégsem távolodott el a Melanchthon-féle irányzattól. Hazájában, Svédországban az ő egyik könyve volt az orthodox lutheranizmus fő fegyvere a ráizmussal szemben. Legtöbb kiadást megért műve, a *Logicae peripateticae praecepta* először 1611-ben látott napvilágot, ezt csak Németországban a században 22 további követte. Uppsalában 1625-ben jelent meg.¹⁷ Az erdélyi lutheránus iskolák használatára 1648-ban Szebenben is ki-nyomtatták.¹⁸ A kiadásban semmi sem utal a hazai körülményekre. Két ide-gen szerző dicsőítő verse után – amelyek nyilván a mintául szolgáló edícióból származnak – rögtön kezdődik Bartholinus szövege.

A magyarországi evangélikus logikák, mind a felvidékiek, mind az erdélyiek a szigorúbb melanchthoniánus arisztotelizmust vagy a Zabarella–Sturm-féle instrumentárius szemlélettel felfrissített szellemet tükrözik. Az 1640-es években a részletesebben később tárgyalandó Keckermann módszertana is hatott. Észak-Magyarországon az említett Scharf-kiadás mellett öt hazai szerkesztésű logikai tankönyvről van tudomásunk.

Johannes Mautner, a kassai iskola rektora a vezetése alatt álló intézmény használatára Lőcsén nyomatta ki 1640-ben *Tabellae logicae [...] ex optimis auctoribus concinnatae* című tankönyvét.¹⁹ A könyv táblázatokba foglalva rendszerezi a logikai ismereteket, nagyjából az Arisztotelész-féle felosztás alapján. Az előszóban a szerző elmondja, hogy más tudományágak áttekintésére is készített korábban táblázatokat, és ezek sikere nyomán, közkívánatra határozta el magát a logika ilyenképpen összefoglalására. Nyomtatásban pedig azért jelenteti meg, hogy a tanulóknak ne kelljen másolgatniuk.

Mindkét fő rész a diszciplína teljes rendszerét adja, de kétféle nehézségi fokon. A *Tyrocinium logicum* 20 táblázatba tömöríti az anyagot, a *Gymnasium logicum* 100 tabellája pedig részletesebben fejti ki a tudnivalókat. A szerző figyelmezteti is tanítványait, hogy ki-k a képességeihez illő részben mélyedjen el.

Az elsősorban poétikájáról ismert Andreas Graff trencsényi rektorként logikai összefoglalót is szerkesztett *Lumen logicum lucidum breviter traditum* címmel (Trencsény, 1643).²⁰ A mű, Mautneréhez hasonlóan, ugyancsak arisztotelészi szellemben íródott. A szerző a logikát három különböző szinten

tervezte feldolgozni: *elementali*, *systemate* és *gymnasio*. A megjelent könyvecske csak az első rész, a legtömörebb összefoglalás. A továbbiakkal Graff adós maradt, legalábbis nem tudunk a folytatásról – ahogyan a poétikájában ígért részletes drámaelméletéről sem.²¹

Mautner és Graff munkáiban nem nehéz felfedezni Keckermann „systemájának” hatását. A szerző logikai műveiben különféle nehézségi szinteken rendszerezte a disziplína tudnivalóit: a „progymnasmata”, majd a „gymnasium” fokán. Különböző részletességű táblázatokat is használt: „compendiose” és „in tabulis plenioris” foglalta össze a tananyagot.²²

A külföldi származású Johannes Schwarz Bártfán volt rektor, ugyanott adta ki 1670-ben *Breviarium logicum* című munkáját.²³ Ebben a sturmi hatás is érződik: meghatározása szerint a logika „habitus intellectualis, instrumentalis”. Schwarz 1674-től Wittenbergben folytatta pályafutását, de 1686-ban ismét Magyarországon volt: az eperjesi kollégiumban az ő elnöklétével zajlott le egy disputáció, amelyre a maga helyén visszatértek.

Az ifjabb Ladiver Illés eperjesi rektor korában Zsolnán adta ki *Summulae logicae* című munkáját, 1671-ben.²⁴ Igazán sajnálatos, hogy nincs hozzáférhető példánya, tudomásunk szerint ugyanis az eperjesi filozófusok közül egyedül ő jelentetett meg logikai tankönyvet. Ladiver mellett Bayer János és Czabán Izsák is érintett logikai kérdéseket, de ehhez a körhöz kapcsolhatjuk Pósaaházi Jánost is, amennyiben Bayer tanítványa volt, bár a későbbiekben szembefordult vele. Ha a kritikátörténeti vizsgálódásnak a logikához kapcsolódó részét nem akarjuk parttalanná tenni, az iskolai tankönyvekre összpontosítva el kell tekintenünk a fenti szerzők más jellegű műveinek tanulmányozásától. Úgy tűnik, hogy Bayer, Ladiver, Czabán és Pósaaházi munkásságában a logikai kérdések szorosan összefonódnak ismeretelméleti és természettudományos problémákkal – elsősorban tehát a korszak filozófiatörténetét gazdagítaná írásaik részletetekbe menő feldolgozása. Ha ez egyszer meglesz, bizonyára a kritikátörténet is hasznosíthatja az eredményeket.

A Szepes megyei Leibic iskolájának rektora, Johannes Marci is kiadta a maga logikatankönyvét *Tirocinium logicum* címmel (Lőcse, 1672).²⁵ A logika nála is „habitus instrumentalis”. A tankönyv – amint a korábban említettek alapján a címéből is kitalálható – a sturmi hatástól befolyásolt arisztotelészi logikának a legelemibb szintű kivonata. A műnek kétféle kiadása is ismert, a különbség az ajánlás címzettjében van.

Az észak-magyarországi tankönyvek a szigorú wittenbergi szellemet közvetítik, de – mint Keckermann módszertanának hatása is mutatja – liberálisabb áramlatoknak is akadtak hívei. Az egyik trencsényi rektor, Georgius

Holvajth 1665-ben Zsolnán adta ki logikai tárgyú disputációját.²⁶ Bevezetőjében éppen Arisztotelésszel takarózva próbál bizonyos kötöttségektől szabadulni. Elhatárolja magát a pythagoreus iskolától, ahol a pusztá tekintély a meghatározó. Arisztotelészhez csatlakozik, akinél a józan ész és a tapasztalat szab irányt a dolgok menetének. Erre hivatkozva bocsátja előre, hogy – még ha ez sokaknak nem is fog tetszeni – a „szabadabb filozofálás módszerét” fogja követni. A *liberius philosophandi ratio* emlegetésekor lehetetlen nem gondolni a rámisták által dicsőített *libertas philosophandi* eszményére.

A wittenbergi iskola szelleme nyomta rá bélyegét az erdélyi lutheránusok tankönyveire. Bartholinus már említett szebeni megjelenése mellett két itthon összeállított összefoglaló munka és egy másfajta segédkönyv látott napvilágot Erdélyben evangélikus berkekben.

A brassói iskola rektora, Martin Albrich rektorságának első évében adta ki tankönyvét *Synopsis logicae* (Brassó, 1655) címmel. A többnyire vázlatos kompendiumok közül részletességével, igényességével emelkedik ki: a szerző 265 lapon keresztül fejti ki mondanivalóját, szigorú arisztotelianus felfogásban. Néhány évvel később megjelentetett egy másik hasonló tárgyú munkát is (*Canones logici selectiores*, Brassó, 1659).²⁷

Albrich munkásságának hatása évtizedek múlva is élt Brassóban: az egyik későbbi rektor, Johannes Gorgias kiadta legjobb tanítványainak logikai tárgyú disputációit, amelyek kivétel nélkül Albrich tankönyvéhez kapcsolódtak.²⁸

Gorgias egyébként azon kevés magyarországi és erdélyi elméletíró közé tartozik, akiknek munkásságáról a külföldi kutatás is tudomást vett. A majdani brassói rektor egy korábban Stettinben kiadott logikai tankönyvének köszönhetően vált bibliográfiai tétellé.²⁹

A másik erdélyi evangélikus logika szerkesztője a szebeni iskola első lektora, Georgius Hutter, a mű címe *Tyrocinium logicum* (Szeben, 1666).³⁰ Nemcsak címében, de szellemiségében is megegyezik a szerző szepességi kollégája, Johannes Marci említett tankönyvével. A logika nála is „habitus instrumentalis”, a két munka felépítése is hasonló.

A németországi szinkretikus irányzatok képviselői közül nálunk a legkedveltebb Bartholomaeus Keckermann (Keckermannus) logikája volt, „mely a magyar iskolákban közönséges használatra bevétetett és használtatott”.³¹ A szinkretikus törekvések művelőit éppen Keckermann szóhasználatára nyo-

mán nevezik szisztematikuskoknak is. Ő alkalmazta ugyanis először terminusként a *systema* fogalmát, ami nála az újfajta, eklektikus logikai rendszert jelentette. Keckermann – és még sokan mások – a kor legnagyobb hatású irányzatait, az arisztotelizmust és a rāmizmust próbálták egyeztetni. Keckermann a logika legfőbb feladatának azt tartotta, hogy irányítsa az elmét a dolgok megismerésében. Míg a többi tudomány maguknak a tárgyi ismereteknek az elsajátítását szolgálja (docent), addig a logika ezt önmagában (per se) nem végzi el, hanem útmutatásul szolgál a szellem számára (dirigit mentem) a megismerési folyamathoz.

Az arisztotelianus–rāmista egyeztetés során Keckermann Ramust sok helyen kritizálja, *confusió*val, *amethodiá*val, *ataxiá*val vádolja. Végző soron olyan köztes megoldásra jutott, amivel mindkét oldal hívei részéről heves támadásoknak tette ki magát.³² Magyarországon, mint már utaltam rá, a református iskolákban békésen megfért a melanchthoni skolasztika tankönyveivel. A század közepére az orthodox kálvinizmus hívei a rāmista puritánusok „újításai” szemben az igazi logika letéteményesének Keckermannnt tekintették, mint ahogy a puritánusok Keckermannnt tartották a túlhaladott módszerek jellegzetes képviselőjének.

A szinkretizmus vagy szisztematizmus képviselői közül a hivatkozott szakirodalom Keckermannnt a legnagyobbak közé helyezi. A magyar szempontból figyelemreméltó szerzők közül előkelő helyre sorolják Konrad Dietrichet (Cunradus Dietericus).³³ Retorikáit többször kiadták nálunk is. Logikai munkásságának magyarországi hatására az újabb bibliográfiai kutatás derített fényt. Stephanus Budiats nagysárosi rektor szerkesztésében Bártfán, 1648-ban jelent meg egy táblázatos összefoglaló Dietericus dialektikája alapján. A munka példánya nem hozzáférhető.³⁴

A szisztematikusi irány legnagyobb hatású, értékes képviselői között tartják számon Alstedet. A gyulafehérvári főiskola rangidős professzorának magyarországi nyelvtanítási programjáról az előző részben volt szó. Logikai munkásságának fejlődése széles skálát fogott át. Egy Lullus-kommentár után (1609) két művében próbálta az arisztotelizmust a rāmizmussal egyeztetni (1611, 1614), majd eljutott egy teológiai logika megalkotásáig (1625). Alsted Ramus dialektikáját is kiadta (Herborn, 1616).³⁵ A hazai logikai irodalom kritikátörténetének szempontjából azonban fontosabb vejének, az ifjabb Bisterfeldnek (Bisterfeldius) munkássága, amiről a későbbiekben, a maga helyén bővebben írok.

A magyar recepció szempontjából említésre érdemes német szinkretikusok következő csoportjáról a szakirodalom kevesebb elismeréssel szól.

A XVI. század végén működő Johannes Piscatorról elképzelhető, hogy a Gyulafehérváron tanító Piscator édesapja, de ezt bizonyító adatok nem ismeretesek. Az előbbinek egy Ramus-kommentárját tartják számon, ami helyenként kritikai megjegyzéseket tartalmaz.³⁶

A Ramus-kommentátor Piscatornak nagyjából kortársa volt az a Johannes Bisterfeld, akiről viszont bizonyosan lehet tudni, hogy a „mi” Bisterfeldünk édesapja.³⁷ Ramus dialektikáját magyarázatokkal kísérve Németországban kétszer is kiadta (Siegen, 1597; Herborn, 1610). Risse megjegyzése szerint az arisztotelészi logika homályosságával szemben a rámista tanok áttekinthetőségét dicséri, de műveiben ő maga nem tud eleget tenni ennek a követelménynek.³⁸

A Martonfalvi György által kritizált Wendelinus megítélése még kedvezőtlenebb. Logikai tankönyvét (1648) többször kiadták és magyarázták. A mű – írja Risse – elhanyagolja az elméletet, csak a logika praktikus alkalmazását tartja szem előtt. Csak válogat az anyagból, azt is a tanulók felfogóképességéhez szabja, Ramus terminusaival tárgyalva. A végeredmény egymásnak ellentmondó vélemények kaotikus halmaza, ahol minden finomabb különbség összemosódik.³⁹ Magyar tanítványai miatt említhetjük még David Pareust, akit Risse a legrosszabb logikai tankönyvek szerzői közé sorol. Munkáját (1607) a legkülönbözőbb elérhető tekintélyekből összekalapált tákolmánynak nevezi, amelyben az ellenkező tételek úgy jelennek meg, mintha összeegyeztethetők lennének.⁴⁰

A vizsgált időszakban az első, rámista elemeket is tartalmazó hazai kiadású logikai tankönyv a Gyulafehérváron tanító Johannes Henricus Bisterfeld kompendiuma. Még 1569-ben János Zsigmond magát Ramust hívta Gyulafehérvára, de a mester nem fogadta el a meghívást. Nincs jele annak, hogy a külföldről hazaszállingózó diákok által közvetített, egyre szélesebb körben terjedő rámista eszmék az iskolai oktatásban a nyomtatott tankönyvek szintjén nyomot hagytak volna. A Bethlen Gábor által támogatott főiskola német tanárai révén jelenhettek meg a tananyagban a rámista szemléletnek a Keckermannénál számottevőbb megnyilvánulásai.

Alsted, Bisterfeld (1629) és Piscator (1630) Gyulafehérvára érkezésével kezdődött meg az iskola igazi fellendülése.⁴¹ A logikát Bisterfeld tanította. 1635-ben adta ki tankönyvét *Elementa logica* címmel. Az első két rész – akár csak Ramusnál – az *inventio* és a *dispositio* vázlata, a harmadik a logika eszköztárának az alkalmazásáról szól. A könyvecskét Gyulafehérváron még kétszer nyomtatták ki (1641, 1645) és egyszer Váradon is (1649).⁴²

A munka igen szükséges, az előszóban a szerző utal is rá, hogy ez alkalommal egy megjelenésre váró kompendiumnak csak a magvát bocsátja közre. Az anyagot úgy rendezte el, hogy a könyvecske a nagy műnek mintegy vázlatát adja. A második kiadástól az amúgy is tömör összefoglalóhoz öt táblázat csatlakozik, amelyek valóban csak címszavakban rögzítik a legfontosabb fogalmakat. Bizonyára ezzel a megoldással kívánta elérni a szerző, amit a kiadás előszavában ír: úgy alakította az anyagot, hogy különböző szintű tanulmányokhoz lehessen használni („tam ad Lyceum quam ad Academiam”).

Bisterfeld életrajzírója, Kvacsala János az *Elementában* jelzett teljes művet a szerző *Logicae libri tres* című munkájával azonosítja, ami posztumusz gyűjteményes kiadásában jelent meg Hágában, 1661-ben.⁴³ Kvacsala arról is tud, hogy a Magyarországon használt *Elementát* Németalföldön is kiadták, Adrianus Heereboord három másik művével együtt. Másol 1657-re tesz egy Heereboord-féle Bisterfeld-kiadást; Rácz Lajos pedig egy 1656-os Heereboord-előszóból idéz. A gyulafehérvári iskola számára írt logikai kompendium külföldi kiadásainak a sorsa nem derül ki egyértelműen a hazai szakirodalomból. A kérdés megoldására a jegyzetben teszünk kísérletet.⁴⁴

Az *Elementa logicát* Leidenben, 1657-ben adták ki, Heereboord előszavával (melynek kelte 1656). Itt olvasható az előszó szerzőjének Rácz Lajos által is idézett véleménye, mely szerint Bisterfeld e műve igen közel áll Ramus logika-tanítási módszeréhez.⁴⁵

Hogy maga Bisterfeld hogyan vélekedett – állítólag – saját logikai munkájáról, azt a Tolnai Dali János sárospataki fellépését követő eseményekből tudhatjuk meg. Tolnai a heidelbergi–herborni óvatos szinkretikusoknál jóval radikálisabb angol és holland rámistáktól első kézből ismerkedhetett meg a külföldön már fénykorának vége felé járó, itthon azonban még forradalmian újnak számító tanokkal. Angliában is megfordult, Franekerben pedig 1632-ben személyesen hallgathatta Amesius, az angol puritanizmus Magyarországon legnagyobb hatást kifejtő képviselőjét.

Amesius (William Ames) a szakirodalom megítélése szerint a szinkretikusok vagy semi-rámisták tipikus példája, aki a rámista logikát számos egyéb eszmével ötvözte.⁴⁶ Korabeli holland és magyar hívei azonban az *optimus Ramistát* tisztelték benne, Ramus leghitelesebb interpretátorának tekintették.

Tolnai Dali János 1638-ban érkezett meg külföldi egyetemjárásáról. I. Rákóczi György őt bízta meg a sárospataki iskola vezetésével: 1639-től első rektor. Azonnal radikális reformok megvalósításához látott. A már hivatko-

zott zsinati jegyzőkönyv szerint „Keckermann logikáját a haszontalan alosztályozások csupa zavarának, a hamis törvények halmazának, ugyanezért lelkesmérete szerint nem taníthatónak nyilvánítá. A Ramusféle bölcsészetet tökéletesnek, a legkimerítőbbnek vallá s teljes erejéből védelmezé”.⁴⁷ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Keckermann tankönyveit kitiltotta az iskolából, helyettük Ramus dialektikájából tanított.

A zempléni egyházmegye vezetése erőlyesen megintette Tolnait, de ő ennek ellenére sem volt hajlandó Keckermannnt visszavenni az iskolába. A vezetőség a fejedelemhez fordult, aki viszont az erdélyi presbitérium véleményét kérte az ügyben. Geleji Katona István 1640. okt. 22-i, gyulafehérvári keltezésű hosszú levelében fejtette ki meggyőződését.⁴⁸

Geleji Katona határozottan elítéli Tolnai Dali János lépését. Világosan meg is fogalmazza, hogy elsősorban nem a logika felfrissítése miatt aggódik: „ha az logikának az skólákban való megváltoztatása succedálna neki, annál nagyobb bátorságot venne osztán az ekkleziában való újításra is, a mikor módja lenne benne”. A levélből lehet rá következtetni, hogy Tolnai Bisterfeld logikatankönyvének a használatára is gondolt. Geleji szerint „Bisterfeldius uram szégyenli és neheztelli, hogy az ő kegyelme nevét forgatja benne, és azt mondja, hogy inkább akarná az ő logikáját megégetni, hogysen az miatt a Keckermannus logikája letétetnék, és ő kegyelme csak nem is olyan régen is publice az itt való deákoknak intimálta, hogy az ő kegyelme logikája nem opponáltatott a Keckermannus logikájának, hanem mint egy arra vezető átalút”.

Az orthodox kálvinista püspöknek nyilván már Bisterfeld is túl modernnek tűnt, mert más érvet is talált tankönyvének sárospataki bevezetése ellen: „Az Bisterfeldius uram logikája, mivel rövid, oly subtilis és homályos, hogy nem az ifjúságnak elméjéhez való; ő kegyelme mindazon által az maga discipulusainak világosan explicálhatja, de más, ki ő kegyelmét nem hallgatta, alig értheti meg”. Legjobb tehát, ha marad Keckermann. Geleji szerint ezt így látja Medgyesi Pál is, „noha odaát lakott, de ebben Tolnai urammal nem egyez [...] hasonlóképpen Bisterfeldius és Piscator uram is”.

Rákóczi György megfogadta a tanácsot. Intézkedésére Keckermann tankönyvét visszavették az iskolába, Tolnai Dali Jánost pedig menesztették. 1649 után azonban Lórántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond támogatásával Tolnai hét évig ismét az iskola rektora volt. Ekkor javasolta, hogy hívják meg Comeniust Sárospatakra.

A magyarországi ráimizmus erősödésének következő, a könyvnyomtatás szintjén érzékelhető jele Bisterfeld *Elementa logicájának* negyedik, váradi

kiadása. A nyomtatványon a kiadó nincs feltüntetve, de mivel ugyanabban az évben Szenci Kertész Ábrahám két másik gyulafehérvári tankönyvet is újranyomott, okkal feltételezhetjük az ő közreműködését. A címlap és a szöveg pontosan megegyezik az 1645-ös, harmadik gyulafehérvári edícióval, de az egészhez társul egy függelék *Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia et tribus superibus facultatibus* címmel. Ez a 22 lapos fejezet a gyulafehérvári kiadásokban nincs benne; gyanítható, hogy nem is Bisterfeldtől származik, hanem nála radikálisabb rámistáktól.

Az ismeretlen szerző – aki külföldi mintakép is lehet – világosan megfogalmazza, hogy mi a célja ennek a csatolt résznek. Eddig volt az a logika, amit meg lehet tanulni (*docens*), most jön az, amelyikből kiderül, hogyan lehet hasznát venni (*utens*). Jóllehet Bisterfeld harmadik könyve is az alkalmazhatóságról szól („*de usu instrumentorum logicorum*”), a függelék hozzátoldói ezt nem tartották elégségesnek. Ebben a részben a szerző a rálista utilitarizmus jegyében végigvizsgálja az összes tudományt abból a szempontból, hogy hogyan mutatkozik meg bennük a logikai elvek használhatósága. (A logika és a retorika összefüggéseiről bőven lesz szó e könyv harmadik, a retorikai irodalomról szóló részében.)

1653-ban magának Ramusnak a dialektikája hagyta el a váradi nyomdát, Amesius néhány munkájával együtt. A Ramus-szöveg a század végén és a következő század elején Debrecenben még háromszor megjelent.⁴⁹

Az első kiadás körülményeiről semmi nem olvasható a kötetben, nem derül ki belőle, kinek a munkáját dicséri. A váradi iskola tanáira vonatkozó adatok alapján Herepei János szerint „valószínűnek tarthatjuk, hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adatott ki Váradon 1653-ban [...] Ramus Péter »Dialecticája«”. Tarpai Szilágyi András társain Szathmári Baka Péter és Enyedi Sámuel értendő.⁵⁰ A szakirodalom által feldolgozott adatokból nem hámozható ki, melyik professzor milyen tantárgyat tanított.

Egy magyar rálista, Tolnai F. István egy megjegyzése alapján viszont szűkíthetőnek tűnik a kör. Tolnai Franeckerben, 1659-ben kiadott [*Lükhnosz logikosz*] című munkájának előszavában megemlékezik itthoni tanáirairól. Közöttük szerepel az a Tarpai András, aki Váradon elsőként nyitotta meg előtte a logikához vezető széles utat.⁵¹ Talán nem alaptalan az a feltételezés, hogy Ramus dialektikájának és Amesius logikai műveinek kiadásában meghatározó szerepe a váradi logikatanárnak, Tarpai Szilágyi Andrásnak lehetett.

A váradi–debreceni kiadáscsoportból nemcsak azért a váradi a legérdekesebb, mert az az első, hanem azért is, mert a dialektika mellett Amesius öt művét is tartalmazza (köztük két logikait), amelyek a debreceni kiadásokban már nincsenek benne.

A váradi–debreceni Ramus-textus a szövegtörténet legnagyobb mértékben egyszerűsített változatának a családját gyarapítja. Mint már említettem, a több lépésben módosuló dialektikának a későbbiekre nézve mérvadónak tekintett változata az 1572-es redakció. Ebben alakult ki a végleges felosztás: az 1569-es kiadás második könyvének első fejezete két részre válik. Így az első könyv 33 fejezetét a második könyv 20 fejezete követi. A korábbiakhoz képest azonban ez a változat rövidített, terjedelme mintegy 15 000 szóra csökkent.

Ezt a formát később iskolai használatra tovább tömörítették (Speyer, 1595). Ez a deriváció, a *manualis forma*, vagy – az angol nyelvű szakirodalom szerint – *vest-pocket schoolboy edition* különböző helyeken igen sokszor megjelent.⁵² Az 1595-ös speyeri kiadás egy példányát őrzik az Országos Széchényi Könyvtárban. Az összehasonlításból kitűnik, hogy a magyarországi Ramus-szövegek szóról szóra megegyeznek a „mellényzsebbe való” könyvecskével. Az előszó is ugyanaz, amit egyébként Ramus eredetileg az 1659-es változathoz írt.⁵³

A váradi kiadás Amesius-corpusa öt darabot tartalmaz. Szempontunkból kevésbé érdekes a két utolsó, egy-egy teológiai disputáció a metafizika és az etika ellen. A nyitó darab, a *Technometria* a tudományok rendszerét adja; a különböző diszciplínák egymáshoz való kapcsolódásáról, ezek természetéről és hasznáról szól.⁵⁴ A *Demonstratio logicae verae* a ramusi dialektika Amesius-féle átírata, Apácai forrása; a *Theses logicae* 363 pontja Martonfalvi fő támasza.

Pontos bibliográfiai leírás áll rendelkezésünkre egy olyan kiadványról, amely együttesen tartalmazza a fenti öt munkát, azzal a különbséggel, hogy a *Technometria* két változatban szerepel benne. A gyűjtemény *Philosophemata* cím alatt jelent meg Cambridge-ben, 1646-ban.⁵⁵ Ugyanezzel a címmel kiadtak már korábban egy Amesius-gyűjteményt, Leidenben, 1643-ban. A *Theses logicae* első megjelenése Howell szerint az 1646-os posztumusz kiadás; ha ez így van, a leideni kötet nem lehetett a váradi forrása. Számon tartanak még egy amszterdami *Philosophematát* 1651-ből. A két holland gyűjtemény tartalmát a bibliográfia nem árulja el,⁵⁶ viszont az amszterdami-nak egy mikrofilm-másolata megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

Tartalma pontosan megegyezik a cambridge-iével, ahogyan erre az utóbbi részletes bibliográfiai leírásából következtetni lehet.

A magyar kiadó szándékaira nézve tanulságos adalékkal szolgálnak a mintának tekinthető és az itthoni változatok közötti különbségek. Mindkét számításba vehető külföldi kiadványban a *Technometria* áll a kötet élén. Az angol és a holland kiadásban ezt a teológiai értekezések követik, majd a logikai művek zárják a kötetet. A váradi edícióban a *Technometria* után a logikák jönnek, utoljára maradnak a teológiai művek. A kiadó bizonyára fontosabbnak találta a logikai munkákat – hiszen éppen Ramus dialektikájához csatolta őket.

Még érdekesebb megfigyelni, hogy a külföldi kötetek két *Technometria*-változata közül a magyar kiadó melyiket választotta. A mintául szolgáló edíciónak már a címlapja is elárulja, hogy a *Technometria duplici methodo* kerül előadásra. Az első változat kijelentő mondatok sorozata, 169 pontra tagolva. A második, mint azt a cím is jelzi, kérdésekre és feleletekre van bontva, hogy könnyebben meg lehessen tanulni.⁵⁷ A váradi kiadásban *Technometria* cím alatt az utóbbi változat olvasható, nyilván azért, mert a kiadó iskolai használatra szánta művét, és a két variáns közül ezt tartotta tanulásra alkalmasabbnak.

A váradi kiadás második részét, az Amesius-corpust az Akadémiai Könyvtárban is őrzik egy példányban.⁵⁸ Nem haszontalan ezt sem kézbe venni: az utolsó lap kéziratos bejegyzése bizonyítja, hogy Amesius logikáját még a XVIII. század közepén is használták. *Inservit usui Samuelis Komáromi, 1742* – adja tudtul a kézírás. Érdekes véletlen, hogy éppen ebben az évben vezették be Debrecenben Breitinger és Freyer wolffi szellemű tankönyveit – így a fenti idézet jelképesen akár a magyarországi ráimizmus utolsó dokumentumának is tekinthető.

Akárcsak a váradi Ramus–Amesius-kiadáson, 1653-as évszám áll Apácai Csere János *Magyar Enciklopédiájának* Utrechtben nyomott címlapján.⁵⁹ Mint köztudomású, a könyv valójában 1655-ben jelent meg, egy évvel a gyulafehérvári *Magyar Logikácska*⁶⁰ után. Az Apácai munkásságát feldolgozó „könyvtárnyi irodalomhoz” képest újat mondani nem tudok; inkább igyekszem röviden összefoglalni a logikai tárgyú részeknek a kritikátörténet szempontjából fontos vonásait.

A két mű geneziséét vizsgálva Bán Imre arra a következtetésre jutott, hogy Apácai először a *Logikácska* alapjául szolgáló vázlatot készítette el. Ezután merült el az *Enciklopédia* kéziratának kidolgozásában, majd miután ezt

nyomdába adta, visszatért régebbi anyagához, kiegészítette példákkal és itt-hon kiadta.⁶¹

Apácai terjedelmesebb magyar logikája, az *Enciklopédia* II. és III. része (*A dolgoknak közönséges tekinteteikről és azoknak feltalálásokról*, illetve *A dolgoknak egybekötött tekinteteikről*) lényegében a ramusi logika két részének, az *inventiónak* és a *judiciumnak* az előadása, Amesius átirata alapján.⁶² (A *Függelék* 6. táblázatában a ramusi logika vázlatában a latin szakki-fejezések után zárójelben Apácai magyarítását is feltüntettem, így a táblázat Apácai terminológiájának tanulmányozására is alkalmas.)

A ramusi logikát követi a *Logikácska*, még a „mellényzsebbe való” kiadások szövegénél is jobban leegyszerűsítve. Ramusnak az antikvitásból vett idézetei helyett igencsak gyakorlatias párhuzamok világítják meg egy-egy fogalom tartalmát. A *finist* például Apácai így magyarázza: a tanító azért tanít, hogy pénzt kapjon érte, ez a célja.

Emelkedettebb célkitűzésekről számol be a szerző a *Logikácska* ajánlásában. Megállapítja, hogy a tudományban messze le vagyunk maradva más nemzetek mögött, és ezen nem is lehet gyökeresen változtatni, amíg „rette-netes nagy költséggel” idegen országokba kell bujdosni a tanulni vágyóknak. Három dologra lenne szükség itthon: „jó, okos és hűséges tanítókra”, a „jó tanítás módjára” és „magyar nyelven írott könyvekre”. Apácai mind az *Enciklopédiával*, mind jelen művével az utolsó pontnak megfelelően végső soron a nemzet kulturális felemelkedéséhez kívánt hozzájárulni.

Igen tiszteletreméltó elképzelés és heroikus munka az anyanyelvű tan-könyvirodalom megteremtése, de az eredményt a századforduló tudósának jelzői foglalják a legtömörebben össze, amikor Apácait „buzgó, de nem éppen szerencsés újtónak” nevezi.⁶³ A magyar nyelvű logikák a latin forrás nélkül teljességgel érthetetlenek; nyilván nem véletlen, hogy a tiszta magyar változatnak sokáig nem volt folytatása. Mert mit is kezdetett volna a diák – például – az *elválasztó foglалós okoskodással*? A megértést nehezíti, hogy Apácai nem mindig következetes a magyar terminusok használatában, egy szakki-fejezést többféleképpen is lefordít. A szillogizmus a *mondásoknak más-sokkal való egybefoglalása*, máskor egyszerűen *okoskodás* vagy *rendelés*, néha *elmélkedés*. A szillogizmusok *simplex* és *compositus* fajtája *magán való* és *foglalt* vagy *foglалós okoskodás*. A *compositus* két fő csoportja, a *connexus* és *disjunctus* *függő* és *elválasztó*. Az *elválasztó foglалós okoskodás* megfe-jtése tehát: *sylllogismus compositus disjunctus*. (Lásd a *Függelék* 6. tábláza-tát!) Itt említendő, hogy a latin logikai terminológia magyarítására Medgyesi

Pál már Apácai előtt kísérletet tett, amint azt imádságelméletével kapcsolatban részletesebben ismertetni fogom.

Apácai jó szándéka mindenképpen dicsérendő. A magyar nyelvű rámista logika megszületésének maga a ténye is elismerést érdemel, különösen, hogy Ramus dialektikájának nem sok nemzeti nyelvű változata keletkezett. Az első a francia, hiszen Ramus a későbbi átdolgozásokat megalapozó 1556-os dialektikát az előző évben anyanyelvén adta ki. A magyart három más nyelvre való fordítás előzte meg: az angol (1574), a holland (1585) és a német (1587).⁶⁴

A magyar tudományos műnyelv csak az után önállósodhatott volna, ha sokáig következetesen párhuzamosan szerepelnek a latin kifejezések és magyar jelentésük, ahogyan az majd Martonfalvi Györgynél történik. A *Logikácska* marosvásárhelyi példányában fennmaradt a dokumentuma az egyik használó megoldási kísérleteinek. Az első négy levélen 98 latin terminus található, magyar megfelelőivel, az Apácai által használt filozófiai és logikai terminusokból. A kéziratos műszótár az 1680-as évekből való.⁶⁵

Az egyes tudományágak terminológiájának nemzeti nyelvűvé válása megérdemelné a beható vizsgálatot. Módszertani szempontból is figyelemre méltó Armin Sieber monográfiája, amelyben elsősorban a német retorikai szakszókincs kialakulását vizsgálja, de kitér a logikai műnyelvre is, valamint a két terület összefüggéseire.⁶⁶ Bár a morfológiai, a szintaktikai és a szöveg síkjára vonatkozó fejtegetései inkább tartoznak a nyelv-, mint az irodalomtudomány tárgykörébe, bizonyára nem felesleges utalni rájuk.⁶⁷

Az 1650-es, 60-as évek fordulóján két, Sárospatakhoz szorosan kapcsolódó szerzőnek jelentek meg tankönyvei. A már említett Tolnai F. István nemcsak Váradon, hanem Sárospatakon is tanult, sőt, Lórántffy Zsuzsanna támogatásával juthatott ki holland egyetemekre. 1659-es franekeri műve, a [*Lükhnosz logikosz*] a ramusi *inventió*ban tárgyalt egyes *locusok* (*argumentumok*) gyakorlati hasznosítását kívánja segíteni. Az olvasóhoz szóló előszóban fejti ki a rámista utilitarizmus jegyében, hogy a gyakorlat a tudományok jól sikerült gyermeke, nélküle azok meddők volnának, nem hoznának gyümölcsöt.⁶⁸ A kötetet hollandiai magyar hallgatók (Martonfalvi György, Debrececi János) üdvözlő versei teszik érdekessé.

Jó másfél évtized múlva Tolnai F. István a kolozsvári református kollégiumban tanít, itt adja ki 1680-ban *Demonstratio compendiose dialecticae verae* című tankönyvét, „in usum Philo-Rameorum”.⁶⁹ A bevezetőben hivatkozik Adrianus Heereboordra, akinek egy 26 évvel korábban már egy Mar-

tonfalvi-mű ajánlásában is leírt, Ramus megfellebbezhetetlen tekintélyét erősítő mondását idézi. A tankönyv a Ramus–Amesius-féle dialektika lényegre törő kivonata, amihez a gyakorlati alkalmazást elősegítő példatár csatlakozik. Egy példa a gyakorlatokra: Vajon a világ öröktől fogva létezik? Nem. És következnek a különböző típusokhoz tartozó *argumentumok*, amelyekkel a kérdésre adott tagadó válasz igazságát bizonyítani lehet.

Említett hollandiai művének ajánlásában Tolnai F. István a legnagyobb sárospataki tudósok között méltatja Buzinkai Mihályt. 1659-ben hagyta el a sárospataki nyomdát Buzinkai tankönyve, az *Institutionum dialecticarum libri duo*, ami természetesen Ramus dialektikájának két könyvén alapul.⁷⁰ Az ajánlásban a szerző a tudományok hasznának fejtegetése során összekapcsolja a tudatlanságot és az ország romlását. Nem csoda – írja –, hogy rossz a helyzet, ha olyan vezetőink vannak, akik a grammatikával befejezték tanulmányaikat. Az általános megfogalmazásból nem derül ki, kikre kellene gondolnunk.

A mű közel félezer oldalon magyarázza Ramus logikáját, igen alapos munka. Gyakran kiderül, hogy Buzinkai gondosan válogatott a forrásokból, és saját meggyőződését követve szerkesztette egybe az anyagot. A szillogizmusok tárgyalásánál például hivatkozik arra, milyen felosztást alkalmaztak Ramus és tanítványai, és leírja, hogy mi az, amit ő helyesebbnek tart.⁷¹

A tankönyv középiskolai használatra éppen részletessége miatt nem volt alkalmas. Megjelenése után két évvel Buzinkai kiadta rövidített változatát *Compendii logici libri duo* címmel. Úgy tűnik, ez a legtöbb kiadást megért magyar szerkesztésű logikai tankönyv, hat különböző megjelenéséről van tudomásunk.⁷²

A *Compendium* első kiadásának előszavában a szerző megírja, hogy gyakorlati okok késztették a tömörítésre. A tanulóknak sem idejük, sem emlékezetük nem teszi lehetővé, hogy korábbi roppant művét sajátítsák el. A könyv egyébként mintegy harmadára, 472-ről 163 lapra csökkent. A további kiadások élén az 1668-as ajánlás áll. Ebből kitűnik, hogy a szerző sürgető kérésnek tett eleget az ismételt edícióval: kollégái nem szüntek meg biztatni, hogy újra bocsássa ki tankönyvét. Még ha kissé közhelyszerű is ez az érv, figyelemreméltó, hogy az indoklásban az szerepel: az újabb kiadásra a magyar iskolák hasznára van szükség („in emolumentum Scholarum Hungaricarum”).

Hangsúlyoznunk kell annak jelentőségét, hogy logikáját Buzinkai két változatban is megírta. Ugyanannak a rendszernek az igényesebb, terjedelme-

sebb, akár főiskolai, egyetemi tanulmányokhoz is használható változata – valamint az egyszerűbb, középiskolai tankönyvnek szánt sűrített változat: olyan gyakorlat, ami a legjobb külföldi szerzőknél figyelhető meg. Nem véletlen, hogy az említett logikairók közül leginkább a német Bisterfeld ismerhette ezt az eljárást. Gyulafehérvári tanítványainak rövid kompendiumot állított össze, de elkészítette a részletesebb változatot is, ami halála után külföldön jelent meg. Jellemző példáit láthatjuk majd e kettősségnek a retorikák tárgyalásánál: a legnépszerűbb külföldi kézikönyvek szerzői – Vossius, Dietericus – ugyan-csak két változatban dolgozták ki műveiket.

Buzinkai „nagy dialektikáját” itthon, egyetem nem lévén, nem volt hol használni, nyilván ezért nem is adták ki egynél többször. Akik pedig külföldön jártak főiskolára, egyetemre, tanulhattak az ott bevett tankönyvekből, így Buzinkai tekintélyes művének végül is nem volt közönsége – mindazonáltal a szerzőnek igen nagy érdeme, hogy alkalmasnak tartotta magát egy magas szintű kézikönyv megszerkesztésére, és azt európai színvonalon el is készítette.

Logikai irodalmunkban nemcsak a rámizmus hazai recepciója, hanem a magyar kritikátörténet szempontjából is a legjelentősebb a debreceni Martonfalvi Tóth György munkássága. Hollandiai és angliai tanulmányok után, Franekerben szerzett teológiai doktorátussal érkezett haza, és 1659 őszétől a váradi kollégiumban tanított. A város török kézre jutása (1660. aug. 27.) után az iskolával együtt Debrecenbe költözött. Értékes művekben gazdag debreceni tanársága jó két évtizedet tesz ki.

Martonfalvi első logikai munkája, a *Petri Rami dialecticae libri duo* először Utrechtben jelent meg, a szerző ottani tartózkodása idején, 1658-ban; majd 1664-ben Debrecenben.⁷³

Az 1650-es évek hollandiai magyar diákjai által az egyik leggyakrabban hivatkozott tekintély a már többször említett Adrianus Heereboord. A szerzőt a logikátörténet nem tartja eredeti gondolkodónak. Fő művét úgy jellemzik, mint mestere, Burgerdiscius nyomán készült igénytelen kompendiumot. A rámista és karteziánus tanok egyesítése, a *cartesiramismus* jellegzetes képviselőjeként említik.⁷⁴

A szóbanforgó Martonfalvi-műhöz Heereboord írt előszót, amelyben rámizmusáért dicséri tanítványát. Itt írja le azt a kitélt, amit Tolnai F. István majd negyedszázad múltán is idéz: soha nem lehet nagygyá, aki számára nem Ramus a nagyság mintaképe.⁷⁵

Martonfalvi 700 lapnál hosszabban magyarázza végig Ramus dialektikáját. Függeléket is csatol hozzá, *Usus logicae Rameae* címmel, amelyben a logikai tételek gyakorlati alkalmazását szemlélteti példákkal. Feltűnő, hogy a máshol Martonfalvi által is nagy tisztelettel említett bázeli rámistának, Amandus Polanusnak van egy olyan logikai műve, amelyhez hasonló című függelék csatlakozik; de Heereboord logikáját is a diszciplína hasznát taglaló függelék zárja.⁷⁶ Ha hozzá lehetne jutni az eredeti szövegekhez, bizonyára újabb adatokat lehetne találni a magyar rámizmus forrásaihoz.

Túl azon, hogy a vaskos kötet a század legalaposabb, nyomtatásban megjelent magyar logikai műve, azért is különös figyelmet érdemel, mert Martonfalvi a latin szöveggel párhuzamosan kísérletet tesz a magyar logikai műnyelv következetes alkalmazására. Ennek jelentőségével maga is tisztában lehetett, mert már a címben is előrebocsátotta, hogy a két könyv „Ungarico idiomate [...] resoluti et illustrati”. A bevezetőben említi az „Ungarica juventust”, melynek hasznára kíván válni munkájával. Martonfalvi kifejti, hogy miért tartja elgondolását hasznosnak: az anyanyelvű kifejezések összessége, azaz a „magyar dialektika” hozzá fog járulni, hogy a tanulók a latin diszciplínát jobban megértsék. A szerző azt is ígéri – feltehetően saját tapasztalatai alapján –, hogy a módszer helyességéről a gyakorlat fogja meggyőzni azt, aki kipróbálja.⁷⁷

Könyvében Martonfalvi a folyamatos latin szövegben az idegen terminusok után adja meg a magyar kifejezéseket. Ugyanezt az eljárást követi más latin művében is: mint az egyházi retorikákról szóló részben lesz róla szó, ezt teszi az *ars concionandi* terminológiájánál is. A magyar logikai műszavak legnagyobb részt megegyeznek Apácai megoldásaival, amelyeket a *Magyar Logikácskában* és a *Magyar Enciklopédiában* alkalmazott. Bizonyos, hogy ha a módszer folyamatossága meg nem szakad, ez lehetett volna a járható út az „Ungarica Dialectica” és a magyar tudományos műnyelv fokozatos megerősödéséhez, majd önállósodásához – sokkal inkább, mint Apácai erőszakolt purizmusa.

A Ramus-kommentárral együtt jelent meg Debrecenben, 1664-ben Martonfalvi másik logikai műve, az *Examen logicum*.⁷⁸ A munka Keckermann, Wendelinus, Bisterfeld és „néhány mások” tanításait vizsgálja. Célja – amint azt a szerző a bevezetőben előadja –, hogy a felsorolt logikusok tanainak helytelenségét megmutassa, és meggyőzze az olvasót a rámisták igazságáról. Martonfalvi előrebocsátja, hogy okfejtéseiben Amesius 363 logikai tézisére fog támaszkodni. (Már az eddig említett szerzők nyomán is kitűnik a XVII. századi logikai elméletek bonyolultsága; emlékezhetünk, hogy Bisterfeldet

Heereboord ráimizmusáért dicsérte, Martonfalvi az attól való eltérései miatt kárhoztatja, Amesius nyomán – ráadásul Heereboord is, Amesius is eltávolodott az „orthodox” ráimizmustól...)

Martonfalvi könyve 11 decasból áll, mindegyikben 10 kérdés szerepel. A kérdés általában az, hogy vajon helyes-e Keckermann (Wendelinus, Bisterfeld) valamely idézett állítása. Rögtön kiderül, hogy nem – és következnek az ellenvetések, illetve az ezekkel szemben támasztható ellenérvek cáfolatai.

Keckermann és Wendelinus tankönyveiről már volt szó. Hogy Martonfalvi ismerte-e Bisterfeld teljes logikáját, a *Logicae libri trest*, nem tudni; az azonban tény, hogy az idézett Bisterfeld-állítások – általában szó szerint – megtalálhatók a vázlatos forma, az *Elementa logica* itthoni kiadásaiban is.

A debreceni rámisták közül a vizsgált időszakban Debreceni János szerkesztett még logikai tárgyú munkát, amit *Brevis tractatus de usu ac praxi verae logicae...* címmel 1663-ban adott ki.⁷⁹

A magyarországi ráimizmusnak Debrecenben volt a legnagyobb hatása, ott is tartotta magát a legtovább. Az 1730-as évek végén Maróthy György indította meg a harcot teljes felszámolásáért. Mint már utaltam rá, 1742-ben vezették be tankönyvként Debrecenben Breitinger logikáját és Freyer retorikáját, amelyek már Wolff szellemét sugározták.⁸⁰

V. Kartezianizmus

A magyar logikai irodalomban a karteziánus eszmék is éreztették hatásukat, különösen a század utolsó évtizedeiben. A logika speciálisan karteziánusnak tartott meghatározása, mely szerint az a világosan megkülönböztethető ismeretek rendszere, a rámista és a jezsuita hagyomány elegyítéséből származik. A karteziánus ismeretelmélet semmilyen pozitív adalékkal nem szolgált egy sajátos logikai rendszer létrehozásához.⁸¹ Hogy mégis beszélhetünk karteziánus logikáról, az annak köszönhető, hogy Descartes hívei közül sokan, a mester filozófiáját szem előtt tartva, de lényegében a hagyományos elemek felhasználásával megpróbáltak egy szabályozott, iskolai logikát körvonalazni. A magyar hatás szempontjából különösen fontosak a holland Descartes-hívők.

A kartezianizmus korai – 1662 előtti – időszakának egyik legjelentősebb képviselője Johannes Clauberg (Claubergius). A logika célját abban látja, hogy hozzásegítsen a dolgok megismeréséhez. Ebben fel lehet fedezni akár

Bacon empirisztikus szellemét is, de a meghatározás („ars, quae juvat et regit mentem humanam in cognitione rerum”) végső soron nem sokban különbözik a korábbiaktól.⁸²

Clauberg rendszere a felosztásban tér el némiképp az arisztotelianus vagy a ráamista kánonoktól. Négy fokozatot (*gradus*) különböztet meg. Az *intellectus* a homályt oszlatja szét, a *judicium* a kételyektől és a tévedéstől szabadít meg, a *memoria* a feledés ellen való. Az utolsó csoportba tartoznak azok az ismeretek, amelyek alapján sikeresen lehet vitába bocsátkozni egy témáról, ezekkel foglalkozik a *dialectica*; valamint az eredményes tanítás módszertana, amit a *didactica* tárgyal.

Mindezeket több magyarországi Clauberg-kiadásban is olvashatjuk. A *Johannis Claubergii Logica contracta* Kolozsváron kétszer jelent meg Tótfalusi-nál, 1694-ben és 1700-ban; más kiadónál egyszer még a XVIII. században is.⁸³ A két kolozsvári kiadást a legodaadóbb magyar Clauberg-rajongó, Régeni Mihály szorgalmazta.

A kolozsvári Régeni unitáriusból lett evangélikussá, majd külföldről való hazaérkezése után visszatért az unitárius hitre. Német egyetemeken került Clauberg hatása alá, amit Lipcsében kiadott vaskos könyve, a *Specimen logicae Cartesianae* bizonyít. A szakirodalom megítélése szerint „Clauberg csak a külső keretet, a szempontokat és azokat a kategóriákat szolgáltatja, amelyeken belül kényelmesen elfér a cartesianizmus egész gondolatvilága”.⁸⁴

A munka polémikus mű. A vita körülményei azt mutatják, hogy Régeni az adott időben nem a legkorszerűbb eszmei áramlatokat képviselte. 1668-ban jelent meg Lipcsében az *Introductio ad philosophiam aulicam*, attól a Christianus Thomasiustól, akit a német felvilágosodás legelső képviselői között méltatnak. Ő szolgált a korábbi logikák legélesebb kritikájával.⁸⁵ Ezzel a munkával szemben próbálta meg Régeni megvédeni a karteizianizmust és cáfolni az *Introductio* szerzőjét.

Thomasius 1691-ben adta ki logikai rendszerének újabb megfogalmazását, először németül, amelynek címében is megemlítette, hogy majd elmondja okait, miért nem méltatja válaszra a *Specimen logicae Cartesianae* szerzőjét. Sovány vigasz, hogy ugyanabban az évben Thomasius megjelentette logikájának egy kivonatolt változatát is, amelyben egy bizonyos Realis de Vienna érveit hagyja megválaszolatlanul, akinek ugyancsak az *Introductió*val szemben voltak ellenvetései.⁸⁶

A magyar karteizianusok több önálló logikai művéről nem tudunk. Az irányzat század végi hívei közül említést érdemel Szilágyi Tönkö Márton,

Martonfalvi tanítványa és katedrájának örököse. Szilágyi Hollandiában háromszor is disputált Arnold Geulincx elnöklete alatt. A leideni professzort a karteziánus logika legjobb képviselői között tartják számon. A karteziánizmus legfényesebb korszakának kezdetét azért az 1662-es évszámmal jelölik, mert az úgynevezett Port Royal-i logika kiadása mellett ebben az évben kezdtek megjelenni Geulincx művei.⁸⁷

Szilágyi Tönkö Márton Descartes tanainak talán legnagyobb hatású hazai terjesztője volt, de szerteágazó munkássága a logika területét közvetlenül nem érintette. Elszórt megjegyzéseiből lehet rá következtetni, hogy Descartes eszméinek hatását a logikában is fontosnak tartotta.⁸⁸

A magyar logikai irodalomban lehet találni heves támadásokat a karteziánus logika ellen. Példaként idézek a már említett eperjesi disputációból, amit az egykori bártfai rektor, majd wittenbergi professzor, Johannes Schwarz elnöklete alatt tartottak, 1683-ban. A disputáns (Szitnyai György) előadja a valószínűleg divatos közhelyeket: nem irigylő azt a kétes dicsőséget, amelyre a karteziánusok tettek szert Belgiumban, Galliában, Helvéciában és Germániának sem csekély részében; úgy tűnik számára, hogy értelmetlen kétkedéseikkel inkább deformálják, mint reformálják a filozófiát. Különben is: ilyen kételkedésre alapuló filozófiát még a parasztok is („etiam rustici”) tudnak alkotni maguknak... és így tovább.⁸⁹

A karteziánizmus „legkitartóbb és legtudósabb ellenfelének” Pósházi Jánost, XVII. századi filozófiatörténésünket „nagy ellenzékijét” tartják, aki Descartesnek és követőinek a tanaival is vitázott.

MÁSODIK FEJEZET ÖSSZEGZÉS

A korszak magyarországi logikai irodalmával kapcsolatban elsősorban *maga a tény* értékelendő, hogy nagy számban láttak napvilágot nálunk is annak a diszciplínának a tankönyvei, amelyik Európa-szerte a tudás megszerzésének legáltalánosabb módszertani útmutatója volt. A több tucat megjelenésen keresztül Magyarország ezen a szinten is bekapcsolódott az Uppsalától Nagyszombatig terjedő kultúrkörbe, jelentős részben hazai szerkesztésű munkákkal.

Az itthon kiadott külföldi logikai tankönyvek között szerepel a katolikus arisztotelizmusnak egy humanista (Titelmann) és egy jezsuita (Cattaneo) változata. A protestáns skolasztika szinkretikus irányzataihoz tartozó lutheránus

szerzők közül a legnépszerűbbek nálunk is megjelentek (Scharf, Bartholinus). A reformátusok példaképeit, Ramust és Amesiuszt is kiadták, akárcsak a korai karteizianizmus prominens alakját, Clauberget. Átmeneti csoportba lehet sorolni azokat a külföldieket, akik bizonyos pályaszakaszukban nálunk tanítottak, tankönyveiket magyarországi iskolák számára írták (Schwarz, Bisterfeld).

A kiadásokra a célszerűség jellemző: olyan műveket nyomott a hazai sajtó, amelyek összeállításánál hangsúlyozott szempont a könnyű tanulhatóság volt. Ez valamennyi külföldi mű ismert magyar edíciójáról elmondható. Az 1653-as váradi Ramus–Amesius-kiadásnál még a szerkesztő érdemeit is lehet méltatni. Nem egy az egyben másolt le egy idegen tankönyvet, hanem változtatott: a legegyszerűbb Ramus-szöveghez csatolt egy olyan Amesius-gyűjteményt, amelyben a minta két lehetősége közül a praktikusabbat illesztette saját szerkesztményébe.

A magyarországi szerzők tankönyvei szélesebb skálán helyezkednek el. Katolikus részről megvolt a szándék egy monumentális kézikönyv kiadására, de a kinyomtatás Pázmány halála miatt elmaradt. A protestánsok közül különösen termékenyek voltak az észak-magyarországi (Mautner, Graff, Ladiver, Marci) és az erdélyi (Albrich, Hutter) evangélikusok. A reformátusok Kelet-Magyarországon (Buzinkai, Martonfalvi) és Erdélyben (Apácai, Tolnai F. István) adtak ki tankönyveket. Erdélyben a karteizianizmust az evangélikus megszakítással unitárius Régeni Mihály képviselte.

A magyar szerkesztésű tankönyvek nagyobb részére is az egyszerűsége való törekvés jellemző. Általában igen hasonlítanak a könnyű tanulhatóságuk miatt népszerű külföldi mintákhoz. Fordításában Apácai még a legtömörebb Ramus-kivonatot is tovább rövidíti.

Némely esetekben a szerző egy művön belül igyekszik a könyv különböző részeivel a logika más-más szintű elsajátítását elősegíteni (Mautner, Bisterfeld). Graff három egymáshoz kapcsolódó könyvben tervezte ugyanazt az anyagot eltérő nehézségi fokon előadni.

A rámisták lelkesedését és buzgalmát dicsérik azok a függelékek, amelyeket – külföldi szokást követve – a hagyományos részekhez csatoltak, azok meggyőző erejét tovább erősítendő (Bisterfeld 1649-es váradi kiadója, Martonfalvi, Tolnai F. István).

Albrich az erdélyi lutheránus, Buzinkai és Martonfalvi a sárospataki, illetve debreceni református diákoknak állított össze részletekbe menő, igényes logikai kompendiumot. Ezek a terjedelmes összefoglalók a legigényesebb tankönyvek szintjén, tudományos alapossággal tárgyalják a logikát.

Martonfalvi *Examen*ében a kimerítő elemzés polemikus formában jelenik meg.

A szerzők általában azonosultak egy-egy külföldi példaképpel. Martonfalvi Keckermannt, Wendelinust és Bisterfeldet Ramussal és Amesiuszal cáfolja, Régeni Thomasiust Clauberggel. A Tolnai Dali János reformja körül kibontakozó vitának sem nemzeti, sem tudományos jellege nincs. Tolnai Ramusra hivatkozva utasítja el Melanchthont és Keckermannt; ellenfelei nem Ramus dialektikája ellen érvelnek, hanem az egyházban végbemenő változásokat akarják megakadályozni.

A nemzettudat meglétét bizonyító nyilatkozatok mellett a művek megjelenése a gyakorlatban bizonyította a szerzők elszántságát. A logika magyarrá válásában az Apácai *Enciklopédiájába* foglaltakat megelőzte a *Magyar Logikácska*, Martonfalvi kísérletei pedig elvezethettek volna a magyar logikai műnyelvhez, ha a módszernek akadnak követői.

JEGYZETEK

¹ BÁN 1958, 126; TORDAI Zádor, *A magyar kartezianizmus történetének vázlata*, Magyar Filozófiai Szemle 1962. 54–79; 54. A disputációk szerzőségével kapcsolatos viták összefoglalása: CZEGLE Imre, *Amesius korai magyar tanítványai*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XII. Szeged, 1972, 107–123; 122–123.

² RISSE 1964, 106–107.

³ RISSE 1964, 14–15, 413–414.

⁴ RMNY 466, RMK II. 159; RMK II. 555.

⁵ RMK II. 1693. Cattaneo nagy összefoglalója: *Cursus Philosophicus in quatuor Tomos divisus*, Róma, 1677. A nagyszombati kompendium valószínű forrása: *Tomus I. Complectens duas Prolusiones et Compendiarium in Aristotelis logicam introductionem cum caeteris, quae solent a Recentioribus in universam Dialecticam disputari*, vö. SOMMERVOGEL, I. 897.

⁶ „[...] tironibus [...] proponi meminerimus, id est, quibus omnia novitatis ac difficultatis plena videantur.” *Petri Cardinalis PÁZMÁNY [...] opera omnia, series latina*, Tom. I. *Dialectica*, recensuit Stephanus BOGNÁR, Bp., 1894, XIX., 1.

⁷ RISSE 1964, 71–121.

⁸ *Tolnai D. János*, SpFüz 1865, 614–642; 621.

⁹ RISSE 1964, 111.; Lossiusról: SCHÜLING 1963, 73.

¹⁰ RISSE 1964, 122–200; ONG, Walter J., *Ramus. Method and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Massachusetts, 1958, 171–269; KNAPE 1993, 281.

¹¹ CZEGLE Imre, *Ramus életművéről, jelentőségéről és magyar hatásáról*[...], Theológiai Szemle 1972, 329–338; TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*, Bp., 1988, 155–162. Ramusnak Tolnai Dali János fellépése előtt is lehettek hívei Sárospatakon is. Czegle Imre mentett meg a feledéstől egy 1617-es kéziratot bejegyzést egy pataki Ramus-kolligátumból:

Qui non vult pulchras Rami concedere leges,
Lambat Aristotelis posteriora sui. Amen.
(A fordítástól eltekintek.)

¹² RISSE 1964, 500.

¹³ RISSE 1964, 521; SCHÜLING 1963, 104–106; 83, 89, 113.

¹⁴ RMK II. 952a; vö. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez*, MKsz 1930. 303–310; 309.

¹⁵ „[...] adhuc adscribere liceat, quod olim, ex Ungaria mihi suis literis perscriptit Dominus M. G. Lycius Coll. Calgoc. Rector nuper a Piscatore (studioso Ungaro) de felici rerum tuarum successu [...]”

¹⁶ „Hodie ad me scripsit ex Ungaria Varallii Rector: In hac nostra praecipue superiore Ungaria publicis Synodis sanctitum, atque stabilitum est, ut nullius, quam Scharfii et Logica et Metaphysica in scholis hisce Juventuti proponatur.”

¹⁷ RISSE 1964, 196, 458; SCHÜLING 1963, 22.

¹⁸ RMK II. 694. A hallei egyetemi könyvtár példányáról készült mikrofilm az MTA könyvtárában tanulmányozható.

¹⁹ RMK II. 556.

²⁰ RMK II. 631.

²¹ Logikáját Graff így fejezi be: „Plura et pleniora, Deo dante, tibi in Systemate dabo”. A poétika hasonló utalása: „Plura, si Deus voluerit, in ipsa Dramatologia”. Ez utóbbit idézi BÁN Imre (BÁN 1971, 44.).

²² Keckermann logikai műveinek a hivatkozott összkiadás első kötetében található redakcióját használtam (KECKERMANN 1614).

²³ RMK II. 1229.

²⁴ RMK II. 1290.

²⁵ RMK II. 1305, 1305a.

²⁶ *Exercitium logicum*, RMK II. 1075.

²⁷ RMK II 822, 922.

²⁸ *Gemma quaestionaria ex Synopsi Logica Martini Albrichii*, Brassó, 1679. RMK II. 1439.

²⁹ *Tyrocinium philosophicum hoc est doctrina logica synoptica*, 1665. RISSE 1965, 157.

³⁰ RMK II. 1090.

³¹ Idézet az 1646-os szatmárnémeti zsinat végzéseiből. SpFüz 1865, 622.

³² RISSE 1964, 440–450; SCHÜLING 1963, 69–72.

³³ RISSE 1964, 459–463.

³⁴ *Institutiones Dialecticae Cunradi Dieterici [...] tabellis brevissimis in usum candidatorum actis logicae comprehensae*, RMK II. 680a.

³⁵ RISSE 1964, 477–485.

³⁶ RISSE 1964, 174–175.

³⁷ KVACSALA 1891. A szerző a korábbi német szakirodalom eredményeire hivatkozva beszél apa-fiú kapcsolatáról a két Bisterfeld között.

³⁸ RISSE 1964, 193–194.

³⁹ RISSE 1964, 196.

⁴⁰ RISSE 1964, 458–459.

⁴¹ P. SZATHMÁRY Károly, *A gyulafehérvári–nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868.

⁴² RMK II. 499, 572, 657, 717.

⁴³ KVACSALA 1891, 462. A gyűjteményes kiadás: *Bisterfeldius Redivivus, seu operum Henrici BISTERFELDII posthumorum tomus I. et II.* Kvacsala leírása szerint a gyűjteményben még 7 logikai tárgyú munka található. Vö. ONG 1958, 274.

⁴⁴ A bibliográfiai hivatkozás nélküli adat: KVACSALA 1891, 462. Az 1657-es kiadás említése: *Egy félé század a magyarországi philosophia történetéből (1630–1680)*, Budapesti Szemle 1891, 161–196; 165. A Heereboord-idézet: RÁCZ Lajos, *La Logique de Pierre de la Ramée en Hongrie*, Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougrienses 1924, 191–201; 200. A budapesti Egyetemi Könyvtárban található egy kolligátum (Fa 4043), amelyben két kiadványt kötöttek egybe. Az elsőnek a címlapja hiányzik, a következőket tartalmazza:

- Heereboord ajánlása Johannes van Wevelichovennek, a leideni akadémia kurátorának (14 lap)
- Bisterfeld előszava az olvasóhoz (3 lap)
- Heereboord: *Modus utendi Philosophia Prima in disputationibus Theologicis* (5 lap)
- Heereboord: *Dissertatio de Philosophiae Primae existentia et usu* (1–196.)
- Heereboord: *Philosophia Prima* (1–252.)

A második kiadvány:

Címlap: *Johannis Henrici Bisterfeldii [...] Elementorum logicorum libri tres [...] accedit ejusdem authoris Phosphorus Catholicus Lugduni Batavorum*, 1657.

- Henricus Verbiest, a kiadó ajánlása Wevelichovennek (3 lap)
- Heereboord előszava az olvasóhoz, 1656. dec. 9-i dátummal (14 lap)
- *Discrimen Aristotelicorum et Rameorum ex Syntagmate Snellio-Rameo* (a szerző nincs feltüntetve, 4 lap)
- Bisterfeld: *Elementa logica* (1–89. + táblázatok)
- Bisterfeld: *Phosphorus Catholicus* (1–32.)
- Bisterfeld: *Consilium de Studiis faeliciter instituendis* (1–14.)

Bizonyosra vehető, hogy a két kötet külön-külön jelent meg, mivel bibliográfiájában Ong a másodikat önálló kiadványként tünteti fel (ONG 1958, 271–272.); vö.

RISSE 1965, 157. Kvacsala a második kötet címlapját bizonyára belső címlapnak vélte, ezért írta, hogy az *Elementa logica* Heereboord három művével együtt jelent meg. Rác Lajos ugyanezen kiadás 1656-ban kelt előszavából idéz.

⁴⁵ „[...] haec Elementa Logica Bisterfeldii [...] Rameae docendi logicam, rationis sunt viciniora.”

⁴⁶ RISSE 1964, 530.

⁴⁷ SpFüz, 1865, 622. Több, Tolnai sárospataki munkásságához kapcsolódó dokumentumot kiadott MAKKAI László (*T. D. J. harca a haladó magyar kultúráért*, ItK 1953, 236–249.), köztük a zsinati jegyzőkönyvnek a logika reformját is érintő részletét, az eredeti latin nyelven.

⁴⁸ *Gelei István levele (Az alsó zempléni egyházmegye anyakönyvéből közli ERDELYI János)*, SpFüz 1857, 177–180.

⁴⁹ RMK II. 799. Szabó Károlynak a debreceni kiadásokra vonatkozó adatait TÓTH Béla (TÓTH 1979) az újabb nyomdatörténeti kutatások alapján a következőképpen korrigálja: RMK II. 2034 (1695); RMK II. 1878 (1697); RMK II. 2206 (1704).

⁵⁰ HERPEI János, *Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez*, in: ADATTÁR II., 1966, 19–131; 83–99.

⁵¹ A dicsért tanárok között: „Andrea S. Tarpai [...] in Illustri Varadiensium Gymnasio [...] qui primus mihi amplam ad Logicam aperuit viam”. [*Lükhnosz logikosz*], RMK II. 2057.

⁵² ONG 1958, 180–183; 232.

⁵³ ONG 1958, 190.

⁵⁴ A munka önállóan először Leidenben jelent meg, 1632-ben; a következő évben Londonban. RISSE 1965, 149.

⁵⁵ HOWELL 1965, 210–211. Vö. ONG 1958, 267.

⁵⁶ ONG 1958, 267, 269.

⁵⁷ *Guilielmi AMESII [...] Philosophemata*, Amszterdam, 1651. A *Technometria* második változatának pontos címe: *Alia Technometriae delineatio per quaestiones et responsiones ad faciliorem captum instituta ac proposita secunda*.

⁵⁸ A fél könyv egy kolligátum második része, Martonfalvi György *Examen logicum*-ához van hozzákötve.

⁵⁹ RMK I. 876. Modern kiadása: *Magyar Enciklopédia*, I. szerk. LÁZÁR György, Bp., 1959.

⁶⁰ RMK I. 883. Modern kiadása: *Magyar logikácska és egyéb írások*, az előszót írta, a szövegeket válogatta és jegyzetekkel ellátta SZIGETI József, Bukarest, 1975. 92–111.

⁶¹ BÁN 1958, 423.

⁶² A szövegszerű egybevetést a *Demonstratio logicae verae*-vel elvégezte HAZAGH Mihály, *Az első magyar enciklopédia angol forrásai*, Angol Filológiai Tanulmányok V–VI. 1944, 147–173.

⁶³ KORNIS Gyula, *A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése*, MNy 1907, 97–104, 193–201; 102.

⁶⁴ ONG 1958, 180–183.

⁶⁵ BÀN 1958, 422, 545.

⁶⁶ SIEBER 1996, 146–162.

⁶⁷ SIEBER 1996, 205–285.

⁶⁸ „Praxis enim est lapida artium proles, qua sine illae steriles sunt et infrugitivae.”

⁶⁹ RMK II. 1467.

⁷⁰ BUZINKAI 1659b

⁷¹ „Hanc Syllogismi distributionem, Ramus et ejus Alumni soli Syllogismo simplici tribuunt: rectius tamen Syllogismo perfecto assignatur.” BUZINKAI 1659b, 421.

⁷² RMK II. 974. Feltételeznünk kell egy 1666-os megjelenést is, mivel az 1668-as kiadás előszavában a szerző arról ír, hogy az utolsó megjelenés óta eltelt két évben valamennyi példány elfogyott. RMK II. 1156 (Sárospatak, 1668); RMK II. 1292a (Kassa, 1672), vö. *Adalékok a Régi Magyar Könyvtár II. kötetéhez. Dr. DÉZSI Lajos-tól*, MKsz 1906, 131–153; 147; RMK II. 1833 (Lőcse, 1696); RMK II. 2113 (uo., 1702).

⁷³ RMK III. 2021; MARTONFALVI 1664.

⁷⁴ RISSE 1964, 520, 531; RISSE 1970, 47.

⁷⁵ „Nunquam fore magnum, cui Ramus non est Magnus.”

⁷⁶ POLANUS: *Logica [...] accessit brevis admonitio de usu logicae*; HEEREBOORD: *[Herméneia] logica [...] accedit [...] Praxis Logicae*, vö. ONG 1958, 227.

⁷⁷ „Terminos totius Artis in usum Ungaricae juventutis Ungarico idiomate donavimus, quos si colligeris, atque colligaveris, Ungaricam quoque Dialecticam nancisceris, quae quantam intelligentiae lucem Dialecticae latinae allatura et praebitura sit, experientia te docebit.”

⁷⁸ RMK II. 1032.

⁷⁹ RMK II. 1002.

⁸⁰ TÓTH 1979, 99–101.

⁸¹ RISSE 1970, 30–47.

⁸² RISSE 1970, 58–62.

⁸³ RMK II. 1176a (1694); 1191 (1700); Barth, 1721. Vö. SAJÓ Géza, *Misztótfalusi Kis Miklós újonnan felfedezett egyik legrégebbi kolozsvári nyomtatványa*, MKsz 1937, 157–166.

⁸⁴ RMK III. 3565. Vö. TÚRÓCZI-TROSTLER 1933, 33.

⁸⁵ RISSE 1970, 553–558.

⁸⁶ *Einleitung zu den Vernunft-lehre [...] in welcher der Autor [...] die Ursachen anzeigt, warum er dem Autori Speciminis Logicae Clauberianaes nicht antworten werde.* A mű öt német kiadást ért meg, egyszer (1694-ben) latinul is megjelent. A kivonat: *Auszübung der Vernunft-lehre* ugyancsak több német és latin változatban.

SCHÜLING 1963, 120–121. A Régeni–Thomasius vitáról további részletek: TÚRÓCZI-TROSTLER 1933, 33–38.

⁸⁷ RISSE 1970, 65.

⁸⁸ Tóth Béla idézi Apáti Miklós visszaemlékezését (1688) Szilágyi szavaira: „qui ignorat Cartesium fuisse Logicum, adeat eius Methodum et Meditationes, experietur eum fuisse Logicum, quod et ipse commpertus sum.” *Descartes és Debrecen*, in: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve*, 1981, 419–437; 422. Ugyanezt idézi egyébként Túróczi-Trostler is (TÚRÓCZI-TROSTLER 1933, 40.)

⁸⁹ *Pomum Eridos, sive veritas logica*, RMK II. 1527.

HARMADIK RÉSZ RETORIKAI IRODALOM

A retorikai irodalomról szólva két fő részben: világi, majd egyházi retorikák címmel tárgyalom az idetartozó műveket. Ugyanakkor már előljáróban hangsúlyoznom kell, hogy a két területet nem lehet mereven szétválasztani. Bitskey István szavaival: „A klasszikus antikvitás retorikai öröksége interférálódott a konfesszionális kötődésű célokkal és elképzelésekkel, így a barokknak is nevezett konfesszionális korszak [...] együttesen foglalja magába a világi (humanista) és az egyházi jellegű motívumokat”. Bitskey erre vonatkozó példái között szerepel egy világi szerző, Esterházy Miklós nádor hitvitázó írása (*Értekező levél*, 1642); ugyancsak nehéz volna eldönteni, hogy Pázmány politikai tárgyú szövegeinek retorikai alapja egyházi vagy világi elmélet volt-e.¹ A profán és a szakrális retorikákról szóló fejezetek megkülönböztetése tehát nem jelenti azt, hogy nem lehetnek átfedések a két terület között: az áttekinthetőség kedvéért láttam célszerűnek a szétválasztást, annak megfelelően, hogy a vizsgált elméleti munkákban melyik elem a jellemzőbb.

A retorikai irodalomról szóló fejezetek alkotják könyvem legterjedelmesebb részeit. Ha tartani akarom magam a bevezetőben vázolt szempontokhoz, a magyar kézikönyvek és külföldi forrásaik rendszerezésénél és bemutatásánál maradvra továbbra is le kell mondanom a tágabb összefüggések részleteibe menő vizsgálatáról. A téma újabb irodalmából két tételt emelek ki. Az általános tájékozódáshoz hasznos lehet Thomas M. Conley átfogó retorikátörténete, amely érinti a legfontosabb szerzőket és műveket Protagoraszról Habermasig.² Azok kedvéért, akik az anyag szerteágazó eszmetörténeti vonatkozásai iránt érdeklődnek, Jörg Villwock vaskos kötetére hivatkozom. A szerző az ókortól a romantikáig ívelő áttekintésében az imádság és a nyilván-

nos beszéd retorikájának filozófiai, teológiai és pszichológiai problémáit fejtegeti; ennek során nemcsak meggondolandó szempontokkal, hanem bőséges bibliográfiával is szolgál.³

A.) VILÁGI RETORIKÁK

A XVII. században Európa-szerte egységes a retorikai köznyelv, katolikus és protestáns elmélet között alig van különbség. Az Arisztotelész–Cicero–Quintilianus „szentháromságon” alapuló, klasszicizáló humanista szónoklat-tan szinte egyeduralkodó. A képzés célja Sturm sokszor idézett megfogalmazásában a „sapiens atque eloquens pietas”.⁴ A jezsuita „ratiókból” ugyancsak a *sapientia*, az *eloquentia* és a *pietas* fogalma hámozható ki, ha más szavakkal is fejezték ki őket.⁵ A protestánsok és a katolikus oktatás monopóliumával rendelkező jezsuiták felfogása közötti egyetlen lényeges különbség a szabályokat közvetlenül nem érinti.

A protestáns humanizmus legfőbb célja az ember, mint *animal loquens* azon tulajdonságainak a kifejlesztése, amelyek az összes többi élőlény fölé emelik. A jezsuiták számára a retorika is az ellenreformáció szolgálatában áll: az *ecclesia militans* fegyvere, védelmezi az igaz hitet és megtéríti az eretnekeket.⁶

Ahogy a XVI. századi logikában a legradikálisabbnak Ramus dialektikája tűnik, úgy a ráamista retorika tér el jelentősebben az antik kánonoktól. A retorikának az *elocutióra* és az *actióra* való korlátozása erőteljesen szűkítette volna a diszciplína területét – de a XVII. században ennek már nincs hatása. Mint látni fogjuk, még Ramus leghűségesebb követői is kénytelenek voltak belátni, hogy a két részes retorika használhatatlan, ezért olyan áthidaló megoldást találtak, ami végül is visszavezetett a hagyományos, öt részes felosztáshoz.⁷

Az irodalomhoz a grammatikánál és a logikánál közvetlenebbül kapcsolódik a retorika. Szabó G. Zoltán–Szörényi László retorikai kézikönyvének egy mondata Bán Imrére, Tarnai Andorra, Kibédi Varga Áronra és Vigh Árpádra hivatkozva megnyugtatta az olvasót: a diszciplína hazai történetének gazdag magyar nyelvű szakirodalma van.⁸

Az egyetlen átfogó magyar retorikatörténetnek szánt szakmunka azonban csak a magyar nyelvű műveket veszi figyelembe, a XVIII. század végétől. Vigh Árpád pusztán „előzménynek” tekint mindent, amit az általa kijelölt időpont előtt írtak. Nem tartja érdemesnek ezeket a könyveket az alaposabb

elemzésre, mivel „a magyar retorika története szempontjából csekély jelentőségűek”, „csekély magyar vonatkozásuk” van. Mert: „ami [...] a hazai retorikusokat illeti, többnyire csak ösztövért szabálygyűjteményeket alkottak, amelyek sem színvonal, sem eredetiség tekintetében nem emelkedtek az Európa-szerte használt iskoláskönyvek fölé [...]”. A szerző úgy véli, már csak azért sem kell a latin kézikönyvekre tekintettel lennie, mert ezekkel „Bán Imre kellő részletességgel foglalkozott”, „az ezzel kapcsolatos tudnivalók javarészt már közreadta”.⁹

Ami a későbbi századok felől nézve előzmény, az az általam vizsgált korban *maga az irodalomelmélet*. Nem merném csekély magyar vonatkozásnak nevezni azt a körülményt, hogy több olyan kompendium is ismeretes a korból, amelyeket *magyar* tanárok *itthon* szerkesztettek, különböző *magyarországi* városokban adták ki őket újra meg újra, és a *hazai* iskolákban nemzedékek egymásutánjai tanulták belőlük az ékesszólás tudományát. Európai összehasonlításban színvonalról és eredetiségről nyilatkozni a korszak külföldi és magyar műveinek részletes összevetése alapján lenne igazán meggyőző.

Kibédi Varga Áron egyetértőleg hivatkozik Tarnai Andor megállapítására, amely szerint a magyar retorikatörténet forrásai jórészt feldolgozatlanok.¹⁰ Éppen ezért Gyöngyösi István korának irodalomelméletét külföldi, elsősorban francia források alapján vázolja fel, és legnagyobb részt a XX. századi nemzetközi retorikakutatás által preferált szempontokat alkalmazza Gyöngyösi munkásságának vizsgálatánál. Semmi okunk ezek létjogosultságát kétségbe vonni, mint ahogy a francia elméleti művek korabeli ismertségét sem kell tagadnunk. Mindez azonban a *korszak magyarországi irodalomelméletének* kutatóját nem menti fel az itthon kiadott munkák figyelembevétele alól. Kibédinek az a leegyszerűsítő kijelentése ugyanis lényeges különbségeket mos el, mely szerint „a XVI–XVII. század európai irodalomelmélete minden egyes nemzeti irodalomban azonos, és ugyanazokhoz a görög–latin forrásokhoz kanyarodik vissza”.¹¹ Annyiban kétségtelenül igaza van a szerzőnek, hogy a retorika ókori klasszikusai óta az elméletekben kevés az igazi újdonság; de éppen a sokszor nem is jelentéktelen részletek eltérései határoznak meg egy-egy iskolát – gondoljunk csak például a rámistai retorikára vagy a szinkretikus eloquentia-tanokra! A XVII. századi Magyarországon ható legfontosabb külföldi irányzatok különböző csoportjain belül is számtalan finomabb különbséget lehetne kimutatni az egyes írók, művek között.

Bán Imre könyvecskéje¹² valóban kikerülhetetlen mindenki számára, aki a XVI–XVIII. századi irodalomelmélet körébe vágó témával foglalkozik.

A szerző azonban csak szemelget a korszak bőséges anyagából. A XVII. században (is) használt retorikák közül mindössze hármat tárgyal részletebben, összességében alig 25 lap terjedelemben. Pécseli Király Imre munkájának keletkezése (*Isagoges rhetoricae*, első kiadása: Oppenheim, 1612) kívül esik az általam vizsgált intervallumon. A Vossius-átdolgozással és a Soarius-kiadással Bán Imre a század egy-egy igen elterjedt református, illetve katolikus kézikönyvének hazai redakcióit mutatja be. A korszak magyarországi retorikai irodalma azonban még jó néhány figyelemre méltó munkát tartalmaz.

Először a tudományág egészét összefoglaló műveket tekintem át. Retorika kevesebb jelent meg, mint logika. Ez bizonyára összefügg a két diszciplínának a tudományok rendszerében elfoglalt helyzetével: mint már volt róla szó, az iskolai tanulmányok során a gondolkozás általános tudományának elsajátítása megelőzi az ékesszólás tudnivalóit. Talán ezért szenteltek több tankönyvet az alapok megszilárdításának. A helyzet hasonló német területen is: a XVII. század folyamán 1300 különböző kiadásban jelentek meg logikai kompendiumok; a retorikai kézikönyvek ennek a kétharmadánál kevesebbet tesznek ki.¹³ Az RMK-anyagban akadnak egyes részterületeket tárgyaló írások, valamint az oktatás szolgálatában álló egyéb segédeszközök, elsősorban az imitációhoz mintát adó szöveggyűjtemények. Az ismertetésnél teljességre csak az összefoglaló, teljes körű retorikáknál törekszem. A magyarországi retorikai irodalmat meghatározó XVI–XVII. századi külföldi irányzatokat és azok hazai jelentkezését az előző részben, a logikai irodalom rendszerezésénél alkalmazotthoz hasonló felosztás alapján tekintem át.

ELSŐ FEJEZET ÁTTEKINTÉS

I. Irányzatok

1. Katolikusok

A katolikus retorikaoktatás csaknem kizárólagos tankönyve a Portugáliában működő spanyol jezsuita, Cyprianus Soarius (Soarez) kompendiuma, a *De arte rhetorica libri tres*. Első kiadása 1562-ből ismert, és a XIX. század közepéig kétszáznál többször nyomták újra, nálunk is jónéhányszor, különö-

sen az 1700-as években. A XVI. század végén Ludovicus Carbo perugiai teológia-professzor elkészítette a szabályok táblázatos összefoglalását *Tabulae rhetoricae Cypriani Soarii* címmel.¹⁴

Soarius műve a klasszikus retorika rendszerezése, a hagyományos ötrészes felosztás (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio*) alapján. A jezsuita oktatás speciális célját mutatja, hogy a *dispositio*ról szóló részben különös súlyt helyez az argumentáció formáira. A harcias szellemről néha a szóhasználat, a hasonlatok megválasztása árulkodik. Az *elocutio* fontosságáról szólva például a következőket mondja: nélküle hiába tanulja meg valaki az *inventi*ót és a *dispositi*ót, azok önmagukban csak annyit használnak, mint a kard, ha nem rántják ki a hüvelyéből.¹⁵ Az *elocutio* illetéknéppen kiemelése ugyanakkor jól példázza a barokk formakultuszt, a barokk retorika *elocutio*-központúságát.

A magyarországi jezsuita iskolákban a tanárok bizonyára sokáig külföldről behozott könyvekből tanítottak. Először 1670-ből van rá adatunk, hogy „a Soariust” itthon is kiadták, Nagyszombatban, de ebből az edícióból példányt nem találtam.¹⁶ Megvan viszont az 1675-ös löcsei kiadás, amely Carbo táblázataival egyidőben jelent meg.¹⁷ A cím ugyan egyszerűen csak *Praecepta rhetorices pro Gymnasiis RR. PP. Societatis Jesu Regni Hungariae*, de a szöveg csaknem betű szerint megegyezik a *De arte rhetorica* XVI. századi kiadásával.¹⁸ Soariusnak a keresztény olvasóhoz intézett előszava változatlan.

A protestáns retorikák számbavételénél szólok majd részletesebben egy 1656-os váradi tankönyvről, amelyről Tarnai Andor kutatásai bizonyították be, hogy Soariusra vezethető vissza.¹⁹

2. Evangélikusok

A protestánsok számára mértékadónak tekintett retorika megalkotása, akárcsak a logikáé, Melanchthon nevéhez fűződik. Az antikizáló humanista hagyományokra épülő rendszert a „praeceptor” három változatban dolgozta ki (1519, 1521, 1531). Az alap a hagyományos ötös felosztás.²⁰ Melanchthon tankönyveit eredeti formájukban sokáig használták Magyarországon, de széles körben elterjedtek Sturm átdolgozásai is. Az *artes dicendi* melanchthoni elvei nyomán Sturm munkálta ki azt az iskolarendszert, amelyik a protestáns oktatást a XVII. század során végig meghatározta.²¹

3. A református orthodoxia

A reformátusok is használták még az 1600-as években is a Melancthon–Sturm-féle tankönyveket, de ezeket Európa-szerte fokozatosan kiszorították az újabb munkák. A század legelterjedtebb retorikái közé tartoztak protestáns körökben Vossius (Voss) munkái. Szerzőjük olyannyira soha nem vált egyeduralkodóvá, mint Soarius a katolikusoknál, de a kiadások száma alapján igen népszerűnek tűnik. A század folyamán retorikai munkáinak összesen 21 kiadásáról tud a kutatás, de hatszor még az 1700-as években is megjelent.²² Érdemes röviden szólni róla, mert Magyarországon két olyan retorika is megjelent, amelyek a címlap állítása szerint Vossiusra mennek vissza.

Vossius rendszere, akárcsak Soariusé vagy Melancthoné, a klasszikus ötös felosztást követi, bár a memoria és a pronuntiatio részletes kifejtése elmarad, amint erről még lesz szó a Buzinkai Mihályról szóló fejezetben. A mester két változatban fogalmazta meg retorikáját.

Először az úgynevezett „nagy Vossius” jelent meg *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex* (Leiden, 1606) címen. A könyv negyedréti formában közel ezer lapos, a részletes magyarázatokat bőszes szöveggyűjtemény illusztrálja Arisztoteléstől a XVII. századi szerzőkig. A roppant terjedelem ellenére bizonyára sokan forgatták szívesen, mert a század folyamán kilenc kiadást ért meg.²³

Középiskolai használatra Vossius elkészítette művének egy rövidített változatát: *Rhetorices contractae, sive partitionum oratoriarum libri quinque* (Leiden, 1621). Ez a „kis Vossius” vált igazán népszerűvé. Sikerét világos felépítése, áttekinthetősége mellett a szerencsés előadásmóddal magyarázzák: a szerző élvezetesen tudta ismertetni a klasszikus retorika rendszerét, anélkül, hogy unalmas, rigorózus fejtegetésekbe bonyolódott volna.

Az eredeti megfogalmazásnak csak a XVII. században 28 kiadását tartják számon, de még a következő században is meg-megjelent. Többször kiadták Mitternacht átdolgozásában is. Ezt a változatot tovább alakította Koeber, és nem is sikertelenül: *Vossio–Mitternachtiana* retorikájának az első kolozsvári Vossius megjelenésének évében (1696) Lipcsében éppen a kilencedik redakciója látott napvilágot. A Vossius–Mitternacht–Koeber-féle retorika népszerűségét mutatja, hogy Merseburgban még 1740-ben is kinyomtatták.²⁴ Akárcsak „a Soariusnak”, „a Vossiusnak” is elkészült a táblázatokba tömörített összefoglalása Jacob Thomasiusnak, a lipcsei egyetem retorikaprofesszorának a jóvoltából.²⁵

A Vossiusra hivatkozó magyar kiadású retorikák, úgy tűnik, igen nagy mértékben egyszerűsített változatok. A „kis Vossius” terjedelmének mintegy harmadát teszik ki, és éppen azok a vonások hiányoznak belőlük, amelyekben a kutatás az eredeti *Rhetorices contractae* legfőbb értékeit látja. Barner szerint Vossius retorikájának van egy pontja, ahol érintkezik kora modern irodalmi törekvéseivel. A barokk retorikák stíluseszménye, akárcsak a humanistáké, az *aurea latinitas*. Az *imitatio* elsődleges példaképe Cicero kell, hogy legyen. Bizonyos műfajokban esetleg megengedhető olyan auktorok utánzása, akiknek stílusa nem esik túlságosan messze Cicerótól, például Caesar, Livius, Curtius Rufus.

Ettől eltér Vossius, amikor azt mondja, hogy ha valaki már kellőképpen elsajátította a klasszikus stílust, mindenféle szerzőket követhet, akár olyanokat is, mint Apuleius, Sallustius vagy Seneca. Az általános felfogásnak ellentmondó engedékenység Barner számára azt bizonyítja, hogy Vossius műve szorosan összefügg az irodalmi ízlés változásával.

A Magyarországon kiadott változatokban stíluseszményről szó sincs, látványosan a klasszikus retorikai alapismeretek elsajátítását tűzték kizárólagos célként a tanulók elé.

Az első ismert hazai nyomtatvány, amely Vossiusra hivatkozik, evangélikus szerző műve. A logikáról szóló részben már említett német Johannes Schwarz bártfai rektorsága idején adta ki *Rudimenta rhetoricae* címmel tankönyvét, 1669-ben. A címlapon is feltünteti, hogy a tanulóifjúság használatára a Mitternacht-féle Vossius-átdolgozást veszi alapul kompendiumához.²⁶

Az erdélyi iskolák használatára Kolozsváron jelent meg 1696-ban, Tótfalusi Kis Miklósnál egy tankönyv, ami a címe szerint *Gerardi Joannis Vossii Rhetorices contracta* volna.²⁷ Tarnai Andor hívta fel rá a figyelmet, hogy szerkesztője az enyedi kollégium retorikai osztálytanítója, Dálnoki Benkő Márton.²⁸ A könyvecskének valójában körülbelül annyi köze van Vossius-hoz, mint az említett Schwarz-féle kiadványnak: terjedelme és felépítése igen hasonlít hozzá, száraz, tömör összefoglaló. Igen nehezen áttekinthető, mert nem oszlik nagyobb egységekre: a fejezetek sorszámozása folyamatosan követi egymást, semmi egyéb tagolás nincs. Ugyanez a kiadvány 1729-ben is megjelent Kolozsváron.

Vossius-hoz kapcsolódva egy kéziratos jegyzetet is megemlítek. A kézirat címe szerint ugyancsak a *Rhetorices contractae* kellene legyen.²⁹ Megerősíti,

hogy a református eredetű mű változatait több protestáns felekezetben használták: ez a keltezés szerint készült „Claudiopoli, in Collegio Unitariorum, 1698”.

Az eddigiek is szemléletesen példázzák a retorika interkonfesszionalizmusát, az európai retorikai köznyelv egységességét, amit e fejezet bevezetőjében említettem. Láthattuk, hogy alapvető különbség nincs a jezsuita Soarius műve és a protestáns kézikönyvek között. Melanchthont pedig a reformátusok is tanulták, és a kálvinista Vossiust – hogy csak a hazai példánál maradjunk – a bártfai evangélikus és a kolozsvári unitárius iskolákban is hasznosították. Az említett szerzők, irányzatok megegyeznek abban, hogy a szónoklattant valamennyien a klasszikus ötrészes felosztás alapján tárgyalják. Ehhez képest jelent némi eltérést a rámista retorika, bár eredeti formájában nem sokáig érezte hatását.

4. A rámista „zsákutca”

Ramus nézetei a dialektika primátusának hirdetésével a humán tudományok klasszikus-humanista rendszerét némiképp módosították. Mint már a logikai irodalomról szóló részben említettem, az *inventio* és a *dispositio* a logika két fő részévé vált, az utóbbi a *memoria* külön részként való kezelését is feleslegessé tette.

A ramusi retorika *elocutióra* és *pronunciatióra* való felosztása először 1548-ban látott napvilágot. A retorika végleges formája, akárcsak a dialektikáé, Ramus és Talaeus folyamatos együttműködésével alakult ki. A retorikák kiadásainak története igen hasonlít a logikákéhoz. Az utókor számára mérvadónak tekintett redakció a mester életében megjelent utolsó kiadás, az 1572-es párizsi: *Audomari Talaei Rhetorica e Petri Rami praelectionibus observata*. Ennek az előszavát és beosztását (I. könyv: 39 fejezet, II. könyv: 11 fejezet) vették át sorra a későbbi változatok. A dialektika „mellényzsebbe való”, speyeri kiadásával egyszerre, 1595-ben jelent meg a tömörített retorika is, egy lap híján a logikával azonos terjedelemben.³⁰

5. Evangélikus és református szinkretizmus

A XVII. században Magyarországon a rámista dialektika jelentős hatásával összhangban a legtöbb kiadott retorika is a rámizmussal van kapcsolatban. Míg azonban a szinkretikus logikák Ramus dialektikájából sok mindent megőriztek, a retorikák nem az alapkoncepciót tükrözik, hanem éppen az annak ellenhatásaként kialakult gyakorlatot.

A XVI–XVII. század fordulójára bebizonyosodott, hogy az *elocutió*ból és *pronunciatió*ból álló retorika nem pótolhatja a hagyományos, ötrészes konstrukciót. A logika által tárgyalt *inventió*ból és *dispositió*ból a szónoklattan számára nélkülözhetetlen részek maradtak ki. A dichotóm felosztású retorika kibővítésére az angolok szolgáltattak példát, megteremtve a XVII. századi szinkretikus rendszerek alapját. Charles Butler a XVI. század végén még lényegében változatlanul adta közre a ramusi *retorika* két könyvét (Oxford, 1597). Az újabb kiadásokhoz azonban csatolta az *oratoria* két könyvét, teljessé téve velük a rendszert.³¹ A *retorikát* és az *oratoriát* magába foglaló ékesszólástan összefoglaló neve az *eloquentia* lett. A korrekciós eljárás lényegét a Magyarországon is megjelent külföldi műveken is tanulmányozhatjuk, sőt, a hazai iskolák számára szerkesztett tankönyvek jelentős része ebben a szellemben készült.

A német szinkretikusok egyik legismertebb képviselője a logikáról szóló részben már tárgyalt Dietericus. A „népszerűségi listán” Vossius is megelőzi: retorikai munkái a század folyamán német nyelvterületen 26 kiadást értek meg. Knapé szerint Vossiusnak jelentősebb a hatása, ugyanakkor Dietericus volt a legsikeresebb tankönyvszerző.³² Retorikai műveit, ahogyan ezt másoknál is megfigyelhetjük, két változatban írta meg: igényesebb megfogalmazásban, bővebben – és az egyszerűbb tanulhatóság kedvéért rövidebben, tömörebben. Mindkét forma két részből áll: *retorikából* és *oratoriából*.

A bővebb változat *Institutiones rhetoricae* (1613), illetve *Institutiones oratoriae* (1615) címmel jelent meg. Népszerűségükre jellemző, hogy még 1752-es kiadásukról is tudnak a bibliográfiák.³³ A terjedelmesebb megfogalmazásból a *retorikai* intécióknak ismerjük egy itthoni megjelenését, Lőcséről.³⁴ A kötetet bevezető 1628-as keltezésű ajánlásban Dietericus elmondja, hogy a *retorikát* olyan módszerrel írta meg, amelyik a lehető legnagyobb mértékben követi Ramust. Felhívja az olvasók figyelmét, hogy ezen *retorikán* kívül kiadta az *oratoriára* vonatkozó tudnivalókat is, amelyeket ugyancsak a rámisták jámbor szándékát tiszteletben tartva igyekezett összefoglalni.³⁵ A nem éppen vékonyka kötet (249 lap) a szerző ígéretének megfelelően valóban a ramusi retorika lényegét adja. A részletes *oratoria* hazai megjelenéséről nincs tudomásunk.

Dietericus ékesszólástanának rövidített változatát háromszor is kiadták Magyarországon.³⁶ Ez tartalmazza – bár az RMK-címleírásból ez nem derül ki – a *retorika* mellett az *oratoriát* is. A címlapon szereplő és a leírásban ol-

vasható *Epitomes praeceptorum Rhetoricae* csak a kötet első részére vonatkozik. A második rész címét nehéz észrevenni, mert az a lap közepére van beszorítva az apró betűkkel telezsúfolt könyvecskében, de azért ott áll: *Epitomes praeceptorum Oratoriae*. A szinte csak címszavakkal jelzett anyagban is szerepelteti a szerző a legfontosabb dolgokat, amelyek Ramus retorikájából hiányoznak, ilyenek például a beszéd részei, a *genera causarum*, a *statusok* tana, a *genera dicendi*.

A Magyarországon megjelent világi retorikák közül a barokk-korban forgalomban lévő mindkét alaptípus együttes bemutatását hazai szerző művében találhatjuk, Andreas Graff tankönyvében. Mivel az ismert kézikönyvek közül ez az egyetlen, amelyik egyaránt ismerteti a *retorika-oratoria* kettősségen alapuló rendszert és a hagyományos ötrészes felosztást, úgy vélem, megérdemli a kissé részletesebb ismertetést.

A könyv címe *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum*, Graff trencsényi rektorsága idején jelent meg Lőcsén, 1643-ban.³⁷ Míg a szerző ismert logikai és poétikai műve a tervezettnél csak bizonyos részeit tartalmazza, a retorika teljes: *elementali*, *systemate* és *gymnasio* szinten foglalja össze a fontosnak ítélt tudnivalókat.

Az *Elementale eloquentiae* című első részben adja a szerző a kettősségen alapuló ékesszólástant. Leszögezi, hogy az *eloquentia* két részből áll, *retorikából* és *oratoriából*. A *retorika* a beszéd tetszetős megformálásának művészete („ornate loquendi ratio”), *elocutióból* és *actióból* áll. Az *elocutiót* fontosabb (*primaria*) és kevésbé fontos (*secundaria*) részek alkotják. Elsődleges a *tropologia* és a *schematologia*. Ezekben a fejezetekben Graff végigmagyarázva a tropusokat és a figurákat lényegében az *elocutio*-tan Ramus-féle feldolgozását reprodukálja. Ezt másodlagos dologként kiegészíti az *euphoniologia* és a *rhythmologia* tanításaival. Itt a mondatok hangzásával kapcsolatos fogalmakat tárgyalja (pl. a *comma*, *colon*, *periodus* mibenlétét), illetve a szótagok szintjén megragadható szabályokat („certa quantitas et dimensio syllabarum”), amelyek a prózáiró számára fontosak. Az *elocutio* után természetesen nem marad el az *actio* tárgyalása.

Míg ebben a felfogásban a *retorika* a beszéd ékesítéséhez kapcsolódik, az *oratoria* a meggyőzés művészete („facultas copiose dicendi ad persuadendum”). Két fő része az *inventio* és a *dispositio*. Ezekben a fejezetekben kerül előadásra mindaz, ami a Ramus-féle dialektikából kimaradt, de az ékesszólás tanához hozzátartozik: legfontosabb a négy *genus*, az *oratoricus locusok* rendszere, illetve a beszéd részei.

Graff tankönyvének második része a *Systema eloquentiae*. Itt a vezérfonal az öt hagyományos egység egymásutánja, igaz, átfogóbb kategóriákba beillesztve. A módszer a Ramus-féle dichotómia, és felismerhető Keckermann hatása is. Az ékesszólásról Graff *in genere* és *in specie* értekezik. Az általánosságban elsajátítandó két fő rész a beszéd megalkotásáról (*formatio*), illetve előadásáról (*declamatio*) szól. (Keckermannál: *De Oratione conficienda* és *De Resolutione Orationis*.)³⁸ A mindig két újabb részre való osztás a továbbiakban is megmarad, de ez inkább a könnyebb áttekinthetőséget szolgálja, tartalmilag az öt rész hagyományos tudnivalói az érdekesek. A *formatio essentialis* és *accidentalis* elemekből áll. Az előbbiek *materiára* és *formára* tagozódnak: természetesen az anyaghoz kapcsolódó rész az *inventio*, a *forma* pedig a *dispositio* tanát tartalmazza. Az *accidentalis* elem lényege az *elocutio*. A *formatio* tehát az *inventio*, *dispositio* és az *elocutio*; a *declamatio impressióra* és *actióra* oszlik, amelyek – nem nehéz kitalálni – a *memoriával* és a *pronunciációval* azonosak.

Eddig volt az *eloquentia in genere*; a *specialis* részben a *genera dicendiről* és a beszédek fajtáiról esik szó. Ebből a fejezetből szerezhethünk tudomást Graffnak egy elveszett vagy lappangó művéről. A familiáris orációk egyik írott változata az *epistola*. A szerző ez alkalommal nem bocsátkozik a levélírás tudományát taglaló részletekbe, mert – mint írja – ezekről a dolgokról a Bártfán kiadott (?) *Epistolicájában* bővebben szólt, és azt is tervezi, hogy a témáról majd még többet fog írni. Nagyon úgy tűnik, mintha a bártfai episztolográfián Graff megjelent nyomtatott kiadást értene; hogy a részletesebb változatot megírta-e valaha, nem tudhatjuk.³⁹

A *Studium eloquentiae* harmadik nagy egysége, a *Gymnasium eloquentiae* átfogó rendszert már nem ad, inkább módszertani útmutató. Némiképp emlékeztetve a rámisták kedvelt utilitárius függelékeire, arra vonatkozó tanácsokkal szolgál, hogy az elsajátított elméleti szabályokat hogyan lehet alkalmazni a gyakorlatban.

A magyar iskolák számára kiadott retorikai tankönyvek közül a legtöbb kiadást Piscator és Buzinkai Mihály kompendiumai érték meg, mégpedig nemcsak a gyulafehérvári, illetve sárospataki diákok használatára. Mindketten a *retorika-oratoria* kettősségén alapuló, „kibővített” szinkretikus megoldást alkalmazták.

Piscator igen tömören foglalta össze diákjainak a *retorika* és az *oratoria* legfontosabb megtanulni valóit. Az előbbi 1635-ben jelent meg először Gyulafehérváron, *Rudimenta rhetoricae* címmel; tudunk még két fehérvári, valamint egy váradi és két debreceni kiadásáról.⁴⁰

A szerző Ramus retorikájából csak az *elocutiót* ismerteti. Az előszóban meg is okolja, miért hagyta el szándékosan az *actiőt*. Úgy véli, hogy a diákokat túlzottan megterhelné, meg nem is tartozik szorosan a *retorika* művészetéhez. Amit meg kell tanulni a hallgatóság érzelmi megindításához, azt majd az *oratoriában* írja meg, ami egészen más, mint a retorika.⁴¹ A művecske két könyve így a *tropologia* és a *schematologia*. A tropusokat és a figurákat Piscator Ramus nyomán csoportosítja, lényegi eltérések nélkül.

A *Rudimenta oratoriae* első kiadása, amelyről tudunk, tíz évvel a *retorika* után jelent meg, 1645-ben. A retorika váradi és egyik debreceni edíciójával egyidőben ezt is újranyomták.⁴² Piscator a megszokott módon itt a hagyományos ötrészes felosztás szerint tárgyalja az ékesszólás művészetét. Előszavában el is mondja, hogy a *régi orátorok* széles körben elterjedt tanításait követi, amelyek nemcsak a klasszikusoknak kijáró tiszteletet érdemlik meg, hanem szerfelett hasznosak is.⁴³ Oratoriájában a szerző valamennyi fontos dologról szól, kivéve a tropusokról és a figurákról, mert azoknál saját másik tankönyvéhez utasíthatja a diákokat („de quibus vide Rudimenta nostra Rhetoricae”).

Kritikatörténeti szempontból érdekes az a megjegyzés, amely Piscator kedvezőtlen erdélyi tapasztalataira utal. Az ékesszólás tanításának és tanulásának célravezető módszerei oly kevésbé jutottak el az iskolákba, hogy azt nem is érdemes hosszan ecsetelni, inkább bánni kellene miatta...⁴⁴

Buzinkai Mihály először saját tanítványai számára adta ki tankönyveit, az *Institutionum rhetoricarum libri duó*⁴⁵ és az *Institutiones oratoriae*-t.⁴⁶ Később mindkettőt többször is megjelentették Lőcsén is.⁴⁷ A *retorika* két könyve természetesen Ramus két könyvén alapul, az *oratoria* majdnem a klasszikus szónoklattan. Buzinkai hívebben követi Ramus elgondolásait, mint Piscator. Míg a gyulafehérvári professzor az *actiőt* nagyvonalúan áttette az ötrészes szónoklattan megfelelő helyére, sárospataki kollegája jó két évtizeddel később még Ramus szellemében az *actiőt* a *retorika* második könyvéként tárgyalta. Így viszont az *oratoriában* nemcsak az *elocutiót* intézhette el igen röviden, hanem a *memoria* és a *pronunciatio* is elfért egy lapon, mivel az utóbbiaknál elegendő volt visszautalni a *retorikájára* („de quibus fuse pra-

ceptum in Rhetoricis, consulantur ea, quae ibi annotata sunt”). Buzinkai kézikönyveiről a következő fejezetben részletesen szólok, mint a korszak legfigyelemreméltóbb magyar szerkesztésű világi retorikáiról.

Szenci Kertész Ábrahám gondozásában jelent meg Váradon 1656-ban egy szónoklattani kézikönyv, címlapja szerint Georgius Beckher *Orator extemporaneusa*.⁴⁸ Ez az a mű, amelynek egy része Soariusra megy vissza. Szenci Kertész Ábrahám közvetlen mintája az 1651-es kiadás kellett, hogy legyen, mert a bibliográfiák szerint a műnek az az egyetlen olyan változata, amelyik Beckher névvel jelent meg. Beckher ugyanis nem a valódi szerző: „eloroztta” tanárának, a braunsbergi jezsuita kollégium rektorának, Michael Radaunak 1640 körül keletkezett szónoklattanát, és saját neve alatt adta ki. A következő, 1655-ös edíció és az ezt követők már a címükben is, némelyikük az előszóban is az olvasó tudtára adja, hogy egy Beckher által jogtalanul eltulajdonított munkát tart a kezében, ami valójában Radau műve.⁴⁹ Radau munkája még hosszú évtizedekig népszerű volt, Londonban kétszer is kiadták (1657, 1673); ötször még a XVIII. században is megjelent, utoljára Prágában, 1741-ben.⁵⁰ A váradi kiadvány, akárcsak a logikáknál ismertetett Szenci-féle Ramus–Amesius összeállítás, jó példa az igényes szerkesztésű tankönyvekre.

Ha Szenci Kertész Ábrahám előszavából leszámítjuk a szokásos udvariaskodásokat, talán még mindig marad annyi információ, amennyiből következtethetünk a váradi tipográfus szerepére a helyi könyvkiadásban. Mindig megvolt benne a szándék – írja –, hogy mind a hazai egyháznak, mind az iskoláknak és a tanulóknak a hasznára váljon, amennyire ezt lehetővé teszi a könyvek dolgában való jártassága. Buzgón keresgélte, miféle művekkel segíthetné elő az ifjúság tájékozódását. Terveit megvitatta azokkal a kiváló férfiakkal, akik igen járatosak voltak a helybeli iskola ügyeiben éppúgy, mint a tudományokban. Ezek ajánlották figyelmébe azokat a munkákat, amelyek a legalkalmasabbak az oktatáshoz.⁵¹ Azaz: a váradi nyomdász és könyvkiadó a kollégium tanáraival közösen állította össze a megjelentetendő könyvek listáját. Figyelemre méltó az irodalomértő ember megnyilvánulása: tudatában van, hogy hazájának azzal is hasznára válhat, hogy el tud igazodni a könyvek világában.

A címben is jelzett két rész a Beckher neve alatt közreadott szónoklattan két fő részére vonatkozik, a hagyományoshoz hasonló retorikára, illetve a közvetlen gyakorlati útmutatásokkal szolgáló példatárra. A kötethez episztolográfia is tartozik, külön belső címlappal.

A retorika első része a jelentős változásokon átment Soarius-anyag. Az *author* előszavában bejelenti, hogy nem a Cicero-féle felosztást követi: a *memoriáról* és a *pronunciatióról* nem szól, legfeljebb egészen röviden („aut nihil, aut aliquid breviter”). Az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* tudnivalóit kérdés–felelet formában ismerteti a mintául szolgáló kiadás szerzője. Az *inventi*ón belül hosszasan értekezik az *acumen* fogalmáról – Soariusnál ilyenminek nyoma sincs. A *dispositi*óban a kiadvány a beszédnek öt fő részét tartja számon. Soarius négyet – és még lehetne sorolni az apróbb-nagyobb eltéréseket.

Az *Orator extemporaneus*sal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell az *acumen* kimerítő tárgyalásának jelentőségét. Nem véletlen, hogy az antikizáló Soariusnál ilyesmiről nincsen szó, ugyanis ez tipikus barokk jelenség. Az ismertetett kiadvány meghatározása szerint akkor fejezzük ki magunkat *acute*, ha a beszéd alanya és állítmánya egy részről egymással megegyező tulajdonságokat mutat, más részről pedig eltérőeket. Nem nehéz felfedezni a „két pólus közötti feszültség” esetét. A fogalom a különböző barokk poétikákban a latin *argutus* vagy a hasonló értelmű *acutus* származékaként jelenik meg. Legismertebb neve az *argutia*; esetünkben *acumen*, Tesaurónál olaszul *acutezza*. Bán Imre fordításgyűjteményében is találunk példát hasonlóra. Tasso arról elmélkedik, hogy „a világ egységes, bárminő sok tarkaságot zár is ölébe, egy a formája és a lényege, egy a kötelék, amellyel – ellentétek összhangja gyanánt – részei összekapcsolódnak”. Ez a szemlélet Graciánál a következőképpen konkretizálódik: az *elmeél* lényege „két vagy három egymástól távolosó ismeret pompás megegyeztetésében, harmonikus viszonyításában áll...”⁵²

Szenci Kertész Ábrahám kiadványának nagy érdeme, hogy olyan elméleti fogalom leírását is tartalmazza, ami a kor jellemző sajátosságaihoz is kapcsolódik. A jezsuita eredetű kézikönyv protestáns felhasználása pedig újabb példa a retorika interkonfesszionális jellegére.

Soarius művétől teljesen független a második rész, a példatár. Terjedelme (304 lap) az előző szabálygyűjteménynek jó kétszerese. Míg az előző rész *generaliter* szólt a szabályokról, ez *speciálisan* a gyakorlatra irányul („circa Praxin in specie occupatur potissimum”): miután a szerző feltárta a forrásokat, most azt akarja megmutatni, hogyan terebélyesednek ezek folyókká („volumus [...] post ostentis fontes, rivos etiam demonstrare”). A felosztás alapja a *genera dicendi*, ezúttal a hagyományos három (*demonstrativum, deliberativum, iudiciale*). A különböző fajtákhoz tartozó beszédek nyilvánva-

lón a kortárs gyakorlati igényekhez kapcsolódnak. A gyűjtemény összeállításánál az lehetett a fő szempont, hogy egy retorikailag iskolázott embernek hivatása során különféle alkalmakkor milyen beszédeket kellett tartania. Kérdéses persze, hogy a német viszonyokra kidolgozott útmutatásokból mit lehetett a hazai körülmények között is alkalmazni – de bizonyára akadt ilyen is.

Egyetlen példa a felosztás részletességére: a *genus deliberativum*hoz tartoznak a különböző ünnepi alkalmakkor elmondandó szónoklatok. Az egyik ilyen alkalom a házasságkötés. Ilyenkor négyféle megnyilatkozás képzelhető el: *sponsalis*, *nuptialis*, *epithalamicus* és *ad munus oblatorii*s. Az *orationes nuptiales* egyik alosztályát képezik azok a beszédek, amelyekben a jelenlévő vendégek és a család barátai fejezhetik ki jókívánságaikat a jegyespárnak. Az adott *nuptialis* alcsoporton belül ez éppen az ötödik kérdéskör, és mindegyik fajtát mintabeszédek illusztrálják.

A szabályokon és példákon túlmenően a könyv valóságos művelődéstörténeti adattárrá terebélyesedik. A házasságkötéssel kapcsolatban például idézetgyűjteményt is közöl: mely híres emberek milyen mondásait lehet ilyenkor citálni. Olvashatunk az antikvitas menyegzői szokásairól. Külön fejezetek szólnak a szertartásokról, arról, hogyan díszítették fel a lakodalmas házat, mit ettek és így tovább. Hasonló részletességgel tájékozódhatunk a halálesetek hajdanvolt körülményeiről is.

A kötet folytatása a *Justi Lipsii Epistolica institutio*, a mester egy 1587-es előadása – illetve annak ki tudja, hányadik újrairása – nyomán. Az RMK az episztolográfiát külön tételként kezeli, talán a belső címlapot önálló címlapként értelmezve. A lapszámozás folyamatossága azonban bizonyítja, hogy nem kolligátummal, hanem egy kiadvánnyal van dolgunk. Ezt támasztja alá az episztolográfia utáni, a kötet egészére vonatkozó mutató is. Miután ennek is vége, még mindig marad két és fél lap. Szenci Kertész Ábrahám a szokásos fordulattal élve – „hogy ezek a lapok ne maradjanak üresen” – csatol néhány olyan formulát, amellyel a levelet be lehet fejezni. Ezek XVII. századi angol példák, tehát vagy Szenci saját gyűjtéséből, vagy egy friss angol episztolográfiából valók.

A magyar vonatkozású retorikák áttekintésénél nem hagyhatjuk említés nélkül Pécseli Király Imre művét, bár ez az 1630 és 1700 közötti időszak előtt keletkezett. Az *Isagoges rhetoricae libri duo* első kiadása 1612-ben jelent meg Oppenheimben, a másodikról nem tudunk, a harmadik, az 1639-es nürn-

bergi esik a vizsgált korszakba.⁵³ A mű az evangélikus orthodoxia klasszicizáló, az ötrészes retorikára épülő vonulatába illeszkedik. Kritikatörténeti jelentőséget annak a ténynek tulajdoníthatunk, hogy míg az első kiadás Pécseli leendő tanítványainak készült, a címlap szerint „in usum Scholae Komaromiensis” – addig a harmadik már „in usum Scholarum Hungariae”. Ennek megfelelően a szerző egyébként változatlan előszavának megszólítását is átirták, itt már „Studiosis Hungariae” szól a bevezető.

Feltételezhetjük, hogy az ezt a kiadást szorgalmazó magyarok már nem a komáromi, hanem más, esetleg több hazai iskola számára nyomatták ki Pécseli munkáját. Itthoni használatra szánt könyvek külföldi kiadatására nem nehéz analógiát találni. A logikáknál volt szó Martonfalvi György és Tolnai F. István latin munkáinak holland megjelenéséről, de Apácai *Enciklopédiája* is Utrechtben látott napvilágot. Német földön Szenci Molnár Albertnek öt magyar könyvét adták ki; Comenius *Orbis pictus*ának egy magyart is tartalmazó változata éppen Nürnbergben kétszer is megjelent. Sorolhatnánk a külföldön kiadott magyar bibliákat, és még igen sok más példát az RMK I. anyagából. A Pécseli-kiadások címzettjének alakulása mindenesetre tanulságosan érzékelteti a közösségi tudat változását.

II. Segédkönyvek

A retorika egészét összefoglalni igyekvő tankönyvek ismertetése után szólni kell a tárgyhoz tartozó másfajta kiadványokról is, amelyek a beszédvagy írásművészet egy-egy részterületéhez kapcsolódnak.

A Brassóban, 1671-ben megjelent *Elegantiarum regulae*⁵⁴ összeállítója, Johannes Büchler az észak-rajna-vesztfáliai Wickrath városka tanára volt. Hallatlan népszerűsége tett szert retorikai segédkönyveivel, ezeket Európa-szerte sokszor kiadták. Frázisgyűjteménye például csak Londonban 18 alkalommal jelent meg a század folyamán.⁵⁵ A szóbanforgó munka első edíciója 1608-ból ismeretes; a szerző levélíráshoz való példatárát és szabálygyűjteményét pedig még a XVIII. század közepén is újranyomták. A brassói *Elegantiarum regulae* mintájául szolgáló redakció a címlap szerint „a szerző költségén” jelent meg. Ezt meg kellett előznie egy korábbiaknak, amelyet az „author” korábban bővebben és rendezetlenül adott közre, most viszont a tudnivalókat tömörítve közli. A művecske az előadásmód tökéletesítését célozza. Betűrendben sorol fel 136 grammatikai fogalmat, részint konkrét sza-

vakat (pl. is, ea, id), részint fogalmakat (pl. *nominis propria in plurali numero*). Mindegyikről elmondja, milyen körülmények között, hogyan válhat a stílus díszére. Az elmondottakat példával világítja meg.

Igényesebbnek és a maga műfajában teljesebbnek tűnik a *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* című mű. Szerzőjét fel sem tűnetik, Nagyszombatban jelent meg 1699-ben.⁵⁶ Előszavában egy kritikátörténeti szempontból figyelemre méltó megjegyzést találhatunk. Az olvasóhoz címzett bevezetőnek aláírója nincs; az kiderül, hogy írója nem lehet azonos a traktátus szerzőjével. Arról esik szó, hogy a munkának nemcsak a humaniorákkal birkózó tanulók vehetik hasznát, hanem mindazok, akiknek emelkedettebb módon kell megnyilvánulniuk, vagy ilyesmire készülnek.⁵⁷ Jó lenne, ha ez nem pusztán tartalmatlan szóvirág volna, hanem azt jelentené, hogy az iskolai tanulmányokon túlmenően is megvolt az igény a közélet szereplői részéről valami segédeszközre, ami hatásosabbá teheti fellépésüket. Ennél jobb már csak az volna, ha az előszó esetleg nem a mintául vett külföldi kiadásból származna, hanem a magyar kiadótól, így a hazai viszonyokra lehetne alkalmazni a mondottakat.

A munka igen szabatosan tárgyalja végig a *chriával* kapcsolatos ismereteket. Először meghatározza, mi legyen az: valakinek a szavait, tetteit vagy mindkettőt elbeszélő rövid megemlékezés. Fajtáit két szempont szerint három-háromféleképpen lehet csoportosítani (*verbalis, activa, mixta*; illetve *exornativa, deliberativa, judicialis*). A további fejezetek a *chria* nyolc része szerint haladva veszik sorra, mi az, amit mindegyikről tudni kell. A szerző igényességét mutatja, hogy utolsó részként csatolja azokat a figurákat, amelyekkel a stílust és a megfogalmazást még érdekesebbé lehet tenni, de amelyeket a retorika nem elég szembetűnően említ meg.⁵⁸ A szerző Emmanuele Tesauro művéből (1655) vesz egy idézetet („*Brevi in urna conduntur cineres magni Alexandri*”), és nem kevesebb, mint 77 módját mutatja be annak, hogyan lehet ezt a gondolatot különböző figurákkal művészi módon kifejezni.

A retorikai képzést elősegítő, külföldön századokon át közkedvelt segédeszközök közül Magyarországon is megjelentek a vizsgált időszakban Castellio beszédgyűjteménye és Schonaeus színdarabjai.

A híres XVI. századi francia humanista, Sebastianus Castellio (Châteillon) bibliai tárgyú mintabeszédeinek gyűjteményét még a XVIII. század végén is megjelentették. A *Dialogorum sacrorum libri quatuor* magyarországi kiadására Lőcsén került sor, 1641-ben.⁵⁹ A mű népszerűségéhez az is hozzájárul-

hatott, hogy az ékes latin stílus elsajátításának folyamán végig mintául szolgálhatott, mert a haladás fokozataihoz igazodva a szerző egyre nehezebb szövegeket adott közre. Castello természetesen arra is tekintettel volt, hogy műve a tanulóknak ne csak a stílusukat, hanem erkölcsüket is jó irányba fejlessze, ahogyan ez a XVI. századi kiadásoknak még a címükben is benne volt („ad linguam simul et mores puerorum formandas”).

Christianus Schonaeus iskolai színdarabjai ugyancsak számos kiadást értek meg Európa-szerte. A barokk kor retorikai képzésében az iskoladramák szerepe közismert: a haarlemi református főiskola rektorának művei, úgy tűnik, kiválóan megfeleltek az oktatási céloknak. A Terentius stílusában írott, ámde bibliai tárgyú darabok először 1592-ben jelentek meg.⁶⁰ Később is sokszor adtak közre különböző válogatásokat, a legszűkebb két színművet tartalmaz, a teljes összkiadások tizenhetet.

A Szenci Kertész Ábrahám-féle *Terentius Christianus, seu Comoediae Sacrae* 1656-ban hagyta el a váradi nyomdát.⁶¹ Schonaeus 13 darabja olvasható benne. Az MTA könyvtárban találtam egy teljes Schonaeust (Frankfurt, 1652), ami az első 13 darabjáig megegyezik a váradi kiadvánnyal. A címlap hosszadalmas szövege és az előszó – egy korábbi holland kiadótól – is ugyanaz. Ha el merjük képzelni, hogy Szenci Kertész Ábrahám egy idő után egyszerűen megunta a „komédiákat” és véget vetett a másolásnak, akkor akár a négy évvel korábbi német kiadás is szóba jöhet a váradi *Terentius Christianus* mintái között.

Schonaeus darabjaival egyidőben a váradi tipográfus kiadott egy másik Európa-szerte sokáig népszerű gyűjteményt, amely ugyancsak a klasszikus stíluseszmény elsajátítását szolgálta. A *Virgilii Euangelizantis Christiados libelli aliquot* ugyan inkább a poétika oktatásához kapcsolódik, de a *Terentius Christianus* mellett kár volna említés nélkül hagyni.

Szerzője Alexander Rosaeus (Ross) southamptoni professzor, több retorikai és poétikai kézikönyv írója.⁶² A világ teremtésétől Krisztus mennybemeneteléig írta meg a nevezetesebb eseményeket, a középpontban Isten és a sátán harcával, Vergiliustól kölcsönzött sorok segítségével. Először Londonban jelent meg 1634-ben, és a XVIII. század közepéig még sokfelé, sokszor. Szenci Kertész Ábrahám csak négy könyvét adta ki (VIII–XI.); 1684-ben viszont a debreceni tipográfus, Töltesi István mind a tizenhármát.⁶³

Követendő példa gyanánt a század végéhez közeledve többször is kiadtak itthon keletkezett beszédgyűjteményeket, különösen Nagyszombatban. Az

Exercitationes, Thesaurus, Fasciculus, Corona és hasonló című gyűjtemények közül némelyeknek csak a címleírása maradt fenn. A hozzáférhetőeket átlapozva úgy látom, különösebb kritikátörténeti jelentőségük nincs. Általában nevezetesebb iskolai alkalmakkor elhangzott orációkat tartalmaznak, többnyire a tanároktól, néha a legkiválóbb tanulóktól. Dicsérendő a jó szándék: úgy gondolták, hogy a kinyomtatással a tanulóifjúság későbbi nemzedékeinek példát nyújthatnak a szép beszédek elkészítéséhez.

A retorikaoktatáshoz kapcsolódó kiadványok sorában meg lehet említeni még a meghívókat. Egy olyat találtam, ami számot tarthatna érdeklődésünkre, ha komolyan lehetne venni, ami benne áll.

Az eperjesi *Gymnasium Illustré* professzora, Jacobus Röser Lőcsén nyomtatott néhány lapos meghívót a retorikai osztály nyilvános vizsgájára 1669-ben.⁶⁴ A hangzatos fordulatok nemcsak azokat invitálják a jeles eseményre, akiknek hivatalból ott illik lenniük („Generosos Dominos Inspectores”), hanem a tudományok minden pártfogóját és támogatóját, akik szívükön viselik a humaniorákat („Omnes litterarum Patronos et Fautores, quibus Humaniora curae cordique sunt”). Röser ígéri, hogy a tárgyalandó téma épületessége mellett – ami egyébként a különböző államformák összehasonlítása – ki-kí arról is meggyőződhet, milyen kiváló előmenetelről tesz tanúbizonyságot a tanulóifjúság az ékesszólás tudományában („juventus [...] in oratoria profectuum Specimen quoddam exhibet”).

Röser németországi születésű, wittenbergi katedrájáról hívták 1668-ban Eperjesre professzornak. Ismét felmerül a kérdés, hogy a külföldön megszkott – lehet, hogy nem is túlságosan komolyan vett – fordulatoknak volt-e valami közük a magyarországi valós helyzethez. Az idézeteket szó szerint értelmezve ugyanis azt kellene hinnünk, hogy Eperjesen létezett egy olyan művelt réteg, amely számára esemény volt a gimnázium osztályvizsgája; siettek megragadni minden olyan lehetőséget, amikor szépreményű ifjak retorikailag tökéletes szónoklataiban gyönyörködhetnek. Végül is nincs okunk kételkedni a szituáció valóságában. A barokk retorikai képzésben a nyilvánosság előtt megrendezett vizsga ugyanolyan deklamációs gyakorlat volt, mint az iskoladrámák előadása – közönség híján nem lett volna értelme a szereplésnek. Ha a hozzátartozókon kívül mások is elmentek a nevezetes alkalomra, máris gyanakodhatunk az értő közönség megjelenésére.

III. Összegzés

Az ismertetett kézikönyvek áttekintéséből kitűnik, hogy – akárcsak a grammatikák és logikák esetében – a magyarországi és erdélyi retorikai képzés is beilleszkedik a század Európájának oktatási rendszerébe. A legfontosabb felekezetek és irányzatok legnépszerűbb külföldi tankönyvei nálunk is megjelentek: a katolikus Soarius, a protestáns Vossius vagy Dietericus. Kiadtak nálunk is közkedvelt külföldi segédeszközöket, mint például Castelliónak és Schonaeusnak a korabeli művelt világ minden táján forgatott gyűjteményeit.

Jelen volt az oktatásban a barokk retorikák két alaptípusa: a klasszikus öt részes felosztást követő (Soarius, Vossius) éppúgy, mint a ráizmust kiegészítő szinkretikusoknak a *retorika-oratoria* kettősségén alapuló szónoklat-tani rendszere. A szerzők és a kiadások számát tekintve az utóbbi volt az elterjedtebb; Graff párhuzamosan mindkettőt feldolgozta.

A katolikus iskolákban Soariust változtatás nélkül használták, abban a formában, ahogy a világon mindenütt. A protestánsok az itthoni igényeknek megfelelően általában vagy egyszerűsítették a külföldről eredő kézikönyveket, ahogy a Vossius-átdolgozások mutatják, vagy eleve a legkönnyebben tanulható változatokat vették át (Dietericus). Hogy az anyag kiválasztásánál, illetve összeállításánál a nyugat-európai színvonalhoz képest némelykor engedelményeket kellett tenni, arra a legközvetlenebbül Piscator idézett előszavából következtethetünk. Mindazonáltal protestáns körökben is akadtak magasabb igényeket kielégítő összefoglalók, méghozzá hazai szerkesztésben (Buzinkai, Graff).

A protestáns kiadású kézikönyvek némelyike igyekszik a gyakorlati igényeknek is eleget tenni, amikor a különböző társadalmi eseményekhez alkalmazható példákat nyújt (Buzinkai, *Orator extemporaneus*). Találhatunk olyan utalásokat, melyek szerint a kézikönyvek szerzői feltételezték, hogy műveiket nemcsak az iskolai anyag elsajátításához használják, hanem a mindennapi életben adódó szónoki feladatok megoldásához is (*Tractatus Chriae*). Felderengenek a művészi orációk iránt fogékony, műértő városi értelmiség körvonalai (Röser).

Ezek a vonások különösen tanulságosak, hiszen ezek jelzik azt a folyamatot, amelynek során „az egyházak kezelésében” lévő irodalomelmélet átszivárog a „civil társadalomba”. A kiemelt utalásokból kiderül, hogy az egyházi

iskolákban oktatott retorika nemcsak a papi pályát választók szónoki felkészülését alapozta meg, hanem az elsajátítható ismereteket a polgári életben is hasznosították.

A világi retorikák között különös figyelmet érdemelnek azok a hazai szerkesztésű munkák, amelyek a korszak Európájának színvonalán rendszerezték az ékesszólástan tudnivalóit. Ilyenek Buzinkai Mihály kézikönyvei; ezeknek értékeit a következő fejezetben próbálom meg részletesebben bemutatni.

MÁSODIK FEJEZET

BUZINKAI MIHÁLY RETORIKAI MUNKÁSSÁGA

A hazai kiadású világi retorikák teljességre törekvő, de szükségszerűen vázlatos áttekintése, az anyag rendszerezése és az egyes művek tömör jellemzése után bizonyos munkák részletesebb vizsgálatára is szükség van. Ha ugyanis a korszakra vonatkozó szintézis felvázolása a cél, elkerülhetetlen az eddig figyelmen kívül hagyott teoretikus művek közül legalább a legfontosabbnak bizonyulók alaposabb vizsgálata, azok megismertetése, értékelése. Nem lehet a közismert summázatok alapján ítélni akkor, ha azok a korszak elméleti irodalmának behatóbb tanulmányozása alapján pontosításra szorulnak.

Bán Imre irodalomelméleti kézikönyvekkel foglalkozó munkájában nem kerülnek említésre azok a tankönyvek, amelyeket én a korszak legszínvonalasabb magyar szerkesztésű világi retorikáinak tartok: Andreas Graff és Buzinkai Mihály művei. Első ránézésre, már a könyvek vastagsága alapján is szembetűnő, hogy egyik sem lehet olyan leegyszerűsített sűrítmény, mint például Piscator retorikája és oratoriája, amelyek Bán Imre – helytálló – jellemzése szerint az anyagot igen tömören közlik, „szinte a csontig lefaragva minden »fölslegesnek« minősített részletezést, nyilván a tanulás megkönnyítése [...] és a nyomdai költségek csökkentése céljából”.⁶⁵ Az irodalomtörténeti értéket persze nem a lapszám alapján lehet meghatározni. Van ennél fontosabb tényező is, ami miatt mindkét szerző munkássága megérdemli a figyelmünket. A Bán Imre által ismertetett mindhárom retorika a klasszikus ötrészes felosztáson (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio*) alapul. Pécseli Király Imre a szigorúbb protestáns orthodoxiához kapcsolódik, Vossiusnak a bemutatott átdolgozása is példázza az „engedékenyebb” református felfogást, a Soarius-kiadás szerkezetében nem szakadhat el a jezsuita arisztotelianizmustól, ciceronianizmustól.

A korszak egyik „uralkodó eszméje” ugyanakkor a ráimizmust is magába olvasztó puritanizmus; meghatározó a német, holland és angol szellemi központok hatása. Mint már említettem, ezeken a helyeken többnyire a ráimizmuson alapuló szinkretikus retorikai rendszer, a *retorikából* és az *oratoriából* álló *eloquentia* jelentette az ékesszólást. Ez tükröződik a XVII. századi hazai kiadású retorikák többségében, Dietericus, Piscator, Graff és Buzinkai műveinek ismételt megjelenetései jóvoltából.

A hazai szerzők közül Graff és Buzinkai rendszerében jelenik meg a ráimista, illetve az ahhoz kapcsolódó ékesszólástan. Graff könyvének ez az első része, ehhez csatlakozik a hagyományos ötrészes felosztáson alapuló retorika, majd harmadikként a módszertani útmutató, amint azt az előző fejezetben vázoltam. Buzinkai egyik könyve a ramusi értelemben vett retorika, a másik az azt kiegészítő oratoria, a Graff-féle eloquentiánál jóval részletesebben kidolgozott változatban. A század legnagyobb hatású retorikai irányzatához kapcsolódó magyar szerzők kézikönyveiről irodalomtörténetünkben nemhogy elemzést vagy ismertetést nem olvashatunk, de említés is alig esik róluk.

Ebben a fejezetben megkísérlem Buzinkai Mihály két könyvét olyan összefüggérendszerben értékelni, amelyből a korszak kritikátörténetének Buzinkai személyén túlmutató jellegzetességei is kibontakozhatnak.

I. Buzinkai és Sárospatak

Buzinkai Mihály legközvetlenebb környezete Sárospatak volt. A szerző helyét keresve az iskola történetében feltűnik ennek a szellemi központnak egy-két olyan vonása, amelyek szempontunkból különösen jelentősek.

A sárospataki kollégium múltját feldolgozó bőséges irodalom alapján eléggé ellentmondásos kép rajzolódik ki az intézményről.⁶⁶ A XVI–XVII. században a külföldi egyetemeket járt tanárok munkája nyomán a legkorszerűbb eszmék olykor könnyen otthonra találtak Sárospatakon, máskor elkeseredett, néha sikertelen küzdelmet kellett vívni az idegenkedéssel fogadott irányzatok meghonosításáért. A tanárok sorában időnként a korszak kiemelkedő személyiségeit találjuk, ugyanakkor gyakran visszatérő téma az oktatás elmaradottsága, illetve a színvonal javítását célzó kísérletek. A politikai és felekezeti csatározások aktuális állása hol az iskola felvirágzásához, hol megszűnéséhez vezetett.

Az iskola XVII. századi történetéből a kritikátörténet számára a legjelentősebbek az 1650-es évek, amikor Lórántffy Zsuzsanna udvara Patakon volt. 1648-ban meghalt I. Rákóczi György, az özvegy fejedelemszöke 1649-ben Sárospatakra költözött. Halála után, 1660-tól az új földesúr I. Rákóczi Ferenc. Anyjával, Báthori Zsófiával együtt visszatértek a katolikus hitre, az iskolától megvontak minden támogatást. 1671-ben Báthori Zsófia az iskola épületét átadta a jezsuitáknak, a tanárok és a diákok távozni kényszerültek. Debrecenben, Gyulafehérváron, majd Marosvásárhelyen találtak ideiglenes otthonra. A diákok egy része 1682-ben, Thököly felső-magyarországi hadi sikerei idején bevonult a volt iskolába, de 1687-ben ismét át kellett adniuk helyüket a jezsuitáknak. Legközelebb már csak a következő században, II. Rákóczi Ferenc győzelmes csatái után foglalhatta el a kollégium régi helyét Sárospatakon.

Sárospatak évtizedei példázzák a különböző eszmeáramlatok hatásának váltakozását, illetve az azokat képviselő egyetemek befolyását. Melanchthon és Wittenberg szelleme az iskolát szinte humanista központtá változtatta. A XVI. század végén Heidelberg hatása és a református orthodoxia vált uralkodóvá. Az 1620-as évek második felében már angol és holland egyetemekre járt tanárok kezdték meg működésüket, de „éppen közülük kerülnek ki a puritanizmus első ellenségei”.⁶⁷ Az újfajta eszméknek a leginkább a Lórántffy Zsuzsanna és idősebb fia, II. Rákóczi György pártfogása alatt eltelt jó évtized (1649–1660) kedvezett. Ezután a hanyatlás már folyamatos; a város 1671-es kényszerű elhagyásával az iskola XVII. századi sárospataki története – eltekintve az 1682–87-es időszakról – lényegében befejeződött.

Már a XVI. század második felétől tanítottak Patakon olyan személyiségek, akiknek tevékenysége a XVII. századi kritikátörténet szempontjából is említésre érdemes. Legtöbbjük jelentőségéről szoltam a logikai és grammatikai irodalom áttekintésekor. Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékének története az 1574–75-ös tanévben kezdődött: Sárospataki diákjai ekkor kapták kézbe a munka első kéziratos változatát. A századokon át forgatott Calepinus-szótár magyar redakciójának elkészítésében 1582–84-ben Laskai Csókás Péter mellett közreműködött Fegyverneki Izsák és Károlyi András. 1637-től volt az iskola tanára Erdőbényei Deák János, akinek *Janua linguarum bilinguis* című munkája különösen fontos. Erdőbényei lelkes segítőtársa volt Tolnai Dali Jánosnak, akinek első sárospataki korszaka (1638–42) Ramus logikája és általában a rámista szellem hazai elterjesztésében volt meghatározó.

1646–47-ben tanított Patakon Szilágyi Benjámín István, Comenius *Januájá*-nak első magyar fordítója. Az 1650-es években is segített a mester pataki tankönyveihez készülő magyar értelmezések összeállításában, átnézésében.

Amikor 1649-ben Lórántffy Zsuzsanna Patakra helyezte udvarát, ismét Tolnai Dali Jánost nevezte ki az iskola vezetőjévé. Udvari papnak Medgyesi Pált hozta magával, akinek a következő évben jelent meg nevezetes latin–magyar egyházi retorikája. Ugyancsak 1650-ben kezdte meg működését Patakon Comenius. Tankönyveinek magyar kiadásán a már említett Szilágyi Benjámín István mellett dolgozott még Szöllösi János, Kapossy Pál, Szántai Mihály, Helembai Sámuel. 1654-ben távozott Sárospatakról Jászberényi Pál, aki később latin grammatikáival Angliában szerzett elismerést. 1657-től tanított a kollégiumban Pósházi János.

Az utóbb felsorolt nevek talán érzékeltetik, hogy Lórántffy Zsuzsanna életének utolsó évtizede az iskola XVII. századi történetének alighanem legvirágzóbb korszakával esik egybe. Ekkor kezdődött Buzinkai pataki pályafutása. Életéről egyébként nem sokat lehet tudni. 1620 táján született Kölesden, 1648-tól volt sárospataki diák. 1652-ben Utrechtben tanult, 1655 körül nagybányai iskolaigazgató. 1656-ban került Sárospatakra a bibliai nyelvek professzoraként, de „nem mint nyelvész, hanem mint a retorika, a homiletika, a dialektika és a logika művelője jeleskedett”.⁶⁸ 1664-ben áttért a teológia oktatására. 1671-ben, amikor a kollégium épületét át kellett adni a jezsuitáknak, a tanulók Buzinkai és Pósházi János vezetésével mentek Debrecenbe, majd Erdélybe. 1672-ben a pataki diákok a gyulafehérvári kollégiumban kaptak helyet. Apafi Mihály fejedelem 1679-ben egy három részből álló jobbágytelket adományozott Buzinkainak és feleségének Magyarigen városban. Buzinkai Mihály 1683-ban halt meg Gyulafehérváron.⁶⁹

Buzinkai Sárospatakon először retorikai kézikönyveit adta ki tanítványai számára: tanári pályájának második évében (1658) jelent meg a retorika, a következő évben az oratoria. Csak ezek után látott napvilágot logikai összefoglalójának terjedelmesebb változata, majd a rövidített redakció, a század legtöbbször kiadott magyar szerkesztésű logikai kézikönyve. Jó oka volt Buzinkainak a retorikai ismeretek részletes kifejtésére, ha diákjainak biztosítani akarta az európai színvonalú képzést. A korábbi hazai kiadások közül a szerzőnk által is képviselt irányzathoz tartozó kompendiumok tömörebb összefoglalók. Mint említettem, Graffnak az ötrészes rendszert magába foglaló retorikája tárgyalja kimerítőbben anyagát, a ráamizmuson alapuló eloquentiantana kevésbé részletező. Ez még inkább érvényes Piscator munkáira és Die-

tericus könyveinek egyszerűsített változataira. Dietericus bővebben kidolgozott retorikájának egyetlen ismert magyarországi kiadása Lőcsén jelent meg, 1657-ben, a Buzinkai könyvét megelőző évben. A két kiadás előkészítése feltehetően párhuzamosan, egymástól függetlenül folyt. Még ha minden tekintetben meg is feleltek volna a korábbi hazai kézikönyvek Buzinkai elképzeléseinek, akkor is aligha lehetett volna megoldani, hogy minden sárospataki diák kezébe jusson belőlük. A saját szerkesztésű és kiadású retorikák a tanár és az iskola igényességét bizonyítják.

Megérdemel egy kis kitérőt annak vizsgálata, hogy néhány évvel Comenius pataki munkálkodása után miért volt szükség új tankönyvekre, illetve hogyan kapcsolódnak Buzinkai munkái Comenius sárospataki kiadásaihoz. Buzinkai a megfelelő helyen egyébként hivatkozik is Comeniusra. Mint ismeretes, a mester Sárospatakon hétosztályos latin iskolát tervezett, amelyből azonban csak az első három osztályt sikerült felállítani. Ezekben Comenius három fokozatú rendszere (*Vestibulum*, *Janua*, *Atrium*) alapján folyt az oktatás. A nyelvi és tárgyi ismeretek párhuzamos elsajátításának legmagasabb fokát az atriális szint képviseli, ennek a tankönyvére kell egy-két pillantást vetnünk.

Az *Eruditionis Scholasticae pars III.* 1652-ben jelent meg.⁷⁰ Amint az az előszóból is kiderül, a munka csak előkészület a későbbi retorikai stúdiumokhoz – amelyekre Comenius idejében már nem került sor. „[...] itt még nem azt a szigorúan pontos ékesszólást tanítjuk, amelyre a közéletben, a szószéken, a könyvek írásában van szükség (ez most még korai volna), hanem csak azokat a forrásokat mutatjuk meg, amelyekből a beszéd lehetősége és változatossága ered [...] Mi tehát ebben az osztályban, az első fokon, csak a stílus változatosságának eszközeit tanítjuk; a többit, ami a tökéletesebb szónokot teszi, a következő osztályokra hagyjuk. Senki se vádoljon bennünket azzal, hogy a csecsemőkre Herkules csizmáit húzzuk. Közben azonban, mivel a dologról hatásosan szólni (amire az V. és VI. osztályban a Szónoklat művészete tanít) senki sem tudhat, ha előbb meg nem tanulta a változatos és választékos stílust (amire itt az Ékes Beszéd művészete tanít), ezt a fokot senki ki ne hagyja, és vállalja azt, hogy itt a Választékosság Nyelvtanában vele az ékes beszéd szabályai szerint a változatos kifejezésmódot gyakoroltatjuk.”⁷¹ A munka két fő részből áll: az első a „Választékosság Nyelvtana”, azaz a *Grammatica Elegans* szabályainak kifejtése, a második pedig a *Linguae Latinae Atrium*, amelyben a világ dolgait enciklopédikusan összefoglaló témakörök atriális fokon kerülnek tárgyalásra. Számunkra fontosabb az első rész.

A beszéd „elegantiája” a legáltalánosabb meghatározás szerint abban rejlik, hogy az eredeti, elsődleges jelentést bizonyos változtatások segítségével másféle értelemmel ruházzuk fel. Ezek a változtatások különfélék lehetnek; Comenius csoportosítása szerint a három alaptípusból összesen kilenc fajta eredeztethető.⁷² A *Grammatica Elegans* gerince a kilenc *transformatio* (vö.: változáskategóriák!) tárgyalása. Ezek: *perspicuitas*, *idiotismus*, *transpositio*, *transmutatio*, *transnominatio*, *dilatatio*, *contractio*, *figuratio*, *ligatura*. Mind-egyik *transformati*ót hat szempont alapján vizsgálja Comenius: általános jellemzőinek felsorolása után alkalmazását mutatja be a szavak, a kifejezések, a gondolati egységek, a mondatok és a beszéd egészének szintjén.

Példaként kiemelek két olyan esetet, amelyek szoros átfedést mutatnak a retorikával. A *transnominatio* olyan változtatás, amelynek során azt a dolgot, amit mondani akarunk, úgy fejezzük ki, hogy az azt jelentő szó helyett valami mást alkalmazunk. Így nem azt kell érteni, amit mondunk, hanem valami mást. A tropus tehát nem egyéb, mint transnominatio az egyes szavak szintjén: hiszen valamely dolog kifejezésére a neki megfelelő elnevezés helyett valami mást mondunk.⁷³ A *figuratio* azt jelenti, hogy az egyszerű beszédet kifejezőbb megfogalmazással cseréljük fel; a figurák rendszere mutatja be ennek különböző szinteken történő megvalósulását.⁷⁴

Láthatjuk, hogy Comenius tankönyve nem tekinthető retorikának, mivel tárgyhóhoz a tudományok korabeli felosztásának megfelelően a grammatika felől közelít, mai fogalmaink szerint a stilisztikához áll közelebb. Addig a fokozatig, ahol mind a klasszikus, mind a XVII. századi értelemben vett retorika megjelent, és a kor oktatási rendszerében is a magasabb szintet képviselte, a Comenius által felállított osztályok nem jutottak el. Comenius tankönyveinek méltatása mellett talán nem árt nyomatékosan hangsúlyozni azt sem, hogy a középfokú iskolában elképzelhető legmagasabb szintű retorika-oktatást Buzinkai saját szerkesztésű kézikönyvei vezették be Sárospatakon.

Amint már korábban részletesen kifejtettem, a rámista retorika alapművének Európa-szerte Ramus és Talaeus közösen készült munkáját tekintették, a középfokú iskolákban ennek tömörített változatát használták. Ezek szolgáltak a későbbi átdolgozások kiindulásául. Mivel ez a rendszer a *retorika* címen csak az elocutiót és az actiót tárgyalta, a XVII. században már a legelkeesebb rámisták is ezt az inventióra és a dispositióra összpontosító *oratoriával* kiegészítve dolgozták fel újra meg újra, egyéni elképzeléseiknek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben eltérve egymástól. Buzinkai retorikáját és orato-

riáját vizsgálva – még ha szörszálhasogatásnak tűnik is – az apróbb részletekre is tekintettel kell lennünk, ha európai és magyar elődeihez és kortársaihoz való viszonyát meg akarjuk határozni, hiszen teljesítményéről csak így mondhatunk megalapozott ítéletet.

II. Institutiones Rhetoricae

Buzinkai retorikájának szerkezete fő részeit illetően megegyezik Ramusnak és legtöbb követőjének felosztásával. (Buzinkai retorikájának vázlata a *Függelék* 7. táblázata.) Az első könyv az *Elocutio*, a második az *Actio*. Az első könyv első része a tropusokat, a második a figurákat tárgyalja. A további részletezést tekintve azonban Buzinkai következetesebben alkalmazza a ramusi dichotóm felosztást, mint mások. Ennek legfőbb haszna az, hogy munkája így sokkal áttekinthetőbb, mint a párhuzamosan vizsgált, a következőkben gyakran hivatkozandó kézikönyvek. Míg mások sokszor „ömlesztve” zúdítják az anyagot az olvasó elé, Buzinkainál mindig lehet tudni, hogy éppen hol tartunk, és az adott részlet hogyan illeszkedik az egész struktúrába. Egyetlen példával világítom meg, hogy egy retorikai rendszert milyen sokféleképpen lehet felépíteni.

Buzinkai mind a tropológián, mind a schematológián belül előbb az *affectionest*, majd a *speciest* taglalja, ezek képezik a tropusok és a figurák tanán belül a nagyobb kategóriákat. A tropusok affectióit *generales* és *speciales* csoportokra osztja. Ramus rövidített változatában a tropusok bevezetésénél szó esik a *catachresis*ről, a *hyperboléról* és az *allegoriáról*, de nem mint affectiókról.⁷⁵ Piscator, még ha igen vázlatosan is, de a fentieket már az affectiók között említi, igaz, negyedikként hozzájuk téve az *Emphasist* is.⁷⁶ Dietericus mind bővebb, mind rövidebb retorikájában már megkülönböztet *generales* és *speciales* affectiókat, és az előbbieket közé sorolja a *catachresist*, a *hyperbolét* és az *allegoriát*.⁷⁷ Graff retorikájában ugyancsak *generales* és *speciales* affectiókkal találkozhatunk, de ő nem a *generales*, hanem a *speciales* affectiók közé sorolja a fentieket – és nem is hármat, hanem négyet, mert kiegészíti a sort az *emphasisszal*.⁷⁸ Ezek után elárulom Buzinkai megoldását: a tropusoknak *három* affectióját (mint Ramus és Dietericus) a *speciales* csoportban részletezi (mint Graff).⁷⁹

Úgy gondolom, a példa mutatja, hogy az egy irányzathoz tartozó, (a hivatkozottak közül egy – Ramus – kivételével) viszonylag szűken behatárolható időben és helyen kiadott retorikák igen különbözőek lehetnek. Az eltérések

regisztrálását az ésszerűség határain túl is könnyen lehetne szaporítani; ennek elkerülése végett a továbbiakban csak olyan példákat hozok, amelyek megmutatják, miért kell kiemelkedő teljesítménynek tartanunk Buzinkai munkáit.

A retorika akármelyik területét tekintjük, csak az általánosabb felosztás tűnik egységesnek, a részletkérdésekben mutatkoznak meg az eltérések. A rá-mista retorika jellemzője, hogy a klasszikus fogalmakat Ramus dialektikájának megfelelően írja le. A logikához való szoros kapcsolódást Buzinkai alapelvként fogalmazza meg a tropusok bevezetésénél. A „logika tudománya szerinti felosztás” egyben a dolgok leginkább természetes elrendeződésének is megfelel. (A tétel megfogalmazása egyébként csaknem szó szerint meg-egyezik Dietericus hasonló kijelentésével.)⁸⁰ Logika és retorika szoros összefonódására, és különösen az itt alkalmazható tudományos igényességű distinkciókra jó példa a tropusok csoportosítása.

A tropusoknak négy fajtáját tartják számon, legfeljebb a tárgyalás sorrendje más a különböző kézikönyvekben. Az alap a négy legfontosabbnak tartott logikai kategória. Buzinkai a tropusokon belül az *affectiones* (a *generales* – *verecundia* és *aptitudo* –, majd az említett *speciales* után) a tropusok fajtáit mint speciést tárgyalja. Szempontunkból különösen fontos, hogy ezek további felosztásában a hivatkozott munkáknál szigorúbban ragaszkodik a logikai alosztályok finomabb struktúrájához. A rendszer belső összefüggéseit érzékeltetni akarván jelez olyan logikai különbségeket, amelyeket mások nem. (Buzinkai tropológiájának felvázolásakor a bevett latin terminus után zárójelbe teszem az Apácainál, illetve sok esetben Martonfalvinál is szereplő magyar műszavakat. Mivel a továbbiakban nem kevés szó esik Ramus logikájáról, emlékeztetek rá, hogy a *Függelék* 6. táblázata a ramusi inventio-tan egyszerűsített vázlata.)

A ramusi inventio-tan argumentumainak két fő csoportja az *argumenta artificialia* (azok a *tekintetek*, amelyek a *dolgokban* ugyan *benne* találhatók) és az *argumenta inartificialia* (amely *tekintetek* a *dolgokon kívül* vannak). Értelemszerűen a retorikának csak az első csoporthoz van köze, amelynek első alosztálya az *argumenta prima* (magukon valamit *jegyző tekintetek*). Ezen belül is az első fő csoport az *argumenta simplicia* (egyes *tekintetek*). Tovább folytatva a felosztást, a következő szinten az egyik fő csoport az *argumenta consentanea* (megegyező *tekintetek*). Ez a metonymia logikai alapja. Az *argumenta consentanea*-nak a retorikákban négy alcsoportját szokták kiemelni; Buzinkai azonban szükségesnek tartja, hogy a közbülső kategóriákra is hivatkozzon. A „megegyező” argumentumok ugyanis vagy *absolute consentanea*

(teljességgel megegyeznek) vagy *modo quodam* (csak némelyképpen egyeznek meg). Az előbbihez tartoznak a *causae* (okok) és az *effectum* (oly dolog, mely az okokból jött); az utóbbiakhoz a *subjectum* (amelyhez valami adatik) és az *adjunctum* (amely valamihez adatik). Így válik igazán „logikussá” a metonymia causae, effecti, subjecti és adjuncti elméleti alapja.⁸¹

A metonymia fajtáinak logikai összefüggéseit ilyen részletességgel a retorikákban általában nem, de a ramusi dialektika tömörebb változatában azért meg lehetett találni. A metonymia causae alosztályait megalapozó rendszert viszont a maga teljességében már ott sem. Buzinkai itt már nemcsak a korabeli retorikáknál, hanem az általánosan használt logikáknál is mélyebbre hatol az alapok feltárásában. Perfekcionizmusát bizonyítja, hogy itt sem hagy ki egy közbülső szintet. Retorikájában a causae két csoportra oszlik, a dolgok keletkezéséhez (*incipientes*), illetve a dolgok léteéhez kapcsolódó (*perficientes*) okokra. Az előbbiekhöz tartozik az *efficiens* (szerző ok) és a *materia* (amiből valamely dolog áll), az utóbbihoz a *forma* (amiben a dolognak valósága áll) és a *finis* (amiért a dolog vagy).⁸² A metonymia causae fajtái (*efficientis*, *materiae*, *formati et finiti*) tehát ugyancsak a lehető „leglogikusabb” alapokra épülnek, alkalmazva minden olyan distinkciót, amire Ramus logikájának szelleme lehetőséget ad.

A tropusok másik három csoportjából – ironia, metaphora, synecdoché – különösen a két első szolgál hasznos tanulságokkal Buzinkai retorikájának színvonalát illetően. Nemcsak a *logikai* megalapozás válik a kor gyakorlatához képest feltűnően alaposná, mint a metonymia esetében, hanem az adott tropus *retorikai* értelemben vett határai is kitágulnak. Ennek jelentőségével Buzinkai minden bizonnyal tisztában is lehetett, mivel érdemesnek tartotta hangsúlyozni, hogy eltér a bevett gyakorlattól.

Ezek azok a részek, amelyek miatt végképp elfeledkezhetünk arról, hogy „csak” középfokú tankönyvet olvasunk. Hiszen az igényes rendszerezőnek, bármilyen célra készíti is áttekintését, alaposan végig kell gondolnia anyagának belső összefüggéseit, hogy érvényesíteni tudja saját meggyőződését. Ha el tudunk vonatkoztatni a pedagógiai cél kizárólagosságától, bizvást tisztelhetjük Buzinkaiban az *irodalomelmélet* szakemberét. „A retorika [...] nemcsak a szónokok iskolája, hanem az összes olyan nyelvi alakban jelentkező művelet rendszerezése és tárháza, melynek ismerete mindennemű beszélő és író, olvasó és (beszédet, szöveget) hallgató ember számára egyaránt hasznos. Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez szükség volt a retorikára: nincs irodalom retorika nélkül.”⁸³

Míg a metonymia logikai alapja az argumenta consentanea, az ironiáé az „egyes tekintetek” másik nagy csoportja, az argumenta consentaneával azonos szinten lévő *argumenta dissentanea* (meghasonló tekintetek). Eddig Buzinkai is megegyezik másokkal. Kijelenti azonban, hogy nem ért egyet azokkal, akik az ironiát kizárólag a *contrariára* alapozzák. Ahhoz, hogy ennek jelentőségét értékelni tudjuk, ismét fel kell idézni Ramus inventio-tanát. Az argumenta dissentanea két fő csoportja a *diversae* (különbözők, csak tekintettel különböznek) és az *oppositae* (voltaképpen különböznek). Az utóbbi egyik alosztálya a *disparata* (egy dolog sokkal ellenkezik), a másik a *contraria* (egy dolog csak eggyel ellenkezik). A másodikhoz tartoznak az argumenta *relata*, az *adversa*, a *contradientia* és a *privantia*. Buzinkai szerint az ironia korántsem csak a contrariából származhat, mint a felsorolt négy alcsoport, hanem a vele azonos szinten álló disparatából is, sőt, még az argumenta dissentanea másik fő csoportját képező diversából is eredhet.⁸⁴

Ha figyelmesebben áttanulmányozzuk a korban Magyarországon megjelent rávista retorikákat, sőt, magát Ramust, azt vesszük észre, hogy a tapintatos „mások” megfogalmazás egy kivételével Buzinkai valamennyi retorikus kollégájára vonatkozik. Nemcsak Dietericusnál és Piscatornál, hanem Ramusnál is csaknem szó szerint olvashatjuk a Buzinkai által idézett, általa el nem fogadott meghatározást. A másik magyarországi szerkesztésű retorika szerzője, Graff az argumenta diversát ugyan nem említi az ironia forrásai között, a disparatát viszont első helyre sorolja, az eddig hivatkozott retorikák közül Buzinkai mellett egyetlenként.⁸⁵

Hasonló szembeállítás figyelhető meg a kor retorikáival a metaphora körének Buzinkai-féle meghatározásában. Az egyezés addig tart, hogy a metaphora az argumenta prima – az argumenta simplicia mellett – másik nagy csoportjából, az *argumenta comparatából* származtatható. „Némelyek” azonban – Buzinkaival ellentétben – a metaphorát a *similia* határai közé szeretnék begyömöszölni, holott annak forrásvidéke a *pariára* is kiterjed. Ha egy pillantást vetünk a ramusi inventio-tan vázlatára (*Függelék*, 6. táblázat), láthatjuk, hogy az argumenta comparata (egybe vettetek) két fő csoportja a *comparatio in quantitate* (mennyiségben való egybevetetés) és a *comparatio in qualitate* (minémiségükben való egybevetetés). Az első csoporton belül a *paria* (egyarányúak), a másodikban a *similes* (hasonlók) képezik az első alosztályt. Buzinkai elismeri, hogy nevezetesebbek és gyakoribbak a similiából eredeztethető metaphorák, de azért meg kell említeni a pariát is.⁸⁶ A „némelyek” társaságába ismét belatartozik Ramus, Dietericus, Piscator, de ezúttal még Graff is.⁸⁷

Csak a tropusok logikai rendszerének teljessége kedvéért említem a synecdochét, ahol Buzinkainak nincs különvéleménye „másokkal” vagy „né-melyekkel” szemben. Az eddig tárgyalt tropusok kimerítették a *argumenta prima* legtöbb fajtáját – marad az *argumenta artificialia* másik nagy csoportja, az *argumenta a primo orta* (melyek az idefel valóktól vesznek erőt). Ezekből származtatható a synecdoché.⁸⁸

A figurákhoz kapcsolódó általános tudnivalók rendszerezésében Buzinkai ismét eltér a korban Magyarországon használatos kézikönyvek felépítésétől. Mint már említettem, a schematológián belül is a két legfőbb rész az *affectio* és a *species*. Itt nincs szó *generales* és *speciales affectiones*ről, mint a figurák esetében, hanem – a szigorúan dichotóm rendszerben szokatlanul – egyetlen *affectio communis* fogja össze az egyre finomabban tagozódó szinteken megjelenő további csoportokat. Ez a *compositio*. Itt kerülnek kifejtésre – többek között – a hangzáshoz és a ritmushoz tartozó ismeretek, amint azt a csatolt vázlat szemlélteti.

A *compositio*hoz képest két szinttel lejjebb jelenik meg az *ordo rhetoricus*. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Buzinkai Comeniusra. Az *ordo rhetoricus* a megfelelőképpen „feldíszített” szavak elrendezését jelenti. Az általános szabályok ismertetése után a speciális követelmények iránt érdeklődőknek ajánlja figyelmébe Buzinkai a *Grammatica Elegantiae*.⁸⁹

Anélkül, hogy a *compositio* részletekre kiterjedő összehasonlító elemzésébe bocsátkoznánk, a különbségek érzékeltetésére „generaliter” utalok az eddig hivatkozott munkák megoldásaira. Ramus a *figurae dictionis* bevezetéseként taglalja a *dimensio*, közelebbről a *poeticus* és az *oratorius numerus* mi-benlétét. Dietericus részletező retorikájában csak a figurák fajtáit rendszerezi, oratoriája bővebb változatának hazai kiadásáról nincs tudomásunk. Piscator retorikájából ugyancsak hiányzik a hangzás és a ritmus tana, „csontig lefara-gott” oratoriájában viszont az *elocutio*-tanban foglalja össze tömören a vo-natkozó ismereteket, mint az *ornatusnak* a *grammaticus*, illetve a *poeticus* szinten megragadható komponenseit. A legigényesebbnek – Buzinkai mellett – ismét Graff megoldása tűnik, akinek négy fejezetből álló retorikájában a tropologia és a schematologia után az *Euphologia* és a *Rhythmologia* kö-vetkezik.

A retorika történetének legváltozatosabb része a figurák csoportosítása. Az egyes fajták meghatározása, egymáshoz való viszonyuk és különböző alá-rendeltségi szintű csoportokba való besorolásuk az anyag bősége miatt szá-m-talan lehetőséget kínál.⁹⁰ Ehhez képest meglepő a szinkretikus retorikákban

tapasztalható viszonylagos konszenzus a főbb kérdésekben. Az apróbb részletek vizsgálata természetesen itt is tág teret kínál a parttalanná válás veszélyével fenyegető összehasonlításoknak. Buzinkai schematológiájával kapcsolatban elegendőnek tartom az alábbiakat megjegyezni.

Buzinkai a dichotómia szellemében mind a *figurae dictionis*, mind a *figurae sententiae* esetében a két legfőbb csoportot a *primariae* és a *secundariae* figurákban állapítja meg. (Lásd a *Függelék* 7. táblázatát!) Retorikájában Ramus, Piscator és Graff mind a *dictionis*, mind a *sententiae* csoportjában 10-10 figurát tárgyal, amelyek megyegyeznek Buzinkai *primariae* figuráival. Ugyanez a helyzet Dietericusszal is, aki azonban részletezőbb retorikájában *Appendix de figuris amplificationum* címmel a *figurae sententiae* után a legfontosabbnak tartott tízből származtatható változatokat rendszerezi. Ezek között sok az átfedés Buzinkai *secundariae* figuráival, amelyek egyébként huszonkilencen vannak. A *figurae dictionis secundariae* száma mindössze huszonnégy.

A retorika második könyvének, az *Actiónak* a vizsgálatától eltekintek, mivel Buzinkai művének mint irodalomelméleti munkának a tárgyalásánál ez az, aminek valóban nincs különösebb jelentősége.

III. Institutiones Oratoriae

Buzinkai Mihály második tankönyve, az *Institutiones Oratoriae* szervesen kapcsolódik az elsőhöz, annak kiegészítése, amint az a retorikából és oratoriából álló eloquentia-tanoknál szokásos. (Buzinkai oratoriájának vázlatát a *Függelék* 8. táblázata.) Miután a szerző a retorikában kimerítően megtárgyalta az elocutiohoz tartozó ismereteket és az actio legszükségesebb tudnivalóit, az oratoria lényegében az inventióból és a dispositióból áll. Részletesebb az előbbi, terjedelme meghaladja a száz lapot, az utóbbinak mintegy negyven lap jut. Ezekben a fejezetekben található mindaz, ami a ramusi *logika* inventio- és dispositio-tanában nem szerepel, a *retorika* számára viszont annál fontosabb. A memoria mibenlétének tisztázására egyetlen mondatban kerül sor, a promulgatio lényegének kifejtése sem sokkal több egy oldalnál. Ennél Buzinkai visszautal a retorikában tárgyalt actióra. Hogy a memoriáról miért nem esik túl sok szó, arra a megfelelő helyen visszatérek.

Az inventio és a dispositio bármely részének elemzése alkalmat adna annak bizonyítására, hogy Buzinkai – a retorikához hasonlóan – a klasszikus hagyományokra, a rámisták logikára és a kortárs retorikai irányzatokra építve

milyen igényes, színvonalas rendszert állított fel. A legfontosabbnak mégis azoknak a vonásoknak a kiemelését tartom, amelyek alátámaszthatják állításomat: a század folyamán Magyarországon (ismereteink szerint) kiadott retorikai kézikönyvek közül Buzinkai oratoriájában jelennek meg a leghatározottabban korának újszerű, csak a XVII. századra jellemző törekvései.

A korszak követelményei a humanizmus századaihoz képest fokozatosan megváltoztak. A klasszikus retorikák felelevenítéséből származó ismeretek egyre kevésbé feleltek meg az udvari és a diplomáciai életben vagy akár a polgári társadalomban helytállni akaró szónokoknak, íróknak. Az új igényekhez az elméleti kézikönyveknek is alkalmazkodniuk kellett, ha használható útmutatóul akartak szolgálni a közéleti szerepléshez.

A század egyik igen nagy hatású retorikusa Vossius. Mint az előző fejezetben említettem, szónoklattanának részletezőbb változata először 1606-ban látott napvilágot. Munkáját a szerző életében többször átdolgozta, bővítette. Én egy 1630-as leideni kiadáshoz jutottam hozzá.⁹¹ Nem állt módomban megállapítani, hogy a továbbiakban idézendő részek vajon már az első kiadásban is benne voltak-e, vagy pedig későbbi kiegészítések eredményei.

Vossius az első három könyvében részletezi az *inventio* és a *dispositio* tudnivalóit. Miután a klasszikus ismeretek feldolgozásával végzett, rátér a kortársi igényekre. Kifejti, hogy a körülmények megváltoztak, ennek megfelelően a szónoklattan tudománya is átalakul. Mert még ha valahol minden marad is a régiben, akkor is más-más módon szerkesztik beszédeiket az előadók. A tanultakból sok mindent el kell hagynia tehát a szónokoknak; hogy mit, arra a bölcsőbbek maguktól is rájönnek. Vossius ezen túlmenően is a segítségükre akar lenni. Leghasznosabbnak azt találja, ha megvizsgálja a kortárs szerzők beszédeit és leveleit, így derítve ki, miben áll eljárásuk lényege. Így tudja a legkönnyebben bemutatni, milyen módszereket célszerű manapság követni. A következő fejezetekben azt veszi sorra, hogy a klasszikus tanokból nyerhető általános ismereteket hogyan lehet az egyes időszzerű témákkal, alkalmakkal kapcsolatban hasznosítani.⁹²

A különböző témákhoz és alkalmakhoz kapcsolódó beszédek tudnivalóit teszik ki a már érintett *Orator extemporneus* (Várad, 1656) jó kétharmadát.⁹³ A szerző bevezetőjében is utal azokra a körülményekre, amelyek megszabják a szónokokkal szemben támasztandó követelményeket. Elmondja, hogy olyan korban élünk, amelyben el sem kezdődhet, be sem fejeződhet semmi szónoki beszédek nélkül. Mert szónoklatok fogadnak, ha megszületünk, szónoklatok

búcsúztatnak, ha meghalunk, és az ünnepi lakomák, a vendégségek, a gyűlések, az összejövetelek és csaknem valamennyi társadalmi megmozdulás szónoklatoktól visszhangzik.⁹⁴

Mindezek ismeretében már könnyen ki lehet találni, mire gondol Buzinkai, amikor könyve elején üdvözlí az olvasót. Szándéka, hogy az általa rendszerezett tanítások alapján az, aki valamennyire jártos a világ dolgaiban és el-sajátította a latin nyelvet, bármilyen témáról vagy kérdésről, az alkalomnak megfelelően, meg tudja nyilatkozni (*ex tempore dicere possit*).⁹⁵ Az *ex tempore* kifejezés származéka a kor magyarországi elméleti irodalmában nemcsak az előbb hivatkozott kézikönyv címében szerepel. Bizonyosságul arra, hogy ez a követelmény „a szónoklatok századában” mennyire általános lehetett, emlékeztethetek egy, az előző fejezetben már említett jezsuita segéd-könyv címére, a *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium*ra is.

Az *Orator extemporaneus* szempontunkból érdekes része jóval terjedelmesebb Buzinkai idetartozó fejezeteinél, meghaladja a 300 lapot. Buzinkai nem közöl hosszú példákat, terjedős kitérőkbe sem bonyolódik; ugyanakkor a lényegre összpontosítva az „extemporaneus” szónok számára ismerendő beszédfajtáknak és a hozzájuk kapcsolódó ismereteknek a váradi kiadványánál teljesebb rendszerét adja.

A gyakorlat megkövetelte beszéd típusokat a kor elméleti műveiben a hagyományos *genus*ok keretei közé illesztve tárgyalták. A váradi kézikönyvben három *genus* kerül említésre, de kettő csak érintőlegesen. A *genus deliberativum*ról a két fontosabbnak tartott fajta általános jellemzésénél esik néhány szó. A szerző másfél lapnyi appendixben adja elő, miért nem tartja szükségesnek a *genus judicialé*val foglalkozni. Így a részletesen tárgyalt beszédfajták a *genus demonstrativum* konkrét példáiként szerepelnek.

Buzinkai oratoriájának az inventión belül a két fő része az *argumentum*ok és a *genera causarum* feldolgozása. Az utóbbiban mind a négy *genus* helyet kap, mégpedig, amint a mellékelt táblázatból látható, következetesen alkalmazott dichotóm bontásban. A *genus didascalicum*ról Buzinkainak nincs egy lapnál hosszabb mondanivalója, a másik háromnak viszont fajtánként mintegy 20-30 lapot szentel.

A *genus demonstrativum*hoz tartozó fajtáknál az *Orator extemporaneus* az előbbiekből következően szükségképpen sokkal részletesebb Buzinkainál. Míg például Buzinkai egyetlen fejezetben tárgyalja a *Nuptialis*, a *Natalitia* és a *Funebris* orációkat, a másik munkában az utóbbi kettő egy-egy külön fejezet. A házasságkötéshez tartozó beszédek pedig a szerző szerint legalább

négy csoportra kell választani, ennek megfelelően négy fejezet jut rájuk, összesen egy híján száz lap terjedelemben. A szerző még így is el van keseredve, hogy a gyakorlatban élő sokféle beszédfajtaához képest kénytelen ilyen kevéssel beérni.⁹⁶ Az *Orator extemporaneus*ban szerepel néhány olyan beszéd típus is, amelyik Buzinkainál nem fordul elő.

Buzinkai oratoriájában viszont a *genus deliberativum* tárgyalása alkalmas ad további nyolc beszédfajta bemutatására. Ahogy a *genus judicialé*ra kerül a sor, Buzinkai lelkiismeretesen végigmagyarázza a *statusok* tanát. A hagyományos felosztás után sorra vesz további ötféle beszédet. Mind ezekből, mind az előbb említett nyolcból a legtöbb megvan Vossiusnál is.

A XVII. században a retorikai kézikönyvekben a memóriáról egyre kevesebb szó esik. A *memoria* korabeli helyzetét vizsgáló tanulmányában Knape a magyar szempontból igen jelentős Alstedre is hivatkozik. A mester *Orator*ájában éppen hogy csak valamicskét ír a memóriáról és az *actió*ról, hogy könyvének utolsó öt lapja ne maradjon üresen.⁹⁷ Már Ramus sem foglalkozott vele, abból a meggondolásból, hogy a logikai *dispositio* szerinti elrendezés az anyag megjegyzését is megkönnyíti. Vossius sem tartja szükségesnek részletesen taglalni a memóriát a szónoklattanokban. Idézett művében elmondja, hogy nincs igazuk azoknak, akik a retorika negyedik részének a memóriát tartják. Egész más dolog ugyanis előírni a szónoknak, hogy vesse az emlékezetébe, amit mondani fog, és más kifejtetni az emlékezőtehetség csiszolásának a szabályait. A szónoklat mestere elegendő, ha figyelmeztet az előbbire; az utóbbi pedig a *mnémonikon*nak, az emlékezés tudományának a feladata. Ezért nem azoknak a gyakorlatát helyteleníti, akik az emlékezés tudományából csempésznek be valamicskét a retorikába. Úgy véli, azok tévednek, akik a memóriát az ötrészes retorikába illő, önálló részként említik.⁹⁸ A korban valóban népszerűek voltak az emlékezetbe vésés folyamatát segítő kézikönyvek, és akadtak olyan retorikák is, amelyek hasznosítottak valamit belőlük. Medgyesi Pál egyik hivatkozott forrása, John Clark is merített egy népszerű angol „emlékezéstanból”.⁹⁹

Ezek után nem csodálkozhatunk rajta, ha Buzinkai, akit – mai kifejezéssel – inkább az irodalomelméleti fogalmak rendszerezése érdekelt, nem szándékozott elmerülni egy másik segédtudomány kérdéseiben. Mindössze annyit említ meg, hogy a *memoria* az a módszer, amelyik lehetővé teszi a beszéd emlékezetbe vésését.¹⁰⁰

IV. Összegzés

Összefoglalva a Buzinkai Mihály két könyvének vizsgálatából adódó következtetéseket, hangsúlyoznunk kell, hogy a szerző a korszak legjobban felkészült és legigényesebb hazai elméletírói közé tartozik. Két munkája egymással szerves egységet alkot. A kor profán retorikájának teljes körű, ugyanakkor részletekbe menő feldolgozását adják, tudományos alaposság tekintetében meghaladják a korban Magyarországon kiadott külföldi és hazai szakmunkákat. Az áttekinthető felépítés és az igényes megfogalmazás mellett legfőbb erényük a ramusi logikának a legapróbb részletekig menő következetes alkalmazása, valamint a szinkronitás a kor szükségleteivel.

A kritikátörténetben betöltendő előkelő hely elfoglalásához a fentiek akkor is elegendők lennének, ha Buzinkai minden megoldását, gondolatát más forrásból merítette volna. Nem túlzás azt állítani, hogy a korban százával forogtak közkezen a különböző összefoglalók. Lehetséges, hogy nálunk is jelentek meg olyan kézikönyvek, amelyekről ma már nincs tudomásunk; hogy a külföldi kiadványok közül a holland egyetemen is megfordult Buzinkai hányat olvashatott, igen nehéz volna rekonstruálni. Az azonban az összehasonlításoknál figyelembe vett munkák alapján is kiderül, hogy egy retorikai rendszert még egy irányzaton belül is nagyon sokféleképpen fel lehet állítani. A szerző színvonalára éppen a részletkérdések vizsgálatából lehet következtetni.

A tapasztaltak alapján joggal feltételezhetjük, hogy Buzinkai az igényes válogatást egyéni szempontjai alapján végezte. Bizonyosak lehetünk benne: a másoktól készen átvett megoldások mellett – amelyek egységgé komponálása önmagában is alkotó tevékenység – önálló gondolatai is helyet kaptak a nagy szintézisben. A kor szokásai által megkövetelt kötelező szerénykedések közepette Buzinkai bizonyára nem utalt volna saját elképzeléseire, ha olyanok nem kerültek volna bele műveibe. Retorikájának ajánlásában ugyanis ezt írja: „Úgy vélem, egyetlen józan belátású ember sem kell hibámul felrója, amit tettem. Arra törekedtem, hogy hasznára váljak a tanítványaimnak. Őket nekem kell oktatni és tanítani, mert sok mindenhez nem jutnak hozzá, az értékes szerzők műveit sem érhetik el. Azokból az ismeretekből, amelyeket mások írásaiban olvastam és tanulmányoztam, bizonyos dolgokat pontosan átvettem, másokat pedig röviden összefoglaltam. Mindezeket alaposabban feldolgozva (*methodo accuratior*) adtam tovább, és valamicskét még a sajátom-

ból (*ex proprio*) is hozzátettem, végül kiadtam”.¹⁰¹ Hogy mi a *methodus accuratior*, azt a korból ismert hazai kiadványokkal való összevetéssel igyekeztem megmutatni. Ez egyúttal az *ex proprio* tartalmát is mutatja.

A szerző eredetiségére nézve semmiképpen sem tűnik alaptalannak az a feltételezés, hogy Buzinkai Mihály kiemelkedő teljesítményéhez bizonyára nem csekély mértékben járultak hozzá önálló elképzelései is. Ami viszont a két könyvnek a kor ismert magyar elméleti irodalmában betöltött szerepét illeti, már nem csak hipotetikusán foglalmazhatunk. Megállapíthatjuk, hogy irodalomelmélet-történetünkben Buzinkai munkáiban egyesül a XVI. és a XVII. század retorikai iskoláinak legfőbb erőssége: még ragaszkodik (néha szinte a rigorozításba hajló szigorúsággal) a ráizmushoz, amelynek népszerűsége néhány évtized múlva Magyarországon is hanyatlani kezd; egy-szersmind már a barokk századára jellemző módon alkalmazkodik a kortárs közélet gyakorlati követelményeihez.

JEGYZETEK

¹ BITSKEY István lektori véleménye a jelen kötet kéziratáról.

² CONLEY, Thomas M., *Rhetoric in the European tradition*, Chicago, 1994².

³ VILLWOCK 1996.

⁴ „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem, finem esse studiorum.” Sturm 1528-as programjából idézi BARNER 1970, 259.

⁵ „Duo plane sunt Societatis nostrae praesidia ac firmamenta, ardens pietatis studium, et praestans rerum scientia. In haec duo capita omnis constitutionum nostrarum vertitur cardo.” Az 1586-os Ratio studiorumból idézi: BAUER 1986, 51.

⁶ BARNER 1970, 330–332.

⁷ A reneszánsz és a barokk retorikák filozófiai vonatkozásairól: VILLWOCK 1996, 546–605.

⁸ „Sem a könyv terjedelme, sem célja nem teszi lehetővé, sem szükségessé a retorika történetének részletesebb bemutatását. Az újabb magyar nyelvű szakirodalom egyébként is ezen téren a leggazdagabb (Bán Imre, Tarnai Andor, Kibédi Varga Áron, Vígh Árpád).” SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., 1988, 8.

⁹ VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., 1981, 8, 57–58, 439.

¹⁰ [Az idetartozó munkák] „tekintélyes része még feltárára vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva és kéziratot formában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain. [...] százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig.” TARNAI–CSETRI 1981, 143.

- ¹¹ KIBÉDI VARGA 1983, 555–556.
- ¹² BÁN 1970
- ¹³ KNAPE 1992, 1287–1288.
- ¹⁴ A magyar szakirodalomban Soarius retorikájának ismertetése: BITSKEY 1979, 37–41. A munka részletes elemzése: BAUER 1986, 119–242. A XVIII. századi magyar kiadásokról: BÁN 1970, 51–60. Egy átdolgozást (Nagyszombat, 1709, RMK II. 2377) Bán Imre részletesebben bemutat.
- ¹⁵ „Sine quo [elocutione] supervacua sunt priora [inventio et dispositio]; et similis gladio condito, atque intra vaginam suam haerenti.” RMK II. 1362, 83–84.
- ¹⁶ RMK II. 1245.
- ¹⁷ RMK II. 1362, 1363.
- ¹⁸ Az OSZK-ban őrzött három kölni edícióval – 1574, 1586, 1591 – összehasonlítva az eltérések részben az írásmód különbségéből adódnak, mint pl. *author*–*auctor*; másrészt a margóra nyomtatott megjegyzések a lőcsei változatban szűkszavúbbak.
- ¹⁹ TARNAI–CSETRI 1981, 142; TARNAI 1994.
- ²⁰ Újabb irodalom Melanchthon retorikai munkásságáról: KNAPE, Joachim, *Philipp Melanchthons „Rhetorik”*, Tübingen, 1993; BERWALD, Olaf, *Philipp Melanchthons Sicht der Rhetorik*, Wiesbaden, 1994.
- ²¹ BARNER 1970, 258–265.
- ²² KNAPE 1992, 1287, DYCK–SANDSTEDTE 1998, 1, 583.
- ²³ BARNER 1970, 267–269. Egy leideni kiadása megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban (VOSSIUS 1630).
- ²⁴ DYCK–SANDSTEDTE 1998, 1, 583.
- ²⁵ BARNER 1970, 266, 269–274.
- ²⁶ *Rudimenta Rhetoricae ex Partitionibus et Institutionibus Gerhardi Johannis Vossii [...] studio et operis M. Sebastiani Mitternacht [...] extracta: nunc vero [...] a Johanne Schwarzio [...] excusa.* A kiadvány a számontartott RMK-anyagban nem szerepel. Tarnai Andor szívességéből jutottam egy xerox-másolathoz, amelyik a hallei Egyetemi Könyvtár példányáról készült.
- ²⁷ RMK II. 1832.
- ²⁸ A kiadványra vonatkozó szakirodalom felsorolása és rövid összefoglalása: KECSKEMÉTI 1993, 750–751.
- ²⁹ OSZK Duod. Lat. 41.
- ³⁰ RAMUS–TALON 1595; vö. ONG 1958, 82–90. Az 1595-ös speyeri kiadás második könyve magyarul is olvasható: *A pronuntiatio. Audomarus Talaesus retorikájának második könyve*, fordította TÓTH Tünde, Pompeji 1992, 4. 114–130.
- ³¹ ONG 1958, 117–118, 132–135; HOWELL 1965, 262–269.
- ³² KNAPE 1992, 1287; KNAPE 1993, 282.
- ³³ Az *Institutiones rhetoricae* utoljára Frankfurtban jelent meg, 1752-ben. ONG 1958, 125, 144; BARNER 1970, 265; DYCK–SANDSTEDTE 1998, 2, 722.
- ³⁴ DIETERICUS 1657.

³⁵ „[...] praecepta [...] Rhetorica ad methodum Ramaeam maximam partem conformata praescripsi. [...] Rudimentis vero istis Rhetoricis, Oratorias Institutiones subieci, quibus orationis partes, variaque causarum genera stolido Ramaeorum consilio [...] tradidi.”

³⁶ DIETERICUS 1657; Szeben, 1671, RMK II. 1288; Kassa, 1659, RMK II. 927.

³⁷ GRAFF 1643.

³⁸ Keckermann retorikája: *Systema Rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii eloquentiae, tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria, quam quoad Orationes conformatur, modusque ostenditur et Oratores dextre legendi et resolvendi; denique et Locos communes Oratorios concinnandi*, KECKERMANN 1614, II., 1387–1764 hasáb.

³⁹ „De his [epistulis] fusius Bartphae in Epistolica mea actum est. Plura nunc non addo [...] quia vita comite de his plura sum dicturus.” GRAFF 1643, I 6r.

⁴⁰ PISCATOR 1635; RMK II. 538b, 643, 719, 2032, 2149.

⁴¹ „Doctrinam de Actione, quae Pronunciatione et Gestu corporis continetur, et alteram partem Rhetoricae hactenus constituit, tanquam ab ingenio puerorum et ab hac arte alienam consulto omisi. Quod si in ea doctrina ad movendum affectus auditoris aliquid est momenti, id in Oratoria arte, quam ab hac prorsus distinctam ac seclisam existimamus, tradendum fuerit.”

⁴² PISCATOR 1645; RMK II. 718, 2033.

⁴³ „In quibus [in oratoriis] secutus sum vulgarem oratorum veterum institutionem, quae sua antiquitate venerabilis, non parum etiam utilitatis habet.”

⁴⁴ „Ab hac docendi discendique ratione quam longe absint Scholae Transylvanicae, dolendam potius quam verbose exaggerandum.”

⁴⁵ BUZINKAI 1658.

⁴⁶ BUZINKAI 1659a.

⁴⁷ RMK II. 1612, 1689, 2159. RMK II. 1662, 2158.

⁴⁸ BECKHER 1656.

⁴⁹ SOMMERVOGEL, VI. 1368–1370.; vö. TARNAI 1994.

⁵⁰ PLETT 1995, 37, DYCK–SANDSTEDE 1996, 595–596.

⁵¹ „[...] mihi semper fuerit animus, tum Ecclesiae in nostra natione, tum Scholis, earumque studiosis, quantum libraria concedit opera, subsidio esse; diligentius inquisivi, quibus opusculis adolescentiam et juventutem informandam juvare possem. De quo proposito dum consulerem Clarissimos viros de Schola nostra et tota re literaria bene meritos, quos mihi libellos institutioni literariae maxime idoneos commendarent, non mediocri laetitia perfusi intentionem summopere probarunt.”

⁵² „[...] tunc acute loquimur, quando Praedicatum et Subjectum orationis ex una parte secum conveniunt, ex alia vero parte disconveniunt.” – Vö. BEETZ, Manfred, *Rhetorische Logik*, Tübingen, 1980, 210. Az idézett fordítások forrása: *A barokk*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta és magyarázta BÁN Imre, Bp., 1962, 91, 116.

⁵³ RMK III. 1112, 1551. Részletes ismertetése: BÁN 1970, 14–22.

⁵⁴ RMK II. 1267.

⁵⁵ PLETT 1995, 93.

⁵⁶ RMK II. 1977.

⁵⁷ „Habe bunt ex hoc non tantum Humaniorum literarum studiosi, quod suis commodis, suaeque gloriae studeant, sed omnes ii, qui sublimia suggestu vel actu scandunt, vel secuturis temporibus conscendent.”

⁵⁸ „Lector benevole, ut proniorum in tua commoda animum adverteres; subjungimus pro majore styli et elocutionis ornatu figuras, quarum in Rhetorica non adeo obvia est notitia.”

⁵⁹ RMK II. 575.

⁶⁰ BARNER 1970, 311.

⁶¹ RMK II. 874.

⁶² PLETT 1995, 122–123.

⁶³ RMK II. 873, 1534. Vö. THIMÁR Attila, *Gyárfás István Aeneis-fordítása 1717-ből*, ItK 1994, 725–742; 727.

⁶⁴ RMK II. 2684.

⁶⁵ BÁN 1970, 46.

⁶⁶ Újabb átfogó áttekintés: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., 1981; egy korszakkal foglalkozik részletesen a következő dolgozat: SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, ItK 1986, 483–506. Mindkét munka bőséges bibliográfiai útmutatással szolgál a régebbi szakirodalmat illetően.

⁶⁷ MAKKAI László, *A Kollégium története alapításától 1650-ig*, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., 1981; 17–58; 44.

⁶⁸ MAKKAI László, *A Kollégium története 1654–1703-ig*, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., 1981; 80–86; 81.

⁶⁹ SZINNYEI, I. 1432.; DR. ILLÉSSY János, *Buzinkai Mihályról*, ItK 1894, 452–454.

⁷⁰ RMK II. 772. A hazai irodalomban a legrészletesebb ismertetése: BAKOS 1965. Ez azonban nem terjed ki minden olyan részletre, amelyek szempontunkból jelentősek, ezért szükséges a továbbiakban az eredeti mű többszöri idézése.

⁷¹ A fordítás forrása: *Comenius Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből; összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta KOVÁCS Endre, Bp., 1970². Az *Atrium* előszava: 257–261, ford. KOVÁTS Gyula. Tiszteletben tartva a megjelent fordítást, a főszövegben azt idézem, de mivel nem érdektelenek az eredeti terminusok, itt, a jegyzetben közlöm a latin megfogalmazást is: „[...] hic nondum accuratam illam et severam Rhetoricam, qua in foro, et e Suggestu, inque scribendis Libris, utendum est, docemus (intempestive id hoc loco fieret) sed fontes duntaxat, unde Sermonis

copia et varietas scaturiant, ostendimus [...] Nos igitur hac in classe primo demum gradu constitutos, Copiam tantum et Varietatem docere: reliqua illa, quae absolutiores reddant Oratores, in sequentia differre: ut ne Herculis cothurnos adaptare velle videamur infantibus. Interim tamen quia Res potenter eloqui (quod ars Oratoria docet, in Classi nostra V. et VI.) nemo potest, nisi qui prius de rebus loqui varie ac eleganter (quod ars Ornatoria hic docebit) possit: gradum hunc nemo transiliat, praeceptisque de Elegancia, hic in Grammatica eleganti, ad elegantem Sermo is varietatem, exerceri se patiatur.”

⁷² „Sermonis elegantia consistit generaliter in ejusdem a vultu nativo in alium sensu in variato, transformatione. Quae transformatio varia est: sed se praecipue in species tres, et dehinc novem diffundit.”

⁷³ „Transnominatio est Rerum, quas dicere volumus, Verbis ab aliis rebus mutuatis expressio: ut aliud dicatur, aliud intelligatur [...] Transnominatio Rerum per Voces singulas dat Tropum. Tropus est, cum Rei cuicunque loco appellationis propriae datur aliena”.

⁷⁴ „Figura est sermonis simplicis in affectuosum commutatio.”

⁷⁵ RAMUS–TALON 1595, 12.

⁷⁶ PISCATOR 1635, 2.

⁷⁷ DIETERICUS 1657, 12; DIETERICUS 1648, 3.

⁷⁸ GRAFF 1643, A4 r, v.

⁷⁹ BUZINKAI 1658, 6.

⁸⁰ „Ordinem Logicum et maxime naturalem sequi, primo loco ponimus Metonymiam, quia ex argumentis consentaneis, quae prima sunt in logicis, oritur.” BUZINKAI 1658, 16.; „Ordo logicus et maxime naturalis est, ut 1. loco ponatur Metonymia, quia sumta est ex argumentis consentaneis”. DIETERICUS 1657, 31.

⁸¹ „Cum Metonymia oriatur ex consentaneis et illa fine, vel Absolute, vel Modo quodam talia: Hinc metonymia etiam partim Absolute consentaneorum, ut Causae et Effecti; partim Modo quodam consentaneorum, ut Subjecti et Adjuncti erit.” BUZINKAI 1658, 16.

⁸² „[...] quia Causarum aliae sunt Incipientes rem, ut Efficiens et Materia; aliae Perficientes rem, ut formae et Finis: Hinc Metonymia Causae quadruplex erit: Efficientis, Materiae, Formae et Finis.” BUZINKAI 1658, 16.

⁸³ KIBÉDI VARGA 1983, 557.

⁸⁴ „Non placet aliorum definitio, qui volunt Ironiam esse tropum a contrario ad contrarium. Quia non ex contrariis tantum, ut Adversis, Relatis, Contradictentibus et Privantibus oritur Ironia; verum ex Diversis etiam, ut et Disparatis”. BUZINKAI 1658, 25.

⁸⁵ „Ironia est tropus a contrario ad contrarium.” DIETERICUS 1657, 55; DIETERICUS 1648, 7. „Ironia est tropus, quo vox unius contrariis ponitur, et intelligitur alterum contrarium ei oppositum. Estque quadruplex: Ex relatis et adversis; ex contradicentibus et privantibus.” PISCATOR 1635, 14. „Ironia est tropus a contrario ad

contrarium.” RAMUS–TALON 1595, 20. „Ironia est tropus aliud dicens, aliud sentiens; seu est Oppositi pro Opposito posito [...] Loci ejus sunt quinque: 1. Disparata. 2. Relata. 3. Adversa. 4. Privantia. 5. Contradicentia.” GRAFF 1643, A3 v. Érdemes megfigyelni, milyen elegánsan tömörít Graff: a hosszabb magyarázatot elkerülendő, a bevett definícióban egyszerűen kicserélte a *contrarium* szót az *oppositummal*. Így a logikában járatos olvasó számára már maga a meghatározás is egyértelműen az argumenta disparatát és a contraria négy alcsoportját jelenti – lásd Ramus logikájának a vázlatát!

⁸⁶ „Ex Comparatis oritur Metaphora. Est autem Metaphora Tropus, quo unum comparatorum ponitur pro altero. Nonnulli volunt Similium tantum finibus coarctari Metaphoram; sed dantur revera aut saltem dari possunt Metaphorae ex Paribus, licet et illustriores et frequentiores sint illae, quae ducuntur ex Similibus. Metaphora igitur est duplex, alia Quantitatis, et in specie parium; alia Qualitatis, et in specie Similium.” BUZINKAI 1658, 30.

⁸⁷ „Metaphora est, quando ex simili significatur simile. Itaque metaphora est ad unum verbum contracta similitudo.” RAMUS–TALON 1595; „Omnis similitudo contracta est Metaphora. Vel: in omni Metaphora (translatione) est similitudo contracta.” DIETERICUS 1657, 64.; DIETERICUS 1648, 8. „Metaphora est quando vox unius similis ponitur, et alterium simile vel ipsa similitudinis ratio significatur.” PISCATOR 1635, 15. „Metaphora est tropus ex simili simile significans.” GRAFF 1643, A3 r.

⁸⁸ „Synecdoche est tropus ex argumentis ortis, quo totum ponitur et pars intelligitur; vel contra pars ponitur et totum intelligitur.” BUZINKAI 1658, 37.

⁸⁹ „Ordo rhetoricus [...] est ornata vocum collatio. [...] qui speciales collocationis regulas scire cupit, consulat Francisci Sylvii Progymnasmata; vel si iis careat, inter recentiores Grammaticam Elegantiae Comenii.” BUZINKAI 1658.

⁹⁰ A figurák tana napjainkig a retorikai elméletek kedvelt területei közé tartozik, vö. SCHÜTTPELZ, Erhard, *Figuren der Rede, Zur Theorie der rhetorischen Figur*, Berlin, 1996.

⁹¹ VOSSIUS 1630.

⁹² „Quippe, circumstantia mutata, variat hoc artificium: imo, etiam non mutata, alia atque alia tractandi ratio occurrit. Multa igitur a rhetore omittuntur, quae per se vident homines prudentes. Interim ad eam prudentiam comparandam, atque etiam augendam, plurimum illud confert, si praestantium scriptorum orationes atque epistolae retexantur, inque resolutionis artificio spectetur, cur hic aliter, quam ille, argumentum idem vel simile tractarit. Hac ratione consequimur, ut facilius videamus, quae via ac ratio praesenti conveniat tempori.” A továbbiakat bevezető fejezet címe: *De ratione accommodandi illa ad quamlibet materiam, quae generatim hactenus diximus*. VOSSIUS 1630, I. 389–390.

⁹³ BECKHER 1656; vö.: TARNAI 1994.

⁹⁴ „[...] illud jam vivimus saeculum in quo Orationibus nihil non inchoatur, nihil non perficitur. Nam et nascentes nos Orationes excipiunt et mortuos deducunt, et mensae, hospitium, fora, congressus, ac singuli fere motus Orationibus personant.” BECKHER 1656, 134.

⁹⁵ „Praecepta ex universo bene dicendi agro, necessaria et perspicua selegimus, ita, ut quis mediocri rerum cognitione, et Linguae Latinae peritia instructus, de quolibet Themate, seu Quaestione, ex tempore, dicere possit.” BUZINKAI 1659a, Lectori benevolo salutem.

⁹⁶ „Tanta est Oratorum prodigalitas, quibus Nuptias exornant hocce seculo, ut in Catalogo redigere fere operosum sit. De quadruplicibus hic agere tantum est animus; nempe de Sponsalitiis, de Nuptialibus et Epithalamicis, deque Munerum Oblatoriis.” BECKHER 1656, 176.

⁹⁷ KNAPE 1993, 283. A hivatkozott hely az *Orator* harmadik, 1616-os herbormi kiadása.

⁹⁸ „Falluntur interim, qui memoriam statuunt quartam Rhetorices partem. Nam longe aliud est praecipere oratori, ut memoriter dicat; aliud tradere praecepta firmandae memoriae. Prius illud Rhetoris est monere. Posterius hoc ad artem pertinet mnémonikon: quae cum memoriam dirigat, ac perficiat, oratori quidem utilissima est [...] Nec propterea improbandum est eorum studium, qui aliqua de hac in Rhetoricis delibant; sed eos falli putamus, qui in quinquepartita sua hujus artis divisione etiam memoriae meminerant, quasi justa ac segrega esset pars hujus facultatis.” VOSSIUS 1630, II. 502. Vö. KNAPE 1993, 283.

⁹⁹ CLARK, Johannes, *Formulae Oratoriae*, 1627. Clark forrása: WILLISIUS, Johannes, *Mnemonica, sive Reminiscendi Ars*, London, 1618; angol változata: *The Art of Memory*, London, 1621.

¹⁰⁰ „Memoria est facultas, integrum Orationis systema comprehendendi.” BUZINKAI 1659a 152.

¹⁰¹ „Opinor [...] neque mihi, ab ullo cordato, institutioni et disciplinae meae commissae: variae advocatae: bonisque Authoribus destitutae Juventutis utilitati consulturo, quod eorum, quid in aliorum Scriptis legi et observavi, nonnulla resecuerim; nonnulla vero breviter complexus fuerim; methodo accuratius donaverim; iisque etiam ex proprio aliquid adjecerim, et tandem in lucem ediderim, vitio verti debet.”

B.) EGYHÁZI RETORIKÁK

α.) ARS ORANDI

1630 és 1700 között két olyan magyar szerkesztésű kézikönyvről tudni, amelyekben megtalálható az imádságok elkészítésének retorikai szempontú, módszeres kifejtése. Medgyesi Pál *Doce nos orare quin et praedicare* című magyar–latin munkájának vonatkozó fejezetei csak magyarul olvashatók; Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis*ának ars orandija latin nyelvű.¹ Mielőtt azonban rátérnénk e művekre, két okból is szükséges a távolabbi előzmények áttekintése: egyrészt a terület hazai ismeretlensége miatt, másrészt azért, mert látnunk kell, hogyan kapcsolódnak a magyar szerzők a több évszázados európai hagyományhoz.

„Medgyesi Pál az imádság retorikájáról és a prédikálás módjáról írt könyvet; az első témakört még sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos kutatás nem tette tárgyává” – írta Tarnai Andor az 1981-ben megjelent kritika-történeti szöveggyűjtemény egyik bevezető fejezetében.² Néhány évvel később látott napvilágot Tarnai monográfiája a középkori Magyarország irodalmi gondolkodásáról, amelyben egy nálunk is ismert ars orandival kapcsolatban ugyancsak a műfaj feldolgozatlanságáról szól: „Guillelmus de Alvernia a szerzője a *Rhetorica divina* c. műnek, amely [...] az imádság retorikájával foglalkozik. A szónoki ars alkalmazásának olyan területe ez, ahol – legjobb tudomásom szerint – az egykor közkézen forgó teoretikus műveket még nem fedezte fel az irodalomtudomány”.³ Érdekes véletlen, hogy éppen az utóbb idézett munkával párhuzamosan készülhetett, és azzal egy időben, 1984-ben jelent meg Eckart Conrad Lutznak a későbbiekben gyakran hivatkozandó könyve. A szerző maga is tisztában van vele, hogy elsőként tekinti át az imádság retorikájának középkori történetét.⁴ Azóta bővül a téma szakirodalma. Barbara H. Jaye egy vékony könyvecske második részében röviden foglalja össze a középkori ars orandi fejlődését.⁵ Jörg Villwock már említett eszmetörténeti fejtegetéseiben az imádság retorikáját is kimerítően taglalja.⁶ A kérdést érintő tanulmányok közül a magyar ars orandi lehetséges közelebbi mintái miatt fontos Cynthia Garrett írása, amelyben a XVII. századi angol imádságelméleteket vizsgálja.⁷ A tájékozódást a források között és a szakirodalomban Heinrich F. Plett bibliográfiája segíti.⁸

Felvetődik a kérdés: mi lehetett az oka, hogy az imádság megszerkesztésének szabályai egészen a legutóbbi időkig elkerülték az irodalomelmélet kutatóinak figyelmét? Az imádság és a prédikáció a szakrális próza két egymáshoz közel eső területének tűnik. Az egyházi beszéd retorikájának történetével külföldön régóta foglalkoznak, talán már a műfaj hazai képviselőinek munkássága sem teljesen ismeretlen. Hogy az ars orandit mostanában kell az irodalomelmélet számára felfedezni, annak magyarázata az imádság és a prédikáció különbségeiben keresendő.

Az ars praedicandi történetében is évszázadoknak kellett eltelni, amíg a profán retorika eszközei és módszerei elfogadottakká váltak. A prédikáció során az egyik ember – az igehirdető – szól a többi emberhez. Igaz ugyan, hogy Istennel kapcsolatos dolgokról beszél, de élhet mindazokkal a lehetőségekkel, amelyek embertársai meggyőzésére alkalmasak – sőt, létrehozhat irodalmi szempontból is igényes szövegeket. Az imádkozó hívő viszont közvetlenül Istenhez fordul. Ez a reláció számos teológiai kérdést vet fel. Mint látni fogjuk, ezek különböző megítélései erősen megkérdőjelezik a retorikai szempontok létjogosultságát. Az imádságszövegek formai, szerkezeti kérdéseit taglaló traktátusok sohasem voltak olyan elterjedtek, mint az ars praedicandik, illetve ars concionandik.

ELSŐ FEJEZET

IMÁDKOZÁS ÉS IMÁDSÁG

Az imádság két fő csoportját az egyéni (személyes, individuális) és a közösségi (gyülekezeti, liturgikus) imádságok alkotják. Mind a teológiai, mind a retorikai vizsgálatok elsősorban az előbbivel foglalkoznak. Ennek megfelelően a továbbiak főként az egyéni imára vonatkoznak.

I. Misztikusok és prófétikusok

A nyelvi megformálás problémáival kapcsolatban rendkívül tanulságos Friedrich Heilernek az imádságról szóló monográfiája, a műfaj alapkérdéseinek sokszor kiadott „klasszikus standardműve”.⁹ A szerző vizsgálódásainak középpontjában a kereszténység áll, de kitér más vallásokra is. Megállapítása szerint a keresztény imádságirodalom formai gazdagsága egyrészt az ó- és újszövetségi vallás személyes voltából ered. A negatív megváltás-vallások

(például a buddhizmus) azt tanítják, hogy az üdvözülés feltétele az érzelmentes lelkiállapot; a kereszténység viszont lehetővé teszi az érzelmek és gondolatok szabad kifejezését. A formai sokféleség másik oka a biblikus kereszténység és a hellenisztikus misztika összefonódása: ennek révén a különböző variációs lehetőségek bő tárháza jött létre.

A keresztény ima gyökerei Mózesig nyúlnak vissza, aki a népe érdekében szólt Jahvéhez. Senki nem állt Jahvéval olyan közvetlen kapcsolatban, mint ő. A személyes értelemben vett bensőségességet Jézus teremtette meg az imádságban. A műfaj történetének kiemelkedő alakjai között a szerző Pál apostoltól a kortárs teológusokig sok nevet említ.¹⁰

A kereszténység történetének két fő eszmei vonulatát Heiler a misztikus és a prófétikus vallásosságban határozza meg. Fejtegetései szerint a misztikus élmény lényege az összes pszichikai történés egységesítése és egyszerűsítése. Ennek alapja a tárgyi világtól való elszigetelődés és az érzelmek felerősítése. Az eksztatikus élményben ledőlnek a korlátok ember és Isten között: az ember felemelkedik Istenhez, feloldódik benne, létrejön a teljes egység. Minden ellentét, minden különbség, minden dualizmus eltűnik a misztikus élményben. Megszűnik a különbség Isten és világ, innenső és túlsó, múlt és jelen, jó és rossz között. A filozófiai monizmus nem egyéb, mint a minden dualisztikus feszültséget és ellentétet nélkülöző eksztatikus élmény következetes metafizikai továbbfejlesztése.

A prófétikus vallásosság alapja viszont az ellentétek antagonizmusa, a drámai feszültség, a dualisztikus erő. Félelem és reménység, szorongás és bizakodás, kételkedés és hit küzd egymással: az erkölcsi érték és az értéktelen ellentéte folyamatosan jelen van a prófétikus tudatban. Ez az erős dualizmus a prófétikus vallás egész gondolatvilágában megmutatkozik. Isten és ember sohasem egyesülhet; a primitív hit él itt tovább az Isten és ember közötti távolságról, etikailag elmélyítve. A bűnös csak teljes alázattal közelíthet a szentséges Istenhez. Anyag és szellem, test és lélek, sokféleség és egység kozmikus kettőssége a misztikában is játszik bizonyos szerepet. A prófétikus vallás azonban a dualizmust egyetemesen, etikailag és személyesen éli meg, mindenféle spekuláció befolyásától mentesen. Isten és a sátán, világosság és sötétség, jó és rossz, élet és halál, menny és pokol – a prófétikus vallás egész gondolatkészlete ezen fogalmak antitetikus szembeállításában nyilatkozik meg.

A misztika és a prófétizmus két olyan véglet, amelyek a vallástörténet során mindig menekültek egymás elől – és mégis mindig összekapcsolódtak.

Szembeáll egymással a személyiség tagadása és elismerése, időtlen és történeti istenélmény, extázis és kinyilatkoztatás, kolostori élet és prófétálás, elvonulás a világ elől és törekvés a világ átalakítására, szemlélődés és evangelizáció. Mindezek a szemléletbeli különbségek az imádságról vallott nézetekben is megmutatkoznak.

A misztikusok imája általában szabad, kötetlen beszéd Istenhez, a szavak megválasztása az adott pillanat műve. Használtak rövid, kötött formulákat („O crux ave spes unica!”, „Jesu, via veritatis!”). Kedvelték azokat a változatlan fordulatokat, amelyeket a szemlélődés során éppúgy, mint a mindennapi életben újra meg újra fel lehetett használni. („Herr Jesu Christe, Sohn Gottes, erbarme dich unser!”) Ezek azonban csak segédeszközök voltak, a tulajdonképpeni misztikus imához való előkészület során alkalmazták őket.

A misztika elzárja az embert a külvilágtól, és a saját belső világa felé fordítja. Megbénítja a testi kifejezőeszközöket, a lélek önmagába mélyed és megőrzi magányosságát, szellemi természetét. A szavak zavarják a belső egységet és nyugalmat, a nyelvi kifejezés kizökkent az alapos elmélyültségből. Ezért a misztikus imádkozó a halkán vagy csak magában elmondott imától a szavak nélküli ima felé tart; az Istenhez szóló beszédétől egy némán szemlélt, kontemplált Isten felé; az érzelmek szóbeli kifejezésétől a hang nélkül végiggondolt, egyenletes, hosszan tartó állapot felé. Plotinosz mondta: „Nekünk Istent nem fennhangon kell szólítanunk, hanem úgy, hogy imádságunkkal lélekben emelkedünk fel hozzá”. Ez a szavak nélküli imádság nem aktus, hanem állapot.

A misztikusok a szavak nélküli imádságot annyira magasra értékelték, hogy szembeállították a szokásos szóbeli vagy külső imádsággal. Szent Ágoston szerint az „oratio spiritualis” a bensőből fakadó imádság (oratio interior, oratio mentalis). Maga a gondolat, hogy az igazi imádkozás, Isten valódi tisztelete a némaság, ősrégi: megtalálható már a késő egyiptomi vallásban is, és a szinkretikus misztikusoknál; az újpithagoreizmusban és az újplatonizmusban normatív jelentőségű volt; ismét megjelenik a keresztény és az iszlám misztikában is.¹¹

A prófétikus vallásosság imádságélménye ugyancsak a spontaneitás és a szabadság, mint a misztikusoknál. Az imádság a szívből előtörő érzelmek áradása, ez a maga alkotó erejével önálló kifejezésformát teremt magának. A spontaneitás, az érzelmek ereje és az imádság áhitata nem feltétlenül zárja

ki az állandó imádságformula alkalmazását. A rövid, erőteljes és szenvedélyes röpmák és fohások sokszor kötött formájúak. Mindazonáltal a prófétikus lelkületre nem ez a jellemző.

Luther szerint minél kevesebb szóból áll az imádság, annál jobb; minél több szóból, annál rosszabb. Röviden kell imádkozni, de gyakran és hatékonyan. A terjengős dikció, a periódusok művészi felépítése és a képgazdagság az imádság irodalmi jellegének biztos szimptomái. Az imádságra ösztökélő indulatoknak az intenzitása olyan erős lehet, hogy az emberi nyelv már nem is elegendő hozzá, hogy a lelki felindulást szavakkal kifejezze. A felfokozott érzelmeket nem lehet értelmes szavakba önteni. Így nem marad más lehetőség, mint az indulatokat magunkba fojtani, és szavak nélkül, szívből fakadóan imádkozni.

A külsődleges hasonlóság ellenére ez a szavak nélküli foháskodás egészen más, mint a misztikusok oratio mentalisa. A misztikus azért hallgat, mert a beszéd zavarja a koncentrációt, az elmélyültséget, a kontemplációt; a próféta pedig azért hallgat, mert felindulása olyan erős, hogy beszédkézsége felmondja a szolgálatot. Ott a hallgatás a belső nyugalomból vagy a legfőbb jó elragadtatott szemléléséből ered, itt a beszédre való képtelenség az érzelmek és az indulatok túltengéséből következik.

A kétféle felfogás hívei más-más normákat szabtak meg. A szavakból álló imádságot az ideális néma foháshoz képest a misztikusok egy szükséges alacsonyabb fokozatnak tartották, ami elvezethet az igazi, szívből fakadó imához. A különböző fokozatok elkülönítése az imádságélmény gondos pszichológiai elemzésén alapult. Gyakran bonyolult pszichotechnikai módszereket alkalmaztak, és ezek révén jött létre a misztikus imádságélmény biztos alapja.

A prófétikusok az eszménykép mércéje alatt álló imádkozási szokásokat hamis, a vallásnak ellentmondó formának tartották. A prófétikus imádságelőírásnak mindig polemikus éle van. Ez, ellentétben a misztikussal, nemcsak az átszellemült lélekre irányul, hanem minden emberre, különbség nélkül. Az imádságideál úgy jelenik meg, mint egy kivételek nélkül érvényes, isteni követelés. A prófétikus szellemek nem az intenzitás és a tisztaság foka alapján ítélik meg az imádságot és az imádságállapotot, mint a misztikusok; az abszolút érvényű vallásos eszme semmiféle fokozatot nem ismer, az egy feltétlen „köteles vagy”, Isten szent akarata.

A prófétikus imádság-útmutatás semmiféle metódussal és analízissel nem szolgál, hanem egyszerűen ebből áll: „Tehát imádkoznotok kell”. Ha a pró-

fétikus személyiségek közelebbi konkrét útmutatást akarnak adni az imádsághoz, akkor az imádságformulában megneveznek minden jótéteményt, amiért az embernek köszönetet kell mondania. Ahogyan a zsidó rabbik, Jézus is utasítást adott a tanítványainak, hogyan imádkozzanak. Noha ez a keresztény liturgia legértékesebb alkotórészévé vált, mégsem pusztán kötött imádságformula, hanem egy tanító célzatú bevezetés a keresztény imádkozásba. Nyilvánvaló volt, hogy több, mint felszólítás az imádkozásra: egyszersmind az imádság paradigmája is. A teológusok számára a *Miatyánk* kérései váltak az ima kritériumává. Az evangéliumok kommentárjaiban az exegeták Tertullianustól napjainkig foglalkoznak azzal az imádsággal, amelyet Krisztus maga tanított. A *Miatyánk*ot sokféleképpen magyarázták; hat vagy hét kérésre osztották fel, azokat különféleképpen csoportosították.

Az imádkozásra való prófétikus útmutatás harc az imádságideál megvalósításáért. Ez a harc elsősorban a valláson kívüli motívumokból eredő imádság ellen irányul. A nyilvános imádkozás, „a látszat kedvéért való imádkozás”, ahogy Luther nevezte, csak az emberek elismerésére számít, azt Jézus is elítélte, mint orcátlan képmutatást. Az igazán jámbor ember nem nyilvánosan, hanem csendes szobájába húzódva imádkozik.

A prófétikusok minden erejükkel tiltakoztak a lélektelen, belső indíttatás nélküli imádságok ellen, a hosszú imádságformulák mechanikus, üres felmondása ellen. Zwingli szerint az újra meg újra eldarált szavakkal az áhítat nem tart sokáig. Az imádság spontaneitásának és szabadságának elsőbbségét a protestáns kegyességi gyakorlatban George Fox szélsőséges radikalizmussal odáig vitte, hogy az összes kötött szöveget, az összes előre megfogalmazott imádságot elvetette, mint az apostoli normák megcsúfolását.¹²

Érdemes vázlatosan áttekinteni a csoportos imádkozással kapcsolatos követelmények alakulását is. Az ősegyházban nem voltak kötött imádságformulák. A szigorúbb egyházi rendtartás kialakulásával párhuzamosan, a III. század második felében kezdődött meg az imádságformulák fokozatos stabilizálódása. Ezek használatát még nem írták elő kötelező érvénnyel. A IV. században vezettek be átfogó liturgikus reformot. Az eredetileg hosszú imádság-szövegeket lerövidítették, hogy a mise rövidebb legyen. A liturgikus imádságformulákat dogmatikus szempontból átdolgozták. A IV. századtól még minden nagyobb közösségnek megvolt a maga saját liturgiája. Egyre jobban terjedt a nagyobb egyházi központok gyakorlata, leginkább Róma befolyása erősödött. VII. Gergely tette kötelezővé a római liturgiát a nyugati kereszténység számára. A katolikus és az orthodox egyházak sok miseimája a VI.

századra vagy még régebbre megy vissza. A VII. században mentek végbe nagy változások. A keleti és a nyugati egyház liturgiája közelített egymáshoz. A miserend és az imádságformula már szent és sérthetetlen. A mise nyelvén mindenütt a latin vált.

A reformáció nagy fordulatot hozott a miseimádságokban. Már a reformáció előtt is – például a husziták – (legalábbis részlegesen) a misét a nép nyelvén tartották. Minden országban, ahol a reformáció megjelent, az istentiszteleteken az élő népnyelv lépett a holt latin egyházi nyelv helyébe. Németországban Münzer Tamás tartotta az első német misét Altstedtben. Az istentiszteletet megújítása nem merült ki a nemzeti nyelv bevezetésében. A katolikus miseliturgia helyébe az istentisztelet új formája lépett, ez az eucharisztikus áldozatra helyezte a hangsúlyt. A katolikus áldozatidea elvetésével háttérbe szorult az áldozás is, mint titokzatos asztalközösség a fenséges Úrral. A reformátorok felújították az áldozat nélküli, valóban szellemi-erkölcsi, a szavakból álló istentiszteletet, amit már a zsinagógai zsidóság is művelt. A katolikus mise imádságszövegeinek egy részét tiszteletben tartották, más részét azonban következetesen átalakították.

A legradikálisabbak a svájci reformátorok voltak, akik a Bibliát tartották az istentisztelet kizárólagos formai és tartalmi mintájának, és mindent, ami a római liturgiára emlékeztetett, eltöröltek. Az evangélikus közösségekben és a szabadegyházakban túlsúlyba került a szabad imádság. Nem tűrték, hogy a közös imádságot bármiféle szigorú szabályok és előírások kössék. A svájci reformátorok ugyan bevezettek egy szigorú istentiszteleti rendet, de ezt teljesen önállóan, a katolikus liturgiától függetlenül alakították ki.

Zwingli miserendje meglehetősen egyszerű; az istentisztelet középpontjában az igehirdetés áll, közös imádság csak a prédikáció előtt és után van. Gazdagabb Kálvin liturgikus formulája, ami a strassburgi reformátor, Martin Butzer istentiszteleti rendjét követi. Jóval konzervatívabb Luther miserendje (1526). Sok imádságot átvesz a *Missale Romanumból*; kihagy viszont minden olyan szöveget, amelyben az áldozat gondolata jut kifejeződésre. A XVI. századi német egyházak különböző agendái az istentisztelet lutheri reformjának szellemét mutatják. A római misekönyv sok imádsága (pl. *Kyrie*, *Gloria*, *Sanctus*) változatlanul vagy csekély változtatással került át az evangélikus agendákba.

Az anglikán egyház istentiszteleti rendje a különböző kálvini hatások ellenére szoros rokonságot mutat a katolikus liturgiával. A miserendet rögzítő *The Book of Common Prayer*ről (London, 1559) a magyar puritánusok angol mintáival kapcsolatban még lesz szó. Az angol independensek a szorosan

szabályozott imádságot, a kötelező érvényű liturgiát úgy tekintették, mint a Szentlélek megtagadását, mint istenkáromlást. Minden szigorúan megformált imádságot elvetettek, ez alól még a *Miatyánk* sem volt kivétel. A spontán közös imádkozás legradikálisabb formája a quakereknél alakult ki. Gyülekezükben mindenféle formai kötöttségtől mentes imádkozást követeltek, amelynek egyetlen forrása az inspiráltság állapota.¹³

II. Az imádság retorikája

A fenti vázlatos áttekintésből kitűnik, hogy a különféle vallási irányzatok kiemelkedő képviselői nem fordítottak különösebb gondot az imádság megfogalmazásának módjára, sőt, sokszor még a szavakat is feleslegesnek tartották. Ennek ellenére már a kereszténység legkorábbi évszázadaiból változatos, sokszor irodalmi értékű imádságok maradtak fenn. Akadtak, akik érdeklődni kezdtek a szövegek formai kérdései iránt. Ezek a szempontok csak fokozatosan kerülhettek előtérbe. Könnyen az „inventor” színében tűnhetett fel, aki az imádság régen kialakult formáit nem ismerte el, vagy az ősi megoldásokat retorikus összefüggésekkel próbálta leírni. Az ars orandi fejlődése szinte párhuzamos a prédikációelméletével: a retorikus törekvések „a tudományos ars praedicandi” vagy a „homiletikai forradalom” megjelenésével egy időben, a XIII. század elején vezettek minőségi változáshoz. Nem haszon nélkül való a folyamatot legalább főbb állomásai alapján nyomon követni; hiszen ezáltal válik láthatóvá, hogy a magyar – jelen esetben a XVII. századi magyar – ars orandi előzményei honnan erednek.

A *Miatyánk*-értelmezésekről már szóltam. A másik sokat magyarázott bibliai hely Szent Pálnak Timoteushoz írott első levelében van: „Obscuro igitur primum omnium fieri obsecrationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones pro omnibus hominibus”. (I. Tim. 2. 1.) Aquinói Tamás a *Summa Theologiae*-ban majd kifejti, hogy ezt a négy fogalmat úgy kell érteni, mint az imádság négy részét; más sorrendbe állítja és kiegészíti őket.¹⁴ Szent Pál szavai a későbbiekben inkább az imádságok fajtáinak elkülönítéséhez szolgáltak alapul. Szokás volt ez a XVII. században is. 1707-ben jelent meg Zsolnán Daniel Krmann evangélikus püspök latin fordításában Caspar Neumann 1685-ben kiadott német formulagyűjteménye. A Pál-idézet előrebocsátása után az abból adódó négy csoportban közli a formulákat a könyvecske.¹⁵

Órigenész két művében is szól az imádságról. Míg a *De principiis* a téma általánosabb kérdéseit érinti, platonikus-misztikus alapállásból tárgyalva azokat, a III. század harmincas éveinek közepén keletkezett *De oratione* praktikus tanácsokkal szolgál. Szó esik benne az imádság felépítéséről. Órigenész öt fő részt különböztet meg, amelyeket összefüggésbe lehet hozni a klasszikus retorikai felosztással:

1. Doxologia – bevezetés: Isten dicsőítése.
 2. Eucharistia – hálaadás
 - a sok jóért, amit Isten általában az emberekért tett
 - amit az ember személyesen kapott Istentől
 3. Exomologesis –bűnbánat
 - könyörgés
 - a gyógyulásért és a megszabadulásért attól az állapottól, amit a bűnök idéztek elő
 - a bűnök bocsánatáért
 4. Aitesis – könyörgés a hatalmas és magasságos Istenhez, részben egyénileg, részben közösen
 - önmagunkért
 - a hozzátartozókért és a barátokért
- (5.) Doxologia – befejezés: Isten dicsőítése.

Lutz utal rá, hogy már a korábbi Órigenész-kutatás is észrevette: a korai keresztény imák főbb részei megtalálhatók ebben a felosztásban, sőt, a legrégebbi zsidó imáknak is hasonló a felépítése. Ezek az imádság lehetséges alkotórészei; nem biztos, hogy mindig mindegyik megvolt, s a sorrendjük is különbözhetett.

Órigenész munkájának legfőbb jelentősége abban áll, hogy a már régóta meglévő alkotóelemeket először rendezte kötelező struktúrába. Kétszer is hangsúlyozza, hogy ez a kötelező szerkezet. Nem követett egyetlen meghatározott előképet sem. A példái az egyes részekhez a Szentírás egészen különböző imáiból származnak. Arról is lemondott, hogy imádságmodelljét a régi zsidó vagy a korai keresztény hagyományokhoz igazítsa.

Valószínű, hogy Órigenész mintája a retorikai dispositio volt. Bizonyos, hogy nem szigorúan Cicero tanítása nyomán fejlesztette ki vázlatát, a részek nem feleltethetők meg pontosan egymásnak. Viszont – és ez a döntő – a gondolatmenet azonos. A szónoki beszéd és az imádság a lényeges pontokon megegyezik.¹⁶

Úgy tűnik, mintha ez a szigorú szerkezeti váz sokáig feledésbe merült volna. Másfél évszázaddal Órigenész után az egyházatyák (Szent Jeromos, Szent Ágoston, Hrabanus Maurus) kimutatták, hogy az Ó- és Újszövetségben megfigyelhető a dialektika és a retorika hatása. A retorikai szabályokat a Bibliához kötötték, alkalmazásukat a prédikátoroknak ajánlották. Az imádsággal kapcsolatban azonban óvatosabbak voltak: retorikájára semmiféle világos utalást nem tettek. Szent Ágoston szerint többet kell bízni magára az imádságra, mint az imát elmondó beszédművészetére.¹⁷

Ambrosius arról ír, hogy az imádságot Isten dicséretével kell kezdeni. Párhuzamot von a világi orációval, mégpedig a törvényszéki beszéddel. Évszázadokon keresztül ismételtették érvelését: ha még a világi bírónak is meg akarjuk nyerni a jóindulatát, még inkább helyénvaló ez, ha Istenhez könyörögünk.¹⁸

Egy pseudo-ambrosiánus traktátus az V. vagy VI. századból részletesebben tárgyalja az imádság formáit. A Timoteus-levél nyomán különbözteti meg az imádság részeit, de oratio helyett lausról, obsecratio helyett supplicatióról beszél. A párhuzam a törvényszéki szónokkal részletesebb, mint Ambrosiusnál.¹⁹

Mindkét utóbbi szövegben magától értetődő az összefüggés a világi és az egyházi oratio között. Ez több, mint egyszerűen a beszéd és az imádság összehasonlítása. Az imádság retorikai struktúrája feltételezi a retorikai gondolkodás jelenlétét. Rendkívül jelentős az a felismerés, hogy a retorikus forma nagyon is jól összefér azokkal a követelményekkel, amelyeket az imádság tartalma és az imádkozó lelkiállapota szab meg.²⁰

Újabb néhány száz évvel később (1205 körül) Guntherus Cisterciensis a beszéd fajtáit a következőképpen csoportosítja: oratio grammatica, dialectica, rhetorica, catholica. Az imádság az utóbbi csoportba tartozik. Hangsúlyozza a törvényszéki beszéd és az imádság hasonlóságát, de nem szerkezeti, hanem funkcionális szempontból. Az oratio rhetorica részeit Cicero nyomán sorolja fel (exordium, narratio, partitio, confirmatio, confutatio, conclusio); az imádságnak viszont annyi része van, ahány kérdésből áll.²¹

Az eddig említetteket – még több más munkával egyetemben – Lutz előzménynek tekinti. Az első tulajdonképpeni ars orandinak Guilielmus Alvernus (1220-tól Párizs püspöke) 1240 körül keletkezett művét tartja (*Rhetorica divina sive ars oratoria eloquentiae divinae*). Ezzel kapcsolatban idéztem a bevezetőben Tarnai Andor megállapítását; ez a traktátus volt meg a XV. szá-

zadban Magyarországon a karthauziaknál. Lutz minősítése pontosan megfelel Tarnai meglátásának: „Nem lehetetlen, hogy a történetet [az ars orandi történetét] egyszer a párizsi püspök könyvével kell kezdeni, aki csodálkozik, hogy előtte senki nem foglalkozott még a témával”.²² A munkát egyébként a XV. században franciára, a XVI. század végén németre is lefordították.²³ A modern kutatás számon tartja, hogy az ars orandi történetének feldolgozása egy Alvernusról szóló munkával kezdődött.²⁴

Guilielmus Alvernus mintaképe a világi retorika, különösen a törvényszéki beszéd, a cicerói szónoklattan. Elsőként alkalmazza a partes orationis rhetoricæ-t az imádságra. Az antik retorikához képest megváltoztat néhány fogalmat. Azt akarta, hogy ezeket a világi beszédekre is lehessen alkalmazni. Nem lehet tudni, hogy a változtatásokat ő maga találta ki, vagy átvette valahonnan. Az imádság következő részeit különbözteti meg:

Exordium
Narratio
Petitio
Confirmatio
[Infirmatio]
Conclusio

Kérdéses marad, hogy vajon Guilielmus hat részből indult ki, vagy pedig a confirmatiót és az infirmatiót egynek értve ötöt képzelt el. A kettőt ugyanis csak egy „et”-tel kapcsolja össze, és csak a confirmatiót tárgyalja.

Az exordium az invocatio és a captatio benevolentiae szerepét tölti be. Az invocatio több, mint egyszerű kapcsolatfelvétel: tulajdonképpen hitvallás. Mindenképpen szükséges Istenhez fordulni, hiszen csak az tud őszintén kérni, aki Istent szívébe fogadta. Miként elődei, Guilielmus is párhuzamot von a törvényszéki beszéddel. Ott az exordium célja: felkelteni a bíró jóindulatát. Az imádkozó is ezt teszi, amikor a saját méltatlanságát hangsúlyozza. Az imádságot kezdő exordiumban van a hálaadásnak és a dicséretnek is.

A narratióban az imádkozó megvallja bűneit. Ide tartozik Isten korábbi jó-téteményeinek felsorolása (anamnesis), amelyeket úgy kell érteni, mint a kegyelem jeleit. Itt kell megemlíteni Isten nagylelkűségét és irgalmasságát, amely lehetőséget biztosít a bűnösöknek a bűnbánathoz. A bűnök bevallása és a megbocsátás kérése már Órigenész imádságmintájában is a dicséret és a hálaadás között foglal helyet, és ezáltal egy elmondandó részt alkot.

Ami Órigenésznél a negyedik rész volt (a hatalmas és magasságos Istenhez szóló kérés részben egyénileg, részben közösen), az Guilielmusnál a petitio. Az ezzel foglalkozó fejezetben példákat olvashatunk arra, hogy mi mindent lehet kérni.

Keveset lehet megtudni a két következő részről. A confirmatio az imádkozó kéréseinek megerősítése, az infirmatio az ellenfél nézeteinek cáfolása. Az infirmationak nincs helye az imádságban, hiszen ott nincs ellenfél. Guilielmus nem is tárgyalja tovább. Alighanem csak azért említi meg, mert az oratio rhetoricával való párhuzam ezt megkívánja. A confirmatio petitio-nis viszont önálló fejezet. Guilielmus szól róla, hogy Isten maga tanította az embert, hogy kérje a bűnök megbocsátását. Isten több örömet lel az ember megváltásában, mint teremtésében. Van még egy reménység: lehet számítani a mennyország minden lakójának közbenjárására. Jellemző a virágzó Mária-kultusra, hogy Guilielmus külön fejezetet szentel arra, hogyan kell Szűz Mária közbenjárását kérni.

A conclusióban az imádkozó Isten elé terjeszti: döntsön, hogy segít-e neki vagy nem. Guilielmus mérlegeli mindkét lehetőséget, és arra a következtetésre jut, hogy Isten könyörülni akar a bűnösökön, akik irgalmasságáért esedeztek. Végül egy egyszerű Amen erősíti meg és foglalja össze az imádságot.

Guilielmusnak az antik retorika felé orientálódó imádságmodellje egészen a doxologikus lezárásig tartalmazza Órigenész imádságsémájának minden részét. Az exordium Guilielmusnál hálaadásból és dicséretből áll; ez Órigenésznél az első két rész. Az invokációt a szerzők nem külön részként javasolják, hanem mindketten csak példákat hoznak rá. A bűnök bevallása, ami Órigenésznél a harmadik rész, Guilielmusnál a narratio; ez nála is összekapcsolódik a bűnök megbocsátásának a kérésével. Az órigenészi séma negyedik részének a kérései a *Rhetorica divina* petitiojaként jelennek meg. Guilielmus confirmatioja mint önálló szerkezeti egység alighanem a retorikai felosztás kedvéért tett engedmény. Csak a conclusio tekintetében tér el egymástól a két minta. Órigenész visszanyúl a dicsőítő kezdethez, Guilielmus viszont – jó retorikai érzékkel – olyan sajátos lezárást alkalmaz, amelyben pregnáns formában megismétli az imádság fő problematikáját, a hit, a bűnök bevallása és a megbocsátás összefüggését.

A két modellnek a rokonsága folytán Lutz teljes bizonyossággal megállapítja, hogy mindkettőnek a szerzője ugyanabban a helyzetben ugyanazt a célt tűzte maga elé, és eközben képesek voltak saját tapasztalataikat a retorikai elmélettel és gyakorlattal összhangba hozni. Órigenész nem hangsúlyozta a

retorikai alapokat, azok szinte észrevétlenül fejtették ki a hatásukat; Guilielmus viszont különös gonddal figyelmeztet a retorikával való összefüggésekre. Ez a különbség azonban nem lényeges.

Fontosabb a két imádságmintának a rokonsága a középkori ars dictandival, a levélírás művészetével. A levél keletkezésének feltételei nagyon hasonlítanak az imádsáéhoz. Ez szemlélteti, milyen szerepet játszanak az emberi beszéd helyzettől függő „natúrformái” a retorikai szabályok kialakításában. Lutz számára az is nyilvánvaló, hogy ennek az analógiának az okai a középkori felfogás szerint csak egy általánosan kötelező „isteni retorikában” kereshetők.²⁵

Lutz áttekintése a középkorral lezárul. Bár nem kapcsolódik szorosan a retorikai problémákhoz, a tágabb összefüggések iránt érdeklődő olvasó kedvéért utalok egy-egy tételre az újabb szakirodalomból, amelyek a XVI. század két kiemelkedő személyiségének, Melanchthonnak és Soariusnak az imádsághoz kapcsolódó munkásságával foglalkoznak.²⁶

Közeledve térben és időben a magyar puritánus szerzők forrásaihoz, a XVII. századi angol viszonyokra kell vetnünk egy pillantást. Említett tanulmányában Cynthia Garrett hangsúlyozza, hogy a protestantizmus eszmerendszerével összhangban a század elején mind az anglikánok, mind a puritánusok köreiből egyre inkább előtérbe került az egyéni imádság problémája. Ha ugyanis nincs szükség közvetítőre ember és Isten között, kinek-kinek magának kell meghitt, személyes kapcsolatba lépnie Istennel. Ennek a módjával tehát mindenkinek tisztában kell lennie; ennek elősegítésére szaporodtak el az imádkozás és az imádság tudnivalóit tárgyaló kézikönyvek.²⁷

Ezek jellemzése során Garrett elsősorban a felvetődő teológiai problémákat emeli ki. A retorikai szempont indokoltságához kapcsolódik a néma és a szavakba öntött imádság kérdése. A szerző John Preston meghatározását idézi: az imádság Isten iránti érzelmeink, gondolataink kifejezése, hol szavakkal, hol szavak nélkül, de valahogy mégis ki kell fejeznünk őket, ha fel akarjuk tártani szándékainkat. Egyedül Krisztus kereszttáldozatának köszönhetjük, hogy Isten meghallgatja imádságainkat; mindazonáltal szükség van a megfelelő módra (right method), amelynek ismeretében a hívők bizonyíthatják odaadásukat. Isten, mint a legfőbb bíró, az imádkozót és az imádságot is megítéli. A kézikönyvek szerzői úgy mutatják be Istent, mint aki megköveteli, hogy a hálaadás és a könyörgés kinyilvánítása neki tetsző módon történjék.²⁸

III. Az imádság elméleti kérdései a magyar irodalomban

A XVII. századi magyar imádságelméletek közvetlen mintáit keresve kevés alkalom nyílik szövegek összehasonlítására. Medgyesi Pál is, Szilágyi Tönkö Márton is a leggyakrabban és a legnagyobb tisztelettel Amesiuszt emlegeti. A hivatkozott vagy feltételezhető egyéb források esetében a szerzőket lehet azonosítani, de az imádkozással foglalkozó műveikhez nem könnyű hozzájutni. Medgyesi előszavában az ars orandi forrásai között egy konkrétumot említ: „A’melly pedig ABBA ATYA név alatt vagyon, jobb részént Elnathan Parré”.²⁹

Szilágyi a *Biga pastoralis*ban a „Theologus noster”, azaz Amesius művein kívül több helyen említ angol és holland szerzőket, gyakran műveik nélkül; sok esetben azt sem lehet tudni, hogy könyve melyik részéhez használta őket. A jegyzetben felsorolom azokat a munkákat, amelyeknek a címléírása alapján gyanítható, hogy az imádság elméletéhez is lehetett meríteni belőlük.³⁰

Koltay Klára jóvoltából az újabb magyar szakirodalomban is olvashatunk a puritanizmusról. Perkins teológiáját összefoglalva írja: „A puritánok Istene a Kálvinéhoz hasonlóan nem avatkozik bele közvetlenül a világ dolgaiba [...] ez a felismerés [...] ember és Isten viszonyát is racionális alapokra helyezi felváltva a középkori, erősen mágikus vallásosságot. A teremtményei sorsát eleve elrendelő Isten emberi tettekkel nem befolyásolható. A hívők vallási cselekményei – a szentségekben való részvételük, imáik, önvizsgálatuk, bűnbánatuk – önmaguk felé irányulnak, saját hitüket hivatottak kifejezni és ezáltal újra és újra megerősíteni”. A továbbiakban érdekes adalékkal szolgál Amesiusról: „nagybátyja, a puritán érzelmű posztókereskedő házában nevelkedett Boxfordban, a norfolki puritánusok egyik központjában. A városka prédikátora, Henry Sandes [...] 1583 után egy ideig papi hivatásával is kénytelen volt felhagyni, mert visszautasította Whitgift érsek hírhedt pontjainak (Three articles) aláírását, melyek [...] a papi hivatás gyakorlását [...] a Book of Common Prayer [...] aláírással hitelesített elismeréséhez kötötték”.³¹

Amesius mindkét fontos teológiai összefoglalójában, a *Medulla Theologica*ban és a *De Conscientiá*ban is foglalkozik összefüggően is az imádkozással.³² Ezeken a helyeken kívül máshol is előkerülnek olyan kérdések, amelyek kapcsolódnak a témához. Jóllehet többször felbukkan az imádságok különféle szempontú csoportosítása, sőt szerkezeti egységekről is esik szó, Amesius egyik helye sem tekinthető retorikának. A szerző mindenütt az imádság általános tudnivalóit fejtegeti, teológiai összefüggésekben. Med-

gyesi és Szilágyi hivatkozásain, átvételein kívül az imádkozásra és az imádságra vonatkozó amesiusi gondolatok a század magyar irodalmában legkövetlenebbül Martonfalvi Tóth György munkáiban jelennek meg.

A *Medulla* latin nyelvű kommentárja már 1660-ban készen volt; az imádkozásról szóló önálló fejezetet tartalmazó második könyv magyarázata tizenöt évvel később jelent meg.³³ Martonfalvi igen alaposan elemzi Amesiusnak mind a 97 pontját. Rengeteg szentírási helyet sorol fel, amelyek több oldalról is alátámasztják a nagy teológus megállapításait. Latinul olvasható az Amesius által említett szerkezeti egységek elnevezése (confessio, promissio, petitio, grariarum actio) és precíz magyarázata.³⁴ Martonfalvi magyarázatait Szilágyi is nagy becsben tartotta: van olyan kérdés, amelynek részletesebb megismerése végett egykori tanárához utalja az olvasót.³⁵ Martonfalvi *Tanétó teológiája* némi jóakarattal a *Medulla* fordításának tekinthető.

Úgy tűnik, mintha a szakirodalom elfeledkezett volna róla, pontosan mi is valójában ez a munka. A címben szereplő „Amesius szerint” kifejezés átvétele mai nyelvhasználatunkban nem egzakt meghatározás. Az sem helytálló minősítés, hogy a munka a *Medulla* két könyvéhez írott kommentárok rövidített magyar változata.³⁶ Egy század eleji tanulmányban olvasható az, amiről a *Medulla* és a szóbanforgó mű összehasonlítása bárkit meggyőzhet: „[Martonfalvi] *Tanétó és Czáfólo Theológiájában* magyarul is megszólaltatja a mestert” – azaz lefordítja.³⁷ Martonfalvi „A’ Kegyes Olvasónak” szóló előszavában félreérthetetlenül megmondja: „Nevezem e’ munkát [...] Amesius és Vendelinus szerént való Theológiának, mert amabban [a tanító teológiában] az Amesius Medulláját foglaltam-bé, (csak némelly consectoriomokat hagyván-ki, mellyeket a’ Czáfólo Theológiára kellett vinnem)”. A munka a különbségekkel együtt is belefér a fordítás kategóriájába, ha azt nagyon tágan értelmezzük – márpedig ezt a korabeli szokások figyelembevételével megtehetjük. Az eredetivel ellentétben szerzőnk kérdés–felelet formában fogalmaz. Ennyiben hasonlít a mű a *Medulla* latin magyarázatához, de ugyanezt az eljárást alkalmazza Martonfalvi Ramus-kommentárjában is. Ez a módszer a könnyebb eligazodást szolgálja, a dolog tartalmát nem érinti. A lényeg megértéséhez nem feltétlenül szükséges körülírások, magyarázatok, mellékes körülmények elmaradnak, így Martonfalvi Amesiusnál tömörebben adja vissza a mondanivalót. E megoldás némi jóakarattal minősíthető fordítástechnikai kérdésnek. A munkához írt üdvözlő versében Szilágyi Márton is azt dicséri, hogy kollégája mintaképük tanításait „öltözteté szép magyar köntösben”. A fordításban azt kell méltányolnunk, hogy Martonfalvi Amesius *Medulláját*

ebben az esetben tiszteletben tartotta, tanításainak lényegét könnyen áttekinthető módon, a lényegét illetően mégis pontosan tolmácsolta.

Az imádság legfontosabb részeit Amesius nyomán Martonfalvi magyarul is szabatosan meghatározza: „Mi a’ vallás tétel? A’ bűnnek, a’ büntetésre való köteleességnek, és a’ mi veszett állapotunknak alázatos és bánatos megismérése. [...] Mi az ígért tétel? Az Istentől kért dolgoknak elkövetésére való igaz szándékozásunknak ki-jelentése. [...] Mi a’ kérés? A’ mi nincsen, annak meg nyeréséért való könyörgés. [...] Mi a hála-adás? Azokról való könyörgés, mellyeket már el-vöttünk, hogy a’ dicsőség Istennek tulajdonítás-sék”.³⁸ A *Cáfoló teológiában* Martonfalvi „a’ Vendelinus Theológiájában lévő minden controversiákat” tolmácsolja. Itt is szól egy fejezet az imádságról, de mivel „a Pápisták ellenvetései” az imádság formai kérdéseit nem érintik, ezeknek a részeknek csak teológiai vonatkozásai vannak.³⁹

A XVII. századi magyarországi imádkozáselmélettel kapcsolatban szólni kell Ecsedi Báthory Istvánról, ugyanis egy kéziratos művét a század első éveiből „ars orandi” cím alatt adták ki.⁴⁰ Öröndetes, hogy a kötetben többször is „latin ars orandiként” hivatkozott művecske szövege jelentős részben magyar; annál sajnálatosabb, hogy mivel az imádkozás általános problémáit tárgyalja, retorikai szempontból nem tekinthető ars orandinak.

A század közepe felé haladva említést érdemel Debreceni Péter Kegel-fordítása. Előszavában a fordító hangsúlyozza az imádság retorikai szabályainak fontosságát: ismerni kell a könyörgésnek „módját és formáját”, mert enélkül elkerülhetetlen a gondolatok „idestova szélesztése, futtatása” – ez pedig nem méltó Isten tiszteletéhez.⁴¹ Később Medgyesi ugyanezeket a gondolatokat fogalmazza meg ars orandiájában. Debreceni Péter az elmondottaknak megfelelően a szövegben külön címmel jelzi az imádság főbb részeit, a könyörgést, a vallástételt és a hálaadást.

Az imádkozással kapcsolatos tudnivalók rendszerezését illetően fontos Komáromi István *Miatyánk*-magyarázatának néhány lapja. A könyv kilenc prédikációjában magyarázott „Elő-vött ige: Luc. 11. v. 1. 2. 3. 4.” Ebben szerepel a nevezetes rész: „monda néki egy a’ maga tanítványai közzül: Uram tanits-meg minket imádkozni, miképpem a’ János-is tanította a’ maga tanítványit”. Komáromi, mielőtt rátérne a *Miatyánk*ot alkotó kérések magyarázatára, az evangéliumi szakaszból két fő gondolatcsoportot bont ki, azoknak egy-egy prédikációt szentelve. Érdemes vázlatosan áttekinteni az elsőnek a felépítését, annak érzékeltetésére, hogy az imádkozás általános tudnivalói hogyan illeszkednek be az ars concionandi felsőfokú ismeretéről tanúskodó prédikációba.

Az *exordiumban* arról szól a szerző, hogy milyen sokan próbálták már az Úr imádságát a hívek hasznára fordítani. A *divisio* (Részek): „Ez elő-vött igéknek pedig *két részei vadnak: Az első részben vagyon a’ könyörgésnek közönséges, ki-terjedő, és meg-határozatlan igékkel való emlegetése. A’ másodikban vagyon, saját, és meg-határozott igékkel az Uri Imádságnak ki-fejezése. [...]* Ez második résznek igéinek nyomozásokat alább, a’ magok helyére halasztván: az első részt-is kellete kívül nem vizsgálván, a’ mi ebben kiváltképpen való, tudni-illik a’ könyörgésnek közönséges igékkel való emlegetése, abból az Urnak lölke által *ilyen tanuságunk lészen [...]* A’ könyörgésnek gyakorlása, a Szenteknek fő és kivált-képpen való tisztek között nem utolso, és a’ melyre szorgalmatos gondviseléseknek kell lenni”. A *tanulság megerősítésére* Komáromi nem kevesebb, mint hét *okot* sorol fel. Ezek után következnek a tanulság *hasznai*, melyek közül az első az *igazgatás*: „Itt immár a’ mi lelkünknek könyörgésbéli bölcseségének nevelésére imez egy néhány kérdésekre kell lépnünk” – és pontokba szedve felsorolja az imádkozás legfőbb általános tudnivalóit:

- „1. Mitsoda a’ könyörgés.
2. Hányféle a’ könyörgés.
3. Mitsoda ennek fő szerző oka.
4. Mitsoda indito oka.
5. Mitsoda vege.
6. Mitsoda teszi a’ könyörgést kedvessé.
7. A’ könyörgő embernek elmelkedésének melyly figyelmesnek kell lenni.
8. Mitsoda helyben kellessék könyörögni.
9. Mi idő tájban.
10. A’ testnek minemü maga viselésével.”

Az egyes kérdések kifejtése után jön a következő haszon, az *intés*: „Ezek után immár a’ mi könyörgésünknek módgyára igazgato tudományok után serkennyen-föl a mi lelkünk, a’ mi nagy tisztünknek hűségesen való gyakorlására”, majd a *vigasztalás*: „Akik pedig az ő tisztekben hiven és szorgalmatosan forgodnak, vagyon magokat mivel vigasztalniok”.⁴²

Imádkozáshoz és imádsághoz kapcsolódó kérdéseket is érint Szathmári Baka Péternek Samuel Maresius (Samuel des Marëts, 1599–1673) groningeni professzorral folytatott latin nyelvű vitája.⁴³ Itt említhető Váczi András és Tolnai Dali János *Miatyánk*-vitája is.⁴⁴ A magyar retorikai gondolkodás fejlődéséhez egyik vita sem tekinthető közvetlen forrásnak.

Az imádságra vonatkozó megjegyzéseket a XVI–XVII. század magyar irodalmából hosszasan lehetne szaporítani. Századunk harmincas éveiben

napvilágot látott egy-egy könyv a református, illetve a katolikus imádságirodalomról. Incze Gábor egy fejezetben áttekinti „a XVI. és a XVII. század magyarnyelvű evang. keresztyén theol. irodalmának megállapításait az imádságról”, idézi is a vonatkozó részleteket.⁴⁵ Már az első tételben, Dévai Bíró Mátyás katekizmusában (Krakkó, 1538) szerepel két szerkezeti egység megnevezése: „Az Imádságnac auag’ kérésnek ket resze vag’on, könörgés auag’ segítségül hiuás, es hála adás”.⁴⁶ A szerző Vázsonyi Márton Francke-fordításáig (Halle, 1711) 27 munkát vesz sorra, a témához kapcsolódó „megállapításokat” keresve. A főbb részek megnevezése többször előfordul, de az idézettnél differenciáltabb retorikai fejtegetés nemigen akad. Az egyetlen kivétel éppen Medgyesi. Incze Gábor közli a *Doce nos orare* későbbiekben ismertető I. táblájának igen leegyszerűsített vázlatát. Hangot ad csodálkozásának, de a szokatlan jelenséget mentetgetni is próbálja: „A kegyes lelkű, nagy imádkozó Medgyesinek, a szabad imádkozás mesterének tollából különösképen hat a kicirkalmazott, részek egyensúlyára és geometrikus elrendezésére sokat adó váz, melyet azonban a dolog természete, az, hogy tanító célzattal készült, magyaráz meg”.⁴⁷ Az imádságoskönyvek ismertetése során eljut a *Praxis pietatis*ig, amelyben az elmélkedések, meditációk mellett 53 imádság is van. A Szentírás-beli konkordanciákkal megerősített imádságok mintha nem nyernék el a szerző tetszését: „Az elmélkedések sokkal színesebbek, megkapóbbak, mint a felette hosszúra nyúló imádságok, melyekben alig van sor, vagy mondat, mely ne támaszkodna bibliai idézetre és ne volna mindjárt fel is tüntetve az idézett bibliai hely mellette”.⁴⁸

Incze Gábor a megjegyzések forrásai után kutatva Heltai Gáspártól (*Vigasztaló könyvetske*, Kolozsvár, 1553) Pápai Páriz Ferencig (*Pax crucis*, Kolozsvár, 1710) tekinti át a tulajdonképpeni imádságoskönyveket; az utóbbi éppen a 48. munka. Gajtkó István „rövid könyvészete” a XVII. századi katolikus gyűjteményekről 47 tételből áll. Szerepel benne több olyan mű is, ami más egyebek között tartalmaz imádságokat; viszont az ismétlődő kiadásokat nem veszi figyelembe.⁴⁹ Ezek a számok is mutatják, hogy anyag bőven van, lenne hol keresni, ha akár további elszórt megjegyzéseket akarnék idézni, akár az elmélet és a gyakorlat összefüggéseit próbálnám vizsgálni. Ehelyett azonban inkább a retorikai értelemben is ars orandinak nevezhető két elméleti munkával foglalkozom részletesebben.

MÁSODIK FEJEZET A MAGYAR ARS ORANDI

I. Medgyesi Pál: *Doce nos orare*

Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című munkájának a prédikációval foglalkozó része (*Doce praedicare*) előtt két fejezet szól az imádságról (A *Függelék* 9. táblázata az imádsággal foglalkozó fejezetek vázlata.). Az első a *Doce nos orare, avagy Imádkozásra vagy Könyörgésre valo Mesterséges táblák*; a második az *Abba Atya avagy rendes Könyörgésnek Tudománya, vagy a' felől-valo Igazgatás, az e' kedig ki-adattataknál bővebb és külömb külömb-féle példákkal világosb.*⁵⁰ A *Doce nos orare* nyolc táblázatból áll, valamennyi egy-egy imádságvázlal, megjegyzésekkel kísérve; ezeket követik „Eggy néhány meg-tartásra szükséges bé-rekesztő Regulák avagy Tanuságok az Könyörgés felől”. Az *Abba Atya* négy „szakaszra” tagozódik. Az első az imádkozáshoz való előkészületről szól. Szempontunkból a második szakasz a legfontosabb, az imádság megszerkesztésére vonatkozó útmutatás. A harmadik szakaszban bőséges példaanyag illusztrálja az addig elmondottakat. A negyedik szakaszban található a *Miatyánk* magyarázata, a különböző alkalmakhoz kapcsolódó imádságok tudnivalói és az egész könyvet záró általános tanácsok. A továbbiakban az ars orandinak azokat a vonásait emelem ki, amelyek bizonyítják: Medgyesi imádságelmélete a magyar nyelvű retorika megszületésének igen fontos dokumentuma.

I. „Az ékessen-szólással-valo könyörgés szabados”

Az „imádkozás” és a „könyörgés” szavakat a XVII. században is gyakran szinonimaként használták. Medgyesi rendkívül világos gondolkodására vall, hogy mielőtt elkezdené fejtegetéseit, pontosan tisztázza terminológiáját: „NB. Az IMÁDSÁG a' mi nyelvünkön, ugy tettzik többet téssen az Könyörgésnél; mert az Könyörgés tulajdonul alázatos törekedést, vagy Kérést jegyez de az Imádság bé-foglallya mind az Részeket, mellyekből az Könyörgés közönségessen áll. Mi azért itt (hogy senki belénk ne gántsolodhassék) jó eleve mindeneknek érteniek akarjuk adni, hogy az Könyörgésen tágasb értelemmel az Imádságot értyük”.⁵¹

Utaltam rá, hogy az imádkozással kapcsolatban az egyik alapkérdés századokon keresztül az volt: van-e egyáltalán szükség szavakra? Mint a *Füg-*

gelék 9. táblázatából is kitűnik, az *Abba Atya* második szakaszában a könyörgés „végben-vitelének” második fő része „azérésnek formája”. Ez belső és külső dolgokra osztható; az utóbbi „testünknek állapotját” és „szavaink viselését” tárgyalja az imádkozás során. Ez a felosztás emlékeztet a pronuntiatio két részére, a hagyományos rāmista terminológiával a gestusra és a voxra. A „testünknek állapotja” valóban az imádkozás külsőségeivel foglalkozik. A „szavaink viselésének” szentelt rész viszont a profán retorika pronuntiatiójával ellentétben nem az előadásmódról szól, hanem arról, hogy kellene-e szavak az imádkozáshoz.

A vallástörténet évszázadainak során sokan gondolták úgy, hogy nem – amint az előző fejezet vázlatos áttekintéséből is kitűnik. Medgyesi is hivatkozik azokra a bibliai helyekre, amelyek azt igazolják, hogy „az könyörgés nem ajakok hanem szív munkája”. Egy retorikai kézikönyvből azonban nem hiányozhat a nyelvhasználat szükségességének indoklása. A felsorolt érvek olyannyira tanulságosak, hogy érdemes idézni őket.

„Miért kell az Magán-való könyörgésben szóval élni.

1. Azért, mert a nyelv fő-képpen ez haszonra teremtetett.

2. Mert a’ beszéd indította az érzékenséget; olyan lévén az elme buzgoságának fel-indetására, mint az fuvó az tűz fel-fuvasára.

3. Mert az gondolatokat az szélyel-nyargalodástul meg-tartoztattya.

4. Hogy az szo által mint bizonyos jegy által jobban megkülönböztethesük öregbülésünket a’ szent kívánságban, mivel annyival méltóságosb gyömölt következik, a holot mentől buzgóbb tselekedet járt elől.”⁵²

Felmerül az a kérdés is: helyes-e előírt minták alapján vagy mások írásait követve imádkoznunk? A választ Medgyesi a *Doce nos orare* záró reguláiban adja meg: csak addig van ilyen segédeszközökre szükség, amíg önállóan nem tudunk imádságokat szerkeszteni. Addig azonban „Még az gyakorlottabbaknak-is penig (hogy ezt ne felejtsük) nem árt az írott Könyörgéseket, főképpen a’ mellyeket a’ hoz értő nagy lelki buzgo emberek irtak, meg-tekénteni, mint az mellyek kíváltképpen való szép gondolatokat, ékes változtatásokat, foglalásokat, szollásoknak formáit, &c. szolgáltatnak s-jutatnak embernek eszében”. A továbblépés irányát illetően Medgyesi idézi „ama’ derék szemes és fontos Irónak, Amesiusnak” véleményét „nyelvünkre fordítva”: „Mind az által (igy szól) az előnkben írott Könyörgésekkel-való éléssel senkinek nem kell meg-elégedni; hanem inkább azon kell igyekezni, hogy szívének kívánságait maga-is ki-fejezhesse Isten előtt efféle segédek (írott Könyörgések) nélkül-is”.⁵³

Az előbbi idézetben különösen figyelemre méltó, hogy Medgyesi a „szép gondolatokkal” egy sorban az „ékes változtatásokat, foglalásokat, szollásoknak formáit” említi: ez mutatja, hogy Medgyesi a tartalommal egyenrangúnak tartja a nyelvi megformálást. Természetesen nem feledkezhet meg a hazai puritánus kegyességi irodalomban is oly gyakran emlegetett szempontról, a külső cifraság és az épületes tartalom viszonyáról. „Nem annyira kell nézni hogy a’ mi könyörgésünk külső képpen tzifrás legyen, mint hogy hitből legyen. Mert Hit nélkül akar melly tzifra Könyörgés-is semmire kellő, bün Rom: 14. 23.”⁵⁴ Mindazonáltal igazolja a gondos nyelvi megformálás létjogosultságát: „Hát az ékessen-szollásra kell-e nézni a’ Könyörgésben? Igyekezézzel inkább belső meg-illettetéssel könyörögni, mint ékessen szolló lenni. [...] Az ékessen-szollással-valo könyörgés szabados, ha nem kényességből-valo: de az tsak szóból álló könyörgések, felette igen veszedelmesek”.⁵⁵

2. „Az Rend ékes és igen szükséges”

Medgyesi ars orandijának gerince mindkét fejezetben a retorikai szempontból leginkább figyelemreméltó rész, „Az Részeknek jó Rendben helyeztetése”, azaz a dispositio. A tervszerűség melletti érvelés az *Abba Atyában* sok tekintetben ma is megszívlelendő. A világi hallgatóság és Isten Ambrosiusztól eredő összehasonlítása ez alkalommal a rend szükségességét bizonyítja. „Az Rend ékes és igen szükséges; azért hogy haszontalan kettőztetésekkel ne éllünk s-eszünk ne vesszen. Tsak mikor bölts emberek előtt szólnunk-is, el távoztatandó dolgok ezek; mentől-inkább mikor az nagy Istennel beszélünk. Az Rendnek meg nem tartása miat, rút illetlen módon elő s-hátra megyünk, alkalmatlanul kettőztetvén azon dolgokat, egyyüve-is, másuva-is kapván; és mosdatlanul kezdvén az szolláshoz, nem tudgyuk mint végezzük illendőképpen el. [...] Némellyek azt vélik hogy soha nem kell egyébkör könyörögni, hanem tsak a’ Sz. Léleknek ama hirtelen és rendkívöl-való megilletése s-indétásakor. Ez tsak eszelösködés; s a’ kik ezt tartják el nem kerülhetik az emlétett illetlenségeket.” A rend eszményítése végül teológiai síkra emelkedik; az érvelést bibliai konkordancia támasztja alá. „Az Isten Rendnek Istene, s-nem kedvelli az ő szolgálattyában az tunyaságot, és az vigyázatlanságot. Tarts meg azért a’ Rendet, hogy bolondoknak áldozattyokkal ne áldozál. Péld. 4. 23.”⁵⁶

Medgyesi szenvedélyes vonzódására az ésszerűséghez az életmű sok helyéről lehetne példát hozni. A *Doce nos orare*ből egy olyan kifejezésre hívom fel a figyelmet, amelynek megválasztása sokat elárul. A II. tábla az elsőhöz

képest rövidebben, kevesebb magyarázattal „mutat utat”. A táblázatos forma neve: „rendben vött szok”.⁵⁷

Az imádság alapsémáját, azaz a dispositio legfőbb egységeit nem lehetne tömörebben és pontosabban meghatározni, mint ahogy azt Medgyesi teszi a *Doce nos orare* I. táblájában: „Részei az Könyörgésnek közönségesen ötök: vagy Hatok-is, mint az következő Táblában: az Kezdődés, a' Vallás-tétel, a' Kérés, a' Hála-adás, és a' Bé-rekesztés. Itt mind az Külső részeket, melylyek az Kezdődés és a' Bé-Rekesztés,; s-mind az Belsőket melylyek az több Hár-mak, egyyüvé foglallyuk”. Az Órigenész és Amesius közötti néhány megoldás felvillantása után nem szükséges hosszasan bizonygatni: az első magyar nyelvű retorika, megjelenítve az évszázados hagyományokat, semmiben nem marad el azok mögött. Ez az általában szokásos szerkezet, amelytől azonban el lehet térni: „Úgy vagyon mindazáltal hogy nem minden Imádságokban em-létetnek-meg mind ezek, mert némelly Könyörgések tsak pusztá azon rövid Meg-szólléttásból s-Kérésekből, Bé-rekesztésből állanak; de azért az egész Könyörgésnek ezek az Részei”.⁵⁸

„Az következő Táblában”, azaz a másodikban, ahogy Medgyesi ígérte, a részek „hatok”: az előbbieket kiegészíti az „Igéret tétel, melyben bizonságot teszünk, az könyörgéshez illendő szándékunkrol”.⁵⁹ Ezután ismét egy, a „közönséges” felosztás szerinti ötrészes vázlat következik (III. tábla). A további öt minta viszont kivétel nélkül négy fő részből áll. Három tábla különböző alkalmakhoz kapcsolódik: prédikáció előtti (III.), esti (IV.) és prédikáció utáni (VI.) imádság. Az V. tábla egyszerűen „Más Hasonlo Forma, ugyan Könyörgésre-való”; a két utolsó minta pedig két bibliai személyiség, Dániel (VII.) és Nehemiás (VIII.) imádságának retorikai szerkezetét mutatja be.

Alapos meggondolásra vall, hogy az egyes táblák mikor mit tartalmaznak – akár a fő szerkezeti egységek szintjén, akár azokon belül. A négy fő részből álló V. táblából például külön egységként a hálaadás hiányzik. A szerző javaslatára erre a mozzanatra sor kerülhet a befejezésben. Ugyanakkor ez a tábla tárgyalja a legrészletesebben a vallástétel és a kérés lehetőségeit. Két példa: a „Tselekedetbéli bűnök” megvallásánál a vétkeknek 21 csoportja gondolandó végig. Némelyeknek több fajtája különböztethető meg, aszerint, hogy mi ellen irányulnak. Könyörögni pedig – ezen tábla útmutatásai nyomán – 37 dologért lehet. A 21. a lekipásztorokért való imádkozás. Ennek során Istennek 7 féle adományát kérhetjük számukra; ezek egyike, hogy váljanak a szent élet jó példáivá. Ehhez 4 tulajdonságra van a legnagyobb szükségük, úgymint józanság, igazságosság, békesség és kedves élet.

A VI. tábla a prédikáció utáni imádság. A főbb szerkezeti egységek közül a vallástétel hiányzik. Erre már sor került a prédikáció előtt, ezért itt nincs rá szükség. Annál részletesebb a hálaadás – ami az adott helyzetben a leginkább indokolt. Dániel könyörgésében a fő részek között nincs hálaadás, viszont a vallástételben szerepel az Isten igaz voltáról és irgalmasságáról való megemlékezés. Nehemiás könyörgéséből is hiányzik a hálaadás, Isten jótéteményei mégsem maradnak említés nélkül: a Kezdődés egyik fő része Isten megszólítása „az ő Tulajdonságiból”; ezek egyike „kegyelmessége az öt szeretők-höz”.⁶⁰

A két „külső rész”, a bevezetés és a befejezés mindegyik táblában szerepel. Ezeket Medgyesi akkor részletezi, ha az adott alkalomhoz kapcsolódóan különleges tudnivalókat kívánnak. Más esetekben elintézi azzal, hogy az törtenjék „a’ szerint mint a’ több Táblákban vagon” vagy valami hasonló fordulattal.

Praktikus szemléletre vall a befejezésre vonatkozó egyik megjegyzés az V. táblában. Ebben a részben kérhetjük, hogy Isten figyeljen könyörgésünkre és hallgasson meg minket – „tsak hogy igen hosszúra telik, az Imádkozás s-unadalmas leszen. A vagy ha ugyan így kell lenni, a’ vallás tételt, és kéréseket rövidíteni kell”.⁶¹

A berekesztő regulákban Medgyesi külön is hangsúlyozza, ami figyelmes olvasója számára az eddigiekből is kiderült: „Nem szükség hogy valamik az TABLAKBA apróbb Tzikkelyenként, főképpen az Vallás-tétel és Kérés alatt, fel-jegyeztetnenek, azokban ember semmit el ne hagyjon; hanem azokat válogassa, a’ mellyek az a’ kori dolgához s-állapotokhoz; ennekfelette az rövidséghez s-a hosszabbatskasághoz (mert hivságban merült Nemzetünknek nagyobb része, nem illetődvén-meg derekasson a’ lelki dolgoknak szeretetitül, rövid praedicatit, hosszu petsenyét szeret) illendők és szükségesssek. Az kérésekben penig sokakat hálaadásúl-is mutathatni-bé; vagy praedicatio utánra hagyhatni”.⁶² Különösen figyelemre méltó a „hivságban merült Nemzetünkre” vonatkozó megfigyelés; könnyen elképzelhető, hogy forrása nem valamelyik külföldi minta, hanem a szerző saját tapasztalata.

A *Doce nos orare* „mesterséges táblái” a dispositio nyolc különböző lehetőségét részletezik, sokszor az egyes szerkezeti egységeken belül is igen aprólékos bontásban. Az *Abba Atya* az „e’ kedig ki-adattataknál bővebb és külömb külömb-féle példákkal világosb”. A *Függelék* 9. táblázatából látható, hogy a további magyarázatok és példák milyen területekhez kapcsolódnak.

Szempontunkból legfontosabb a „kiváltképpen-való terjesztés”, azaz „a Részeké külön külön, önnön magok által” – ami nem más, mint az *amplificatio*. Ez „az Okosság mesterségének” (logika) és a „Mesterséges Ékesgetések” (retorika) segítségével lehetséges.

Nem árt hangsúlyozni, hogy a rámista logika legfontosabb terminusai évekkel Apácai magyar nyelvű logikai művei előtt Medgyesi jóvoltából jelentek meg elméleti irodalmunkban. Szerepelnek: „A’ Tselekedő (Mivelő, Munkálkodó, Tsináló, Tévő) okok [efficiens]; A’ Tselekedett dolog (Műv, Tsinálmány, Munka, Tenyészés, Gyömölt) [effectum]; A’ Miben, a’ Minn, a’ Mi körülül valami vagy. Fészek [subjectum]; A’ Benne, Raita, Környülötte levő, Hozzá adatott [adjunctum]; Az Ellenben lévő [opposita]; Az Hasonlítások vagy össze-vetések [similitudines]; Az Osztások s Oszlások; Mikoron az özsvességgel való külön külön szaggattatik; avagy a’ mi egész, darabokban, vagy részekben [divisiones]; A’ Bizonyságok, az az, az Irásnak mondási [testimonia]”. Az egyes fogalmak megnevezésében a szinonimák felsorolásával Medgyesi mintha mérlegelné anyanyelve lehetőségeit; próbál-gatja, vajon melyik kifejezés a legalkalmasabb a tartalom visszaadására. Minden esetben közli a magyarul körülírt fogalom latin nevét. Nyilván tisztában volt vele – Apácaival ellentétben –, hogy a magyar szaknyelv megteremtésének ez az egyetlen járható útja. Ezen a ponton ismét helyénvaló utalni Siebernek a logikai szaknyelvvvel kapcsolatban már említett monográfiájára, amelyben a német elméleti terminológia kialakulását mutatja be.⁶³

„Az Könyörgésnek mesterséges ékesgetések által való Terjesztési sok félék”; Medgyesi „itt csak hatát” említi. Ezek: „Az helyessen-való Által-mene-telek avagy Lépések eggyik Részből másikba; Az Fel-kiáltások; A’ Kérdések; Az Választások avagy ohajtások; Az Fogadások és Igéretetek; A’ Kettőz-tetés”. A retorikai fogalmaknak Medgyesi nem adja meg a latin nevét.

Bibliai példákat olvashatunk a különféle lehetőségekre: Például Dávid így könyörög: „Oh boszszu-állo Vr Isten, oh boszszu-álló Isten, mutasd-meg magadat... Solt. 94. 1. 2.” Medgyesi a retorika más eszközeivel kapcsolatban is Dávidhoz utalja az olvasót: nála ugyanis bőven vannak még „többek e’ félék, mellyeket az ahétatos sziv könnyen fel-talál; s-e végre én el hittem, hogy nagy segéd olvasótnak és gyakorlotnak lenni az Soltároknak, mert David más egyebek felet igen fel-gyult indulatu és felette fő ez dologban”.⁶⁴

Az *Abba Atya* negyedik szakaszának második „nevezetes dolga” „Külömb külömb féle szükségek szerint való Ut-Mutatásokat” tartalmaz. Ebben a részben az előző fejezetben foglaltakhoz képest további tanácsokat kapunk a kü-

lönböző alkalmakhoz. A prédikáció utáni imádság esetében Medgyesi két lehetőséget is bemutat. A példák olyan prédikációhoz kapcsolódnak, amelyben „a’ Részezség meg feddetett”. Megtudhatjuk, hogyan kell imádkoznunk akkor, ha magunk is elköveltük a kárhoztatott vétket, és hogyan, ha nem.⁶⁵

Mint már utaltam rá, az *Abba Atyában* szó esik a pronuntiatiohoz tartozó dolgokról. „Testünknek állapottyát” illetően a szerző arra tanít, hogyan kell viselkednünk imádkozás közben. Egy figyelmeztetés a térdeplés módjával kapcsolatban: „ama’ paraszt és botor le tehénkedések, el-nyulások és le-ülések sokaknak, kiváltképpen az közönséges könyörgéseken, méltók meg-dor-gálásra, mint kegyességtelen s-buzgoságtalan szívnek mutatási”.⁶⁶ Lehet, hogy e sorok forrását is a „hivságban merült Nemzetünk” körében tapasztaltak között kell keresnünk?

II. Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis* – *Ars orandi*

Szilágyi Tönkö Márton latin *Biga pastoralis*ának ugyancsak az *ars concionandit* megelőző fő része az *ars orandi*.⁶⁷ Nyolc fejezetből áll. (Szilágyi *ars orandijának* vázlata a *Függelék* 10. táblázata.) Az első fejezetben a szerző a legáltalánosabb tudnivalókat részletezi. Felsorolja továbbá azokat a bibliai helyeket, amelyek különösen sok hasznos példát kínálnak az imádsággal kapcsolatban. Már itt figyelmeztet rá, hogy e helyekből kitűnik az imádságnak mind gondolati, mind szerkezeti lényege. Megígéri, hogy ezt a maga helyén „graphice” is bemutatja.⁶⁸ A következőkben Szilágyi egy-egy fejezetet szentel az imádság fő részeinek: ezek (exordium, confessio, petito, gratiarum actio, conclusio) pontosan megegyeznek Medgyesi „közönséges” mintájának részeivel. A hetedik fejezet a legszükségesebb „regulákat” tartalmazza. Nehemiás és Dávid imádságának vázlatát „graphice” a nyolcadik fejezetben tanulmányozhatjuk. Az *ars orandit* Szilágyinak egy saját imádsága zárja.

Szilágyi imádságelméletéről sok újdonságot nem lehet mondani, ugyanis nagyon hasonlít Medgyesiséhez. Tekinthető a *Doce nos orare* egyszerűsített redakciójának; sokszor szövegének szó szerinti latin megfelelője. Nem tudhatjuk, hogy közös idegen forrást használtak-e, vagy Szilágyi elődjének magyar szövegét fordította latinra. Az olvasóhoz szóló előszavában Szilágyi szokás szerint hangsúlyozza: a Kriszus, az apostolok és más bibliai személyek által hagyományozott módszerekhez képest semmi lényeges „újságra” nem vetemedett. Az alkalmazott formulák forrásai között név szerint Med-

gyesit és Sibeliust említi; a tulajdonképpeni ars orandival kapcsolatban viszont egyedül Medgyesit. Igen fontos a hivatkozás a mindennapi gyakorlat hatására.⁶⁹

Ezen a helyen rövid kitérőt kell tennem: nem hagyhatom említés nélkül a Szilágyi által hivatkozott Sibeliusz imádságainak magyar fordítását (Kolozs-vár, 1673). A logikai irodalom tárgyalásánál szoltam Pósa-házi János ellentmondásos egyéniségéről; az ő munkája a németalföldi szerző gyűjteményének magyar változata. Szempontunkból különösen fontosak azok a mozzanatok, amelyek a formai kérdések fontosságára utalnak.

Fordításának előszavában Pósa-házi az imádkozás szükségességének kifejtése után arról ír, hogy „a mely szükséges dolog könyörgeni a’ keresztyén embernek, szinte olly nehéz dolog, jól, és az Istennek akarattya szerént könyörgeni”. Az imádkozásban elkövethető „fogyatkozások ellen” azonban „orvosságot nyújt minékünk ez kisdied Imádságos könyv. Akarmelly lelki testi jóért vagy könyörgeni vagy hálákat adni Istennek kíván lelked, itt arról szép idvességes példát és formát találsz”.⁷⁰ Különösen a „példa és forma” említése tarthat számot figyelmünkre.

Visszatérve Szilágyi Tönkő Mártonhoz: tudnunk kell, hogy a *Biga pastoralis* imádságelmélete jelentős részében magyar. Szilágyi az előszóban is leszögezi, hogy magyar imádságok elkészítéséhez kíván segítséget nyújtani.⁷¹ Ennek megfelelően a szentírásbeli helyeket magyarul közli; és nemcsak az idézeteket, hanem az összekötő formulákat is.

Idéztam Medgyesitől azt a részt, amelyben figyelmeztet, hogy a nép nem nagyon szereti a hosszú prédikációt. Feltűnően hasonló módon fogalmazza meg ugyanezt Szilágyi, még a magyarul citált mondás is csaknem megegyezik az előbbivel: „Inkáb kel nékem hoszszu pecsenye; mint hoszszu oratio s-predicatio”. Szilágyi azért megkockáztatja, hogy a pallérozottabb egyház-közösségekre ez talán nem vonatkozik.⁷²

III. Összegzés

Néhány pillantás az európai előzményekre és a két XVII. századi magyar imádságelmélet bemutatása meggyőzhet arról, hogy az egyházi retorikának ez a területe évszázados hagyományokra épül. Az ars orandi a kor hazai irodalmának egyik legelterjedtebb műfajához, az imádsághoz kapcsolódik. Követelményrendszert rögzít; segítséget nyújtott az imádságok *megírásához*.

A mai ember számára viszont az *olvasás* módját befolyásolhatja. A műfaj korabeli normáinak ismerete bizonyára szolgáltathat szempontokat a század imádságszövegeinek tanulmányozásához – különösen, ha egyszer valaki mint az irodalom egyik megnyilvánulási formáját fogja őket vizsgálni. Ugyanakkor az ismertett elméleti munkákról önmagukban is tudomást kell vennünk. Medgyesi Pál imádságelméletének keletkezése egybeesik a magyar nyelvű retorika megszületésével, ezért rendkívül fontos irodalmi gondolkodásunk történetében. Hasonlóan kiemelt hely illeti a magyar ars concionandit – erről szól a következő rész.

JEGYZETEK

¹ MEDGYESI 1650b; SZILÁGYI 1684.

² TARNAI–CSETRI 1981, 142.

³ TARNAI 1984, 54.

⁴ LUTZ 1984.

⁵ BRISCOE–JAYE 1992.

⁶ VILLWOCK 1996.

⁷ GARRETT 1993.

⁸ PLETT 1995.

⁹ HEILER 1923.

¹⁰ HEILER 1923, 236–247.

¹¹ HEILER 1923, 281–289.

¹² HEILER 1923, 354–404; LUTZ 1984, 127–128.

¹³ HEILER 1923, 425–438.

¹⁴ LUTZ 1984, 120.

¹⁵ „Index Spiritus Sancti in hunc & Alios omnes Precationum Libellos, Extat I. Timoth: c. II. v. 1. Exhortor igitur primum omnium, ut fiant, deprecationes, petitiones, intercessionones, gratiarum actiones pro omnibus hominibus.” *M. Casparis NEUMANNI Ecclesiarum atque Scholarum Evangelicarum Wratislavenensis Inspectoris, Nucleus Omnium Precandi Formularum [...] ex Germanica in Lingvam Latinam translatus, et Schvidnicii Typis Christiani Okelii, An. 1685. impressus, nunc vero, Precatione Matutina, Vespertina, aliisque Ejusdem Auctoris, auctus, et usibus potissimum Hungariae civium, consecratus.* Zsolna, 1707. RMK II. 2312. 9. (Hogy az idézett szöveg miért különbözik a Vulgátától, annak kiderítése nem tartozik ide.)

¹⁶ LUTZ 1984, 121–124. A gnószisz és a sztoa összefüggéseiről Órigenész imádságelméletében: VILLWOCK 1996, 307–380.

¹⁷ „[...] et haec se posse, si potuerit et in quantum potuerit, pietate magis orationum quam oratorum facultate non dubitet, ut orando pro se ac pro illis, quos est allocuturus, sit orator antequam dictor.” „Sive autem apud populum vel apud quoslibet iamiamque dicturus sive quod apud populum dicendum vel ab eis, qui voluerint aut potuerint legendum, est dictaturus, oret ut deus sermonem bonum det in os eius.” A *De doctrina christianá*ból idézi LUTZ 1984, 70.

¹⁸ „Bona oratio quae ordinem servet, ut primo a divinis inchoemus laudibus. Si enim cum apud hominem agimus, benevolum volumus iudicem facere, quanto magis cum Dominum nostrum precamur! Primo ergo immolemus Deo sacrificium laudis.” A *De institutione virginis*ből idézi LUTZ 1984, 125.

¹⁹ *De sacramentis libri sex*; LUTZ 1984, 126.

²⁰ LUTZ 1984, 126–127.

²¹ *De oratione, jejunio et eleemosyna libri tredecim*; LUTZ 1984, 129–131; BRISCOE–JAYE 1992, 93–94.

²² A püspök csodálkozását kifejező idézetek: „Qualiter possibile erit [...] modis omnibus omni generi aliarum orationum incomparabiliter precellentem orationem esse omni arte et doctrina et artificio destitutam?” TARNAI 1984, 160; „Quae ergo causa reddi potest, ut opus tam nobile, tamque praeclare utilitatis hucusque neglectum, atque desertum sit, nisi quia vel ejus utilitas ignorata est, vel ipsi sacri Doctores desides, aut aliis occupati orationem praeterieunt?” LUTZ 1984, 70. A budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő kódex leírása: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, szerk. MEZEY László, Bp., 1961. 92. tétel, 156–159. Modern kiadása az *Opera omnia* (Párizs, 1674) utánnyomása, Frankfurt, 1963. I. 336–406.

²³ BRISCOE–JAYE 1992, 111; *Rhetorica Divina. Himmlische Rhetoric. [...] jetzo [...] in die hohe teutsche Sprach verfertigt, durch Herrn Georgium Bertholdum Pontanum vonn Breidenberg der Ertzbischofflichen Domkirchen zu Prag, Freiburg, 1598.* LUTZ 1984, 119.

²⁴ LINGENHEIM, Jérôme, *L'Art de prière de Guillaume d'Auvergne*, Lyon, 1934. BRISCOE–JAYE 1992, 79.

²⁵ LUTZ 1984, 118–137. Az ars dictandiról Lutz könyvénél újabb irodalom: CAMARGO, Martin Joseph, *Ars dictaminis, Ars dictandi*, Turnhout, 1991. (Typologie des sources du moyen age occidental 60.) Ugyanehhez a témához bibliográfia: WORSTBROCK, Franz Joseph, *Repertorium der Ars dictandi des Mittelalters, I., Von den Anfängen bis um 1200*, München, 1992. Guilielmus Alvernus imádságelméletének eszmetörténeti összefüggéseiről: VILLWOCK 1996, 422–510.

²⁶ JUNG, Martin H., *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancthon, Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, Tübingen, 1998. Soariusról: VILLWOCK 1996, 511–545.

²⁷ GARRETT 1993, 329–332.

²⁸ GARRETT 1993, 352. Az idézett mű: PRESTON, John, *The Saints Daily Exercise*, London, 1629; reprint kiadása: *The English Experience*, 824, Amszterdam–Nordwood, 1976.

²⁹ MEDGYESI 1650b, 3r.; PARR, Elnathan (?–1632?), *Abba father, or A playne and short direction concerning the framing of private prayer. Also, sundry godly admonitions concerning time and the well-using of it*. A kiadásokra a továbbiakban leggyakrabban a NUC tételszámaival hivatkozom.

London,	1632	NP 0110206 (4. kiadás)
	1636	NP 0110207 (5. kiadás)
	1651	NP 0110208 (6. kiadás)

Többször megjelent Parr összegyűjtött művei között is. Garrett a korszak angol imádságelméletének jellemzése során pontosan tíz szerzőre hivatkozik – Parr nem szerepel közöttük.

³⁰ BOLTON, Robert (1572–1631), *Some general directions for a comfortable walking with God*,

London,	1625	NB 0617263
	1626	NB 0617266
		NB 0617267, with a Table thereunto annexed
	1630	NB 0617268
		NB 0617270
		NB 0617271
	1634	NB 0617273
		NB 0617278
	1638	NB 0617280
		NB 0617282

BOWLES, Oliverus (1577?–?), *De pastore evangelico tractatus: in quo universum munus pastorale; tam quod pastori vocationem, et praeparationem; quam ipsius muneris exercitium: accurate proponitur*,

London,	1649	NB 0712081
		NB 0712082
	1659	NB 0712083
Amsterdam?	1659	(Iuxta exemplar Londinense)
Genevae,	1667	
Groningae,	1739	(<i>The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975</i> , 1–360, London–München–New York–Paris, 1979–1987; 40, 1979, 26.)

HIERON, Samuel (1576?–1617), *A helpe unto devotion: containing certain moulds or forms of prayer, fitted to severall occasions [...]*

London,	1608	NH 0356779
	1610	NH 0356780
	1611	NH 0356781 (3. kiadás)

	NH 0356782
1612	NH 0356783 (4. kiadás)
	NH 0356784
1613	NH 0356785 (5. kiadás)
1614	NH 0356786 (6. kiadás)
1617	NH 0356787 (9. kiadás)
	NH 0356788
1618	NH 0356789 (10. kiadás)
1625	NH 0356790 (13. kiadás)
	NH 0356791
	NH 0356792
1630	NH 0356793 (15. kiadás)
1632	NH 0356795 (15. kiadás)
	NH 0356796
1635	NH 0356797 (18. kiadás)
1636	NH 0356798 (20. kiadás)

Megjelent még sok gyűjteményes kiadásban is.

HILDERSAM, Arthur (1563–1632), *The doctrine of fasting and praier, and humi-
liation for Rare sinne [...]*

London,	1633	NH 0364694
		NH 0364696
	1636	NH 0364697

SIBELIUS, Casparus (1590–1658), *Christianae precatationes et gratiarum acti-
ones,*

Daventriae, 1658 (VAN DER AA, A. J. *Biographisch woordenboek der
Nederlanden*, V., Amsterdam, 1969, 200.)

TAYLOR, Thomas (1576–1633),

*The practice of repentance, laid downe in sundry directions, together with the
helps, lets, signes and motives. In an easie method, according to the table prefixed,*

London,	1628	NT 0070151
	1629	NT 0070152
		NT 0070153
	1632	NT 0070154
	1635	NT 0070156
		NT 0070157

³¹ KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames mun-
kássága*, Könyv és könyvtár, 1991. 39–57; 41; 45.

³² AMESIUS, Guilielmus, *Medulla Theologica*, Franeker, 1623; *De Conscientia,
et ejus Jure, vel Casibus libri quinque*, Amszterdam, 1631. PLETT 1995, 44–45. A hi-
vatkozások forrásai a XVII. századi magyar kiadások. *Medulla*: AMESIUS 1685b;

Az imádkozásról: Lib. 2. cap. 9. De Oratione. 1–97. pontokban. 248–260.; *De Conscientia*: AMESIUS 1685a; Az imádkozásról: Lib. 4. cap. 14–20. 188–204.:

14. De Oratione

15. De Confessione

16. De Promissione Deo facta

17. De Oratione mentali, et vocali

18. De Oratione gestu

19. De Cantu

20. De Petitione

³³ „Exegeseos anno 1660 a me scriptae primam partem [...] non ita pridem evulgaveram: alteram vero partem nunc evulgo.” MARTONFALVI 1675, 3r.

³⁴ MARTONFALVI 1675, cap. IX. De Oratione. 347–463.

³⁵ „Ast fusius isthanc Quaestionem edisseruit Doctissimus Interpres in Exegesi ad Thešin 42, Capitis 9. Lib. 2.” SZILÁGYI 1684, 11.

³⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., 1911, 387.; BODONHELYI 1942, 51.; BERG 1946, 114.

³⁷ NOVÁK Lajos, *Martonfalvi György „Veni mecum”-a*, SpFüz 1904, 28–34. A tanulmány Martonfalvinak egy kéziratot prédikációgyűjteményéről tájékoztat. Megtudjuk, hogy a szerző a 33 mintabeszédben a *Medulla* első könyvének első 11 fejezetét magyarázza prédikáció formában.

³⁸ MARTONFALVI 1679, 255–266.

³⁹ MARTONFALVI 1679, II. könyv, IX. rész. 561–567. Egy jellemző példa: „Egyedül csak az Istennek kellé könyörgenünk? Ugy: mert egyedül az Isten mindentüdő, egyedül mindenütt lévő, egyedül mindenható. Pápisták ellenvetése: Az Angyaloknak, a’ Szüz Máriának, és az egyéb meg-hólt szenteknek-is kell könyörgenünk: Azért nem csak az Istennek kell könyörgenünk. Felelet. Nem olvassuk a’ Sz. Írásban, hogy a’ szent Angyalok, és a’ szentek az Istenen kívül valakinek könyörgöttek volna”. 562.

⁴⁰ „[...] a 122–131. levélen egy latin ars orandi található az imádkozás hasznáról és módjáról, mely a meditációk befejezésével egyidőben [1605. január] keletkezhetett.” *Ecsedi Báthory István meditációi*, sajtó alá rendezte ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin, 293. ADATTÁR 8, 1984, 239. Az „ars orandi” közlése: 160–168.

⁴¹ „Mert az miképpen hogy kevessen vadnac kic szent és istenes életet követvén az ő sziveket az bűnnec undoc szennyeitül meg tisztitanac; ezenképpen kevessen talatnatnac ollyatenokis, kic az könyörgésnec modgyat, formajat és hasznos voltat meg tanulvan jól és igazan tudnanac Istennek könyörögni. Nem oknélkül mondottac az régiec: Difficilius est orare quam arare, az az könnyeb dolgozni, mint imatkozni, mert bizonyara jól és igazan könyörögni, minden bölcsességnec tudományat fellyül haladgya. [...] Mert ugyanis nincs ellenkezőb dolog az isteni tiszteletben, mint az elménec gondolatnec idestova szelesztése, futtatasa: mert ez bélyege az testi batorsagban elők-
nec. [...] Mely dolog minemü sulyos és nehéz legyen, avagy csak innét ki teczic, hogy

senki oly figyelmesseggel nem járulhat az könyörgéshez, hogy az ő szíveben soc helytelen gondolatoc nem ötlenenec, mellyec az könyörgésnac folyasat avagy el szakasztjac avagy mas fele hajtyac.” DEBRECENI 1637, 2v; 4r–v.

⁴² KOMÁROMI István, *Mikoron imádkoztok, ezt mondyátok*, Várad, 1651. RMK I. 853. 1–50.; az imádkozásról: 10–47.

⁴³ Szathmári Baka Péter és Maresius vitájának dokumentumait jónak látom az alábbiakban felsorolni, mivel az ismert magyar könyvészeti adatok holland forrásból (VAN DER AA, A. J., *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, V., Amsterdam, 1969) kiegészíthetők. MARESIUS, *Quaestionum aliquot Theologicarum, regimen, ordinem, praxin, et eutaxian Ecclesiae spectantium, decisio Academica*, Groningen, 1648 (VAN DER AA, 62. Magyarországi példányáról nincs tudomásom); SZATHMÁRI BAKA, *Defensio simplicitatis Ecclesiae, adversus nonnullas quaestiones practicas anno superiori publice Groningae ventilatas, duobus Ungaris respondentibus et postea ab Auctore et Praeside in unum collectas et editas, cum hac inscriptione: Quaestionum aliquot Theologicarum, etc.*, Groningen, 1649. RMK III. 1724; MARESIUS, *Popularis ad popularem: sive Irenaei Simplicii Philadelphi Epistola partim increpatoria, partim apologetica, ad D. Petr. Bacca Szathmari Ungarum, super libello quem nuper emisit Franekerae hoc titulo: Defensio simplicitatis Ecclesiae, adversus nonnullas quaestiones practicas anno superiori publice Groningae ventilatas, duobus Ungaris respondentibus et postea ab Auctore et Praeside in unum collectas et editas, cum hac inscriptione: Quaestionum aliquot Theologicarum, etc.* Groningen, 1649. RMK III. 1724a); ugyanez megjelent a *Quaestionum aliquot* második kiadásához csatolva: *Quaestionum aliquot Theologicarum, regimen, ordinem, praxin, et eutaxian Ecclesiae spectantium, decisio Academica. Accesserunt duae aliae Epistolicae Dissertationes, hujus decisionis defensionis destinatae, prima sub hoc titulo: Popularis ad popularem, de regiminine Ecclesiastico: secunda sub hoc titulo: Judicium et consilium Theologicum de regimine Ecclesiastico in Hungaria*, Groningen, 1653 (VAN DER AA, 62. Magyarországi példányáról nincs tudomásom); SZATHMÁRI BAKA, *Vindiciae Defensoris Simplicitis ecclesiae. Adversus Irrenaei Simplicis Philadelphi Epistolam*, Franeker, 1653. RMK III. 1832.

⁴⁴ VÁCZI, A' *Mi-Atyanknak [...] állatása és meg-oltalmazása E' mostani időbeli Tanítóknak ellen-vetések ellen*, Kassa, 1653. RMK I. 871; TOLNAI DALI, *Dáneus Ráca-J. Az az: A' Mi-atyánk felől Igaz értelmű Tanítóknak Magok Mentsége Vací-Andrasnak Usorás Vádja és Szidalma ellen*, Sárospatak, 1654. RMK I. 892; VÁCZI, *Replica, az az: Tolnai Dali Janosnak Csufos és Vádos maga és mások mentésére való Valasz-Tetel*, Kassa, 1654. RMK I. 888.

⁴⁵ INCZE 1931, 24–71.

⁴⁶ INCZE 1931, 25.

⁴⁷ INCZE 1931, 45.

⁴⁸ INCZE 1931, 151.

⁴⁹ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936. 56–59.

- ⁵⁰ MEDGYESI 1650b, A1r–D3v; D4r–I2v.
- ⁵¹ MEDGYESI 1650b, A1r.
- ⁵² MEDGYESI 1650b, E4v.
- ⁵³ MEDGYESI 1650b, D3v. A lefordított idézet forrása: AMESIUS 1685a, 17. X. 199.
- ⁵⁴ MEDGYESI 1650b, D2v.
- ⁵⁵ MEDGYESI 1650b, E4v.
- ⁵⁶ MEDGYESI 1650b, E4v–F1r.
- ⁵⁷ „Itt a’ rendben vött szokkal, nota nélkül, egyedül vagy többekkel-valo könyör-
gésre mutatunk Utat.” MEDGYESI 1650b, B4r.
- ⁵⁸ MEDGYESI 1650b, A1v.
- ⁵⁹ MEDGYESI 1650b, C1r.
- ⁶⁰ MEDGYESI 1650b, a C és D ívek közötti 4-gyel jelölt ív 4v oldala; D1r.
- ⁶¹ MEDGYESI 1650b, a C és D ívek közötti 4-gyel jelölt ív 3v oldala.
- ⁶² MEDGYESI 1650b, D2v.
- ⁶³ SIEBER 1996.
- ⁶⁴ MEDGYESI 1650b, F4r.
- ⁶⁵ MEDGYESI 1650b, I1r–I2r.
- ⁶⁶ MEDGYESI 1650b, E4r
- ⁶⁷ *Ars Orandi ex Sacris Scripturis repetita*, SZILÁGYI 1684, 1–61.
- ⁶⁸ „In Horum enim Heroum votis, idea & ars vere & methodice precandi graphice
depingitur, quod infra obiter ostendetur.” SZILÁGYI 1684, 3.
- ⁶⁹ „Novam [...] orandi artem non proposuimus sed a Prophetis, Christo, Apostolis,
aliisque V. & N. T. Heroibus traditam, & tritam [...] inculcavimus, deductione dona-
vimus, exemplisque, & formulis bonis partem illustravimus. [...] In Arte Orandi pra-
etacta Christi, Apostolorum et c. praxi praelucente, [...] ex nostrae nationis Heroibus
nos iuvit, Disertissimus b. m. Paulus Medgyesi, in suo Doce nos orare: item pientis-
simae orationum formulae in Praxi Pietatis, in Sibelio, et in aliorum super hac materia
dispositionibus extantes; nec non quotidiana Doctissimorum Concionatorum praxis.”
SZILÁGYI 1684, 2v; 3r–v.
- ⁷⁰ PÓSAHÁZI 1673, A2v; A3r–A3v
- ⁷¹ „Et quidem scripturario Hungaricis, quo auditoribus ostendimus et suasimus
viam thronum gratiae ipsissimis interdum S. sancti verbis expugnandi.” SZILÁGYI
1684, 2v.
- ⁷² „[Oratio oportet] temperatum h. e. nec prolixum, nec brevem esse; nec enim
necesse est orationem omnibus partibus partiumque particellis absolutam, semper
promere; ast illa delibasse suffecerit, quae, rerum ipsarum circumstantiae delibanda
suaverint. Maxime, gens nostra, durae sane cervicis, prolixam, vel concionem vel ora-
tionem fastidire parata, praesertim indigestum, imperitum, ministerioque Ecc-
lesiastico insensum, in certis locis (cultiores si forte excipias Ecclesias) rusticorum in
eadem, vulgus, propudiosum pro re nata ingeminare consuevit diverbium: Inkáb kel

nékem hoszszu pecsenye; mint hoszszu oratio s-praedicatio.” SZILÁGYI 1684, 57–58.

β.) ARS CONCIONANDI

Az imádság elmélete mellett az egyházi retorika másik fő területe a prédikációk elkészítésének szabályait tárgyaló ars concionandi. Ez *közvetlenül* ugyan csak a papi réteg számára készült, de mivel prédikációt igen sokan hallgattak – némelyek olvastak is –, *közvetve* igen széles körben befolyásolta a tudatosan szerkesztett beszédek, írásművek alakulását. Szükségtelen részletezni, hogy a vizsgált korban miért tartották fontosnak – mind a katolikusok, mind a protestánsok –, hogy prédikációikat a nép anyanyelvén hallgathassa. Voltaképpen törvényszerű, hogy a meggyőzésre, megindításra törekvő beszédek hatását biztosítani kívánó szabályrendszert a magyar prédikációkra is ki kellett dolgozni.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a leírt prédikáció – minden más funkciója mellett – megszerkesztett szöveg, létrehozásakor az alkotó (egyebek között) a szóbeli előadás, a beszéd megjelentetése esetén a prózáírás követelményeihez igazodik, retorikai ismereteket hasznosít. A prédikációt ezért tekintjük irodalmi műfajnak, elkészítésének szabályait irodalmi követelményrendszernek.

A hallgatóság vagy az olvasóközönség számára nem a szabályok voltak fontosak, hanem a kész mű hatása. A hazai irodalomtörténet-írás is sokáig mintha megfeleltetett volna a prédikációk mesterségbeli kérdéseiről. Az egyházi beszéd mint szabályozott műfaj nem létezett számára, holott nyilvánvaló, hogy a prédikációs irodalom tárgyalásakor tekintetbe kell venni a követt elméleti útmutatásokat. Az 1980-as, 90-es években örömdetesen megváltozott a helyzet: a szakirodalomból retorikai szempontjaikkal kiemelkednek Tarnai Andor és Kecskeméti Gábor munkái.¹ Medgyesi Pál írja a *Doce nos orare* záró reguláiban, hogy a szónokok „azt is meg-tanulják: mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio-írásban a’ mesterséget, melly-is nagy mesterség”.² A „mesterség” eltitkolásának forrása a XVII. századi protestánsok számára Ramus dialektikájának utolsó fejezete. Itt esik szó arról, hogy az áttekinthető tanítás érdekében hangsúlyozni kell a logikai szerkezetet, de a gyönyörködtetés és a meggyőzés hatásosabb lesz, ha a szónok becsapja hallgatóit.³ Az „eltitkolt mesterség” szabályai – különösen, ha elvontan, rendszerezve rendelkezésünkre állnak – leírása, irodalomelméleti és -történeti értékelésre várnak.

ELSŐ FEJEZET

AZ ALKALMAZKODÁS MŰVÉSZE

A vizsgált korszak egyházi szónoklattana, mint látni fogjuk, sok szállal kapcsolódna a profán grammatika–logika–retorika hármassághoz. Ugyanakkor az egyházi beszédnek a kereszténység megjelenésétől kezdve folyamatosan alakult a maga speciális követelményrendszere is. A magyar szerkesztésű egyházi retorikáknak – Medgyesi Pál, Nógrádi Mátyás, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton műveinek – a megértéséhez és értékeléséhez át kell tekintenünk ennek a hagyománynak a szempontunkból legérdekesebb mozzanatait.

A prédikációelméleti irodalom központi kérdése a hallgatósághoz való alkalmazkodás. Hogy az irodalmi gondolkodás dokumentumait keresve világosan el tudjunk igazodni a forrásokban, meg kell különböztetnünk az alkalmazkodásnak a retorikához mint irodalomelmélethez kapcsolódó vagy nem kapcsolódó eseteit.

I. Alkalmazkodás a hallgatóság lelki szükségleteihez

Az igehirdetőnek kell gondolnia arra, hogy a gyülekezet tagjai más-más lelki, erkölcsi tulajdonságokkal rendelkeznek, így a tanításnak a különböző emberek esetében más-más célt kell megvalósítani. A feladat azért nehéz, mert egy-egy csoportban egyszerre igen eltérő alkatú hallgatók lehetnek jelen, mégis mindenkinek a hasznára kell fordítani a prédikációt. Ebből a szempontból a hangsúly azon van, hogy *mit* mondjon a pap, hogyan tudhat alkalmazkodni az eltérésekhez. Ilyenkor pszichológiai, pedagógiai felkészültségből, emberismeretből vizsgáljuk az igehirdetőt.

A lelki szükségletekhez való alkalmazkodás tudnivalóinak alapműve az európai ars praedicandi-irodalomban Nagy Szent Gergely *Regula pastoralis* című munkája. A szerző Nazianzi Szent Gergelyre hivatkozik, de a századok során mégis a nagy pápa megfogalmazását visszhangozták az elméleti művek.⁴

Ahogy a legtöbb vallási irányzatban, ugyanúgy a puritánusoknál is megtalálhatók a gergelyi gondolatok. Elegendő itt a legnagyobbak közül a magyar szerzők által is nagy tisztelettel emlegetett William Perkins prédikációelméleti művére hivatkozni.⁵

Medgyesi Pál is jól ismeri az ilyen értelemben vett alkalmazkodást. Ehhez kapcsolódó tanácsokat ad például, amikor a *Feddő vagy Rettentő Haszonnal* való élés módját tárgyalja: „Külömbiséget kell tenni azok között, az kiknek gyenge lelki ismértek vagyon; és az kik meg-keményedtek, fel-fuvalkodtak s-meg-átalkodott gonoszszak: Amazokat nem kell rettenetes ostorral, scoriókkal, vas-pöröllyel verni, ha-nem vesszszövel, fenyegetéssel dorgálni, sujtolni; Ezekkel ellenben úgy kell bánni, hogy meg-érezzék az Isten ígését két-élű törnek lenni, mely az gondolatoknak, s indulatoknak minden belső részeit által járja, és az velőknek s-tagok egybe-kötözésinek oszlásáig el-hat, s-ez illyen istentelenek az Isten Ígésének hallásával által-verettetvén, Istennek dicsőséget adjanak”.⁶

II. Alkalmazkodás a közönség műveltségéhez

Irodalmi szempontból érdekesebb az alkalmazkodásnak az a módja, amikor az előadó a különböző képzettségű hallgatókhoz szabja beszédét. Bizonys értelemben könnyebb a dolga, mint a lelki szükségletek szem előtt tartásánál. Míg a sokféle erkölcsi tulajdonság alapján lehetetlen volna eltérő arculatú csoportokra osztani a közönséget, a műveltségi szint szerinti rétegződés sokszor önmagától adódik. Valószínű, hogy egy fejedelmi személy temetésén vagy egy főiskolai istentiszteleten pontosan annyira jellemző lesz a képzett emberek jelenléte, mint amennyire egy falusi gyülekezetben az egyszerűbb lelkek többségére lehet számítani.

Az iskolázottság mértékétől függően kell a prédikátornak megválasztania, *hogyan* érheti el célját: mikor kell mindent a tanítás, oktatás szolgálatába állítania, és mikor pályázhat arra – különösen a nyomtatásra szánt beszédeknel érdekes ez! –, hogy irodalmi élményt is nyújtson, prózaszerkesztői művészetét is értékeljék. Az ilyenfajta alkalmazkodás eszközeinek kialakulása hosszú fejlődés eredménye. A következőkben a legjellemzőbb mozzanatokkal megkísérlem bemutatni a kezdetektől a XVII. századig, sőt azon is túl vezető folyamatot.

1. A középkori *ars praedicandi*

A korai kereszténység idején két beszéd fajta volt ismeretes, az egyszerűbb *homilia* és az összetettebb *sermo*. A *sermo* típusú egyházi beszédek felépítésének finomodása mellett az egyszerű szerkezetű prédikációk sem szorultak

háttérbe. A kétféle beszéd típus párhuzamos fennállása a funkció szerinti megkülönböztetést is szolgálta. A retorikai szerkezet differenciálódását a művelt közönség igényeinek a fejlődése követelte meg. Az egyre tudósabban megkonstruált beszédépítmények a képzett egyháziakból álló hallgatóság ízlésének feleltek meg, a tanulatlan közönség megnyerésére pedig a hagyományos formák voltak alkalmasak.⁷

A közönség képzettségéhez való retorikai alkalmazkodás csíráját már Nagy Szent Gergely említett művében megtalálhatjuk. A szerző szerint nem szabad képességeiken felül megterhelni a hallgatókat, nehogy a túlságos szellemi erőfeszítés megártson nekik. Ezért a legtöbb esetben az elvont, nehezen érthető eszmefuttatásokat kerülni kell, az ilyesmit csak szűkebb körben, értő közönség előtt érdemes taglalni.⁸

A fejlődés következő fokán Alanus ab Insulis megjegyzése már valamivel konkrétabb. *Summa de arte praedicatoria* című művében az előadás módjával kapcsolatban írja, hogy a csekélyebb felfogóképességűeknek hasonlatokkal, példázatokkal kell megvilágítani az elmondottakat, az isteni titkokat a fennköltebb lelkeknek lehet fejtegetni. Ezzel kapcsolatban szerepel az az évszázadokon keresztül visszhangzott bibliai eredetű párhuzam, amelyet a XVII. századi magyar elméleti irodalomban is használnak: a csecsemőket tej-jel táplálják, a felnőtteket szilárd étellel.⁹

Hosszú időn keresztül gyümölcsöző módszer alapjai bontakoznak ki a Szent Bonaventurának tulajdonított *Ars concionandi* című munkából. A szerző már meghatározott szerkezeti egységhez kapcsolódva választja külön a művelt egyháziaknak, illetve az egyszerű népnek szóló megoldásokat. A Pseudo-Bonaventuránál a *divisio extra*, illetve *intra* változataival lehet alkalmazkodni az élesebb elméjű vagy a lassúbb felfogású hallgatósághoz.¹⁰

Egy szerkezeti egység két vagy több változata mint az alkalmazkodás eszköze – olyan eljárás, amelyről a XVII. századi magyar szerzők által hivatkozott forrásokban is lehet olvasni. A logikai irodalomról szóló részben már említett Amandus Polanus prédikációelméletében a téveszmék helyreigazításával kapcsolatban ajánl hasonló megoldást. Mivel nem tudja mindenki egyformán magáévá tenni a bonyolult cáfolatokat, az igehirdető szükség esetén próbáljon egyszerűsíteni, sőt, akár teljesen el is hagyhatja ezt a részt.¹¹

Ugyanerre a módszerre ismét Medgyesitől hozok példát. A *Vetekedésekről* írja, hogy „mindenkor gondot kell viselni a tudós s kevésbé tudós Halgatókra. A' Tudósakra nézve [...] A' vetekedéseknek állapottya világosan adassék-elő, hogy mindnyájan értsék mi légyen az, s-mennyire-való dolog a'

Vallásban. [...] A' Kevésbé Tudóssokra nézve [...] elég igen együgyűen, rövideden, mindazonáltal valóban világossan, meg mutatni a' tévelygésnek a' keresztyén hittől-való különbözését".¹²

A retorikai alkalmazkodás legteljesebb formája az, amikor a különböző közönség előtt tartandó prédikációkra egészében eltérő beszédvázlattal készülhet fel az igehirdető. Az eljárás megjelenését és elterjedését három jellemző középkori traktátus szemlélteti.

A XIV. században egy dominikánus, Jacobus de Fusignano tartozott a módszer megalapozói közé. Az általa felállított rendszer a könyvnyomtatás segítségével a XV. században vált szélesebb körben ismertté, különösen Henricus de Hassia egy munkája, illetve egy állítólag Aquinói Szent Tamás művéből merített értekezés révén. Mindhárom traktátus ugyanazt a három prédikációtípust tárgyalja, Hassia egy negyedikkel is megtoldja a sort.

A legegyszerűbb változatnál az evangéliumi szakaszt annak folyamatos magyarázata, értelmezése követi. Hassia külön hangsúlyozza, hogy ilyen esetben nincs *divisio*. Ő is, Fusignano is az elnevezéssel jelzik, hogy ez a legősibb prédikálási mód (*modus antiquissimus*). Fusignano úgy látja, hogy ez igen hasznos a tanulatlan nép számára, egyháziaknak és más művelt embereknek viszont nem effélére van szükségük. A Pseudo-Aquinói szerint is a szóbanforgó mód laikusoknak, illetve a legszélesebb, egyszerű néprétegeknek való (*modus laicalis sive popularis*).¹³

Bonyolultabb a második típus. A legfontosabb jellemzője, hogy itt *distinctiōt* kell alkalmazni. Hassia valami *prothemának* megfelelő részt is szükségesnek tart, *subdistinctiō*ról is említést tesz. Fusignano kiemeli, hogy *divisio* itt sincs, és a Pseudo-Aquinói hozzáteszi, hogy semmiféle bevezetésnek sincs helye. Hassia az elnevezéssel utal rá, hogy ez a mód majdnem olyan régi, mint az előző (*modus antiquus*). A Pseudo-Aquinói könnyen érthetőnek és egyszerűnek nevezi ezt a típust (*levis et simplex*).¹⁴

A harmadik variáció elégti ki a legmagasabb retorikai igényeket. Mindhárom szerző megegyezik a *divisio* szükségességében, a teljesebb változathoz Hassia *prothemát* és *subdivisiōt* ajánl. A Pseudo-Aquinóinál a szükséges részek között *introductio*, *praelocutio*, *invocatio*, *repetitio* is szerepel. Mindhárman egyetértenek benne, hogy ez a korszerű prédikálási mód (*modus modernus*). A Pseudo-Aquinói szerint ez a mód válik hasznára a művelt hallgatóknak.¹⁵

A három alaptípushoz Hassia csatolja a legösszetettebb változatot (*modus subalternus*): nála egyszerre kap helyet *distinctio* és *divisio*, *subdistinctio* és

subdivisio,¹⁶ de van *correctio*, *persuasio* és *exhortatio* is. Ezeknek a feladatoknak külön szerkezeti egységként való említése már a puritánus elméleti irodalomban oly részletesen taglalt *hasznok* felé mutat.

Ezen a helyen nem tárgyalhatom részletesen a középkorban kialakult módszerek továbbélését. Egészen vázlatosan az alábbiakra szükséges utalni.

Kecskeméti Gábor kutatásai nyomán vált ismertté a magyar szakirodalomban, hogy „a 14. század végi Itáliában jelennek meg először olyan prédikációk, amelyek szakítanak a középkori prédikáció hagyományaival, és félreérthetetlenül a klasszikus retorika felélesztésének hatását mutatják. Az európai prédikáció történetében a *homilia* és a skolasztikus *sermo* után egy új, eddig figyelemre alig méltatott szakasz, az általában *oration*nak nevezett, a világi szónoklattanok hatása alatt írott prédikációk kora jön el”.¹⁷

A reformáció megjelenése után a prédikáció elméletére és gyakorlatára, akárcsak a kereszténység első századaiban, jellemző volt az egyszerűbb és az igényesebb prédikációtípusok szembenállása. Luther és Kálvin, valamint követőik közül igen sokan szembefordulva a késő-középkor és a humanizmus túlbonyolított prédikációival, a beszédszerkezetek és az érvelési, cáfolási, bizonyítási rendszerek sokszor áttekinthetetlen szövevényeivel, az ősi *homilia* egyszerűségét tartották eszményképüknek. Ugyanakkor a humanista műveltségű reformátorok – például Melanchthon, Hyperius – a középkori örökség és az antik szónoklattanok elemeiből ötvözött, retorikailag igényes módszereket propagáltak elméleti műveikben, és nem maradtak követők nélkül.

Deborah Shuger megkísérli rendszerezni a XVI–XVII. századi egyházi retorikákat. Két fő csoportot különböztet meg, a „konzervatív” és a „liberális” hagyományt. Nézete szerint az előbbi vonulat a középkori *ars praedicandi* egyenes folytatása. Az irányzat meghatározó alakjának Melanchthont tekinti, nem feledkezve el arról sem, hogy a mester az örökölt anyagot ötvözi a protestáns teológiából következő retorikai elvekkel. A szerző a protestáns konzervativizmus sokak által követett alakjaként említi Perkinst is.

A szabadabb szellemű tradíció első kiemelkedő művének Shuger Erasmus *Ecclesiastes*-ét tartja. Az inentől a XVII. század közepéig tartó időszak szakrális retorikáit három csoportra osztja. Az elsőt alkotják a tulajdonképpeni prédikációelméletek; ezen belül is megkülönbözteti a katolikus (Ludovicus Granatensis, Ludovicus Carbo és mások), valamint a protestáns szerzőket. Az utóbbiak sorát Andreas Hyperiusszal kezdi, e társaság legnagyobb hatású alakjának Keckermannt tartja. A második csoportba tartoznak azok a kézikönyvek, amelyek a szakrális retorika elemei mellett a görög és latin szónok-

lattanok teljes fegyvertárát is felvonultatják, mint például Sturm vagy Vossius kompendiumai. A harmadik csoportot a biblikus retorikák alkotják. Ezek a bibliai nyelv tanulmányozását segítik elő, és a történeti filológiát és a hermeneutikát éppúgy magukba foglalják, mint a retorikát. Az itt említett legnagyobb hatású szerzők: Salomon Glossius és Matthias Flacius Illyricus.¹⁸

Visszatérve a közönséghez való alkalmazkodáshoz: ezzel kapcsolatban számunkra az az igazán érdekes, hogy a bemutatott módszer hogyan valósult meg Medgyesi Pál, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton közvetlen forrásainál vagy a minták között feltételezhető más szerzőknél.

2. Magyar szerzők angol mintái

William Perkins a *Casuum conscientiae*-ban tesz a prédikációt érintő megállapításokat. Egy helyen azt elemzi, mi lehet az oka, ha a prédikáció nem képes a hívek hasznára válni. Az egyik okot a hallgatók természet adta képességeivel hozza összefüggésbe: mivel e tekintetben különbségek vannak az emberek között, nem várható, hogy mindenki ugyanolyan beszédből épüljön.¹⁹

Perkins híres tanítványa, Amesius az egyike azoknak a szerzőknek, akik a XVII. századi magyar elméleti irodalomra a legnagyobb hatást gyakorolták. A logika tárgyalásánál volt már szó róla mint a ráimizmus közvetítőjéről; a magyar ars orandi-szerzők is példaképeik között emlegették. Befolyása meghatározó az ars concionandi-irodalomban is. Önálló prédikációelméletet nem írt, de mindazt, ami magyar követőinek mintául szolgálhatott – akárcsak az imádsághoz kapcsolódó nézeteit –, megtalálhatjuk teológiai műveiben. Ezeket a század második felében Magyarországon is kiadták.

Amesius főműve a *Medulla Theologica*. Az első könyv 35. fejezete egy tömör ars concionandinak tekinthető.²⁰ A fejezetet a szerző 70 pontra osztotta. Világosan elkülönül az ars concionandi két fele: az első 14 pont az általános rész, a többi a retorikai problémákhoz kapcsolódik.

Amesius említést tesz a közönséghez való alkalmazkodás fontosságáról. Figyelmeztet rá, hogy a hallgatóság korát és állapotát szem előtt kell tartani. A gergelyi értelemben vett differenciálás mellett a műveltség szerinti különbségtételre is gondol, hiszen az idősebbek és ifjabbak mellett a szolgákat és a tudósokat említi.²¹ A retorikai problémákat a szerző egyetlen beszédmintához kapcsolódva tárgyalja, aminek alapján igényesebb prédikációt lehet szerkeszteni.

A *De conscientia*ban is áll egy fejezet a prédikálásról, de ez inkább az igehirdetés általánosabb kérdéseiről szól.²² Többféle beszédtypusról ebben a munkában sincs említés.

Medgyesi megnevezett mintái között szerepel John Clark. A magyar szakirodalom mást nem tud róla, mint hogy Medgyesi hivatkozik rá. John Clarke (1596–1657/8) kora Angliájának egyik legtevékenyebb pap-tanár-retorikusa volt. Lindsey első earlje négy fiának nevelőjeként kezdte pályáját, majd 1622-ben, 26 éves korában kinevezték a lincolni iskola igazgatójának. Itt már a XII–XIII. századtól foglalkoztak a prédikáció kérdéseivel, így a hagyomány a fiatal tanárt is kötelezte.²³ A Medgyesi által hivatkozott *Sacra oratoriát* önálló műként hiába keressük a bibliográfiákban, ugyanis Clarke egy másik munkájának, a *Holy Oyle*-nak a függelékeként jelent meg Londonban, 1630-ban,²⁴ teljes címe: *Oratoriae Sacrae Skiagraphia sive Ecclesiastica Succincta Methodo delineata*. A műhöz nem sikerült hozzájutnom.

Könnyebben elérhető Clarke legsikeresebb szónoklattani munkája, a *Formulae oratoriae*. Tíznel több kiadásáról lehet tudni, a modern szakirodalom által ismert utolsó az 1694-es zürichi.²⁵

Különösen érdekes az 1632-es, negyedik kiadás, mert Clarke ahhoz csatolta *Querela Apologetica* címmel válaszát a munkáit ért támadásokra. Az „irigyek” többek között plágiumot és „immetodiát” vetnek a szemére. Clarke ezekre a vádakra felel meg, említve a *Sacra oratoriát* is.²⁶

A Tiszántúli Református Egyházkerület nagykönyvtárában megtalálható egy példány a *Formulae oratoriae* hetedik kiadásából, amely 1663-ban látott napvilágot.²⁷ A kiadás száma a címlapon nem szerepel, de a szövegben több helyen is előfordul efféle utalás: „in hac septima editione”. Elején az első kiadás előszava áll, amely „Schola Lincolniensi octavo Iduum Aprilis 1627” kelt. A *Sacra oratoria* három évvel később jelent meg. Feltételezhető, hogy a szerző retorikai elvei között egymást követő műveiben lényeges eltérés nincs.

A *Formulae Oratoriae* legnagyobb része frázisgyűjtemény, a beszédet hangzatossá tevő fordulatok rendszerezése. A hatásvadászó elmeszülemények az antik mitológia, történelem és irodalom közhelyein alapulnak. Ezek a mai olvasó számára erőltetettnek, mesterkéltnek tűnnek, de a tíznél több kiadás azt igazolja, hogy a barokk ízlés századában szívesen forgatták.

A kötet elején a szerzőt üdvözlő versek között Perkins dicsőítő költeménye is szerepel. A frázisgyűjteményhez episztolográfia, sőt verskészítési útmutató is csatlakozik.

Ebben a műben, ha igen érintőlegesen is, de esik szó kétféle beszédfelépítésről. A szerző az előszóban említi, hogy a beszéd részeit kétféleképpen állíthatjuk össze. A szembetűnő különbség, hogy az egyik esetben van *divisio*, a másikban nincs.²⁸ A *divisio* később is előkerül. Az kiderül, hogy mi a funkciója, de mint a szempontunkból érdekes alkalmazkodás eszközéről nem szól a szerző. A vonatkozó részt inkább a stílus jellemzésére érdemes idézni.²⁹

3. *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*

A logikával és a világi retorikával kapcsolatban már esett szó arról, hogy a ráemizmus hatása Magyarországra két fő irányból jutott el: az angol-holland vonal képviselői és a század első évtizedeinek német gondolkodói egyaránt igyekeztek érvényt szerezni Ramus tanításainak, különféleképpen egyeztetve azokat a régebbi hagyományokkal. A magyarországi és erdélyi irodalmi gondolkodást befolyásoló tényezők között többször érintettem a gyulafehérvári főiskola tanárainak, Alstednek, Bisterfeldnek és Piscatornak munkásságát. Bisterfeld *ars concionandija* azért sem hagyható figyelmen kívül, mert a német professzor gyulafehérvári működése egybeesett Medgyesi Pál ottani tevékenységével. Azt is tudjuk, hogy a fiatal udvari pap élvezte a német professzor jóindulatát, talán még barátságát is. Nehéz elképzelni, hogy az egyik első magyar nyelvű egyházi retorika szerzője ne ismerte volna Bisterfeld akkor még csak kéziratossá *ars concionandiját*.

A munka nyomtatásban Leidenben látott napvilágot 1654-ben; az Országos Széchényi Könyvtárban egy három darabból álló kolligátum első részében tanulmányozható.³⁰ Ebben a kötetben Bisterfeld két értekezését követi az *ars concionandi*. A szerző az egész kötet címlapján is gyulafehérvári professzorként szerepel;³¹ a prédikációelmélet belső címlapja hangsúlyozza, hogy a munkát szerzője annak idején Gyulafehérváron adta elő tanítványainak: „*Ars Concionandi ab Excellentissimo Viro, Johanne Henrico Bisterfeldio, [!] Theologiae, ac Philosophiae, in Illustri Schola Albensi Professore Celiberrimo [!], ibidem Olim nernose [!] proposita*”. A kötet szerkesztője a már korábban is többször említett leideni professzor, Adrianus Heereboord. A szerzőhöz címzett előszavában leírja: magyar diákoktól értesült róla, hogy Bisterfeldnek milyen kiváló munkái hevernek kéziratban, ezért most kiadja őket.³² Bisterfeld *ars concionandijának* a hazai könyvtérmező szempontjából még mostohább sors jutott osztályrészül, mint logikájának. Amint arról a megfelelő részben írtam, a szerző részletes logikájának legalább a tömör vázolata megjelent Gyulafehérváron. Az *ars concionandi* csak külföldön látott

nyomdafestéket, viszont Bisterfeld műveinek Heereboord-féle leideni kiadássorozatában három évvel megelőzte a nagy logikai összefoglalót.

Bisterfeld ars concionandija a szinkretizmus jegyében a rámista „metho-dust” ötvözi a keckermanni „systemával”. Ennek eredményeként felosztásának aprólékossága a szerző professzortársainak már említett kézikönyveihez hasonlítható. (A *Függelék* 11. táblázata a munka vázlatos áttekintése; alaposabban részletezem a retorikai szempontból fontosabb helyeket.)

A szinkretikus irányzatok képviselőinél az ars concionandi két fő része Keckermann óta a prédikáció elkészítése és előadása: Keckermann egyházi retorikájának első könyve „de formandae concione”, a második „de habenda concione” szól.³³ A két fő rész tartalmát vizsgálva figyelhető meg a lényeges különbség a „tisztán” rámista retorika és klasszikus hagyomány egyeztetésével kísérletező törekvések között. Az alapvető felosztás elve mindkét esetben a dichotómia. Ramusnál és követőinél – a világi retorikák tárgyalásánál volt róla szó – a retorika két része az elocutio és az actio. Emlékeztünk rá, hogy a rámista felfogásban az inventio és a dispositio a dialektikára tartozik, a memoriára külön részként nincs szükség, így a retorika voltaképpen az elocutio és a pronuntiatio tárgyalásában merül ki. A szinkretikusok nemcsak a profán, hanem a szakrális retorikába is „visszacsempészik” a hagyományos szerkezeti egységeket: a formatióba beletartozik az inventio, a dispositio és az elocutio (exornatio), a „de habenda concione” szóló részben pedig a memoria (impressio) és a promulgatio (actio) tudnivalóinak kifejtésére kerül sor.

A Keckermannénál differenciáltabb rendszerében Bisterfeld a szerkezet negyedik szintjén jut el a „formandi conciones” és a „habendi conciones” tudnivalóinak szétválasztásához. Ars concionandiját a gyulafehérvári professzor a generális és a speciális tudnivalókat tárgyaló egy-egy könyvre osztja. Az első könyv, az „Ars Concionatoria Generalis” három dolgot tárgyal, ezek közül a leg részletesebb a prédikátor eszköztárának kidolgozása, amellyel célját megvalósíthatja. Ez ismét generális és speciális részre oszlik. Retorikai szempontból a legfontosabb a „specialia” két része, a „media formandi conciones” és a „media habendi conciones”. Az előbbi részben kerül tárgyalásra az inventio, a dispositio és az elocutio, az utóbbiban pedig az impressio és a promulgatio. Az igazi felosztás az egyes egységeken belül kezdődik: a téma egyszerű előrebocsátása és a részekre osztás (propositio simplex és multiplex) például a formatio hetedik szintjén jelenik meg.

Még egy példával megvilágítom, milyen differenciáltan építi fel rendszerét Bisterfeld. A későbbi fejezetekben bővebben lesz szó a hasznok felosztásáról és a különféle megoldások közötti eltérések jelentőségéről. Amesiusnál

a hasznok két csoportja az *usus theoreticus* és az *usus practicus*. Az előbbi informatióra és reformatióra, az utóbbi institutióra és correctióra bontható.

Bisterfeld első felosztásában a hasznok között *usus theoreticus*t és az *usus energeticus*t kell megkülönböztetni. Az előbbi *didacticus*ra és *elencticus*ra, míg az utóbbi *practicus*ra és *poeticus*ra osztható. A hasznok harmadik szintjén az *usus practicus* két fajtája a *paedeuticus* és az *epanorthoticus*, a *poeticus* pedig nem kevesebb, mint négyfelé osztható: ezek az *usus paracleticus*, *euticus*, *eucharisticus* és *phobeticus*.

A közönséghez való alkalmazkodás többféle összefüggésben is szóba kerül. Retorikai szempontból különösen érdekes a *propositio* tárgyalásának már említett második aspektusa, a *simplex* és *multiplex* megoldás. (Első megközelítésben a *propositio* textuális vagy dogmatikus.) A *propositio simplex*-szel a *multiplex* állítható szembe, ezt Bisterfeld is *partitió*nak nevezi; funkcióját illetően pontosan megfelel a többször említett *divisió*nak.³⁴

A második könyv bevezető fejezetében Bisterfeld a prédikációk sokféleségének általános jellemzése során szól a szubtilis és a populáris metódusról. Az előbbi esetben akár a köznép számára felfoghatatlan grammatikai, logikai és metafizikai terminusokat is lehet használni; mindezekről azonban a közérthető beszédre törekedve tartózkodni kell.³⁵ A későbbiekben kiderül, hogy a beszédek különbözősége három dologból ered: a tárgyalandó anyagnak, az előadás módjának és az érintett személyeknek a sokféleségéből.³⁶ A hallgatóság rétegeinek felsorolásánál előkerülnek az eltérő lelki szükségletek, de a műveltségbeli különbségek is. Az utóbbi esetben nem marad el a gyakran idézett, bibliai eredetű hasonlat, amelyben a műveltségi szint az életkorhoz kapcsolódó körülményekkel kerül párhuzamba: a tudatlanokat tejjel kell táplálni, a tanultabbak viszont szilárd ételt is kaphatnak.³⁷

4. Egy váradi antológia

Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című műve megjelenésének évében, 1650-ben hagyta el Szenci Kertész Ábrahám nyomdáját egy kötet, amelyben – egyéb latin szövegek között – Scultetus, Bucanus és Laetus egy-egy prédikációelméleti traktátusa olvasható.³⁸ A közönséghez való alkalmazkodás módjait tárgyalva a szóbanforgó szöveggyűjteményből is lehetne példákat hozni. A három prédikációelméleti értekezés különösen a század stílusfelfogását illetően szolgál figyelemre méltó adalékokkal, ezért az alkalmazkodás ilyen összefüggéseire e könyvnek a stílári követelményekről szóló fejezeteiben térek ki.

Bár nem tartozik a retorikai alkalmazkodás példáihoz, a váradi szöveggyűjtemény említésekor nem hagyhatunk figyelmen kívül egy fontos ténnyt. Medgyesi Pál szempontjából érdekes a *Regulae generales manu ducentes* című rész, amely a prédikációkészítéshez kapcsolódik. Csekély eltérésektől eltekintve megegyezik a *Doce nos orare* záró „reguláinak” latin szövegével.³⁹ Kézenfekvő lenne a feltételezés, hogy Szenci Kertész Ábrahámnak és Medgyesinek közös külföldi forrása volt, ha a reguláknak nem volna egy magyar vonatkozása: mindkét kiadványban hivatkoznak a Tiszán inneni egyházkerület két artikulusára.⁴⁰ Ez persze lehet betoldás egy átvett szövegbe, de mindaddig, amíg egy ilyen elő nem kerül, nem zárhatjuk ki Medgyesi szerzőségét sem.

A váradi szöveggyűjtemény szerkesztője a század első felének fontos külföldi elméleti traktátusaiból válogatott, de Amesius három követésre ajánlott prédikációját is közölte. Ide tartozik annak megemlézése, hogy a korabeli hazai nyomdatermékek között előfordultak külföldi szerzők mintabeszédei. Szorosan kapcsolódik a szóbanforgó antológiához a kötetben elméleti írásával szereplő Laetus két prédikációgyűjteménye, amelyek ugyancsak Szenci Kertész Ábrahám műhelyéből kerültek ki. 1650-ben látott napvilágot a lublini prédikátor 55 mintabeszéde.⁴¹ A váradi tipográfus gyorsaságát dicséri, hogy a kötet élén négy leideni teológiai professzor 1649-es approbációja áll. Az összeállítás egyébként először a magyarországi kiadás évében jelent meg Franekerben. Ennek függeléke a szerzőnek a váradi szöveggyűjteményben közölt traktátusa. A címben is hangsúlyozott „methodus” kiemelését célozza, hogy a beszédek főbb részei külön fejezetcímként szerepelnek. A következő évben újabb Laetus-mintaprédikációk hagyták el Szenci Kertész Ábrahám nyomdáját.⁴² Ebben a főbb szerkezeti egységek neve a margón olvasható.

A prédikációszerkesztés módszerességével kapcsolatban említhetünk egy két évvel későbbi váradi kiadványt is, Henricus Diest hardervijki professzor mintaprédikációinak gyűjteményét. 1637-ben kelt előszavában a szerző hangsúlyozza, hogy különösen fontosnak tartja a beszédek felépítésének „methodusát”. Ennek érdekében tipográfiaiilag is kiemeli a prédikációk legfontosabb részeinek nevét, „a maga kora legkiválóbb prédikátorának”, Scultetusnak ars concionandija szerint. A gondolatmenet világosabb áttekinthetősége végett a szerző a tipográfiai tagoláson kívül számokat, görög és latin betűket is használ.⁴³

5. XVII. századi magyar szerzők

A legfontosabb külföldi minták említése után szólnunk kell a hazai elképzelésekről és gyakorlatról is, hiszen a magyar irodalmi gondolkodáshoz szorosan kapcsolódnak az itthoni szerzők prédikációszerkesztési eljárásai.

Pázmánynak számon tartják a prédikálásra, prédikációra vonatkozó megjegyzéseit, de ezek a beszéd szerkezetéhez kapcsolódó állásfoglalást nem tartalmaznak.⁴⁴ Pázmány beszédszerkesztési módszere prédikációi alapján rekonstruálható.

Bitskey István egy olyan sémát talált, ami jellemző a beszédek legnagyobb részére. Az általánosan alkalmazott váz a prédikációelmélet-történetnek azokhoz a mintáihoz hasonlít, amelyek retorikai igényességükkel a művelt közönség tetszését hivatottak elnyerni. Bitskey a Pázmány által tanult retorikák közül Ludovicus Granatensis követését ismeri fel ebben a tekintetben.⁴⁵ Megállapítja, hogy „Pázmány általában ezt a szerkezeti sémát használja, csupán néhol tér el – akkor is csekély mértékben – a megadott struktúrától”.⁴⁶

A csekély mértékű eltérés szempontunkból igen jelentős: ezekben az esetekben a *propositio* – ellentétben az általánosabb sémával – csak *egy* témát jelöl meg, így elvész *divisio* jellege. Mint a korábbi példából is láthattuk – és az ezután következőkben is tapasztalni fogjuk –, a *divisio* hiánya vagy megléte fontos eszköze az egyszerűbb, illetve műveltebb közönséghez szóló beszédek szerkezeti megkülönböztetésének. Bitskey szerint „nyilvánvaló, hogy a beszéd szerkezetét a témával kapcsolatos mondanivaló bősége módosította [...] a szabályos szerkezetű és a módosított struktúrájú beszéd együttes szemlélete azt mutatja, hogy Pázmány nem ragaszkodott mereven egy sémához, hanem rugalmasan alkalmazkodott témája kívánalmaihoz”.⁴⁷ Magyarázatot talán kiegészíthetjük azzal, hogy Pázmány bizonyos esetekben a témán kívül a közönségnek ahhoz a rétegéhez is alkalmazkodott, amely számára elsősorban fontosnak tartotta mondanivalója megszívlelését. A feltételezés indokoltságát a prédikációk további, a szerkezeti és a tartalmi szempontokat együttesen figyelembe vevő vizsgálata dönthetné el.

Érdeemes egy-két pillantást vetnünk Geleji Katona István elméletére és gyakorlatára is. Az orthodox kálvinista püspök ugyanis beszédgyűjteményeinek bevezető részeiben foglalkozik a prédikációnak olyan vonatkozásaival is, amelyek retorikai kérdéseket érintenek.

A *Preconium Evangelicum* című latin prédikációs kötet I. Rákóczi Györgynek címzett ajánlásában Geleji ismerteti saját beszédeinek szerkezeti vázlatát, ami – akárcsak Pázmánynál – az igényesebb típusra jellemző.⁴⁸

A gyakorlat megfelel az elméletnek.⁴⁹ Különös figyelmet érdemelnek a propositióhoz fűzött megjegyzések. Ez lehet egyszerű vagy összetett. Az első esetben a prédikátor egyszerűen előre bocsátja az ige, azaz a tárgyalandó szentírási szakasz mondandójának alap gondolatát, a második esetben pedig az igét részekre osztja. Talán nem véletlen, hogy a gyulafehérvári püspök latin szakkifejezései megegyeznek a főiskolán tanító Bisterfeld ars concionandijának terminusaival.⁵⁰ Láthatjuk, hogy itt is a *divisio* meglétéről, illetve hiányáról van szó.

Az olvasóhoz szóló bevezetőben a szerző hosszasan értekezik arról, hogyan kell a beszédek különbözőségével alkalmazkodni a hallgatóság műveltségi szintjéhez. Geleji két réteget különböztet meg, akik között sor kerülhet az igehirdetésre: „inter idiotas et rusticanos”, valamint „inter cultiores et in sacris versatiores”. Azt is meghatározza, milyen megoldásokat kell alkalmazni a falusi hallgatóság, illetve a műveltebb közönség előtt – erről majd e könyv stiláris kérdésekkel foglalkozó részében szölok részletesebben.

Geleji a közönséghez való alkalmazkodás szükségességét anyanyelvén is megfogalmazza. A *Váltság titka* első kötetének ajánlásában magyarul olvashatjuk Szent Pálnak a kérdéssel kapcsolatban gyakran idézett szavait: „Mert az Ekklesiában a’ mint hogy nem mind egynemű, egy rendű, és elméjű hallgatók vagynak: úgy nem mindenütt, és mindenkor csak azon egy formájú tanítások-is kívántatnak, hanem azoknak külömbiségekhez képest változtatásnak kell benne lennie; a’ gyengéket téj italval, s’ a’ meg-erössödteket pedig keményebb eledelvel kell tartani, a’ Szent Pálként I. Cor. 3. 2. Hebr. 5. 12. 13. 14.”⁵¹ Az olvasóhoz szólván saját beszédeivel kapcsolatban említi, hogy azokat értő közönségnek szánta: „En-is ezeket a’ tanításokat [...] nem akar-hol, hanem az Erdelyi Fejedelem udvarában, s’ nem akar-kik, hanem a’ hitben mélyen meg-gyökerezett tudós Fejedelmek, írás-olvasott, és a’ controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, Nemzetes fő-rendek [...] előtt [ad-tam elő]; vagy pedig a’ Gyula-Fejir-vári Metropolitana Ekklesiában, a’ mellyben sok értelmes Deák emberek vagynak, és a’ kik a’ tsets-evő korbol ki-kelvén, a’ kemény eledelt-is bé-vehetik”⁵²

Pázmányt és Gelejit azért is hasznosnak tartottam felemlíteni, mert elméletük és gyakorlatuk összevetése egymással és a század újító szellemű református szerzőivel nem nélkülözi a tanulságot. A profán szónoklattanoknál említett interkonfesszionizmus a szakrális retorikákra is jellemző. A felekezeti ellentétek a retorikai nézeteket lényegesen nem befolyásolják. Mint majd látni fogjuk, Geleji és Medgyesi „homiletikai vitája” sem igazi vita.

Korábban említettem néhányat a nálunk kiadott külföldi mintaprédikációk közül, amelyekben a szerzők kiemelték a kompozíció főbb elemeit. A század közepe táján egyre gyakoribbá válik a magyar prédikációs kötetekben is a szerkezet hangsúlyozása, az egyes részek gondos megkülönböztetése. Példaként hozom fel Enyedi Fazekas János *Mennyei szó* című gyűjteményét, amelyben a szerző előrebocsátja külön-külön mindegyik prédikáció vázlatát.⁵³ Ezekben a főbb részek legnagyobbbrészt a magyar elnevezésükkel szerepelnek. A továbbiakban a folyamatos szövegekben az egyes részek nevét a szerző ugyancsak magyarul tünteti fel, a margón viszont latinul. Mindezekből rekonstruálható az Enyedi által követett általános séma.⁵⁴ A címlap szerint a közreadottak „együgyü prédikációk” lennének; ennek nemcsak a differenciált szerkezet látszik ellentmondani, hanem a bőséges latin idézetek és a görög etimológiai fejtegetések is.

A prédikációk „rövid lerajzolása”, azaz szerkezeti vázlata több szempontból is figyelemre méltó. Maga az eljárás a magyar elméleti irodalomban sem ismeretlen. Az ars orandiról szóló részből emlékezhethünk rá, hogy Szilágyi Tönkö Márton Nehemiás és Dávid imádságának gondolati és szerkezeti vázlatát „graphice” is bemutatta. A „lerajzolás” görög-latin elnevezése Enyedi-nél, a hypotypeses, ugyancsak jól illeszkedik a század második felében használt terminológiába.

Enyedi szóhasználatához példát keresve nem kell túlságosan messzire menni sem térben, sem időben. A már említett Laetus-féle kötetben⁵⁵ a mintaprédikációk szerkezetének kiemelése szintén Hypotypesis. A Szilágyi által is méltatott Crocius marburgi prédikációinak vázlata ugyancsak *Hypotypeses* címmel jelent meg önálló kötetben.⁵⁶ A német prédikátor munkásságáról egyébként már Enyedi idejében magyar kiadványból is tudomást lehetett szerezni, méghozzá éppen Laetustól: a szerzőnek a váradi szöveggyűjteményben olvasható traktátusában Crocius egyházi szónoklattana a leghasznosabbnak ítélt kézikönyvek között szerepel.

6. Kitekintés a XVIII–XIX. századra

Mielőtt a következő fejezetekben elmerülnék Medgyesi, Martonfalvi és Szilágyi munkáinak részletes vizsgálatában, néhány idézet erejéig időben túl-lepek rajtuk. Teszem ezt annak érdekében, hogy az előzmények és a kortársak után az utókor jellemző mozzanatainak felvillantásával érzékeltessem az évszázadokon keresztül tartó folyamatot. Úgy vélem ugyanis, hogy a vonulat felvázolása után pontosabban a helyére kerül majd mindaz, amit a XVII. század második felének egyházi retorikáiról megállapíthatok.

Gombási István erdélyi református lelkész *A' papi szent hivatal gyakorlásáról* szóló prédikációelmélet-fordítása 1784-ben látott napvilágot. Címlapján is olvasható, hogy a mű „holmi Jegyekkel és szükséges Toldalékokkal meg-bővítve” jelent meg magyarul. A fordítónak ezek a megjegyzései elárulnak bizonyos dolgokat korának prédikációs szokásairól.

„A' Prédikátzióknak Külömböző Nemeiről” Gombási az eredeti mű szerzőjének, a svájci Ostervaldnak a gondolatait tolmácsolja.⁵⁷ Szó esik homilia és sermo típusú beszédekről. A fordító az egyszerű felépítésű beszédekkel kapcsolatban megjegyzi: „Tapasztaltam én ennek, kivált Falu-hellyen igen nagy hasznát”.⁵⁸

Gombási egy prédikációs kötetének előszavában az idegen nyelvekből átültetett beszédek problémáiról – többek között – így ír: „Olyan Munkát fordítván-meg, a' mellyet az Auktorok Fényes Auditorium előtt mondtak el, a' szegény tudatlan Halgato semmit nem épül leg-Szebben el-kongott Prédikátziójokból-is”. Közreadott fordításairól ezeket mondja: „Úgy nézd ezeket, mint Falusi Prédikátziokat. Nagy külömbség vagyon ugyanis ma a' Városi és Falusi Prédikálás' Módja között. Városokon Málum netzessáriumma kezdett válni a' Stilus, Allegoria, Rhétorikátzio, 's a' t. [...] ha tiz, husz érti, és gyönyörködteti az illetén Prédikátziokban magát, a' többi, leg alább-is a' nagyobb rész nem tudja mit beszéll a' Pap [...] Vulgus enim haec nec capit, nec cupit. A' Kösség az e' féle Tsemegéken nem kapdál”.⁵⁹

A közönség műveltségi szintjének és a beszéd bonyolultságának az összefüggése a XIX. században sem vesztette el időszerűségét. Homiletikájában (1802) Tóth Ferenc szintén a fordításokkal kapcsolatban figyelmeztet, hogy „nem a' tudatlan Falukba valók azok a' Prédikátziók, mellyek a' Királyok, Fejedelmek, Miniszterek és Filosofusok előtt mondódnak-el külső Országokban”.⁶⁰

MÁSODIK FEJEZET

MEDGYESI PÁL: *DOCE PRAEDICARE*

Az ars orandival kapcsolatban már volt szó Medgyesi Pál *Doc nos orare, quin et praedicare* című munkájáról és annak az imádkozással foglalkozó részeiről. Ehelyütt Medgyesi művének a *Doce praedicare* című önálló egységét tárgyalom, amely a prédikációkészítés szabályait tartalmazza.⁶¹

Medgyesi ars orandijának és prédikációelméleti értekezésének együttese XVII. századi kritikátörténetünknek egyik legfontosabb pontját világíthatja meg. A *Doce nos orare, quin et praedicare* az első, szöveg szerint is ismert, önálló kötetben megjelent rendszeres magyar nyelvű munka, amely elmondásra vagy leírásra szánt szövegek létrehozásának szabályait dolgozza fel. (Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandijáról, amely Medgyesi szóbanforgó munkájával azonos évben látott napvilágot Debrecenben, a következő fejezetben szölok.)

I. A *Doce praedicare* felépítése

Ha a szakirodalomban a műre vonatkozó utalásokat keresünk, meggyőződhetünk róla, hogy ez az alkotás sokáig az életmű legelhanyagoltabb darabjai közé tartozott. A mű jelentőségével a megjelenés évszázadának néhány szerzője volt a leginkább tisztában. A XVIII–XIX. századi nagy életrajzgyűjtemények, irodalomtörténeti összefoglalók – ha egyáltalán felveszik Medgyesit – szinte kizárólag a mű hosszabb-rövidebb címét adják meg.⁶² Az újabb méltatások legfeljebb mint az első magyar imádkozás- és prédikációelméletet említik.⁶³ A kezdetektől a romantikáig tartó kritikátörténeti összefoglaló népszerű változatában olvasható, hogy Medgyesi prédikációelméletét „az első rendszeres magyar retorikaként tisztelhetjük”; ugyanott található a szöveg modern kiadása.⁶⁴ Részletesebben egyedül Borbáth Dániel tanulmánya foglalkozik a *Doce praedicare*-val. Leírása azonban éppen a leglényegesebb kérdésekben helyesbítésre szorul.⁶⁵

Az említésekől nem derül fény a munka kétnyelvűségére; egyes források úgy tüntetik fel, mintha teljes egészében magyar nyelvű munka volna.⁶⁶ Pedig a magyar terminológia értelmezésénél és értékelésénél igen sokat segít, hogy a szöveg latinul is olvasható. A négy fő rész mindegyikét először latinul közli a szerző, ezt követi a magyar fordítás.

Borbáth úgy látja, hogy „Medgyesi homiletikája három részből áll [...] Az első részben részletes homiletikát ad, a másodikban ugyanezt rövidebben, összefoglalóan, végül a harmadikban néhány időszerű homiletikai kérdést tárgyal s a főbb regulákat közli”. A tanulmányíró a későbbiekben is két homiletikát említ: „Mind a bővebb, mind a rövidebb homiletika [...]”⁶⁷ A tanulmányíró által homiletikának nevezett részből azonban nem kettő van, hanem három, és ezek után következnek a negyedik részt alkotó kérdések és regulák.

A *Doce praedicaret* Medgyesi táblázatrendszerekből építette fel. Ezeket sorszámoztta, mint *Tabula I.*, *Tabula II.* és *Tabula III.* (A *Függelék* 12. táblázata Medgyesi három *Tabulájának* vázlata.) Az első táblázat valóban részletesebb, a második rövidebb. Az ezek után következő rész ugyancsak egy táblázat, amint ezt alcíme is – *Tabula III.* – félreérthetetlenül jelzi. Igaz, hogy ez a másodiknál is rövidebb, de ugyanúgy táblázat, mint a két előző, és sorszámozott szerkezeti egységekből áll. Így tehát pusztán a terjedelem alapján is „bővebb, rövidebb és legrövidebb”, azaz három homiletikáról kellene beszélni. Csak a harmadik rész után következnek a regulák, külön alcímmel.

Fontosabb problémára irányítja a figyelmünket a korábbi Borbáth-idézet egy szava: Medgyesi „az első részben részletes homiletikát ad, a másodikban *ugyanezt* rövidebben”. Az egyes homiletikák azonosítására máshol is van példa.⁶⁸ Ezzel nem érthetünk egyet, mivel lényeges különbség van az egyes táblázatok által megjelenített prédikációtípusok között.

Első pillantásra feltételezhetnénk, hogy a három *tabula* ugyanennyi különböző típus vázlata, ugyanis mindegyiknek más címe van: *methodus*, *ratio*, *via*; a magyar szövegben *mód*, *út*, *Praedicatio készítés*. Pontosabb megfigyelés alapján azt állíthatjuk, hogy a *Tabula I.* és a *Tabula III.* között a terjedelmi különbség ellenére nincs lényeges eltérés, míg ezektől alapvetően különbözik a *Tabula II.*

A legrészletesebb a *Tabula I.*, „az öreg Tábla”, ahogy később Medgyesi visszautal rá. Keckermann és Bisterfeld rendszerének ismeretében nem lepődhetünk meg rajta, hogy két fő része a „*Praedicatio el-készítése*” és a „*Praedicatio elmondása*”.

Igaz, hogy a *Tabula III.*-ban nem esik szó *Könyörgésről* és *Meg-tanulásról* (mint a *Tabula I. El-készítés* részén belül), sem *Elmondásról*; de az egész *Tabula III.* nem más, mint a *Tabula I.* retorikai szempontból legfontosabb részének, a *Meg-tsinálásnak* a megismétlése, mégpedig a fő szerkezeti egy-

ségek változatlanul hagyásával. Ha ugyanis a *Tabula III.* folyamatosan számozott részeit kisebb csoportokra bontjuk, a *Tabula I. Meg-tsinálás* részének fő szerkezeti egységeihez jutunk. Ezeknek a *Tabula I.*-ben külön nevük is van. A mondottakat az alábbi táblázat szemlélteti:

Tabula III.		Tabula I., <i>Meg-tsinálás</i>
1. <i>Az Fel vejendő Ige</i>	=	I. rész <i>Az Igékről</i>
2. <i>A' Kezdődés</i>	=	II. rész <i>A' Kezdődésről</i>
3. <i>Az Fel-tött cél</i>		
4. <i>A' Részek</i>		III. rész
5. <i>Az Tanuságnak...</i>	=	<i>A' Derék Praedicatio</i>
6. <i>A' Tanuság</i>		(fontos részei)
7. <i>Az Haszon</i>		
<i>Bé-Rekesztés</i>	=	IV. rész <i>A' Bé-Rekesztésről</i>

Láthatjuk, hogy a beszéd fő részeit illetően nincs eltérés a *Tabula III.* és a *Tabula I.* között. A *Tabula II.* viszont más szerkezetű beszédet ír le. Az első felosztás megegyezik a *Tabula I.*-nek a szinkretikus hagyományt követő két fő részével: „Az elkészítésről” szóló részt „Az meg készített Praedicationak El-Praedicállásáról” szóló követi. A továbbiakban azonban lényeges különbségek figyelhetők meg.

A *Tabula II.* valóban „valamivel rövidebb” az elsőnél, ezt Medgyesi a címében ezzel a kifejezéssel jelzi. Ám ennek a beszédmintának a lényegére jellemzőbb a latin cím minősítése: „paulo contractior”, azaz összehasonlítva, tömörebb. Ha ennek a táblázatnak a folyamatosan számozott részeit is csoportokra osztjuk és a csoportokat párhuzamba állítjuk a *Tabula I.* fő részeivel (amelyek, mint láttuk, megegyeznek a *Tabula III.* fő részeivel), a következő táblázatot kapjuk:

A Tabula II. <i>Elkészítés</i> része		A Tabula I., <i>Meg-tsinálás</i> részének, ill. a Tabula III.-nak fő részei
1. <i>Az Fel-vejendő Igék</i>	=	I. rész <i>Az Igékről</i>
2. <i>Az Igéknek magyarázata</i>		szervezeti egységként nincs megfelelője
3. <i>Az Tanuság</i>		III. rész
4. <i>A' Haszon</i>	=	<i>A' Derék Praedicatio</i>
5. <i>A' Rá-szabás</i>		(legfontosabb részei)

A *Tabula II.* által ajánlott módszerből hiányzik tehát a *Kezdődés* és a *Bérekészítés* szerkezeti egysége, csak a legfontosabb részek maradnak meg. Hogy a bevezetés és a befejezés nem tartozik a prédikáció legszükségesebb szerkezeti egységei közé, az Bisterfeld ars concionandijában is világos megfogalmazást nyer. A „principales”, azaz a beszéd lényegét alkotó részekkel szembeállíthatók a „minus principales”, amelyek „ad excellentiam” tartoznak, el is lehet hagyni őket. Ezek az exordium és a peroratio. Az exordium szerepéről a következő fejezetben is lesz szó.

Az eddigiekből kitűnik, hogy a három tabula kétfelé választható: a négy fő szerkezeti egységet felsorakoztató mintákra (*Tabula I.* és *Tabula III.*) és az egyszerűbb *Tabula I.*-re. A fő szerkezeti egységek összevetése után érdemes egy pillantást vetni a *Derék Praedicatio*t alkotó részekre a különböző tabulák esetében.

Medgyesi a *Derék Praedicatio* elemeit fontosságuk szerint rangsorolja, a *Tabula I.* számozásaival az alábbi módon.

„Dolgok”, amelyekkel (ill. amelyeket)	
I. „mindenkor kell élni”	1. 2. 5. 10.
II. „igen ritkán elhagyhatni”	3. 4. 7.
III. „néha elhagyhatni”	6. 8. 9. 11.

A *Függelék 12.* táblázata alapján egyszerűen meggyőződhetünk róla, hogy a *Tabula II.*-ből – ahol a fő szerkezeti egységek közül a *Kezdődés* és a *Béfejezés* nem szerepel – a *Derék Praedicatio* legfontosabbnak tartott részei közül nincs meg az ige részekre osztása, a *divisio*. A *Tabula II.*-ből tehát a kompozíció mindkét szintjén a retorikai teljességet szolgáló részek hiányoznak. A *Tabula I.* *Derék Praedicatio*jának elsődleges fontosságú részei a *Tabula III.*-ban jelennek meg ismét nagyobb számban.

Az előző fejezetben adott történeti áttekintés után talán nem tűnik teljesen megalapozatlannak az a feltételezés, hogy a *Doce praedicare*-ban Medgyesi az egyszerűbb és összetettebb beszédvázlatok megkülönböztetésével a tanulatlanabb és a műveltebb közönséghez való alkalmazkodást kívánta elősegíteni. A további vizsgálódások azonban szükségtelenné tehetik, hogy pusztán hipotéziseket legyünk kénytelenek felállítani.

II. A *Doce praedicare* értékelése

1. Egyszerű beszédvázlat, egyszerű hallgatóság

A *Tabula II.* a beszéd szerkezeti vázlatán, az *Elkészítés*en kívül egyedül az *El-Praedicállás* tudnivalóit tartalmazza. Ilyen rész szerepel a *Tabula I.*-ben is, de ott a *Praedicatio elmondásánál* mást jelent, mint a *Tabula II.* megfelelő részében. Az utóbbiban nincs szó a prédikátor ideálisnak tartott lelki-állapotáról, szellemi felkészüléséről. Annál részletesebben tárgyalja viszont Medgyesi a szónok viselkedésével, előadásmódjával kapcsolatos követelményeket. Bizonyára nem véletlen, hogy az egyszerűbb beszédmintához csatlakozik a prédikálás külsőségeinek aprólékos taglalása. A hatás szempontjából a külsőségeknek nyilván nagyobb szerepük van egyszerűbb emberekből álló hallgatóság esetén.

Ez is olyan gondolat, ami az európai ars praedicandi-irodalomban világos megfogalmazást nyert. Egy XIV. századi angol dominikánus, Thomas Waleys igen részletesen szól a prédikátor öltözködéséről, mozdulatairól, hanghordozásáról. Figyelemre méltó, hogy a közönség túlterhelésének kerülését a külsőségekkel hozza összefüggésbe. Azt fejtegeti, hogy a beszéd sikerében milyen nagy szerepe van az előadásmódnak, a szónok fellépésének. Ha erre nem fordít kellő gondot, és inkább a hallgatók felfogóképességét meghaladó beszédkonstrukciókkal szeretne eredményt elérni, többet árt, mint használ: a túlbonyolított beszéd művészi szépségei nem találnak értő fülekre.⁶⁹

2. Összetett beszédszerkezet, igényes közönség

A *Doce nos orare* előjáró beszédében Medgyesi olyan képet fest magáról, mintha egész munkásságára a *Tabula II.*-ben foglaltak lennének jellemzők. Ezen a helyen olvasható a „homiletikai vita” felelet-része. Medgyesi „Szigató Atyafinak” hívja vitapartnerét, nevét nem írja le. Geleji Katona Istvának válaszol, a *Váltság titka* második kötetének előszavában felhozott kifogásaival szemben védi a puritánus prédikációkat.⁷⁰ Állításainak nemcsak a tabulák mondanak ellent, hanem prédikációi is. Medgyesi esetében a teória értékelésénél kitérek az alkalmazásra is: az elmélet és a gyakorlat összevetésére.

a.) Medgyesi nyomtatásban fennmaradt prédikációi egy kivételével következetesen a tabulák szerint épülnek fel.⁷¹ Az összetettebb minta nemcsak a

*Doce praedicare*ban követel nagyobb részt magának, hanem e szerint készült az ismert prédikációk többsége, mintegy kétharmada. Ezek szerkezete a *Tabula III.*-ra alapul, bőven kiegészítve a *Tabula I.*-ben részletezett lehetőségekkel. Hogy a *Tabula I.*-nek nem találjuk egyetlen pontos megfelelőjét sem, abban semmi rendkívüli nincs. Ez afféle kelléktár, egyszerre tartalmazza mindazokat a lehetőségeket, amelyekkel – igényes közönséget feltételezve – élni lehet. Egy prédikációban nyilván nem szükséges az egész eszköztárat kimeríteni. Az összetett beszédek túlsúlya már önmagában megkérdőjelezi az egyszerű tanításra, praktikus oktatásra való törekvés kizárólagosságát.

b.) Az előjáró beszédbe foglaltak először az *exordium*mal kapcsolatban kerülnek ellentmondásba a prédikáció elméletével és gyakorlatával. A „Szigató Atyafi” kárhoztatja a prédikációk „fejetlenségét”, azaz a bevezetést hiányolja. Medgyesi ezt elismeri, de egyben követendő példának is tartja. Amesius idézi: „magnus igitur iudicii defectus in iis, qui exordium volunt necessarium in concione sacra”.⁷² Még maga az idézett tekintély sem ilyen szigorú más helyeken.⁷³

Láthattuk, hogy az igényesebb típus mindkét változata, a *Tabula I.* és a *Tabula III.* egyaránt felveszi *A' Kezdődést*, mint a beszéd egyik fő részét. Medgyesi nagyon is részletesen elemzi a bevezetéssel kapcsolatos tudnivalókat.

Az ismeretes 17 prédikáció közül 5 főragú személyek temetésén hangzott el. A bevezetés mind az öt beszédben külön címként szerepel, a lap közepén, az utána következő szövegtől sorkihagyással elkülönítve, mint *Kezdődés*, *Kezdet* vagy *Kezdő-Beszéd*.⁷⁴ Más beszédeknél nem ilyen feltűnő az exordium kiemelése. Mivel azonban maga a bevezetés több más esetben mégis megvan, csak arra következtethetünk, hogy az egyes részek *elnevezésének* feltűnő hangsúlyozásával Medgyesi kifejezetten fel akarta hívni a figyelmet retorikai tudományára, a művelt olvasóközönség tetszését elnyerni igyekezőn.

Az elméletből és a gyakorlatból nem hiányzik a kompozíció zártságának másik feltétele, a befejezés sem. Medgyesi a *Tabula I.*-ben írja, hogy „a' Bé-Rekesztés nagy mesterséget kíván”, majd egy oldalt betöltő táblázatban részletezi az idevonatkozó tudnivalókat.⁷⁵

c.) A *divisio* esetében ismét ellentmondást találunk. Az előjáró beszédben Medgyesi elítéli azt az eljárást, amikor a prédikátor részekre osztja az igét, majd ezek szerint haladva, az egyes tagokra hivatkozva építi fel beszédét:

„nem pergettyük szüntelen ajkunkon: felelek az elsőre, felelek a másakra, a nagyubra, a kisebbre”.

A *Tabula I.*-ben szereplő *El-osztás* a *Tabula III.*-ban is szerepel, mint *A'Részek*, tehát nem elhanyagolható. A prédikációknál pedig néha még az egyszerűbb beszédekben is megjelenik. A *divisio* jelentőségére az igényesebb konstrukcióban az előző fejezetben bőven hoztam példát.

d.) Az igében előforduló bizonyos szavak magyarázatai is arra engednek következtetni, hogy Medgyesi nem minden esetben a széles tömegek tanítását tartotta legfőbb céljának, és a tudós közönség számára a sokat hangoztatott puritán praktikussághoz nem illő módszereket használt.

Egy beszédében „az élő Istennek kezeiben” szókapcsolathoz szerzőnk a következő magyarázatot fűzi: „Istenek ilyen kezei, mint nekünk, nincsenek; mert a' léleknek husa és csontyai nincsenek. Hanem csak a' mi hasonlatosságunkból tulajdonéttatnak azok ő néki”.⁷⁶ Bizonyosra vehetjük, hogy ez nem teológiában járatos embereknek szól. A beszéd, amelyből idéztem, a *Tabula II.* szerint készült. A szerkezet mellett a magyarázat módja is igazolni látszik, hogy ez a prédikáció a közönség egyszerűbb rétegeit kívánta megnyerni.

Egy másik prédikációban ez a kifejezés fordul elő: „az Igaznak gonosz-szi”. Majd: „A Gonosz [...] Theologice, szent Írási Tudomány szerint [...] Így fejeztetik ki [...] Ethice, az Erkölcscs Tudományában így [...]”.⁷⁷ Az egyszerű emberek nem tudtak volna mit kezdeni a teológiai és etikai eszmefuttatásokkal. A beszéd Lónyai Zsuzsanna teste fölött hangzott el.

e.) A beszédkonstrukció egésze, néhány főbb és alárendeltebb szerkezeti egység után a retorikusság egyéb területeivel kapcsolatban megjegyzem, hogy Medgyesi máshol sem utasítja el az ékesszólás művészetének évezredek lehetőségeit. Utalhatok a bizonyítások és a cáfolások rendszerére, az *elocutio* legkülönbözőbb eszközeire. Hasonló kérdésekben szerzőnk példaképeit sem lehet a szó nem teológiai értelmében puritánoknak tartani.

Perkins – aki önálló grammatikai-retorikai művet is írt! – prédikációelméletében több lapon keresztül értekezik a „*vocum Grammaticae et Rhetoricae proprietates*” tudnivalóiról.⁷⁸ Amesius sem zárkózik el indokolt esetben az „*ornamenta rhetorica, metaphorae, allegoriae studio humano inventae, tropi, figurae sententiae et dictionis*” használata elől.⁷⁹

f.) A „Szidgató Atyafi” egyik kifogása szerint a puritánusok „csak practice” prédikálnak, azaz egyedül a gyakorlati haszonra törekednek, a beszéd

egyéb kérdéseit elhanyagolják. Válaszában Medgyesi elismeri a vádat, de a puritánus gyakorlatot tartja helyesnek. Szent Pálra hivatkozik: „az tellyes irás hasznos a tanításra (2. Tim. 3. 16. 17.)”.

A hasznosság mint kizárólagos érdem melletti síkraszállás, mint láhattuk, némileg ellentmond a tabulák és a prédikációk tanulságainak. A hasznosságra való törekvést semmiképpen sem vonhatjuk kétségbe. A *Tanuságok és Hasznok* különféle módozataira minden prédikációban a megfelelő részek nevének kiemelt jelölése figyelmeztet, és e részek tartalma is megszívlelendő. Ugyanakkor nem tarthatjuk jellemzőnek a „csak practice” prédikálásra való törekvést. Legtöbb esetben ugyanis mind az elméletben, mind a gyakorlatban túlsúlyba kerülnek azok az elemek, amelyek nem feltétlenül szükségesek a „tanítás”-hoz.

3. A „szép módos rend”

A *Doce praedicare* egyik fő érdeme, hogy a prédikációkészítésről alkotott nézeteket már nem utalásokból, odavetett megjegyzésekből kell összekeresgélgni, hanem szerves egységgé állnak össze. Különös figyelmet érdemel a közlendő logikus elrendezése, áttekinthetősége. Prédikációelméletében Medgyesi igen szépen megvalósítja a rendszerességről vallott elképzeléseit, amelyeket a *Praxis pietatis* előszavában fejt ki.⁸⁰

Az eszményített „szép módos rend” megteremtésének hasznos eszközei a táblázatok. A prédikációkészítés tudnivalóinak táblázatos összefoglalása – akárcsak az ars concionandi annyi más eleme – a XVII. században nem volt újdonság. Az eljárás XV. század végi ősenek tekinthetjük a Pseudo-Aquinói traktátusához csatlakozó *arbort*, amely a prédikáció szerkezetét egy fához hasonlítja, így ábrázolja. Bán Imre szerint szónoklattani művekben a táblázatba foglalás a XVI. század közepén kezdett elterjedni, Soarius rendszerezése nyomán.⁸¹ Egyes táblázatokat a XVI. században egylapos nyomtatványként is kiadtak; a XVII. században jelentek meg olyan, csak tabulákból álló munkák, amelyek a retorika teljes rendszerét szemléltették.⁸²

A módszerrel Medgyesi találkozhatott Perkins prédikációelméletében is. A szerző bevezetesként egy táblázat segítségével teszi áttekinthetővé műve felépítését.⁸³ Ugyancsak szerepel táblázat Medgyesi egyik hivatkozott követlen mintájánál, John Clarke-nál is.⁸⁴

Medgyesi módszerességének méltatásánál nem hagyhatjuk említés nélkül azt a szigorú következetességet, ahogyan prédikációiban tartja magát az elméleti művében meghatározottakhoz. Hogy a beszédek szerkezetét könnyű

összevetni a tabulákkal, az az egyes részek gondos jelölésének köszönhető. Medgyesi a tabulákban megnevezett fő részek és kisebb szerkezeti egységek nevét prédikációiban szinte minden esetben feltünteti. A jelölések közti különbségtétel alkalmas a megfelelő részek fontosságának a kifejezésére – és ez meg is történik, mégpedig pontosan a tabulák szellemében.

4. A magyar terminológia

Mivel Medgyesi a *Doce praedicare* teljes szövegét latinul is, anyanyelvén is közreadta, módunk van megfigyelni az ars concionandi nemzetközi terminológiájának megmagyarosodását. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A német retorikai szakkifejezések kutatója rendkívül szerencsés körülménynek tartja, hogy Ratichius művei – köztük a logika és a retorika is! – párhuzamosan németül és latinul jelentek meg. Így alkalmunk nyílik pontosan megvizsgálni, hogyan vált a latin terminus németté, és a nemzeti nyelvű műszó megalkotásában milyen folyamatok játszottak szerepet.⁸⁵ Úgy vélem, nekünk sincs kevesebb okunk az örömrre, mint az idézett szerzőnek, hiszen Medgyesi tabuláinak párhuzamos latin és magyar szövege megfelelő kiindulási alap a hasonló vizsgálatokhoz. Még ha nem is Medgyesinél jelenik meg először minden magyar retorikai kifejezés, figyelemre méltó az a természetesség, ahogy egy hosszabb magyar műbe a szakkifejezések is magyarul illeszkednek. A *Függelék* 12. táblázata könnyen felidézi az ars concionandi – sokszor a klasszikus retorikára visszamenő – latin és görög terminusait. Fel-sorolok néhány olyan fordítást is, ami a *Függelék*ben nem szerepel.

periodos	kerület
axioma	tellyes értelmű mondás
tropus et figura	tulajdonságtalan szólás
ironia	ingerlő mód
analysis	üzés-füzés

Medgyesi igyekszik a fordításban érzékeltetni a fogalom pontos jelentését. Különösen fontos ez az egymáshoz közelálló jelentéstartalmak esetében. A szerző gondosságára példa, hogy *bé-fejezéssel* a *recapitulatiót* fordítja, a *conclusiót* pedig *bé-rekesztéssel* adja vissza.

Különös jelentősége van a hasznok magyar elnevezésének, ugyanis ezen a területen lényeges különbségek figyelhetők meg a hazai szerkesztésű ars concionandik között.

Amesiusnál a hasznok két fő csoportja az értelemre tartozó, elméleti, illetve a cselekvést szabályozó, gyakorlati haszon. Az elméleti haszonnak két fajtája van, az *informatio* és a *reformatio*. Az elméleti haszon e két fajtájának Amesiusnál a gyakorlati hasznok között az *institutio* és a *correctio* felel meg.⁸⁶ Medgyesi Pál eltér ettől a párhuzamtól; érdemeit az sem kibővíti, ha esetleg más források alapján. A magyar fordítás mutatja meg, hogy milyen alapos meggondolás áll az Amesiusztól eltérő változat háttérében.

Mint majd látni fogjuk, a század másik két jelentős magyar elméletírója, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkő Márton a hasznok felosztásának tekintetében pontosan követi Amesiuszt. Az elméleti *informatio* és a gyakorlati *institutio* különbségét *Tanító Haszon* és *Oktató avagy Igazgató Haszon* elnevezéssel adják vissza.

Medgyesi azonban nem foglalkozik *institutió*val, ő az *informatió*t nevezi *Oktató Haszon*nak. Így az útmutatások egy csoportját átemeli az intellektuálisabb szférába, és ezzel elárulja, hogy az oktatás fogalma számára szorosabban kapcsolódik gondolatok inspirálásához, mint a gyakorlati élet közvetlen befolyásolásához.

Mégsem kell félnünk attól, hogy Medgyesi elrugaszkodna a „praxis pietatis” elvétől. Az amesiusi *correctió*t ő is tárgyalja, és itt kárpótlást nyújt a gyakorlati szférából elvont oktatásért. Martonfalvi a *correctió*t hívja *Feddő Haszon*nak, míg Szilágyi ugyanezzel a névvel a *correctió*val összevont *reprehensiót* és *objurgatiót* illeti. Medgyesi differenciál: *Meg-feddő Haszon*nak a *reprehensiót* nevezi, szól *repressió*ról mint *Le-verő Haszon*ról, a *correctió*t pedig *Meg-jobbitó Haszon*nal fordítja. Martonfalvi és Szilágyi a *correctio* fogalmának arra a mozzanatára helyezi a hangsúlyt, hogy ha valaki letér a helyes útról, figyelmeztetést, szidalmat érdemel. Így hüek maradtak Amesius szelleméhez, aki szerint a *correctio* „vitae fugiendae damnatio”.⁸⁷ A *correctio* értelmezésében Medgyesi a másik oldalról közelít a fogalom tartalmához, ugyanis a *Meg-jobbitó Haszon* elnevezés a követendő út kijelölésének a mozzanatát foglalja magába. Mivel Medgyesi – a magyar fordítás tanúsága szerint – erre a jelentésre reagált érzékenyebben, tökéletesen érthető, hogy a helyes élet felé orientáló eme haszon mellett feleslegesnek tartotta a praktikus hasznok között még az *institutió*t is.

Medgyesi és a másik két Amesius-követő szóhasználatának összevetése azt a feltételezést támasztja alá, hogy a XVII. század második felében a magyar nyelvű prédikációkban mindennaposnak kellett lennie a szerkezeti egységek számontartásának és magyar elnevezésének, sőt különböző felfogások

is léteztek. Az egyes részek eltérő értelmezése valószínűsíthetően nem Szilágyi idejében jelentkezett először: a retorikai tudatosság ilyen foka előzményeket feltételez. Medgyesi magyar nyelvű szónoklattana minden bizonnyal létező igényeket elégített ki: a prédikátoroknak szükségük volt a gyakorlatban élő szokások valamiféle összefoglalására, elméleti rendszerezésére. A problémára való további kortárs reflexióról a későbbiekben még szólok.

III. Összegzés

Korszakalkotó felfedezéseket nem várhatunk el a *Doce praedicare*-tól, hiszen a tabulák évszázadok óta ismételtetett megoldásokat visszhangoznak, a prédikációelmélet-történet jól ismert közhelyeit variálják. Az antik retorikai hagyományok a Krisztus utáni első évszázadokban kiegészültek a kereszténység speciális követelményeivel, és később mint *ars praedicandi* az egyházi beszédszerkesztés útmutatójává váltak. Ez a speciális *ars* folyamatosan differenciálódott, a beszédmintáknak különböző típusai alakultak ki, az egyes változatok pedig – a létrejövő felekezeti különbségektől függetlenül – a bevált hagyományokat és a célszerű újabb fejleményeket egyesítve éltek tovább. Medgyesi Pálhoz angol – és talán holland és német – mintáin keresztül jutott el mindaz, amivel az antikvitás, a latin középkor, a humanizmus és a protestáns áramlatok gazdagították a nyilvánosság előtti beszéd művészetét.

Mégsem egyszerű kompilációt kell látnunk a tabulák sorozatában. A minták hatását ki lehet mutatni, sokszor szó szerinti átvételek formájában. Ám Medgyesi egyik példaképét sem utánozza minden tekintetben, a különböző forrásokból igen finom érzékkel válogat, egy határozott koncepciót követve dolgozza fel olvasmányait. Az idegen szerzőkből merített anyagot úgy állítja össze magas színvonalú egyházi szónoklattanná, hogy nemcsak az eltérő igényeket veszi figyelembe, hanem a magyarországi prédikációs szokásokat is.

Amint bizonyítani igyekeztem, Medgyesi kétféle beszédtypust állít követői elé. A retorikailag igénytelenebb változat az egyszerűbb közönség épülését szolgálja, a figyelmet elsősorban a tanításnak, a meggyőzésnek szentelve. A művelt közönségnek szánt prédikációknak a szerző kétféle variánsát is kidolgozza. A kiegyensúlyozott kompozícióra, az arányos szerkezetre való törekvés, az artisztikus prózát eredményező szabályok azt mutatják, hogy Medgyesi a hasznosság mellett esztétikai értékkel is rendelkező művek elkészítéséhez kívánt útmutatással szolgálni, az igényes retorikus szempontjai alapján.

Mivel a XVII. században a prédikáció még nem szorult ki az irodalom keretei közül, a műfaj szabályait sem hagyhatjuk ki az irodalomelmélet történetéből. A *Doce praedicare* jelentős részben az irodalmi gondolkodás szempontjából értékelhető elemeket tartalmaz, mégpedig magyar nyelven – ezért kell XVII. századi kritikátörténetünk legfontosabb forrásai között számontartanunk.

HARMADIK FEJEZET NÓGRÁDI MÁTYÁS ELVESZETT ARS CONCIONANDIJA

I. A feltételezés alapja

Az első magyar nyelvű retorikai összefoglalót jó ideje Medgyesi Pál imád-
ság- és prédikációelméleti kézikönyvében tiszteljük. Valójában azonban
Medgyesi vélhetően az egyik első művelője a magyar nyelvű egyházi retoriki-
kának. Alapos okunk van ugyanis feltételezni, hogy a *Doce nos orare, quin
et praedicare* megjelenésének évében, 1650-ben Debrecenben napvilágot lá-
tott Nógrádi Mátyás, későbbi református püspök kézikönyve a prédikáció-
szerkesztés szabályairól.⁸⁸

A *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetébe a munka mint
egykorú adat alapján feltételezhető retorikai kézikönyv kerül be.⁸⁹ A tétel le-
írásában Vásárhelyi Judit idézi azt a helyet, ahol prédikációelméletét Nógrádi
Mátyás mint megjelent könyvet említi. Vásárhelyi hivatkozik a korábbi szak-
irodalomra: Zoványi Jenő *Prédikálásnak egyenesen folyó rendje* címen so-
rolja a munkát Nógrádi művei közé, 1650-re téve megjelenését;⁹⁰ ezt átveszi
Varga Imre is az RMKT Nógrádi verseit is tartalmazó kötetében.⁹¹ *Lelki pró-
bakő* című művének ajánlásában Nógrádi Mátyás ezt írja Bagoly Katának:
„Becsületes Aszszonyom, harmadik munkám ez, az én kegyelmetek között
való lakásomban, melyet közönségessé tések Isten kegyelme által: Mert
magam költségével a' Prédicállásnak egyenesen folyó rendit, és útát, ez előtt
nem régen, kegyelmetek szemei eleiben bocsátottam. Az után nem sok idő-
vel, Nemzetes BORNEMISZA ISTVÁN Uram költségével, Szent Pál Apos-
tol Rómaiakhoz irt levelét, három Methodus alatt éppen világ eleiben terjesz-
tettem”.⁹² Nem zárhatjuk ki, hogy az ars concionandi nyelve legalább részben
magyar volt. A munkából példány nem ismeretes, de a szerző fennmaradt
más írásaiból következtetni lehet elképzeléseire, amelyek az egyházi beszéd
szerkezetére, szakkifejezéseire és egyéb kérdéseire vonatkoznak.

Az 1650-ben megjelent *ars concionandik* szerzői, Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás személyes, mondhatnánk úgy is, hogy szakmai kapcsolatban voltak. Az ifjú Nógrádi Mátyás 1633-ban Debrecenben a külföldről nemrégiben hazatért Medgyesi tanítványa volt. Herepei János buzgalmának köszönhetően vált ismertté egy könyvbejegyzés a kolozsvári református kollégium könyvtárának egyik kötetéből: „Hunc librum dono dabat Revere[n]d. ac Clarissi. Dominus Paulus P. Megiessi Matthiae K. Nogradi 1. die May. Anno Do. 1633. In schola Debrecina”.⁹³ Ebből Herepei arra következtet, hogy a fiatalember „jó tanuló, igyekvő növendék lehetett, hiszen tanára könyvajándékozással ezért tüntette ki”.⁹⁴ Maga a tény kétségtelenül igazolja tanár és tanítvány jó kapcsolatát; a hazai irodalmi gondolkodás fejlődése szempontjából pedig különös jelentősége van annak, hogy az ajándék éppen egy irodalomelméleti kézikönyv: Lorenzo Vallának a latin nyelv eleganciájáról szóló munkája.

II. A rekonstrukció forrásai

1. A Szent Pál-levél magyarázata

A *Lelki próbakő* ajánlásában említett Szent Pál-levél „három metódus alatti” magyarázata⁹⁵ több szempontból is igen fontos Nógrádi Mátyás prédikációelméleti munkásságának rekonstruálásához.

Az olvasóhoz szóló előszóból szerezhetünk tudomást róla, hogy Nógrádi az *ars concionandib*an egy *florilegium* kiadásának előkészületeiről tett említést. Most ugyanis biztosítja az olvasót, hogy nem feledkezett el korábbi ígétéről, de elfoglaltságai miatt késik a kézikönyv.⁹⁶ Az elméleti összefoglaló mellett tehát Nógrádi egy példatárral is szeretne segíteni prédikátortársait. A gondolat nyilván az elmélet kidolgozásakor foglalkoztatta, hiszen a „libellus ante hunc emissus” – összevetve a hivatkozást a *Lelki próbakő* ajánlásában írottakkal – nem lehet más, mint az elveszett *ars concionandi*. Arra vonatkozó utalást nem ismerünk, hogy a *florilegium* valaha is elkészült és megjelent volna.

A hivatkozásban használt „libellus” kifejezés lehet szerénykedő fordulat, amellyel a szerző el akarja kerülni saját érdemeinek túlzott kidomborítását. Ha viszont a terjedelemre vonatkozik, akkor arra következtethetünk, hogy nem vaskos kötetnek, hanem vékony füzetecskének kell elképzelnünk az elveszett homiletikát.

Szent Pál levelét Nógrádi Mátyás 16 fejezetre osztja. Mindegyik fejezet anyagát „triplici methodo” fejt ki. A kérdések és feleletek sorozatából álló analysis követi az explicatio, a kétséges pontok magyarázata, ugyancsak kérdés–felelet formában. A szerző mindkét részben kitér a felmerülő ellenvetések cáfolatára is. Szempontunkból legérdekesebb a harmadik, a „practicus methodus”. Ez ugyanis nem egyéb, mint a „praxis concionatoria”, azaz annak bemutatása, hogyan lehet prédikáció formában a hallgatóság hasznára és épülésére fordítani az adott fejezetben tárgyaltakat.

A vázlatokban a legfontosabb dolgok a prédikáció főbb szerkezeti egységei szerint elrendezve szerepelnek. Nógrádi csak a gondolati vázát adja az egyes beszédeknek, a főbb szerkezeti egységekhez kapcsolódva. A részletesebb kidolgozást a prédikátorokra bízta.

Előfordul például, hogy csak a tanulságot határozza meg, az azt alátámasztó érvek és a hasznok kifejtését az igehirdető végezze saját belátása szerint.⁹⁷ Leggyakrabban a „terjesztés” módját bízta a prédikátorra „amplifica, amplificetur, amplificabis” és hasonló fordulatokkal. Néha az elmondottak megvilágítását illetően éppen csak utal a lehetőségekre,⁹⁸ vagy mindössze annyit mond: világítsd meg úgy, ahogy a legjobban tudod.⁹⁹ Olykor az egyes helyek magyarázatával kapcsolatban különféle szaktekintélyekhez utalja a prédikátort.¹⁰⁰

2. *Lelki próbakő*

A *Lelki próbakő* a népnevelő kegyességi művek szép példája, mellyel a jámbor olvasó „háza népének is szent utat mutathat az egyenesen való járásra”.¹⁰¹ Szempontunkból a legtanulságosabb a benne található két prédikáció: az egyik a varázslásról, a másik az istentagadókról. A címekből kiderül, hogy mindkettő el is hangzott a debreceni gyülekezet előtt.¹⁰²

A szerkezeti egységek latin és magyar elnevezése és azok tartalma sokat segít Nógrádi Mátyás homiletikai elképzeléseinek rekonstruálásában. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor a szerző utal az egyes részek egymáshoz kapcsolódására, a prédikációban betöltött szerepükre. A Manasses gonoszságát tartalmazó textusban például előfordul a Gyhenna említése. A magyarázat szükségességét Nógrádi a következőképpen indokolja: „Az Sidó botüben, GEHINNOM vagon, a’ mely szó két szóból álló egy szó, mellyeket meg-kell fejtegetni, és ugy mehetünk az dolognak értelmére”.¹⁰³

Máskor a szerző jelzi, hogy egy-egy részt elhagyva vagy a szokásos sorrendet módosítva eltér az általános sémától: „[...] de ennek a’ Tanuságnak

rend-szerént való erőssétésit hátra hagyván, edgy-nehány kérdések által tanitok [...].”¹⁰⁴ Vagy: „Hátra tevén azért most a’ Tudományokatt, e’ nagy es fontos dolognak fejtegetésében; Kérdésenként megyek-elő, a gyengék kedveert, a’ Kérdések pedig, im ezek lesznek”.¹⁰⁵ A „gyengékre” való utalás teszi egyértelművé, hogy a bonyolultabb vázlat egyszerűsítése – akárcsak Medgyesinél – a kevésbé felkészült hallgatókhoz való alkalmazkodást szolgálja.

Az egyes latin terminusok tartalmát Nógrádi gyakran körülírással próbálja minél érthetőbben kifejezni. Az Usus Examinatorius jelentésének érzékeltetése stiláris szempontból is figyelemre méltó. Szép magyar fordulatokat eredményez, amikor a szerző önállóan fogalmaz, vagy legalábbis elszakad feltételezhető forrásaitól: „Kérlek a’ hatalmas Istenre, visgállyátok meg magatokat ezeken a dolgokon [...]”.¹⁰⁶ „Ezekén a dolgokon vond rámára szivedet édes Atyámfia [...]”.¹⁰⁷ Ugyanezeknek a gondolatoknak a megfogalmazása az angol szerzőtől fordított *Idvösség kapujában* kevésbé szerencsés, túlságosan szembetűnő az idegen szöveg hatása: „Exáment és Probát szolgáltat ez, mellyen meg kell magadat czirkálnod, hogy-ha vagy-on-é ép szived?”.¹⁰⁸ „Examinálluk-meg szívünket ezen a’ jegyen, ha ugyan valoban követtyük-e ez Regulát, avagy nem?”.¹⁰⁹ „Exament és visgálást ad e’ Tudomány előnkbe. Czirkáld-meg szivedet [...]”.¹¹⁰

3. *Idvösség kapuja*

A munka Hildersam angol szerző nyomán készült, az ötvenegyedik zsolnárnak magyarázata, mégpedig – és ez az, amiért a számunkra különösen fontos forrás – „Praxis szerént való fejtegetése”. Ez alatt itt is a „praxis concionatoria” értendő, akárcsak a Szent Pál-levél „tertio methodo” kifejtése.

A szerző előjáróban tíz kérdést lát szükségesnek tisztázni. Ezek közül szempontunkból a legérdekesebb a nyolcadik kérdés, amelyik egy tömör ars concionandi-vázlatnak tekinthető, ezért érdemes teljes terjedelmében idézni.

„VIII. Quaestio

Mitsoda modot akarok e’ Soltárnak fejtegetésében tartani rövideden megjelentem.

1. In Genere, Közönségessen.

(1) Qualis sit hic Psalmus.

(2) Titulus examinandus.

(3) Divisio Psalmi ponenda.

2. In Specie

- (1) Minden verseknek értelmét meg-fogom mondani.
- (2) A' hol az igék engedik részekre-is osztom.
- (3) A' versekben lévő nehézségeket meg-világosítom.
- (4) A' minémü tanuságokat Isten előnkben ád, ki-mutogatom.
- (5) A' Tanuságokat practisalom meg-erősétem, és hasznait ki-jelengetem.
- (6) Ha valami ellen-vetések támadnak azokat el-háritom.”¹¹¹

Az „in genere”–„in specie” felosztás minden bizonnyal az elveszett ars concionandiban is szerepelt. Ez a szinkretikus hagyomány ismeretében szokásosnak mondható.

Érdekes a tíz kérdés utáni eszmefuttatás az exordium szükségességéről. Kell-e „pompás előljáró beszéd” vagy nem – a kor homiletikai elképzeléseinek egyik jellegzetes vitapontja volt. Emlékezhetünk Geleji Katona István és Medgyesi Pál szembenállására ebben a kérdésben; a továbbiakban is lesz példa az exordium megkülönböztetett szerepéről. Nógrádi Mátyás a kövekezőket írja:

„[...] de minek előtte előbb mennénk, egy kérdésre meg-kell felelnünk rövideden, melly ez;

QUAESTIO.

Holott it mint egy elől-járó beszédet csinál Dávid a' Titulusnak alkalmazásával. Az a' kérdés Szabadé és illendő-é a' Tanitoknak pompás elől járó beszédet csinálni, kiváltképpen olyat, a' minémüvet a' Pápasták ma csinálnak?

FELELET.

Absolute, nem szükséges; Rationes Sunt.

1. Mert más az Oratornak állapottya, más a' Praedicatornak. Az Orator ritkán Oral, és kíváztatik, hogy az halgatoknak jó akarattokat kívánja, de a' Ministernek vagyon már hitele az halgatók előtt. Ergo nem kíváztatik.

2. Mert az Oratoroknál is az exordium non est pars Essentialis Orationis; azért nem szükséges hosszú elől-járó beszédet a' Pogányok Scholájából elő hozni.

3. Elég ha a' Tanito a' Leczkének alkalmazosságán kezd el a' Textust és annak czéllját meg-mutogattya.

4. Itt Dávid nem csinál elől járó Pompás Exordiumot; hanem az alkalmazáson kezd-el a' Soltárt, micsoda indította légyen Dávidot e' Soltárnak

írására. A Betshabe Aszszonnyal való gonosság, az Isten haragjának érzése; és a' Náthán Prophétának ellene való mendörgő Legatioja.”¹¹²

Az exordium elutasításánál figyelemre méltó a világi retorikára való hivatkozás, ahol az exordium „non est pars Essentialis”. Hasonlót „a Pogányok Scholáján” kívül a kor magyar szerkesztésű profán retorikaiban is olvashatunk. Andreas Graffnál a világi szónoklat „principalis” része a propositio és a confirmatio; „minus principalis” a két szélső, azaz a kezdő exordium és a befejező peroratio; ugyancsak kevésbé fontos az eddig említettek között elhelyezkedő narratio és confutatio.¹¹³ Hasonló a helyzet az ars concionandi területén: az előző fejezetben volt szó az exordium „minus principalis” voltáról Medgyesinél és Bisterfeldnél.

Az exordium tekintetében különbséget fedezhetünk fel Medgyesi és Nógrádi felfogása között. Mint láthattuk, Medgyesi Geleji Katona Istvánnal szemben az exordium ellen foglal állást, viszont elméleti munkájában is tárgyalja és saját prédikációiban is gyakran él vele. Nógrádinál teljes az összhang a fentebbi fejtegetés és egyéb ismert megnyilvánulásai között: az idézett rövidke vázlatba nem veszi fel az exordiumot, és nyomtatásban fennmaradt prédikációiban sem használja.

A könyvben a prédikációk közel másfélezer lapon keresztül követik egymást, az idézetnél sokkal részletesebb szerkezeti vázlat alapján. A textus mindig a zsoltár egy-egy verse. Ebben a kötetben is találhatunk példákat annak hangsúlyozására, hogy az egyes részek hogyan kapcsolódnak egymáshoz és a prédikáció egészéhez. Az íge nehezen érthető szavainak magyarázatát például így vezeti be a szerző: „Hogy annál jobb utat nyithassunk, a' Tudománynak ki-mutogatására, két difficultást láthatunk a' Textusban, két nehézséget”.¹¹⁴ A doctrina tisztázásával kapcsolatban is emlékeztet a szerző a részek szokásos sorrendjére, mintegy előlegezve a gondolatmenet várható folytatását: „Minek-előtte a' tanúságot erősgetnök, néminemü homályokat akarok el-hárítani, mellyek a' Tudományban lehetnek, Kérdésekben foglalván a' nehézségeket”.¹¹⁵

Érdekes, amikor a szerkezet szabályszerűségére történik utalás: „Ez undok bűnnek el-takargatásában, melly csudálatos mesterséget követett Dávid, egyszerűen jelentsük-meg, mivel itt vagyon helye, és ideje”.¹¹⁶ Vagy: „Igy megértvén a' tanuságnak világosítását, Okaira kell által-mennünk”.¹¹⁷

Jó példa a különböző részek gondos számontartására, amikor a szerző figyelmeztet korábbi ígéretére: „Meg-igirtük vala fellyeb, hogy egy néhány

igazgatásokat szabjunk azok eleiben, kik a' lelki késértetekben forganak [...] már ez után azokhoz fogunk, és hat kiváltképpen valo directiokat tanítok mellyekre kell vigyázniok: [...]”¹¹⁸ Az is előfordul, hogy a szokásos felépítés módosul: „E' Tanuságnak második Hasznát, melly Feddés volna, el-hagyom, mivel az Intő Haszon közibe elegyedett ide fellebb”.¹¹⁹

Az ellenvetések megcáfolását Nógrádi általában élvezetes magyar fordulatokkal jelenti be, úgy tűnik, ennek a gondolatnak a kifejtésében a legváltozatosabb a stílusa. Néhány példa: „Meg-mutogatom ez hetedik Versnek folyásában az igasságot, és az hamisságnak nyakát szakasztom. [...] Minek előtte eléb mennénk, lássuk ezeknek csavargo ellenkezéseket. [...] Valoban színes fogások, de nosza rázogassuk-meg czikkelyenként”.¹²⁰ „E' bizony nem egyéb gondolat, hanem a' meg-romlott testnek műhelyében koholtatott meg-veszett agyaskodás.”¹²¹ „E' Tanuság alkalmazatosságot szolgáltat némely meg-veszet emberek szavainak meg-czáfolására [...] E' Tanuság világosságra hozza azoknak bolondságokat, kik szüntelen vádollyák az Istennek szerelmesit.”¹²²

Az applicatio, azaz a rászabás lényegét könnyen megérthetjük Nógrádi néhány meggyőző megoldásából. Egy alkalommal például „az Isten igéjéhez valo készülettel” kapcsolatban általánosságban a következőkre figyelmezteti hallgatóját: „minek előtte Isten igéjének halgatására mennél, el-kell vetned minden ismért bűnt, valamely dolgot bűnnek ismersz és tudcz lenni, abbul ki kell térdned”. Konkrét példát hoz arra, hogyan vétenek sokan ez ellen: „Ugyan-is ez az csudálatos dolog hogy az emberek Szombaton meg-iszszák magokat, részegek mint egyféle állat, s' mindgyárt Vasárnapra kelve az Isten igéjének hallására jönnek. Ne gondold azt, hogy így kellessék idvezülnöd, hanem meg-romlasz inkább”.¹²³

Egy más helyen az elmondottakból az a tanulság adódik, hogy a szülőknek szem előtt kell tartaniuk gyermekük üdvösségét akkor is, amikor taníttatásáról, házasságáról gondoskodnak. Az applicatio során derül ki, pontosan milyen rossz példát kell elkerülniük: „Itt azért sokan el-árulják magokat a' szülék közzül, kiknek semmi gondgyok nincs magzattyoknak idvességekre. Sokan csak arra vigyáznak, hogy ez ideiglen tarto élettel élhessenek. Azért, midőn szolgálatra adgyák, nem néznek sem Arriánust, sem Pápiát, csak külső étellel tartsa, ha lelke szomjuhozik-is. Hasonlo-képpen, ha tanitatni kell, akar minémő eretnek Scholában tanullyn, csak légyen jo Deák, azzal sem gondolnak: Ha házasítani kell leányokat, akar lator, akar eretnek légyen, ottan hamar annak tukmállyák, csak legyen a' tarsolyban”.¹²⁴

III. Összegzés

Nógrádi Mátyás fennmaradt műveiben következetesen alkalmazza az *ars concionandi* latin és magyar terminusait. Az egyes részek tartalmának vizsgálata nem hagy kétséget az adott szerkezeti egység funkciója felől. Az ismert kötetekben olvasható prédikációkat Nógrádi a gyakorló igehirdetőknek is mintául szánta, talán a megígért florilegium helyett is. Kettőről biztosan lehet tudni, hogy a szerző el is mondta őket a gyülekezet előtt.

Semmi okunk feltételezni, hogy Nógrádi gyakorlata jelentősen eltért volna az elméleti művében rögzített kánonoktól. Ismerve a korabeli elméletírók megjegyzéseit saját rendszerük alkalmazásáról, arra gondolhatunk, hogy az elmondott beszédek egyszerűbbek lehettek mind a nyomtatásban megjelenetknél, mind az *ars concionandi*ban kidolgozott konstrukciónál. A szabályok ugyanis a teljes eszköztárat mutatják be, amiből a prédikátor az alkalmnak megfelelően válogathat. Az irodalmi gondolkodást vizsgálva viszont elsősorban nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a prédikációk előszóban hogyan hangzottak, hanem inkább a tudnivalók teljességét összefoglaló elméleti rendszerezésekre.

Nógrádi ismert művei alapján rekonstruálható a szerző prédikációeszményének szerkezeti vázlata, ezt mutatja a *Függelék* 13. táblázata. Az elmondottak alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a vázlat nem eshet túlságosan messze az elveszett *ars concionandi*ban rögzített sémától.

A vázlatot összevetve Medgyesi Pál tabuláival, szembevető a hasonlóság. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen utaltam Medgyesi és Nógrádi tanár-tanítványi viszonyára. Nógrádi ismerhette egykori mestere elképzeléseit a prédikáció felépítéséről és egyéb tudnivalóiról. Emellett az sem volna lehetetlen, hogy azonos forrásokat használtak. Medgyesi felhívhatta tanítványa figyelmét az általa leghasznosabbnak tartott külföldi szakmunkákra, amelyekhez Nógrádi később Hollandiában és Angliában könnyen hozzájuthatott. Sajnálatos, hogy Nógrádi könyvtárát nem ismerjük; idézett tanulmányában Herepei János az említetten kívül mindössze még egy könyvről szól, de arról is csak annyit, hogy 1635-ben jelent meg.¹²⁵

NEGYEDIK FEJEZET
MARTONFALVI TÓTH GYÖRGY: *ARS CONCIONANDI*
AMESIANA
SZILÁGYI TÖNKŐ MÁRTON: *BIGA PASTORALIS*

Martonfalvi Tóth György munkásságának java része pályájának legfontosabb szakaszához, debreceni tanárságához kötődik (1660–1681). Teológiai, logikai, egyházszervezeti kérdésekkel foglalkozó munkák sorába illeszkedik az *Ars concionandi Amesiana*.¹²⁶

Szilágyi Márton a debreceni kollégiumban Martonfalvi tanítványa volt, kapcsolatuk ennyiben hasonlít a két korábbi *ars concionandi*-író, Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás tanár–tanítvány viszonyához. Martonfalvi felfigyelt tehetséges növendékére, és szorgalmazta, hogy külföldi egyetemeken folytassa tanulmányait. 1669-ben Szilágyi is debreceni magisterré lett, több mint tíz évig tanított együtt egykori mesterével, és halála után az ő katedráját vette át. A *Biga pastoralis*, hasonlóan Medgyesi *Doce nos orare, quin et praedicare* című munkájához, egy kötetben tárgyalja az imádság és a prédikáció megszerkesztésének tudnivalóit. Az *ars orandiról* már volt szó; Szilágyi munkájában a hangsúly az *ars concionandira* tolódik, terjedelme az imádságelmélet négyyszerese.

Nemcsak a két debreceni tanár összefonódó életpályája teszi célszerűvé, hogy műveiket párhuzamosan tárgyaljam, hanem az is, hogy sok hasonló vonás fedezhető fel a kettő között. Mindkét munka a szinkretikus hagyományból jól ismert „*ars concionandi generalis*” – „*ars concionandi specialis*” szerint választja kétfelé témáját. A generális rész két fő csoportja, akárcsak Kerkermann-nál, Bisterfeldnél és Medgyesinél a *formatio* és a *propositio*; az utóbbi természetesen *promulgatio* értelemben.

Martonfalvi tömören, lényegretörően megírt művét követi sok tekintetben a *Biga pastoralis* prédikációelmélete. Az utóbbi részben az előbbinek sok példával, kitérével, bőbeszédűbben előadott kifejtése, de Szilágyi több olyan területre is kitér, amivel Martonfalvi nem foglalkozott. (A *Függelék* 14. táblázatában párhuzamosan mutatom be a két munka vázlatát.)

I. Eredetiség és önállóság

A szakirodalom Martonfalvi művét könnyen elintézhette, hiszen már címében is „Amesiana”. Egyszerű a következtetés: a szerző nyilván Amesiuszt másolta.¹²⁷ Mindkét magyar elméletíró legtöbbször hivatkozott és leginkább magasztalt példaképe Amesius – ez is alátámaszthatja az egyszerű utánzás feltételezését. A szövegek összevetéséből azonban nem egészen ez derül ki.

A két debreceni tanár munkájában lehet találkozni Amesius mindkét fontos művének hatásával – amelyekről az előző fejezetekben szoltam –, de ezek önmagukban korántsem meghatározóak. Még a tömörebb kompendiumot készítő Martonfalvi is tovább bontja Amesius reguláit, Szilágyi aprólékos, mindenre kiterjedő eszmefuttatásaiban pedig néhol alig lehet felismerni az amesiusi gondolatokat. Számos kérdésben a magyar szerzők homlokegyenest az ellenkezőjét fogalmazzák meg a nagy teológus irányelveinek. Különösen érdekesek azok az esetek, amikor le is írják, hogy ezt és ezt most Amesiuszal ellentétben állítják. (Gondoljunk itt Buzinkai Mihálynak azokra a megjegyzéseire, amikor Ramustól és követőitől határolja el magát!)

Az egyházi beszéd irodalmának ismeretében természetesen nem állíthatjuk, hogy ami nem Amesiuszt követi, az mind Martonfalvi vagy Szilágyi saját leleménye. Bizonyára Martonfalvi tevékenysége sem áll távol attól, ahogyan Buzinkai retorikai, Medgyesi prédikációelméleti munkásságát jellemeztem, vagy ahogyan Szilágyi határozta meg saját tevékenységét a könyvem bevezetőjében idézett módon. A korszak magyar elméletírói külföldi minták alapján szerkesztették munkáikat, legtöbbször saját elképzeléseik szerint válogatva a forrásokból. Martonfalvi és Szilágyi nem egyszer különbözőképpen foglalnak állást azonos kérdésekben. Nem vállalkozom annak kinyomozására, hogy a két szerző mely forrásokból milyen mértékben merített, az Amesiusztól való eltérésekre miféle példák szolgáltathattak indítást. Fontosabbnak tartom annak vizsgálatát, hogy hogyan illeszkednek ezek a művek irodalomelmélet-történetünkbe.

Az abszolút elsőség kérdésében szerzőink nem versenyezhetnek Medgyesi Pállal vagy Nógrádi Mátyással. Martonfalvi könyve az első fennmaradt olyan kiadvány, amelyben a prédikációelmélet már nem egy fejezet, hanem önállóan megjelent könyv. (Nógrádi Mátyás *ars concionandiját* csak rekonstruálni lehet, amint azt az előző fejezetben megkísértem.) Szilágyi együtt tárgyalja az imádság és a prédikáció elméletét, de az utóbbi részletességével és terjedelmével (256 lap) messze felülmúlja elődeit. Szilágyi egyébként hivatkozik

Medgyesire is, mint elődjére, sőt, egyenesen „disertissimus heros”-nak nevezi; prédikációelméletének közvetlen forrásai sorában pedig Amesius után közvetlenül Martonfalvit méltatja.¹²⁸

II. Igényesség és színvonal

Mindkét munkát erős szálak fűzik a kor tudományosságának különböző területeihez. Számos hely bizonyítja, hogy használatuk feltételezi a társtudományokban való jártasságot.

1. *Ars concionandi és logika*

A XVII. századi protestáns egyházi szónoklattan sajátos módon illeszkedik a logika és a retorika által meghatározott rendszerbe. Martonfalvi és Szilágyi munkáit vizsgálva követhetjük az összefüggések szálait.

Az *inventio* retorikai értelemben mint a beszédkészítés öt fázisa közül az első, a beszéd anyagának a megtalálását, összegyűjtését jelenti.¹²⁹ Prédikáció esetében az anyag „feltalálása” túl sok problémát nem vet fel, hiszen Isten igéjét kell hirdetni, legfőbb forrás a Biblia. Martonfalvi és Szilágyi *materia* címszó alatt fejtegeti a kérdést. A kiragadott szakaszokra épülő perikópa-rendszerrel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az egész Szentírást tárgyalni kell. A tanulók praktikus útmutatást találhattak arra nézve, hogy milyen források segítik a pontos eligazodást a Bibliában, és a különböző típusú prédikációkhoz milyen segédeszközök használhatók.

Martonfalvi a logikai értelemben vett *inventió*ra akkor utal, amikor a puritánus szellemű prédikáció egyik legfontosabb részének, a *doctrínának* a tudnivalóiról van szó. Az érvelés módszerei már a magyar *ars concionandi* legkorábbi képviselőinél is fontos szerepet kaptak.

Medgyesi Pál a *Doce praedicare* első *Tabulájában* a tanulság „öszve-szedése” és „magyarázása” után szögezi le, hogy a tanulságnak „meg-állatása” során két dolgot kell bizonyítani: először azt, hogy a kifejtett igazság „ugy légyen”, utána pedig azt, hogy „miért légyen” úgy.¹³⁰ Nógrádi Mátyás *ars concionandi*ját nem ismerjük, de megjelent munkáiból az érvelést illetően két dologra is következtethetünk. Az egyik az, hogy a tanulság megerősítésében pontosan az említett két módszert alkalmazza, a másik pedig az általa hasz-

nált magyar terminológia. A kétféle érvelés elnevezését következetesen megkülönbözteti: az első esetben a tanulság *igazságát*, a második esetben pedig *valóságát* mutatja meg.¹³¹

Ramus logikájának legbuzgóbb magyar interpretátora, Martonfalvi mindezeket a következőképpen fejt ki. A *doctrina* egyik fő része a tanulság kiemelése a hallgató számára, azaz kibontása a szövegből és világos megfogalmazása. Eddig tart a *formatio*. A másik fő rész a *tractatio*, a tétel bizonyítása. Ennek első fázisában (*tu hoti*) azt kell igazolni párhuzamos helyek vagy példák segítségével, hogy a felállított tétel igaz. A második fázisban (*tu dioti*) azt kell megindokolni érvekkel, hogy a bizonyított igazság miért van úgy, ahogy van. A tárgyalt állítást alátámasztó érveket az igehirdető maga is megalkothatja, ha az állítás logikai alanyát és állítmányát az *inventio* tudományára támaszkodva a helyére teszi. Martonfalvi hivatkozik rá, hogy ennek a módját ő maga is megmutatta a ramusi logika alkalmazásáról írott fejtegetéseiben.¹³²

A klasszikus retorikákban a beszédkészítés második fázisa a *dispositio*. Szerzőinknél ez ugyancsak szerepel retorikai és logikai értelemben is. A két aspektus egymáshoz való viszonyát Martonfalvi meg is magyarázza. A retorika *dispositio*-tana a mű részeinek az elrendezésével foglalkozik, illetve az egyes részekhez kapcsolódó ismeretekkel. A vizsgált XVII. századi kézikönyvekben is megvan a *disposition*nak ez a szerepe, sőt, éppen ez, a *forma* adja e munkák vázát.

Ramus logikájának második könyvében a megítélés és az elrendezés szorosán összetartozik, mint mondja, „et iudicium et dispositio pro eodem dicitur”.¹³³ Mégis el lehet különíteni az ítélet- és következtetéselemlettől a logikai elrendezésre vonatkozó tanítást. Ramus az utóbbit a második könyv utolsó négy fejezetében tárgyalja, mint *methodust*. Martonfalvi Ramus-kommentárjában ennek neve *el rendelés, rendben rakás*.¹³⁴ A *methodussal* foglalkozó első fejezet általános alapelveket nyújt az elrendezéshez, például hogy az általánostól kell haladni az egyes felé. A következőkben különböző tudományágakból, művészetekből vett példákkal mutatja meg a szerző, hogyan érvényesül más-más esetekben az általa tanított módszer.

Kommentárjában Martonfalvi lelkiismeretesen végigmagyarázza ezen utolsó fejezeteket is, amelyek az egész logika alkalmazását lettek volna hivatottak elősegíteni. Mégis, mintha az általános alapelveket, a kevés példát nem érezte volna elég gyakorlatiasnak; talán ezért fűzte a műhöz tanácsait a logika használatáról. Ez nagy mértékben túlmutat a *methodusról* szóló négy fejezet általánosságain.

Az *Usus logicae Rameae*-ban fogalmazza meg Martonfalvi a gondolkozás általános tudománya és az egyes részterületekkel foglalkozó ágazatok összefüggését, többek között a *dispositio*val kapcsolatban. Miután néhány példán bemutatta, hogyan lehet egy téma megmagyarázásánál és több oldalú bemutatásánál hasznosítani a logikai *inventio*-tant, felteszi a kérdést: „Mi lesz a megmagyarázott vagy körülírt témából? Valamiféle módszeres fejtegetés, amilyen a művészet, a tudomány, a szónoklat, a prédikáció, a levél, a történeti mű, a költemény, az értekezés. [...] A prédikálás szabályai szerint elrendezett témából és argumentumokból prédikáció lesz”.¹³⁵ Láthatjuk tehát: generális és speciális szétválaszthatatlan. Esetünkben: a logikai *dispositio* általános irányelvei és az egyházi beszéd sajátos műfaji szabályai kölcsönösen feltételezik egymást, a kettő együttes alkalmazása a jó prédikáció előfeltétele.

Prédikációelmélet és logika összefüggéseiről Szilágyi Márton is elmélkedik. Ő azonban a logika hasznának a méltatása mellett már azoknak a gyakorlatától is óv, akik „plane logizunt”, azaz visszaélnek a kínálkozó lehetőségekkel, öncélú, követhetetlen konstrukcióikkal csak megnehezítik a textus megértését.¹³⁶ Szilágyi aggályai mintha már azt a harcot készítenék elő, amely majd a XVIII. században indul meg az akkor már végképp elavultnak számító ráimizmus ellen.

Az *ars concionandi* és a logika összefüggéseit vizsgálva megérdemel egy rövid kitérőt az a munka, amelyik az *Ars concionandi Amesiana* megjelenésének évében vagy az előző esztendőben látott napvilágot Kassán.¹³⁷ A *Modus Praedicandi Synonymus* a közép fokú oktatás rendkívül magas színvonalára utal.

A 12 lapos művecske a breznóbányai gimnázium egyik növendékének munkája. Az egyetemi disputációk mintájára készült: a diák, latinos-görögös nevén Martinus Proserchomenus Bistrensis, a címlapon respondensként szerepel. A praeses a gimnázium rektora, Matthias Heinzel; a jelölt az ő tanításait fejti ki 20 thesisben.

A respondens előrebocsátja a jól ismert legáltalánosabb felosztást: a prédikáció elkészítéséhez két dologra van szükség: materiára és formára. Leszögezi, hogy ez alkalommal az anyaggal nem foglalkozik, hanem kizárólag a formával, azaz a mondandó megfelelő előadásának módjával.¹³⁸ A további fejtegetések során kirajzolódik a prédikáció logikai szerkezete. A szerző görög teminussal kategóriának nevezi a subjectum és a praedicatum együttesét. A *modus praedicandi*nak azt kell megmutatnia, hogyan kapcsolódik a kettő egymáshoz. Legáltalánosabban állításról és tagadásról beszélhetünk; ennek

megfelelően a beszédek két fő csoportja is állító vagy tagadó. Ebben a dolgozatban csak az előbbiről lesz szó.¹³⁹ Az állító mód is kétféle lehet: synonymus vagy paronymus. A címnek megfelelően a művecskében az előbbi részletes kifejtésére kerül sor.¹⁴⁰ Előkerülnek a synonyma további alosztályai. A magyarázat során a respondens mestere nyomán vitázik a tomista és a skolasztikus felfogással. Az érveit alátámasztó tekintélyek között szerepel Melanchthon, Keckermann és mások, például a nálunk is kiadott Scharff.

A logikai szerkezet vizsgálatakor különösen érdekes, hogy ezen a szinten is megjelenik a közönség felfogóképességéhez való alkalmazkodás. Ez a synonymák különféleségével függ össze. A „vulgaris modus” a gyakori, szokásos logikai módszerek használatát jelenti, amelyek magukból az előadotakból levezethetők. Akik a „modus eminentior” alkalmazzák, ezen messze túllépnek. A respondens ezzel a modussal nem is foglalkozik, hiszen – mint írja – az ilyesmi a metafizikában és teológiában járatos közönségnek való. A logika gyakorlatias felfogására utal egy hivatkozása egy olyan helyre, amely szerint a szokatlan módszerek használata már nem is a logika tárgykörébe tartozik.¹⁴¹

A paronymák kimerítő tárgyalására talán egy másik disputációban került sor, legalábbis az utolsó bekezdés erre utal.¹⁴²

2. *Ars concionandi és retorika*

Martonfalvinak és Szilágyinak a retorikára vonatkozó megjegyzései azt mutatják, hogy ezalatt – Ramus szellemében – elsősorban az *elocutiót* értették. Martonfalvi az *explicatio* tárgyalása során, nevezetesen a *phrasium improprium* feloldásával kapcsolatban utasítja az olvasót a tropológiához.¹⁴³ Szilágyi ugyancsak az *elocutio* tárgykörébe tartozó dolgokról szól, amikor a retorikai ismeretek szükségességét bizonygatja. Érvelése szerint az egész Szentírás példa a retorika isteni eredetére. Ez az igehirdetőre is komoly feladatot ró, hiszen – szól a szerző olvasójához – „a tropusokat, figurákat, hyperbolákat, allegóriákat és a többi ezernyi ilyesmit, amelyek valósággal hemzsegek mind az Ó-, mind az Újszövetségben, meg sem érted, beszélni sem tudsz róluk, csak ha igen járatos vagy a retorika művészetében”.¹⁴⁴ Nemcsak érteni és interpretálni kell tudni az efféléket, hanem önállóan alkalmazni is. Szilágyi sem kerülheti el Szent Pálnak gyakran idézett tanítását, mely szerint a hallgatóságot nem az emberi lelemény szülte szép fordulatokkal kell megragadni, hanem az isteni ige igazságával. Ugyanakkor nem mulasztja el azt

sem hangsúlyozni, hogy „mégis, bizonyos esetekben, ha a szükség úgy kívánja, hasznos az emberi szellem eredményeit felhasználni”,¹⁴⁵ akár a költőtől is idézhetünk. „A tropusok és a szépen hangzó figurák, ha a lényeges mondanivalót nem elhomályosítják, hanem megvilágítják, nagyban hozzájárulnak az igehirdető stílusának választékosságához.”¹⁴⁶

Mivel Martonfalvi és Szilágyi tanítványai az iskolai retorikai képzés során megtanulták az *elocutiót*, erről részletesebben a prédikációelméletekben nem volt szükséges szólni. Hogy a *memoria* miért hiányzott a rámista retorikákból, arról már volt szó. A klasszikus szónoklattanokban az utolsó rész a *pronuntiatio*.

Ramus retorikájának második könyve foglalkozik az előadással. A mester a hallható (*auricularia*) és látható (*ocularia*) dolgokat különbözteti meg. Martonfalvinál a két aspektus *sermo* és *gestus*. Szilágyi a hangzás és a mozgás tudnivalóit *vox* és *gestus* címszó alatt elemzi, kollégájánál jóval részletesebben. A *pronuntiatio* az iskolai retorikákban ugyanúgy benne volt, mint az *elocutio*. A két debreceni tanár mégis foglalkozik vele prédikációelméletében, ahogyan ezt Medgyesi Pál is tette. Feltehetően hasonló okokból: a megfelelő fellépést az igehirdető esetében is igen fontosnak tarthatták – megegyezően Amesiuszal és sok követőjével.

Ezen a helyen csak utalhatok rá, hogy világi és egyházi retorika összefüggése sok érdekes kérdést vet fel. Az újabb szakirodalomból rendkívül figyelemre méltóak például Kecskeméti Gábor fejtegetései, amelyek során a retorika és a homiletika által feltételezett kommunikációs helyzet különbségét és annak következményeit vizsgálja.¹⁴⁷

3. *Dispositio és alkalmazkodás*

A prédikációelméleti művek legfontosabb része a *dispositio*, az egyházi beszéd felépítésének és az egyes részek speciális követelményeinek a tudománya. Ezek a tanítások befolyásolják a legközvetlenebbül a prédikáció végső formáját, ezek határozzák meg irodalmi szempontból értékelhető tulajdonságait.

Amint azt az *ars concionandiról* szóló rész első fejezetében bemutatni igyekeztem: az *ars praedicandi*-irodalom fejlődésének egyik csúcspontja volt, amikor kialakult annak a rendszere, hogyan lehet különböző felépítésű beszédekkel a hallgatóság eltérő lelki szükségleteihez és műveltségi szintjéhez alkalmazkodni. Az alkalmazkodás Martonfalvinál kisebb szerepet kap, Szilágyinál annál nagyobbat.

Martonfalvi egy beszédmintát tárgyal; az ennek alapján készíthető prédikáció magasabb igényű közönség tetszését is elnyerheti. A vázlatban a különböző részeknek több változatát is felsorolja, de nem azzal a céllal, hogy minden fajta prédikációban mindegyiket felhasználják. A *doctrinával* és az *ususszal* kapcsolatban figyelmeztet: „Nem kell mindig minden tanulságot kifejteni, amit a felvett igékből ki lehet hozni, hanem csak azokat, amelyeket a körülmények szükségessé tesznek”.¹⁴⁸ „Nem kell minden hasznót fejtegetni, hanem csak azokat kell kiválasztani, amelyeket a körülmények, azaz a hely, az idő, a hallgatók személye leginkább indokoltta tesz.”¹⁴⁹

Szilágyi a bonyolultabb szerkezetnél is megmondja, hol lehet változtatni, hogyan lehet ezt a formát is egyszerűsíteni a kevésbé tudós hallgatósághoz igazodva. Így figyelmeztet például a textusban előforduló egyes kifejezések grammatikai magyarázatával kapcsolatban: „Ha olyan embereknek beszélsz, akik a nyelvek dolgaiban járatlanok, vagy teljesen hagyd el a grammatikai példálózgatásokat, vagy pedig (ha a művelteknek is a kedvében akarsz járni) igen takarékosan bánjál velük: ezeket ugyanis az iskolába és a teológusok számára kell tartogatni, akik inkább fel tudják fogni az ilyesmit”.¹⁵⁰

A részletesen kidolgozott, összetett minta után „appendici loco” Szilágyi egy rövidebb vázlatot is megad az egyszerű népnek szóló beszédekhez. „Némelyeknek a gyakorlata (ahogy én tapasztaltam, különösen a belgiumi [értsd: holland] igehirdetőkre jellemző ez) másfajta, az előbbinél összefogottabb eljárásra mutat példát. Ez az előbb tárgyalt módszertől különbözik, viszont igen hasonlít Krisztus és az apostolok prédikálásához. [...] Ha e módszer szerint tárgyaljuk az Ó- és Újszövetség könyveit, azaz ezt követve magyarázzuk és alkalmazzuk őket, az egész Szentírást rövid idő alatt Isten népének az épülésére fordíthatjuk. Az isteni kinyilatkoztatások sorozatát e módszerrel egyrészt tömörebben, másrészt könnyebben felfogható módon értethetjük meg hallgatóinkkal.”¹⁵¹ E mintából hiányoznak azok a részek, amelyek a tökéletes kompozíció, az artisztikus felépítés feltételei. A tárgyalandó ige lehetőleg ne összefüggései nélkül nehezen érthető, kiszakított részlet legyen, hanem egy hosszabb, önmagában is világos szakasz. A prédikáció két legfontosabb része ennek alapos, érthető megmagyarázása, majd a belőle adódó tanulság alkalmazása a hallgatókra. Természesen kerülni kell mindazokat a dolgokat, „amelyek az egyszerű nép szellemi befogadóképességét meghaladják”.¹⁵²

Szilágyi a különböző szerkezeti megoldásokon kívül más vonatkozásban is gondol a közönség eltérő szellemi arculatára. Az eredményes prédikáció egyik előfeltételének tartja, hogy az igehirdető a megfogalmazásban is legyen

tekintettel hallgatóira. Ha egyszerűbb emberekhez szól, stílusa legyen „a nép felfogásmódjához, szerényebb képességeihez alkalmazkodó”.¹⁵³

4. *Exordium, doctrina, usus*

a.) Kell-e egyáltalán *exordium* vagy nem – nehezen dőlt el a magyar prédikációs irodalomban. A bevezetés mint önálló szerkezeti egység nem egykönnyen vált szokásossá. Sokáig túlságosan is erősen tartották magukat azok a nézetek, amelyek az apostoli egyszerűség jegyében igyekeztek a prédikációtól távoltartani minden felesleges díszítményt, ami a profán orációk hatását mutatná. Ezek közé tartozott az *exordium* is. A magyar puritánusok legfőbb példaképe, Amesius sem tartotta feltétlenül szükségesnek.

Medgyesi, Nógrádi és az *exordium* viszonyáról szóltam az előző fejezetekben. Martonfalvi tág teret szentel a kérdésnek. Előbb elsorolja az egyszerűbb módokat, ahogyan el lehet kezdeni a prédikációt, majd nem kevesebb mint hat pontban részletezi a retorikai ismereteket feltételező lehetőségeket. (Amesiusnál ilyesmivel nem találkozhatunk.) Szilágyi – feltehetően azonos források alapján – ugyanezeket a módokat elemzi még alaposabban, de ki is egészíti a készletet néhány új szemponttal. Így nála kilenc pontban összegződnek az igényesebb megoldások.¹⁵⁴ Szilágyi tehát itt (némi bővítéssel) a Martonfalvi-féle, állítólag „amesiusi” prédikációelméletbe foglaltakat veszi át. Ezért annál jelentősebb az a hely, ahol határozottan kijelenti, hogy Amesiuszal szemben „mégis igazuk van azoknak, akik a prédikációt *exordium*mal akarják kezdeni, és azt a beszéd szükséges részének tartják”.¹⁵⁵

b.) A *doctrina* alapvető felosztását illetően Martonfalvi szintén olyan változatot mutat be, ami Amesiusnál nincs meg: a tanulságoknak teoretikus és praktikus fajtáját különbözteti meg. Amesius ezeket a kategóriákat csak a hasznoknál alkalmazza. Ebben az esetben viszont Szilágyi nem veszi át kollégája megoldását, itt inkább az ő műve az „Amesiana”.¹⁵⁶

c.) Többféle eltérésre szolgáltat alkalmat az *usus*, a puritánus szellemű prédikációelméletek legjobban kidolgozott témaköre. A hasznok két fő csoportja Amesiusnál – mint már többször is említettem – a teoretikus és praktikus hasznok. Martonfalvi és Szilágyi álláspontjáról az *informatio–institutio* kérdésben a Medgyesivel való összehasonlításban már volt szó. A probléma további részletezésére a következő, összefoglaló fejezetben keríték sort,

ugyanis a tanítás és az oktatás felfogásának vizsgálata igen jó példa a korszak irodalmi gondolkodásának jellemzésére.

Amesius magyar követői eltérnek mintaképüktől abban a tekintetben, hogy hol húzzák meg a határvonalat a gyakorlati hasznok és az alkalmazás között. Ebben a kérdésben Martonfalvi szögezi le, hogy más utakon járnak. „Amesius azt mondja, hogy a buzdítás, a figyelmeztetés és a vigasztalás nem haszon, hanem alkalmazás. Ez nem így van. A hasznot és az alkalmazást, mivel nagyon hasonlítanak egymásra, gyakran összekeverik. [...] Belső természetüknél fogva azonban mégis különböznek egymástól. Egyrészt, mert amit a tanítás, cáfolás, oktatás és feddés során általánosságban mondunk, azt a buzdítás, a figyelmeztetés és a vigasztalás révén vonatkoztatjuk hallgatóinkra. Másrészt, mert a haszon általánosságban szól az emberekhez, harmadik személyben; az alkalmazás során pedig mindezt az éppen jelenlévőkre szabjuk, második személyben.”¹⁵⁷

Az *exhortatio* és a *dehortatio* Amesiusnál – aki az alkalmazásnál tárgyalja őket – két külön fogalom. Martonfalvi a hasznok között ugyancsak mint két különböző kategóriát kezeli őket.¹⁵⁸ Szilágyi viszont rámutat, hogy „egy dolgra való figyelmeztetés és a valamitől való eltérítés csupán a figyelmeztetésnek különböző módjai” – ennek megfelelően az intés (*monitio*) két aspektusaként tárgyalja a két fogalmat.¹⁵⁹

A *Biga pastoralis*ban a hasznokkal kapcsolatban találhatunk még olyan megoldást, amire Szilágyi nem Amesiustól kapta az indítatást. Miután kimerítette a részletesen tárgyalt hasznok tudnivalóit, kitér néhány egyéb fajtára, amelyekkel a prédikációs gyakorlatban is, elméleti művekben is találkozott (*territorius, probatorius, eucharisticus, threnicus, euticus*). Az is kiderül, miért hagyta a végére őket: mindegyikről bebizonyítja, hogy nincs miért külön elnevezéssel illetni őket, mert levezethetők a már ismert típusokból.¹⁶⁰

5. Követelményrendszer

Szilágyi Márton alaposságának és igényességének méltatásánál ki kell térnem arra a fejezetre, amelyben az igehirdetőtől számonkérhető tulajdonságokat és ismereteket rendszerezi.¹⁶¹ Nagy Szent Gergely *Regula Pastoralis*a óta variálják a teoretikusok a követelményeket, amelyeknek vannak állandó és változó elemei.

A *Biga pastoralis*ban az első helyen természetesen a lelkipásztori hivatás legfontosabb céljai állnak: törekvés Isten dicsőségének növelésére és az em-

berek üdvözülésének elősegítésére. Szerepelnek a felsorolásban a legszükségesebb tulajdonságok, mint a lankadatlan buzgóság, az áldozatos szorgalom. A legáltalánosabb kívánalmak között, alapvető feltételként merül fel az idegen nyelvek ismerete.

Milyen területeken kell az igehirdetőnek tájékozottnak lennie? Szilágyi igen bőven válogat a korban ismert tudományokból. Minden szakterületnél hoz példákat a Szentírásból olyan helyekre, amelyeket a szóbanforgó diszciplínában való jártasság nélkül az igehirdető nem is tudna kielégítően megmagyarázni.

A filozófiával kapcsolatos eszmefuttatások szinte szétfeszítik a rendszer kereteit, az egész „Adminicula” fejezetnek körülbelül a fele erről szól, valószínűs filozófiai–teológiai kompendium. Szilágyi a Ramus–Amesius vonalon haladva elítéli a skolasztikus arisztotelianizmust, filozófiai alapon vitatja a római katolikus egyház néhány hittételét. (Arisztotelész bizonyos tanításainak határozott elutasítása azért érdekes, mert nem egészen vág egybe azzal a képpel, amit az irodalom a *Biga pastoralis* előtt hat évvel megjelent filozófiai tankönyve alapján fest Szilágyiról. Eszerint belső meggyőződésében ugyan karteziánus, de ezt nem hangoztatja; Arisztotelésszel sem helyezkedik szembe, sőt módszerében őt követi.) Szilágyi dicséri azokat, akik a „szókra-tészi szabadság” állapotát törekedtek visszaállítani a gondolkodásban, köztük méltatja Dantét és Petrarcát is. Nem feledkezik meg Erasmusról, Lutherről és Melanchthonról sem.¹⁶² Szilágyi eme fejtegetéseinek vizsgálata bizonyára nem lenne érdektelen a magyar filozófiatörténet számára sem.

III. Magyar vonatkozások

Ha a két debreceni egyházi retorika figyelemre méltó színvonalat képvisel, ez már önmagában is érdemessé teszi őket az érdeklődésre, hiszen a debreceni kollégiumból az egyházi irodalom művelőinek több nemzedéke indult útjára – és nem mindegy, milyen útravalóval. A következőkben néhány olyan momentumot említek meg, amelyek Martonfalvi és Szilágyi műveit még szorosabb szálakkal szövik a magyar irodalomtörténetbe.

1. Magyar művelődéstörténet

A téma latin nyelvű fejtegetése során több utalás emlékeztet rá, hogy magyar szerzőknek hazai közönség számára írt munkáit olvassuk. Ilyenek azok a hivatkozások, amelyek a magyar művelődéstörténet alakjait kapcsolják be az európai kultúrkörbe.

Említett filozófiai fejtegetéseiben Szilágyi Ceglédi Istvánt is méltatja, amiért *Doctor Malach* címen hivatkozott művében¹⁶³ leleplezi a római katolikus egyház tanításainak belső ellentmondásait. A prédikálásra érdemes teológiai művek szerzői között Szegedi Kis István Kálvin és Amesius társaságában kap helyet. Szegedinek a Szentíráshoz fűzött magyarázatait a leghasznosabb segédkönyvek sorában tartja számon Szilágyi. A gyakorló igehirdető sokat okulhat az elődök jól megszerkesztett prédikációiból. A magyarok közül tanulmányozásra érdemesek Geleji Katona István és Komáromi Csipkés György beszédei. A *loci communest* magyarázó, didaktikus prédikációk készítéséhez nagy segítséget nyújtanak Martonfalvi Amesius-kommentárjai. Érdekes a polemikus, azaz a téves nézetekkel vitatkozó prédikációk tudnivalóinak példaanyaga. Az egyik cáfolandó tan az antitrinitarizmus. Servet követői között találhatjuk Dávid Ferencet is. Helyet kap a sorban Blandrata György és Socinus Faustus – az „infaustus”, él a kínálkozó szójátékkal Szilágyi –, akik ugyan nem magyarok, de tevékenységük szorosan kapcsolódik az erdélyi unitarizmus történetéhez.¹⁶⁴

2. Elmélet és gyakorlat

Ha az egyházi szónoklatot irodalmi műfajnak ismerjük el, a prédikációs-kötetek írását pedig irodalmi tevékenységnek, akkor a hazai prédikációs szókásokról nyerhető ismereteket irodalmi életünk nem elhanyagolható jellemzőinek kell tekintenünk. A prédikációval elméletileg foglalkozó művek már általánosítanak, így közvetlenebbül informálnak olyasmiről, amit temérdek prédikáció feldolgozásából kellene elvonatkoztatni. Nem is biztos, hogy a rendelkezésünkre álló, nyomtatásban fennmaradt szövegek megbízható keresztmetszetét adják a korabeli prédikációs gyakorlatnak. Még ha a legjellemzőbb darabok maradtak is az utókorra, a szóban elhangzott és a kötetben megjelent forma között lehetett különbség. Ezért érdemes különös figyelmet fordítani azoknak az észrevételeire, akik a legmagasabb elméleti képzettség birtokában fűztek megjegyzéseket saját koruk jelenségeihez. Ezért is fontos mindaz, amit a korábbiakban a hasznok fajtáival, a haszon és az alkalmazás

határával kapcsolatban idéztem a magyar elméletíróktól. Emlékezhetünk, hogy gyakorlati megfigyeléseikre hivatkoztak.

Mint láthattuk, a prédikáció egyik sarkalatos kérdése, hogy az igehirdető a szerkezettel és a megfogalmazással hogyan alkalmazkodik a közönséghez. Szilágyi az egyszerűbb beszédvázlat tárgyalásánál is kitér a hazai egyházakban szerzett tapasztalataira. A teljesebb, retorikailag igényesebb minta alapján prédikálnak vasárnaponként. Ilyenkor a textust szabadon választják. A hét többi napján az egyszerűbb minta szerint hirdetik az igét. Vagy egymás után veszik az Ó- és Újszövetség könyveit, és azok sorrendjében haladnak napról napra előre, vagy hol innen, hol onnan ragadnak ki egy-egy részt, olyan témájút, ami az adott esetben éppen időszerű. Az ilyen egyszerűbb beszédeknek kedvelt tárgyai a történeti könyvek.¹⁶⁵

Szilágyi elismeri az egyszerű minta hasznosságát, eszménye mégis az alaposan felkészült, tudós prédikátor. A szükséges tudományok rendszerének felvázolása után buzdítja az egyházak vezetőit, hogy mindenütt követeljék meg az igehirdetők mindenre kiterjedő képzettségét. Dicséri az erdődi és a szatmári egyházkerületeket, amelyek elől járnak a jó példával.¹⁶⁶

Több megjegyzés bizonyítja, hogy a retorikai igényességgel szerkesztett prédikációk nem mentek ritkaság számba Magyarországon. Martonfalvi írja az *exordium* egyik módjával kapcsolatban, hogy a legtudósabb igehirdetők-nél lehet rá példát látni, magyaroknál éppúgy, mint angoloknál.¹⁶⁷ Martonfalvi a tárgyalt megoldás alkalmazójában nem az ihletett szónokot vagy az ösztönös írásművészt dicséri, hanem a „doctissimus” prédikátort, azaz aki tudósa hivatásának, nyilván azért, mert elméletileg alaposan felkészült rá. Hasonló tudomány eredménye a zárt kompozíció másik feltétele, a *conclusio*. Szilágyi a két alapvető befejezésfajta (egyszerűbb és igényesebb) párhuzamos létezését szintén a mindennapi gyakorlat tanúságára való hivatkozással igazolja.¹⁶⁸ Figyelemreméltó, hogy szerzőink a sokáig vitatott fontosságú szerkezeti részeknél, az *exordium*mál és a *conclusión*nál is a praxist említik. Ez mutatja, hogy ami néhány évtizeddel e művek keletkezése előtt még alkalmas ürügy volt a polémiára – lásd a Geleji–Medgyesi-vitát! –, az a század utolsó harmadában már bevett szokássá vált.

Az említett példák is szemléltetik, hogyan integrálódik a vizsgált homiletikákban a latin retorikai tradíció és a magyar irodalmi gyakorlat: a művek az internacionális hagyomány mellett már a hazai szokásokat is számon tartják, így a kodifikáció a két tényezőt együttesen veszi figyelembe.

3. Magyar terminológia

Martonfalvinál és Szilágyinál a hasznok összes fajtájának van magyar neve, némelyiknek több is. Szilágyinál például az *usus probatorius* *Próbáló*, *Visgáló* vagy *Cirkáló Haszon*.¹⁶⁹ De találkozhatunk bonyolultabb kifejezésekkel is: az *ars et cautio spiritualis* *lelki okoskodás mesterség*. A prédikáció stílusának egyik követelménye a *gravitas*. Szilágyi ilyen példával figyelmeztet, hogy ne mondjon az igehirdető nevetséges dolgokat: „Facessant isti et facetiae, quae risum excitarent (quales sunt: övék légyen tudománnyok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.)”.¹⁷⁰

A magyar prédikációelméleti terminológiát Martonfalvi következetesen használja, amint más műveiből kitűnik. Akárcsak Medgyesinél, az ő esetében is érdemes az elméletet a gyakorlattal összevetni. Nyomtatásban egy prédikációja ismert, a *Keresztényi Inneplés*.¹⁷¹ A beszéd fontosabb részeit – némely esetekben kis belső címként – külön megnevezi. A *Fel-vött Igéket* követi azok *magyarázattya*; a *doctrinának Tudomány* a neve; a szerző előadja a tanulást bizonyító *okokat*; a tanulság *1. Haszna feddés, rettentés*, *2. Haszna Intés*. A hasznok fejtegetése során Martonfalvi számol a lehetséges *Ellenvetésekkel*, megadja a szükséges *Feleleteket*.

Rendszerbe foglalva tekinthetjük át az *ars concionandi* magyar szakkifejezéseit Martonfalvi *Tanétó és Czáfólo Theologia* című munkájának¹⁷² egy szempontunkból igen nevezetes helyén. Amint azt korábban bizonyítani igyekeztem, a munka lényegében Amesius *Medullája* magyar változatának tekinthető.

Nem tartom feladatommak azt vizsgálni, hogy a fordításban *általában* milyen mértékben használta fel Martonfalvi a korábbi magyar feldolgozásokat, ezen a helyen csak az *ars concionandi* terminológiájával foglalkozom. Apácai Csere Jánosra bizonyosan nem támaszkodhatott. A *Magyar Enciklopédia* tizedik és tizenegyedik része ugyan szintén a *Medullában* foglaltakat hasznosítja, de csak egyes gondolatokat. „Az Istenről és az ő dolgairól” szóló részben az egyházzal kapcsolatban esik szó a „rendszerént való szolgálatról”. Megtudhatjuk, hogy az erre érdemesült személy „a’ gyülekezetben előveheti Isten igéjének közönséges prédikáltatását” – de hogy ennek során mi a „tisztje”, azt már Apácai nem részletezi. Nagymértékben támaszkodik még a *Medullára* Komáromi Csipkés György *Igaz hit* című prédikációgyűjteménye. Három beszédben foglalkozik az egyházi szolgák hivatalával, de csak az általánosabb dolgokat tárgyalja.¹⁷³ Az *ars concionandi* kérdései más művekben

sem bukkannak fel, mivel a többi szerző Amesius munkáinak más témakörökkel foglalkozó részeire összpontosít.¹⁷⁴

A Medulla-beli *De Ministris ordinariis et eorum officio in concionando* (Liber Primus, Cap. XXXV.) megfelelője Martonfalvinál *Az Ecclesiának rend-szerint való szolgáliról és azoknak a' prédikállásban való tisztekről* (Első Könyv, XXXV. Rész). Itt olvashatjuk Amesius prédikációelméletét magyarul, a már említett formai változtatásokkal. A mester tanításainak tolmácsolása után Martonfalvi – immár Amesiustól függetlenül! – így fordul az olvasóhoz: „Csinálly egy prédikációt ennek a' prédikállásnak módgya szerint”. És következik egy mintabeszéd az ismertetett módszer alapján, megmutatva, hogyan alkalmazhatók a praxisban az elméletben rendszerezett tudnivalók. A textus Lukács evangéliumának egy helye. A *materia summája* után következik annak *El-osztása* két részre, majd a *Magyarázattya* három felvetődő kérdés alapján. Jön a *Tanuság*, alátámasztva három *Okával*. Ezt követik a tanulság *Hasznai*, mégpedig *Tanító*, *Czáfoló*, *Oktató* és *Feddő hasznok*. A *Rá-szabásban* sor kerül *Vigasztalásra*, *Rá-intésre* és *El-intésre*.¹⁷⁵

A század fordításirodalmának kritikátörténeti vonatkozásaival e könyv második részében részletesebben foglalkozom. A két debreceni ars concionandi-író méltatásával kapcsolatban ezen a helyen a következőket említem meg. A század folyamán többen vallották, hogy az idegen szakkifejezéseket magyarra kell fordítani. Idézhetek egy fejedelmi személytől is, Apafi Mihálytól, Wendelinus-fordításának előszavából: „A' Philosophiai, kiváltképpen pedig, Metaphysicai és Logikai terminusokat, noha nem könnyen; mindazonáltal Anyai nyelven igyekeztünk ki-rajzolni: mellyek, talám egy-először némmellyeknek darabosoknak fognak látczani; de hosszszabb hozzájuk való szokással, idővel meg-fognal lágyulni. És ha ennek előtte a' Magyar fordítok azt cselekedték volna gyakrabban; mostan nem csak azoknak, hanem a' Philosophusoknak és Theologusoknak meg-értésekben és fordításában-is bóldogabbak volnánk”.¹⁷⁶ A latin–magyar párhuzamos szövegeket közlő Medgyesi Pál után Martonfalvi és Szilágyi megkísérelték bevonni a latin nyelvű elméleti irodalomba is a magyar nyelvet. Az ars concionandi területén végzett munkájukról ugyanazt mondhatjuk, amit a logikai irodalommal kapcsolatban: a latin és a magyar terminus következetes párhuzamos szerepeltetése talán elvezethetett volna a közérthető magyar tudományos próza létrejöttéhez, majd önállósulásához.

IV. Összegzés

Martonfalvi és Szilágyi egyházi retorikáinak az Amesiusztól való eltérései azt bizonyítják: szerzőink többet, jobbat, igényesebbet akartak nyújtani a beszédszerkesztés művészetével ismerkedőknek. Eleget hangsúlyozták Amesius befolyását a XVII. század magyar szellemi életére; e hatást a legszemléletesebben éppen Martonfalvi György életművével lehet illusztrálni. Ugyanakkor a két széles látókörű debreceni tanár nem volt elfogult a csodált teológus iránt, tudták, hogy retorikust nála jobbat is találhatnak. Nem szűkölködtek a mintákban, hiszen külföldön is voltak Amesiusnak hívei, akik a prédikáció retorikájára több gondot fordítottak.

A nemzetközi téma és a latin nyelvűség ellenére az alkotók személyén és az olvasóközönségen kívül is vannak a műveknek magyar vonatkozásaik. Képet adnak a hazai prédikációs gyakorlatról, a magyar terminusok pedig arról árulkodnak, hogy az anyanyelvet az elméleti irodalomba is megkísérelték bevezetni. Ami a század kritikátörténete szempontjából a legfontosabb: Martonfalvi és Szilágyi rendszerező elméje nyomán a Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás által megkezdett sor folytatódott. A prózaírásnak a prédikációt érintő problémái újabb magas színvonalú művekben nyertek igényes megfogalmazást.

ÖTÖDIK FEJEZET

TANÍTÁS ÉS OKTATÁS: AZ ELMÉLETI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A XVII. század második felében a prédikáció elméletének és gyakorlatának egyik központi problémája volt az igehirdető tanító szándéka. Tanítás és oktatás kettőssége az eddigi fejezetekben is szóba került. Most érdemes részletesebben is foglalkozni a kérdéssel, mert az *ars concionandik* vizsgálatából levonható következtetések túlmutatnak a prédikáció kérdésein: az egyes szerzők felfogásának összehasonlítása jól példázza a korszak irodalmi gondolkodásának fejlődését.

A nyilvánosságnak szóló beszéd hármas követelménye – „*docere, delectare, flectere*” – az antik retorikától kezdve¹⁷⁷ végigkíséri a világi, később az egyházi szónoklat elméletét is.¹⁷⁸ A tanítás, a gyönyörködtetés és a befolyásolás kívánalmai a keresztény prédikáció történetében más-más korokban kü-

lönféléképpen érvényesültek. Két fontos irányzat már az egyházatyák korában kibontakozott. Szent Ágoston nyomán a prédikátor elsősorban „doctor”, aki az értelem világosságával behatol a Szentírás rejtelseibe, és a megszerzett tudást hallgatóinak továbbadja, ismereteiket gyarapítja. Egy másik vonulatot határoz meg Nagy Szent Gergely eszménye, a „pastor”: feladata „cura et regimen animarum”, azaz hívei lelkének viseli gondját: óvja és irányítja őket, erkölcsüket, mindennapi életüket alakítja.¹⁷⁹ A reformáció megjelenésével a tanítás került az első helyre a prédikátor feladatai között,¹⁸⁰ ez jellemző a vizsgált korszakban is. Kecskeméti Gábor szavaival: „[...] 17. századi protestáns egyházi írások is gyakran említik a tanítást, hol mint a lelkipásztor legfontosabb feladatát, hol mint az e feladat ellátásához nélkülözhetetlen egyházi szónoklat szinonímáját. Prédikációgyűjtemények és más egyházi írások előjáró beszédeiből és más bevezető részeiből sok olyan nyilatkozatot lehet összegyűjteni, amelyek a hitet a tudással, a hit terjesztését intellektuális tevékenységgel, tehát a prédikációt a tanítással azonosítják”.¹⁸¹ Kecskeméti az értelmi felismerés és a helyes erkölcsi irányulás összefüggésének descartes-i gondolata alapján a következőképpen fogalmaz: „Az értelmi ráhatás, a tanítás középpontba állítása ezen alapelv szerint a prédikációtól megkívánt többi célkitűzés (erkölcsi ráhatás, nevelő célzat) megvalósítását is biztosíthatja”.¹⁸² Így Kecskeméti a magyar protestáns prédikációk didaktikus mivoltának egyik okát a racionalizmus hatásában látja. Állítását erősíti, hogy a század racionalista filozófiája korántsem volt ismeretlen a hazai szerzők előtt. Az azonban még mindig nem tűnik ki elég világosan a szakirodalomból, hogyan befolyásolta a *rámizmus* a magyar irodalmi gondolkodást.

Kétségtelenül igaza van Kecskeméti Gábornak, amikor azt írja, hogy „a puritánus Ramus-recepció regisztrálása önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a puritánus prédikáció-irodalom retorikai jellegzetességeit tárgyalni lehessen”.¹⁸³ Ha azonban gondosan tanulmányozzuk a rámista szerzőkre hivatkozó elméleti munkákat, úgy tűnik, némely esetekben a hatás megállapításánál többet is tudunk mondani: a rámizmusnak legalábbis kétféle felfogását és érvényesítését figyelhetjük meg. A különféle mintákat követő korabeli megállapítások pedig gyakran szorosan kapcsolódnak a prédikációk retorikai jellegzetességeihez.

Amint az ismertetett magyar szerkesztésű kézikönyvekből is kitűnik, a XVII. századi protestáns prédikátor a felvett *Igéből* adódó *Tanúságok*nak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Rászás* ré-

vén a jelenlévőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megvalósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik. Ahogy Medgyesi Pál írja: „Haszna a’ Tanuságnak [...] az Tanuságból ki-hozott oly mondás, mely annak hasznát, joságát, vagy végét mutattya-meg: és így az Praedicationak kiváltképpen-való fő tzéllyával (tudni illik az Halgatóknak épületivel) inkább egybe köttetett”.¹⁸⁴ Ennek megfelelően a teoretikus munkákban a legalaposabban kidolgozott szerkezeti egység a *Haszon*. A magyar szerzők forrásul szolgáló angol és holland elméleti művekben a haszon megkülönböztetett jelentősége egyenesen következik a rámissa világkép utilitarizmusából. Hiszen ahogy semmiféle szellemi tevékenység sem önmagáért való, a prédikáció sem lehet öncélú elmélkedések, elvont spekulációk halmaza. A rámissa haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az „usus” a hallgatóság számára a „praxis pietatis” megvalósításának legfőbb segédeszköze.

Prédikációelméletében Medgyesi Pál – a puritánusok legfőbb példaképe, Amesius nyomán – a hasznoknak két fajtáját, elméleti és gyakorlati hasznot különböztet meg: „a Haszon vagy az Értelmet nézi, vagy az Életet”.¹⁸⁵ Medgyesi előadásában a tanításról csak az elméleti hasznok csoportjában esik szó: az amesiusi terminust, a latin *Informatiót Oktató Haszon*nak fordítja. (A magyar terminológiát és a háttérben álló, feltételezhető meggondolásokat a *Doce praedicare* ismertetésénél részleteztem.)

Nógrádi Mátyás fennmaradt műveiben a tanítást célzó haszon neve latinul legtöbbször *Usus Informatorius*, néha ugyanolyan értelemben *Instructionis*. Magyarul hol mint *oktatás* jelenik meg, hol pedig az *oktatás* és a *tanítás* párhuzamosan, egymást kiegészítve vagy egymás szinonimájaként fordul elő.

Néhány példa: „Usus Primus, Informatorius. Oktat téged ez [...] arra [...]”.¹⁸⁶ „I. Usus Informatorius. Oktat téged mindeneknek előtte ez a’ szent dolog [...]”.¹⁸⁷ „Első haszna a’ Tanuságnak, Informál, oktat és tanít minket először e’ Tudomány: [...]”.¹⁸⁸ „Két rendbeli Hasznai vadnak a’ Tanuságnak. Az ELSŐ Instructiot szolgáltat. [...] E’ minket arra oktat [...]”.¹⁸⁹ „I. Usus. Az Első minket tanít avagy Oktat arra, miképpen kellessé itélnünk a’ bünről.”¹⁹⁰ „I. Usus. Oktat e’ Tanuság és tanít bennünket a’ mi tisztünkre.”¹⁹¹

Mint láthattuk, néhány évtizeddel később már másképp tárgyalják a magyar elméletírók a prédikáció retorikáját, többek között a tanítást célzó hasz-

not is. Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton szorosabban ragaszkodnak Amesiushoz, mint Medgyesi és – ismert művei alapján feltételezhetően – Nógrádi Mátyás.

Martonfalviék a rálista dichotómia jegyében a hasznok két fő csoportját további két-két alcsoportra osztják. Az elméleti haszon két fajtája az *Informatio* és a *Reformatio*. Ezeknek a gyakorlati szférában az *Institutio* és a *Correctio* felel meg. Ami a tanítás fajtáinak magyar elnevezését illeti: az elméleti *Informatio* és a gyakorlati *Institutio* különbségét *Tanító Haszon* és *Oktató avagy Igazgató Haszon* terminussal érzékeltetik.

Martonfalvi nem ért egyet azzal, hogy gyakran egy csoportba sorolják az *Informatiót* és az *Institutiót*. Az előbbi ugyanis azt tárgyalja, hogy van-e valami vagy nincs; míg az utóbbi azt mutatja meg, hogy meg kell-e tennünk valamit vagy nem. Az *Informatio* a hit, az igazság, a megítélés elméleti kérdéseit érinti, az *Institutio* pedig gyakorlati tennivalóinkra figyelmeztet.¹⁹² Szilágyi is helyteleníti, hogy a gyakorlatban sokan összekeverik a kettőt: „Minus convenienter igitur a multis Institutorius cum Informatorio confunditur (taliter loqui amantibus: oktat s’ tanít ez a’ tanuság)”.¹⁹³ Nem nehéz felismerni az összefüggést a Nógrádi Mátyástól idézett fordulatokkal. Elképzelhető, hogy voltak, akik azért adtak okot az Amesiushoz ebben a tekintetben szigorúbban ragaszkodó Szilágyi bosszankodására, mert Medgyesi vagy Nógrádi előírásai nyomán szerkesztették prédikációikat.

Az elméleti tanítást és a gyakorlati oktatást megkülönböztetve csak az előbbi felel meg az antik eredetű „docere” kívánalmának. Az utóbbi sokkal inkább a „flectere” vagy „movere” követelményének tesz eleget. Ez a probléma jelentkezik, amikor azt kezdik vizsgálni, hogy hol a határ a gyakorlati haszon és a rászabás (alkalmazás) között.¹⁹⁴ Az előadó célkitűzéseinek az egyes szerkezeti egységekhez való kapcsolása egyébként a középkori prédikációelméletben határozott megfogalmazást nyert. A Bonaventurának tulajdonított traktátus szerint, amelyet az első tudományos ars praedicandinak tartanak,¹⁹⁵ a *divisio* tanít, a *distinctio* tetszést arat, a *dilatatio* pedig a hallgatóságot megindítja és cselekvésre ösztönzi.

A prédikációk átgondolt felépítése, a szerkezeti egységek módszeres számoltartása a gyakorló igehirdetők számára sem volt lényegtelen. Már Medgyesi és Nógrádi elméleti műveinek megjelenési idejéből hoztam példákat prédikációs kötetekből a hasonló szellemű retorikus szerkesztésre, az egyes

részek magyar elnevezésére. A tanítás fajtáit illetően olvasható a XVII. század végéről is egy megjegyzés, amelyik mintha igazságot próbálna tenni a korábbi évtizedek során szembeálló nézetek között.

Debreceni K. János Deodatus-fordításának előszavában (1693) tisztelettel hivatkozik Szilágyi Tönkö Mártonra. Méltatja a professzor tudós fejtegetéseit, ugyanakkor elismeri a mindennapi gyakorlat és a magyar nyelv sajátosságainak befolyását a prédikációs szokások alakulására. „Noha a’ Tanito haszon, az Oktato, avagy Igazgato haszontúl, természet szerint, és némely tekintetekre nézve meg-külömböztetik; (mint tudossan, nagy elméjü, értelmes, és tudos SZILÁGYI MÁRTON URAM az ő Bigájában meg-mutattya,) mindazonáltal a’ már bé-vött szokás szerint, sok helyeken az Oktato haszon, Tanito haszonért vétettetik. Mert oktatni, tanítani, igazgatni, a’ Magyar nyelvnek tulajdonsága szerint, sokszor mind edgyek.”¹⁹⁶

Láthatjuk, hogy a tanítás problémáján keresztül a korszak irodalmi gondolkodásának jellemző tendenciái jelennek meg. Az 1650-es évek elején még tartott a magyar puritanizmus első hullámainak lendülete, ez hozta létre a magyar ars concionandi első kézikönyveit. Medgyesi Pál és Nógrádi Mátyás világosan látta, hogy a „praxis pietatis” megvalósításához hathatós prédikációkra van szükség. Nem győzöm eléggé hangsúlyozni: egyiküket sem lehet azzal vádolni, hogy elhanyagolták volna az igényességet, sem az elméletben, sem a gyakorlatban; ugyanakkor túlzásba sem estek. Pontosan tudták, hol van az a határ, amelyet már nem szabad túllépni. A kellenél magasabban szárnyaló „számos finom elméleti distinkció” és „szubtilis osztályzási rendszer”¹⁹⁷ a rámista haszonelvű világszemléletet könnyen önmaga ellentétébe fordíthatja. Egy későbbi művében Nógrádi saját munkájáról szólva világosan állást foglal a többség számára követhetetlen okfejtésekkel szemben a használni akarás mellett, nem kímélve még a legnagyobb tekintélyeket sem: „Mert amaz boldog hírü Calvinus Jánosnak, Amesiusnak, Tvvissusnak, Forbesiusnak, és egyebeknek, nem minden ember érti Speculatioját. Osztán: Jobb ez ilyen Könyvből tanítani, és tanulni, mint amaz kulcs nélkül való lakatosok írásiból, fogatlan és meg-oldatott seprük formáiból: kiknek írások csak merő tömlözte az Isten akarattyának”.¹⁹⁸

Nem feltételezhetjük, hogy a Hollandiát és Angliát megjárt Medgyesi és Nógrádi nem ismerte volna eléggé a rámista elméleti irodalmat. A tárgyalt kérdéshez kapcsolódva sem nehéz elképzelni, hogy Medgyesi könnyen talált volna mintát az elmélet túlbonyolítására. Gyulafehérvári udvari papként ismernie kellett a főiskolán tanító Bisterfeld ars concionandiját, amelyről a

maga helyén részletesebben szoltam. Emlékezhethünk rá, hogy a német professzor a rámista „methodust” a szinkretikus „systemával” ötvözte, rendszerének bonyolultsága túlszár Amesiúson. Medgyesiék azonban nem elsősorban a dichotómia lehetőségeiből adódó fárasztó következetességben és a „methodus” vagy a „systema” rigorózus alkalmazásában bizonyultak rámistának, hanem – az igényes prózaszerkesztés szabályait az ésszerűség határain belül tartva – a használni akarás, az „épület” előmozdítása határozta meg céljait és elképzeléseiket.

Néhány évtizeddel később, úgy tűnik, a súlypont a gyakorlatias lelkesedés és az elméleti igényesség józan egyensúlyától inkább az egyházi retorika elvi kérdései, az elmélyültebb gondolkodás felé tolódott, amint ezt Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton munkái példázzák. Ők Ramusban inkább a nagy rendszerezőt látták, összefoglalóikban is ennek megfelelően válogattak a rámista hagyományból.

Mint a század végi Debreceni-idézet is igazolja, Martonfalvi és Szilágyi teóriája a gyakorlatban nem állta a versenyt „a magyar nyelvnek tulajdonsága szerént” kínálkozó megoldásokkal, így a „bé-vött szokás” az egyszerűbb módszert szentesítette. Ez azonban nem változtat azon, hogy „a praeceptum-műfajoknak is megvan a maguk autonóm története”,¹⁹⁹ még akkor is, ha a mégoly tökéletes elméleti konstrukcióknak „az aktuális kommunikáció megformálására vagy értelmezésére való hatása jó esetben ha áttételes lehet”.²⁰⁰

Saját szerkesztésű elméleti munkáikban a hazai szerzők átvették az idegen szakkifejezéseket, és megalkották azok magyar megfelelőit. Látnunk kell, hogy az egyes kézikönyvek közötti eltérések korántsem csak terminológiai különbséget jelentenek; világosan kirajzolódnak a szemlélet sajátosságai. Az írók ismerték és számon tartották a különféle teóriákat, adott esetben kritikusan taglalták egymás elképzeléseit. Néha pedig az elméleti kérdéseket illető megjegyzésekből még a kor irodalmi gyakorlatára is következtetni lehet.

JEGYZETEK

¹ TARNAI–CSETRI 1981; TARNAI 1984, 1994; KECSKEMÉTI 1992, 1994, 1995, 1996.

² MEDGYESI 1650b, P1v. A latin változat: „Sic experientur clara secundum artem procedendi exempla [...] Addiscent quoque quo pacto artem (quod artis magna est) in Concionibus formandis occultent.”

³ „Haec igitur in variis axiomatis homogeneis vel syllogismi iudicio notis methodus erit, quoties perspicue res docenda erit; at cum delectatione motuue aliquo maiore in parte aliqua fallendus erit auditor”, Petrus RAMUS, *Dialecticae libri duo*, Speyer, 1595. *De Crypticis methodi*, 105.

⁴ „Ut enim longe ante nos reverendae memoriae Gregorius Nazianzenus edocuit (Orat. 1.), non una eademque cunctis exhortatio congruit, quia nec cunctos par morum qualitas astringit.” GREGORIUS 1896, 49.

⁵ „Applicationis modi, sunt praecipue septem, pro vario statu hominum et populorum, qui sextuples est.” *Prophetica, sive de sacra et unica concionandi ratione tractatus nervosissimus*, PERKINS 1618, I., 161–220; 192.

⁶ MEDGYESI 1650b, K4v.

⁷ A középkori ars praedicandi történetét összefoglaló legfontosabb irodalom: CHARLAND 1936; ROTH, Dorothea, *Die mittelalterliche Predigttheorie und Manuale Curatorum des Johann Ulrich Surgant*, Bazel–Stuttgart, 1956; MURPHY, James J., *Rhetoric in the Middle Ages*, Berkeley–Los Angeles–London, 1974; BRISCOE–JAYE 1992. A bibliográfiai tájékozódást segíti: MURPHY, James J., *Medieval Rhetoric, A Bibliography*, Toronto–Buffalo–London, 1989². Ehhez sok kiegészítés található: BRISCOE–JAYE 1992, 13–16. A további korszakokat illetően minden korábbinál szélesebb körű és teljesebb áttekintés: PLETT 1995. A prédikáció elméleti kérdéseivel kapcsolatban az újabb irodalomból érdemes utalni Hans Martin Müller módszeres homiletikájának történeti fejezeteire: MÜLLER, Hans Martin, *Homiletik, Eine evangelische Predigtlehre*, Berlin–New York, 1996, 7–169.

⁸ „Quod infirmis mentibus omnino non debent alta praedicari. [...] Sciendum vero est praedicatori, ut auditoris sui animum ultra vires non trahat, ne, ut ita dicam, dum plus, quam valet, tenditur, mentis chorda rumpatur. Alta enim quaque debent multis audientibus contegi, et vix paucis aperiri.” GREGORIUS 1896, 124.

⁹ „Parvulis autem decet in parabolis loqui, maioribus revelare mysteria regni Dei. Parvuli liquido cibo sunt nutriendi, adulti solido corroborandi; ne parvulus enecetur per solidum, et adultus abominetur liquidum, ut sic singula quaque locum teneant sortita decenter.” ALANUS AB INSULIS 1855, 184.

¹⁰ „[...] sumatur divisio intra vel extra in themate assumpto secundum exigentiam auditorum. Aliter enim dividendo est, cum clero, aliter, cum populo praedicatur, cum ab illis acutius, ab istis tardius capiatur. Ideoque dividendum est extra, cum com praedicatur populo; [...] si vero proponitur thema clero, posset sic dividi [...]” BONAVENTURA 1901, 9.

¹¹ „Quum non omnes capaces sint refutationum falsae doctrinae et sophismatum quibus ea pingi ab adversariis solet: ideo Concionator auditoribus se accomodabit, et refutationes illas vel quanta poterit simplicitate et perspicuitate proponet, vel potius omittet.” POLANUS, Amandus, *De concionum sacrarum methodo Institutio*, Bazel, 1604, 9.

¹² MEDGYESI 1650b, N1r.

¹³ „Modus antiquissimus: Postillatio. Postillatio fit sine aliqua divisione [...]” HASSIA 1933, 348.

„Uno modo quando proposito loco thematis in principio evangelii alicuius praedicator prosequitur tocus evangelii. Et iste quidem modus antiquitus satis fuit communis, sicut maxime ostendunt omelie beati gregorii et aliorum sanctorum doctorum. Unde usque hodie quidam praedicatores observant ut totum evangelium exponant populo. Etiam si de una particula praedicare intendunt et hec praedicatio est rudi populo satis utilis. Ceterum fratris et intelligentibus auditoribus huiusmodi popularis expositio non est necessaria.” FUSIGNANO 1476, 103–104.

„Primus modus est assumpto themate [...] procedere debet praedicator ad executionem sermonis sui. Primo tantum evangelium exponendo. Et iste modus antiquus sicut manifeste ostendunt omelie beati gregorii et aliorum sanctorum doctorum. [...] Et modus iste est laicalis sive popularis et pulcher quia in decretis praecipitur evangelium illucidare simplicibus dominicis.” PSEUDO-AQUINÓI 1479.

A Hassia- és Pseudo-Aquinói-idézetek forrásai a bibliográfiában leírt nyomtatványok. Megemlítenő, hogy e két traktátusnak is van modern kiadása:

Giacomo di Fusignano O. P., kiad. KÄPPELI, T., Archivum Fratrum Praedicatorum 15, 1945, 134–140.

Pseudo-Aquinas, A Late Medieval Tractate on Preaching, kiad. CAPLAN, Harry, in: *Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honor of James Albert Winans*, szerk. DRUMMOND, A. M., New York, 1962, 61–90.

¹⁴ „Modus antiquus. Partes essentielles sermonis: thema, prothema, distinctio, subdistinctio. [...] Prothema: aliqui sermonis antiqui prothemate carent; aliqui loco prothematis habent auctoritatem Biblie vel plures tales [...]” HASSIA 1933, 353.

„Secundo solet fieri sermonis prosecutio quando proposito themate ommissa thematis divisione procedunt ad aliquam distinctionem [...]” FUSIGNANO 1476, 103–104.

„Secundus modus est themate dimisso praedicator transeat ad executionem sermonis sui et ad divisionem sive distinctionem themate tamen non diviso verbi gratia. [...] Ecce quomodo ex themate non divisio proceditur ad distinctionem. Et modus iste levis et simplex, quia ex themate non est facta praelocutio nec introductio expositionis evangelii. Nem verborum thematis divisio.” PSEUDO-AQUINÓI 1479.

¹⁵ „Modus modernus dicitur modernus, quia incidit cum veteri arte et est facilis et subtilis. Partes sermonis essentielles, et sine istis sermo non congrue fieri potest Thema, prothema, divisio, subdivisio. Duplex est sermo: completus, et fit ex omnibus quatuor predictis; incompletus solum fit ex duobus. Nota: Duae sunt sermonis necessarie, scilicet: thema, divisio. Et alie due sunt; debent esse scilicet: prothema, subdivisio. Prothema magistralis pars est, subdivisio subtilis.” HASSIA 1933, 349.

„Tercio modo solet hoc fieri, quando proposito themate proceditur eius divisione et hic quidem modus modernis praedicatoribus communis est.” FUSIGNANO 1476, 103–104.

„Tercius modus est ad propositum nostrum.” Azaz: a megelőzőekben részletesen tárgyalt szerkezet szerint. A minta a főszövegben említett egységekből áll. „Et iste modus modernis praedicatoribus communior est et viris intelligentibusque auditoribus utilis.” PSEUDO-AQUINÓI 1479.

¹⁶ „Modus subalternus est antiqui atque moderni commixtio, ut infra. Figura subalterni modi: divisio, subdivisio, distinctio, subdistinctio. [...]” HASSIA 1933, 356.

¹⁷ KECSKEMÉTI 1996, 146.

¹⁸ SHUGER 1993, 123–130.

¹⁹ „Secundum genus Caussarum, ordinarios et usitatos donorum naturalium, capacitatis scilicet, apprehensionis, memoriae, intellectus, atque iudicii defectus continet: omnes enim iisdem, vel aequalibus naturae donis praediti non sunt, omnes itaque eundem ex verbo praedicato fructum carpere non possunt.” *Casuum Conscientiae Decisionum Aurearum libri tres*, PERKINS 1618, II., 1471.

²⁰ AMESIUS 1685b, *De Ministris ordinariis et eorum officio in concionando*, 155–163.

²¹ „Officium istud [concionatoris] faciendum est non tantum universaliter respectu omnium auditorum in communi, sed etiam specialiter respectu ordinis et aetatis cuiuscunque, ut senum, adolescentum, servorum, doctorum.” AMESIUS 1685b, 156.

²² AMESIUS 1685a, *De concionibus habendis*, 230–240.

²³ GARTON 1976.

²⁴ *Holy Oyle for the Lampes of the Sanctuariae: or, Scripture-phrases alphabetically disposed [...] by John Clarke Master of Arts*, London, 1630; *A Sacra oratoria*: 465–497. PLETT 1995, 49. A *Holy Oyle*-t egyébként Shuger a biblikus retorikák jellemző példái között említi: SHUGER 1993, 129.

²⁵ PLETT 1995, 95–96.

²⁶ „At vero (quis coram invidia stare potest?) en Hydram Lernaean! uno scilicet amputato calumniae capite suppullulant alia: aliud morosum et aculeatum genus hominulorum acerbo plane felleoque animo exclamat in me, ceu stigmaticum quendam sacrilegium aut fratricidam, turpissimum furem, plagiarum nequissimum (quod secretis passim mussitant in angulis), absurde, imperite, et immethodice disposuisse plurima in Ecclesiastica quadam nostra seu concionandi methodo. In qua calumnia abstergenda, refellenda, tuam deinceps aequitatem (Lector benevole) appello, tuamque imploro supplex humanitatem, patientiam, tantisper dum res uti expedita fuerit paucis audieris.

Eddideram sane (iratis, uti reor, Musis genioque sinistro) nuper publicitus Oratoriam Quendam Sacram, majori cuidam operi meo, Oleo nimirum Sacro e divinis Scripturis expresso, appendiculam; cuius neque stamina neque licia pro meis venditare, ne per somnium quidem cogitavi unquam: quod cuivis ingenuo Lectori patebit facile ex disertis ipsius Epistolae verbis, in hunc modum [...]” A *Querela Apologetica* latin szövegének és angol fordításának közlése: GARTON 1976. Az idézett rész: 272–274.

²⁷ CLARKE 1663

²⁸ „[...] quinque tantum generales partes proponimus, Exordium, Narrationem, Confirmationem, Confutationem, Conclusionem; aut sex secundum versiculum, Exorsus, Narro, Seco, Firmo, Refuto, Peroro.” CLARKE 1663, Lectori salutem.

²⁹ „Formula Transeundi ad Divisionem vel (si mavis) Partitionem: Atque cum in amplum dicendi campum, mea jam ingrediatur oratio, ne vel nimis angusto decurrat alveo, vel ita redundet, ut extra ripas diffluat, his ego objectis aggeribus, cum coarctabo, primo – secundo – tertio.” CLARKE 1663, 76.

³⁰ A kolligátumot RMK I. 889a szám alatt sorolták a régi nyomtatványok közé. Az RMK I-hez való kapcsolását annak köszönheti, hogy a Bisterfeld-kötet első disputációjában a 24–26. lapon magyarul olvasható egy történetke egy meg nem nevezett jezsuitával való hitvitáról. A kolligátum ettől eltekintve teljes egészében latin nyelvű. Második darabja 14 ars concionandit tartalmaz különféle „igen tudós férfiakról” (Leiden, 1668), a harmadik Bucanus *Ecclesiastes*ének egy korai kiadása (Genf, 1608).

³¹ BISTERFELD 1654.

³² „Utinam alia divini tui ingenii [meletémata] ex scrimis, in quibus latent, exilire tandem aliquando permittas [eisz fath éeliszio]. Intellexi ex multis Ungaricae Nationis Studiosis, quam praestantissima adhuc [keimélia] apud te recondita servantur. Noli invidere tanta posteris profutura bona. Si typi, si Typothetae, si operae commodae, desint, omnium hic (ex divini numinis gratia) apud nos est ubertas, & [kerasz Amaltheiasz]. [...] Sed ne tua quoque commoda morer, sisto calamum, si prius veniam petiero, quam, pro tua humanitate, haud gravate dabis, quod, Artem Concionandi, hactenus ineditam, Phosphoro tuo & duabus hisce Disputationibus, adjunxerim.” BISTERFELD 1654, 2v–3v.

³³ *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive artis formandae et habendi conciones sacras, libri duo*, KECKERMANN 1614, II. kötet.

³⁴ „Propositio simplex est, cum uno axiomaticae summa textus proponitur. Haec, praesertim si non subdividatur protinus, est rarior. Partitio est propositio variis partibus seu axiomatibus constans.” BISTERFELD 1654, 40–41.

³⁵ „Possunt autem hae methodi vel subtiliter & Scholasticae, vel populariter & Oratorie proponi: subtiliter proponuntur, cum vel notionalibus, vel a vulgari hominum captu remotioribus terminis efferuntur; ut Grammaticis, Logicis, Metaphysicis obscurioribus: Populariter proponuntur, cum notionibus primis ac vocibus omnium captui accommodatis explanantur; ut, terminis Metaphysicis, clarissimis quaestionibus, ac vocibus Symbioticis.” BISTERFELD 1654, 69–70.

³⁶ „Varietas concionum oritur vel a rebus tractandis aut disserendis, vel a modo disserendi, vel denique a personis tractantibus seu disserentibus.” BISTERFELD 1654, 75.

³⁷ „Auditores, sunt fideles vel infideles, humiles, securi, vel bene constituti, infirmi in fide vel firmi, vitae laudatae, vel illaudatae, indocti vel docti. [...] Infideles huma-

nitare sunt alliciendi, fideles confirmandi, humiles ac desperabundi solandi, securi terrendi, et bene se habentes confirmandi, infirmi dirigendi, firmi magis magisque incitandi, vita integra commendandi, improba corrigendi, indocti lacte, docti vero cibo solido pascendi.” BISTERFELD 1654, 130.

³⁸ SZENCI KERTÉSZ 1650.

³⁹ MEDGYESI 1650b, *Regulae generales manucentes* O2 r–O4r; magyarul: O4r–P1r. A pontos cím a váradi kötetben: *Regulae generales manucentes, quibus mediantibus Dei gratia in formandis Concionibus quilibet adjuvari potest*. Medgyesi-nél: *Regulae generales manucentes, Quibus ego DEI gratia singulariter sum in Concionibus facile formandis adjutus*. Egy alcím a váradi kötetben: *Hoc loco nominatae cujusdam, ejusque necessariae Quaestionis resolutionem subjungere, non putarim de nihilo futurum*. Medgyesinél: *Hic Coronidis loco, nominatae cujusdam, ejusque necessariae Quaestionis resolutionem subjungere, non putarim de nihilo futurum*.

⁴⁰ A váradi kötet és Medgyesi latin szövege: „Consulantur his de rebus Ungaricarum [Medgyesi: Hungaricarum] quoque cis Tybiscum Ecclesiarum Canones, imprimis Articuli X. et XLII. in Major. Verba ita habent: [...]”. Medgyesi magyar szövege: „Lásd ezenek felől az Tiszán innen levő Magyar Országi Ecclesiáknak Articulusait: nevezetszerént az X-diket és XLII-diket. Így vannak azok: [...]”.

⁴¹ LAETUS 1650a.

⁴² *In Conversionem Pauli Apostoli Commentarius Practicus. Authore Georgio Laeto*, Várad, 1651. RMK II. 762.

⁴³ „[...] ne esses ignarus methodi in his dispositionibus observatae, monere te volui [...] literas latinas majusculas quod attinet, itemque abbreviaturas in fronte lateris propositas, quibus methodus totius concionis ostenditur, non puto opus esse longiore explicatione, quum per se non ignaro praxeos sacrae patescere possint. [...] juxta methodum, a Sculteto, celeberrimo sui aevi concionatore, in axiomatibus concionandi propositam.” *Praxeos Sacrae Specimen, Quo continentur selectae aliquot Conciones Potentiales, Funebres, Praeparatoriae ad S. Coenam, et aliae miscellanae [...] ab Henrico a Diest, S. Theol. D. & in illustri Gymnasio Gelro-Velavico, quod est Hardevici, Professore*, Várad, 1653. RMK II. 798. A2r–v.

⁴⁴ SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., 1939, 277–279; BITSKEY 1979, 48–51.

⁴⁵ BITSKEY 1979, 135–138.

⁴⁶ BITSKEY 1979, 139.

⁴⁷ BITSKEY 1979, 140.

⁴⁸ A beszédek általános szerkezete:

Exordium

Argumentum, seu Summa

Propositio

Explicatio Propositionis

Doctrina
 Usus
 Redargutio
 Institutio
 Correctio
 Consolatio

Applicatio
 Prolepsis
 Conclusio

GELEJI KATONA 1638, Praefatio dedicatoria.

⁴⁹ A Geleji-szakirodalomból kitűnik retorikai szempontjaival: GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Debrecen, 1939.

⁵⁰ „Propositio aut est unica et simplex, aut varia et multiplex; et haec posterior est partitio textus, eaque vel dogmatica, vel textualis. Illa proponit locum communem e textu; haec textum, prout jacet, partitur.” GELEJI KATONA 1638, Praefatio dedicatoria.

⁵¹ GELEJI KATONA 1645, Ajánló előbeszéd az Istennek igazán való dicsőíttetéséről Rákóczi Györgynek.

⁵² GELEJI KATONA 1645, A Jóakaró Olvasókhoz.

⁵³ ENYEDI F[azekas]. János, *Mennyei szó, a lelki álomból való fel serkenésről, avagy VI. Együgyű Praedikációk*, Várad, 1652. RMK I. 864. Hypotypeses. Az az; Ezeknek a' Praedicationoknak rövid le-rajzolások: 9–15.

⁵⁴

[Az ige]	
Summája	Summa
Részei	Partes
Az Igéknek magyarázatja	Explicatio
Tanuság	Doctrina
Meg-próbáltatik	Probatur
Az Igékből	Ex textu
Sz. Írásbéli helyekből	Loco paralelo
Okokból	Rationibus
Hasznai a Tanuságnak	Usus
Fel-serkentés	Excitatio, Admonitio
Intés	Exhortatio, Admonitio
Oktatás	Instructio, Informatio
Ellen-vetés	Obiectio
[Az ellenvetések] óldatnak,	Refutatio
és rontatnak-el	
Conclusio	Conclusio

- ⁵⁵ LAETUS 1650a.
- ⁵⁶ Johannes Crocius (1590–1659) több művét halála után a fia, Johann Georg Crocius adta ki, így az említett vázlatokat is: *Hypotiposes concionum in prophetas (quos vocant) minores in ecclesia Marpurgensi habitantium*, Cassellis, 1673.
- ⁵⁷ *De l'Exercice de ministère sacré, par Monsieur OSTERVALD, Pasteur de l'Eglise de Neuchâtel*, Amsterdam, 1737; Basel, 1739. DYCK–SANDSTEDE 1996, 568–569.
- ⁵⁸ GOMBÁSI István, *A' papi szent hivatal gyakorlásáról*, Kolozsvár, 1784, 59.
- ⁵⁹ GOMBÁSI István, *Harmintz-négy Prédikátziok*, Kolozsvár, 1784. Előljáró beszéd.
- ⁶⁰ TÓTH Ferentz, *Homilétika*, Komárom, 1802, 42.
- ⁶¹ Emlékeztetőül a mű felépítése:
Elöl-járó beszéd
Doce nos orare
Abba atya avagy rendes könyörgésnek tudománya
Doce praedicare
Regulák
- ⁶² BOD Péter, *Magyar Athenas*, h. n., 1766, 170.; HORÁNYI 1776, 601.; BENKŐ, Josephus, *Transsilvania*, II., Bécs, 1778. 401.; KATONA, Stephanus, *Historia critica*, XXXVI., Buda, 1805, 745.
- ⁶³ TÓTH Mihály, *A magyar protestáns egyházzónoklat történelme*, I. Debrecen, 1864, 105; CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp., 1911, 65.; RAVASZ 1915, 216; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978. 98.
- ⁶⁴ TARNAI–CSETRI 1981, 142, 158–166.
- ⁶⁵ BORBÁTH 1961.
- ⁶⁶ „Hungarico idiomate”, HORÁNYI, 601; „Latin című de magyar nyelvű munkájában [...]” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Bp., 1964, 236.
- ⁶⁷ BORBÁTH 1961, 283.
- ⁶⁸ RAVASZ 1915, 220.
- ⁶⁹ „Quantum ad hoc igitur sciat praedicator pro certissimo, quod maxima virtus sermonis quoad ipsius effectum qui (est) aedificare populum et ad devotionem alligere, est modus pronuntiandi et dicendi [...] si ultra modum et mensuram quae auditoribus juxta eorum capacitatem et dispositionem sufficiat, verbum Dei eis ministretur et eis cum quadam violentia ingeratur [...]” WALEYS 1936, 322, 339. A munka más modern kiadása: *Thomas Waleys O. P.*, kiad. SMALLEY, B., *Archivum Fratrum Praedicatorum* 24, 1954, 50–107.
- ⁷⁰ GELEJI KATONA István, *Váltság titka*, II. Várad, 1647. RMK I. 799. Előbeszéd.
- ⁷¹ Az eltérő szerkezet: MEDGYESI, *Ötödik jaj és siralom*, Sárospatak, 1658. RMK I. 936. Második prédikáció: *Közönséges böjtre fel-serkentésnek okáért*. Az ige után

következik 9 vétek tárgyalása, amelyek miatt Isten elveszíti az országokat; az országok romlásának 5 jegye van, amelyeket Medgyesi sorra végigvesz; ha lélekben meg akarunk újulni, 9 dolgot kell tennünk. A prédikáció utolsó része ezek elemzése.

⁷² AMESIUS 1685a, 235.

⁷³ Például: „Si vero aliquod exordium adhibetur ad rem praesentem spectans, illud locum proprium habet, vel in textus declaratione, vel in ejus applicatione ad usum”. AMESIUS 1685b, 132.

⁷⁴ Az első három beszéd: MEDGYESI, *Erdél' s' egész magyar nép egymás után, tsak hamar érkezett Hármas Jajja 's siralma*, Várad, 1653. RMK I. 880; a negyedik és az ötödik beszéd: MEDGYESI 1657; *Joseph romlása*, Sárospatak, 1659. RMK I. 948.

⁷⁵ MEDGYESI 1650b, L2r

⁷⁶ MEDGYESI, *Fel-gerjedt, s-pokol fenekéig hatalmazott Rohogó Tüz...*, Sárospatak, é. n. [1660], RMK I. 961. 18.

⁷⁷ MEDGYESI 1657, 10.

⁷⁸ *Prophetica*, PERKINS 1618, I., 183–185. Önálló műve: *De lingua regimine*, PERKINS 1618, I., 713–740.

⁷⁹ AMESIUS 1685a, 234, 237–238.

⁸⁰ MEDGYESI 1636, A keresztyén olvasóhoz.

⁸¹ BÁN 1970, 51.

⁸² KNAPE 1992, 1289.

⁸³ *Synopsis Propheticae*. PERKINS 1618, I., 167–168.

⁸⁴ CLARKE 1663

⁸⁵ SIEBER 1996, 167.

⁸⁶ AMESIUS 1685b, 159–160.

⁸⁷ AMESIUS 1685b, 160.

⁸⁸ A szerzőről az eddigi leggazdagabb életrajzi áttekintés: HEREPEI 1966.

⁸⁹ A kötet kéziratában RMK I. 833a számon szerepel.

⁹⁰ *Zoványi Jenő cikkei a „Theológiai Lexikon” részére a magyar protestantizmus történetéhez*, Bp., 1940. 329.

⁹¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 10. Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Bp., 1981. 657.)

⁹² NÓGRÁDI 1651b, A2r–v.

⁹³ HEREPEI 1966, 183.

⁹⁴ HEREPEI 1966, 184.

⁹⁵ NÓGRÁDI 1651a.

⁹⁶ „Lector candide, non excessit nobis memoria promissio nostra, De FLORILEGIO emittendo, cujus in nostro libello, ante hunc emissio, interposui mentionem. sed quia in diem graves nobis occurrunt labores, hinc retardatur illius complanatio [...]” NÓGRÁDI 1651a, Ad Lectorem, A4v.

⁹⁷ „Usus poteris subnectere; quosvis.” NÓGRÁDI 1651a, 20. „Quibus mediis possum promovere fratris salutem? – Kettőt megemlít, majd: – Caetera media tuo committo iudicio.” NÓGRÁDI 1651a, 232–233. „Rationum & Usuum elaborationes tuo iudicio committo.” NÓGRÁDI 1651a, 258.

⁹⁸ „Illustrabis Exemplis similitudinibus.” NÓGRÁDI 1651a, 88.

⁹⁹ „Illustrabis ut melius poteris.” NÓGRÁDI 1651a, 236.

¹⁰⁰ „De his inspicere Vollebium.” NÓGRÁDI 1651a, 18. „Consule Bucanum. [...] De hoc vide Ursinum.” NÓGRÁDI 1651a, 19.

¹⁰¹ NÓGRÁDI 1651b.

¹⁰² *Rövid tracta A' Varaslasrol, melyet Bizonyos Tanítások által el végezett a' Debreczeni Szent Congrégatióban NOGRÁDI MATYAS, An. 1651, 123–202; Lelki Elmélkedés. Melly Az Atheusoknak, es szent Lélek ellen vétő embereknek avagy csak félrész szerint- való állapottokat világosan ki-mutattya: melyet a' Pünkösdi szent alkalmatosság Tanított NOGRÁDI MATYAS; A Debreczeni Sz. Congregatióban, An. 1651. die Maji 28. 29. 30. 31. 32, 203–280.*

¹⁰³ NÓGRÁDI 1651b, 129.

¹⁰⁴ NÓGRÁDI 1651b, 152.

¹⁰⁵ NÓGRÁDI 1651b, 216.

¹⁰⁶ NÓGRÁDI 1651b, 256.

¹⁰⁷ NÓGRÁDI 1651b, 264.

¹⁰⁸ NÓGRÁDI 1672, 637.

¹⁰⁹ NÓGRÁDI 1672, 645.

¹¹⁰ NÓGRÁDI 1672, 1356.

¹¹¹ NÓGRÁDI 1672, 14–15.

¹¹² NÓGRÁDI 1672, 16.

¹¹³ „Pars est vel Principalis, vel Minus principalis. Principalis est Propositio & Confirmatio. Minus princip. est Extrema, eaque antecedens ut Exordium: et Consequens ut Peroratio, vel Media, ut Narratio & Confutatio.” GRAFF 1643, C10r.

¹¹⁴ NÓGRÁDI 1672, 499.

¹¹⁵ NÓGRÁDI 1672, 543.

¹¹⁶ NÓGRÁDI 1672, 631.

¹¹⁷ NÓGRÁDI 1672, 904.

¹¹⁸ NÓGRÁDI 1672, 312.

¹¹⁹ NÓGRÁDI 1672, 725–766.

¹²⁰ NÓGRÁDI 1672, 500–501.

¹²¹ NÓGRÁDI 1672, 534.

¹²² NÓGRÁDI 1672, 1230.

¹²³ NÓGRÁDI 1672, 67.

¹²⁴ NÓGRÁDI 1672, 542.

¹²⁵ HEREPEI 1966, 185.

¹²⁶ MARTONFALVI 1666

¹²⁷ BODONHELYI 1942, 43, 44; BERG 1946, 110, 113, 212.

¹²⁸ „In Arte Orandi [...] ex nostrae nationis Heroibus nos iuvit, disertissimus b. m. Paulus Medgyesi, in suo Doce nos orare [...] in Arte vero Concionandi praesupposita etiam divina scriptura, duces nacti sumus Magnum Amesium, ejusdemque Magnum etiam in hac quaestione Affectam, p. m. Clar. D. Georgium Martonfalvinum, hominem de ecclesiis et Scholis Hungaricis optime meritum, et quidem in compendio Anno 1666. edito, cui titulus est: *Ars Concionandi Amesiana*.” Praefatio ad lectorem, SZILÁGYI 1684, 3.

¹²⁹ A retorikában más szinten mást is jelent. Külön könyvet lehetne írni arról, hogyan értelmezhető ugyanaz a latin terminus más-más kontextusban. Mint a korábbi fejezetekben is volt rá példa, a XVI–XVII. századi elméleti művekben gyakori annak a jelzése, hogy egy-egy fogalom éppen milyen tartalommal szerepel: grammatikai, logikai, retorikai – vagy éppen poétikai értelemben.

¹³⁰ MEDGYESI 1650b, K7r.

¹³¹ „Ez Tudománynak igasságát Öt UTAKON mutatom igaznak lenni.” [...] Ennek valóságát még-is Két DOLGOC bizonyítták: [...]” NÓGRÁDI 1672, 633, 779.

¹³² „[...] rationes Documenti [...] concionator ipse conficit, et invenit, documentum subjectum et praedicatum per loca inventionis deducendo, uti in Usu logicae Rameae ostendimus.” MARTONFALVI 1666, Regula IX. A hivatkozott mű a Ramus-kommentár (MARTONFALVI 1664) függeléke, amiről írtam a logikáról szóló részben.

¹³³ A Martonfalvi és Szilágyi szövegeivel való összevetéshez Ramus logikájának debreceni kiadását használtam: *Petri RAMI Dialecticae libri duo*, Debrecen, 1697. RMK II. 1878. 53.

¹³⁴ MARTONFALVI 1664, 652.

¹³⁵ MARTONFALVI 1664, 690.

¹³⁶ SZILÁGYI 1684, *Biga pastoralis*, 101–104.

¹³⁷ HEINZEL 1666.

¹³⁸ „Omnis praedicatio duo necessaria requirit 1. [...] materiam scilicet sive res praedicationi aptas. 2. [...] formam [!] sive modum praedicandi, quomodo nempe [...] res ad praedicandum aptae praedicari possint, hac vice nihil mihi cum materia praedicationis, sed solum [ton tropon tó kategoreiszthai] prosequi animus est.” HEINZEL 1666, A2r.

¹³⁹ „[Tropon tó kategoreiszthai] dico, qua ostenditur, quomodo praedicatum dicitur de suo subjecto [...] Si quidem omnis vera categoria absolvitur [...] duobus, subjecto & praedicato. Illud est de quo aliquid enunciat; hoc vero quod de alio enunciat, v. g. Homo est animal, ibi datur primo subjectum, homo, e quo dicitur quod sit animal; deinde praedicatum, esse animal, quod dicit de homine, quod sit talis. Quare jam modus praedicandi ostendere debet, qua ratione unum de altero enunciat & dicitur.

Modus in genere acceptus est duplex: [...] affirmativus & negativus. Unde divisio orationis in [...] affirmantem & negantem. Affirmativus modus praedicandi innuit,

qualiter [ta pragmata] de se invicem affirmari possint; Negativus quomodo unum de altero negetur. Hunc hoc loco sepono, & saltem illum quem affirmativum voco [...] declarare intendo.” HEINZEL 1666, A2r.

¹⁴⁰ „Est autem modus affirmativus duplex: [szűnőnűmosz kaj parónűmosz]. Ratio, quia [tropá tó kategoreiszthai] fundatur [en tó tropó tó énai] h. e. modo essendi. Quot itaque dantur modi essendi, tot etiam recte constituuntur modi praedicandi. Jam vero duo sunt modi essendi, synonymicus scilicet & paronymicus. E. etiam duo erunt modi praedicandi. Obs. Ad hos modos omnes praedicationes sunt revocandae. Ratio, vel enim aliquid praedicatur essentialiter de re aliqua, & erit modus praedicandi synonymicus; vel accidentaliter, & tunc fit paronymicus.” HEINZEL 1666, A2v.

¹⁴¹ „Hic modus praedicandi Synonymicus pro diversitate synonymorum statuitur duplex, Vulgaris & eminentior. Vulgaris dicitur eorum, quae ad usitatum & consuetum modum logicum praedicantur, & quae sunt in praedicamentis. Eminentior vero est illorum, quae plane modo eminentiore praedicantur, & non tantum omnia praedicamenta transcendunt, sed & usitatum praedicandi modum longe supereminet, & adeoque secundum Vulgarem praedicandi modum, & e praedicamentis examinari nequeunt. Cum autem haec ad forum Metaphysicum & Theologicum pertineant, remitto eo etiam eum, qui plura de iis desiderat, ego hac vice saltem adducere volui, quod scilicet ad logicum & usitatum praedicandi modum cum Meisn. part. 1. Phil. Sobr. sect. 2. c. 3. quaest. 11. p. 198. De inusitata agit logicus in logicis, ut non logicis.” HEINZEL 1666, B3v.

¹⁴² „Jam de Paronymis esset agendum, verum cum haec prolixioris sint tracratiōnis & ne pagellae excreverent nimis, ea ad peculiarem disputationem (Deo ita volente & dante) refferata volo, imo de iis potest videri Disp. mea Met. De affectionibus Entis in genere. TANTUM.” HEINZEL 1666, B3v.

¹⁴³ MARTONFALVI 1666, Regula VIII.

¹⁴⁴ „Ars haec [rhetorica] divinae omnino est originis: Codici enim V. & N. T. suum debet ortum, ac proinde Tropos, Figuras, Hyperbolas, Allegorias & c. millies mille, quibus uterque scatet codex, non capies, et non expones, nisi eam callueris.” SZILÁGYI 1684, 101.

¹⁴⁵ „Certis tamen de Causis, & exigente necessitate, testimonia humana in Concione adducere conducit.” SZILÁGYI 1684, 178.

¹⁴⁶ „Tropi igitur, et Figurae elegantes, cum non obscurae, sed illustrent sententiam, perspicuitati styli concionatoris non obsunt.” SZILÁGYI 1684, 181.

¹⁴⁷ KECSKEMÉTI 1992.

¹⁴⁸ MARTONFALVI 1666, Regula IX.

¹⁴⁹ MARTONFALVI 1666, Regula X.

¹⁵⁰ „Grammaticam autem singularum vocum Examen a Concionatore privatim quidem instituendum; sed coram plebe linguarum imperita, aut omittendum, aut parce (si in gratiam doctiorum fieri debent) faciendum, illud enim Scholis, Theologis utpote capacioribus reservantur.” SZILÁGYI 1684, 29–30.

¹⁵¹ „Praeter praemissam, concionem formandi et disponendi Artem: Praxis quorundam, maxime concionatorum (mea quidem pro tunc experientia Belgicorum), aliam, compendiosiores suadet et ostendit artes; ab illa compendio (ut infra patebit) differentem, praxique Christi et Apostolorum bene conformem. [...] Etenim, si ex tenore hujus methodi, libri V. & N. Testamenti ex ordine pertractarentur h. e. explicarentur et applicarentur, universa Biblia in Salutem populi Dei aedificationem, brevi tempore, converterentur, & series divinarum patefactionum, eidem & compendiosissime & facillime inculcarentur.” SZILÁGYI 1684, 169.

¹⁵² „[...] operosae inter concionandum ambages, proliscae digressiones, praeter-necessariae & captum vulgi superantes velitationes, seu Polemicae concertationes, ut & curiosae contextum sacrorum divisiones, subdivisiones, partium et habitudinem logicarum enumerationes vitarentur.” SZILÁGYI 1684, 173.

¹⁵³ „Accommodatus ad captum, et tenuitatem populi”, SZILÁGYI 1684, 181.

¹⁵⁴ MARTONFALVI 1666, Regula II., IV.; SZILÁGYI 1684, 6–22.

¹⁵⁵ „Concionem tamen ab Exordio incipere, illudque pro parte Concionis habere volentibus exordiri aequum ducitur.” SZILÁGYI 1684, 7.

¹⁵⁶ MARTONFALVI 1666, Regula IX.; SZILÁGYI 1684, 45.

¹⁵⁷ MARTONFALVI 1666, Regula X.

¹⁵⁸ MARTONFALVI 1666, Regula XII.

¹⁵⁹ „Exhortatio & dehortatio sunt tantum diversi monendi modi.” SZILÁGYI 1684, 70.

¹⁶⁰ SZILÁGYI 1684, 86–90. Különösen fontos a hivatkozás az elterjedt gyakorlatra: „vulgo dici consuevit”.

¹⁶¹ De Adminiculis Formandae concionis, SZILÁGYI 1684, 94–168.

¹⁶² A filozófiáról szóló rész: 104–138. Az említett filozófiai tankönyv: SILVANUS, Martinus, *Philosophia ad usum Scholarum praesertim Debrecinae applicata*, Heidelberg, 1678. RMK III. 2899. Vö. TÚRÓCZI-TROSTLER 1933.

¹⁶³ Ceglédi István, *Síralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach Doctornak [...] Melach tudós Barátyával való Pajtársi Szó Beszéde*, Kassa, 1659. RMK I. 946.

¹⁶⁴ SZILÁGYI 1684, 130, 154, 158, 162, 202, 206.

¹⁶⁵ SZILÁGYI 1684, 172–173.

¹⁶⁶ SZILÁGYI 1684, 167–168.

¹⁶⁷ „[...] quod videre est etiam in doctissimis concionatoribus, tum Anglicis, tum Ungaricis.” MARTONFALVI 1666, Regula III.

¹⁶⁸ „Duplex autem est conclusio concionis, teste praxi quotidiana [...]” SZILÁGYI 1684, 93.

¹⁶⁹ SZILÁGYI 1684, 88.

¹⁷⁰ SZILÁGYI 1684, 187.

¹⁷¹ MARTONFALVI, *Keresztényi Inneplés, Avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, 1663. RMK I. 1001.

- ¹⁷² MARTONFALVI 1679.
- ¹⁷³ KOMÁROMI CSIPKÉS 1666, CLXIII–CLXV. prédikációk, 467–477.
- ¹⁷⁴ Amesiusról és hatásáról a magyar irodalomban: BODONHELYI 1942, 40–57.; BERG 1946, 108–119.; CZEGLE Imre, *Amesius korai magyar tanítványai*; KOLTAY Klára, *Amesius és Perkins művei Magyarországon*, Múzeumi Kurír, [A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele] 1987. 4. 18–26; uő, *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon*, egyetemi doktori értekezés, KLTE, 1989 (kézirat); uő, *Two hundred years of English Puritan books in Hungary*, Angol Filológiai Tanulmányok, 1989. 48–66; uő, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*, Studia Litteraria 1991. 99–114.
- ¹⁷⁵ MARTONFALVI 1679, 146–157.
- ¹⁷⁶ APAFI 1673, A' Keresztyén Olvasóhoz Elöl Járo Beszéd.
- ¹⁷⁷ Cicero megfogalmazásában: „Optimus est enim orator, qui dicendo animos audientium et docet et delectat et permovet; docere debitum est, delectare honorarium, permovere necessarium.” (*De optimo genere dicendi*, I. 3.), vagy máshol: az orator „probat, delectat, flectat”. (*De oratore*, 21.) Quintilianusnál: „Tria sunt, quae praestare debeat orator, ut doceat, moveat, et delectet.” (*Institutio oratoria*, I.)
- ¹⁷⁸ Szent Ágoston szavaival: „docere, delectare, flectere”. (*De Doctrina Christiana*, IV. XII. 27., in: MIGNE, J. P., *Patrologia Latina* 34, 15–122.)
- ¹⁷⁹ GREGORIUS 1896.
- ¹⁸⁰ Melanchthon: „Praecipuum est docere, quae sit vis et natura religionis. Alterum est hortari, tum ad fidem, tum ad bonos mores [...] Adhortatio obiurgationem complectitur, et illi contrariam consolationem”. (*De officiis Concionatoris* (1529). Az idézett kiadás: Ulm, 1535 (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Vet. 25/28). Modern kiadása: *Supplementa Melanchthoniana* 5. *Schriften zur praktischen Theologie II. Homiletische Schriften*, Leipzig, 1929.
- ¹⁸¹ KECSKEMÉTI 1992, 382.
- ¹⁸² KECSKEMÉTI 1994, 55.; KECSKEMÉTI 1995, 572.
- ¹⁸³ KECSKEMÉTI 1995, 564.
- ¹⁸⁴ MEDGYESI 1650b, K3r–v.
- ¹⁸⁵ MEDGYESI 1650b, K3v.
- ¹⁸⁶ NÓGRÁDI 1651b, 162.
- ¹⁸⁷ NÓGRÁDI 1651b, 241.
- ¹⁸⁸ NÓGRÁDI 1672, 233.
- ¹⁸⁹ NÓGRÁDI 1672, 888.
- ¹⁹⁰ NÓGRÁDI 1672, 908.
- ¹⁹¹ NÓGRÁDI 1672, 1338.
- ¹⁹² „Informatio versatur circa fidem, veritatem, iudicium seu mentem. [...] Institutio versatur circa observantiam, seu praxin vitae.” MARTONFALVI 1666, Regula X.
- ¹⁹³ SZILÁGYI 1684, 64.
- ¹⁹⁴ MARTONFALVI 1666, Regula X.

¹⁹⁵ BONAVENTURA 1901.

¹⁹⁶ DEBRECENI 1693, A kegyes olvasóhoz, C6r.

¹⁹⁷ KECSKEMÉTI 1995, 561.

¹⁹⁸ NÓGRÁDI 1672, C3v.

¹⁹⁹ KECSKEMÉTI 1995, 561.

²⁰⁰ KECSKEMÉTI 1995, 561.

B.) ELSZÓRT MEGJEGYZÉSEKBŐL REKONSTRUÁLHATÓ NÉZETEK

ELSŐ RÉSZ STILÁRIS KÖVETELMÉNYEK

Irodalomtörténet-írásunk sok olyan elszórt utalást dolgozott fel, amelyek alapján következtetni lehet a kor íróinak stilisztikai elképzeléseire: milyen rétegeket ismertek Magyarországon a XVII. században, mit tartottak követendőnek vagy éppen elkerülendőnek. Az eddigi kutatás legnagyobbbrészt különböző ajánlásokból, előszavakból gyűjtötte adatait, az íróknak elsősorban saját gyakorlatukra vonatkozó megjegyzéseire támaszkodott. Tarnai Andor a világi retorikákkal kapcsolatban már említett váradi *Orator extemporaneus* szellemi környezetét bemutatva erdélyi és kelet-magyarországi szerzők megnyilatkozásai alapján három stílusréteget különít el: az „udvari ékes szollást”, a latin nyelvű tudományos stílust és a prédikációk, hitbuzgalmi írások „együgyű” előadásmódját, amellyel a szerzők a „cselédes gazdákat” célozták meg.¹

A könyvem első részében vizsgált, normatív igénnyel készült művekben, különösen a magyar vonatkozású világi és egyházi retorikákban számos útmutatás található a stílussal kapcsolatban. A következőkben részben ezek, részben eddig figyelembe nem vett egyéb megnyilvánulások alapján kísérek meg adalékokkal szolgálni ahhoz, hogyan jelentek meg a stiláris követelmények a kor irodalmi tudatában.

ELSŐ FEJEZET ELMÉLETRŐL ELMÉLETRE

I. Genera dicendi

A beszédfajtákra vonatkozó megállapításokat keresve a korszak teoretikus műveiben, a legkézenfekvőbbnek tűnik először azt megnézni, hogyan hatott

a vizsgált időszakban a klasszikus retorikák tanítása a *genera dicendī*ről. A század legnagyobb hatású külföldi szerzői közül elegendő Vossiusra vetni egy pillantást. Szerinte a három *character* (*humilis*, *grandis*, *mediocris*) legfontosabb meghatározója a beszéd tárgya, a *materia*.² Ugyanezt olvashatjuk a hazai iskoláknak szánt, Magyarországon szerkesztett és kiadott kézikönyvekben, és a tárgy meghatározó jellege több-kevesebb hangsúllyal kiegészül az antik szónoklattanokból jól ismert egyéb szempontokkal.

Piscator oratoriájában a tárgy szabja meg az előadásmód jellegét, de említésre kerül a szónok és a hallgatóság is. Andreas Graffnál első helyen áll az előadó, ezt követi a tárgy, majd a közönség, Buzinkai Mihály a tárgy mellett csak a hallgatóságot említi.³

Mindhárom szerző megegyezik abban, hogy emelkedettebb témához csi-szoltabb, kevésbé magasztos beszéd tárgyhoz egyszerűbb előadás illik. Kifejező Graff hasonlata: nem lehetnek egyformák a különböző témájú beszédek, mint ahogy másfajta öltözet illik az uralkodókhöz, más a katonákhoz, a kereskedőkhöz és a parasztokhoz.⁴ Figyelemre méltó, hogy a szerző milyen társadalmi rétegekkel példázza a különböző fokozatokat.

A jelentéktelen, kisszerű, közönséges tárgyról tehát egyszerűen, közérthető, mindennapi nyelven kell szólni. Az idézett szerzők utalnak a *genus* (*stylus*) *humile*, vagy *character humilis* legfontosabb jellemzőire, nagyjából hasonló módon. Célszerű takarékosan bánni a tropusokkal és a figurákkal, kerülendők a hosszú körmondatok, a prózaritmus alkalmazása. Jó, ha a szónok hatásos példákkal, nyilvánvaló érvekkel él. A legfőbb cél, hogy könnyen lehessen követni a mondottakat, a beszéd érthető és meggyőző legyen.⁵

A hazai kiadású világi retorikák meghatározásai a másik két stílusnemmel kapcsolatban is hasonlóan általánosak. A gyaníthatóan közös forrásra visszamenő, szinte köteleességszerűen felmondott tudnivalóknál érdekesebbek az egyházi ékesszólásoknak a stílusra és a hallgatóságra vonatkozó részei.

II. Argutia és popularitas

A kegyességi irodalomban az antikvitásból örökölt retorikai kategóriákra nem mindig lehetett alapozni. A stílus meghatározó eleme nem lehetett a tárgy, hiszen a Bibliához, az alapvető hitigazságokhoz, teológiai nézetekhez kapcsolódó művek témája semmiképpen sem minősíthető jelentéktelennek, kisszerűnek, közönségesnek. Az egyházi retorikákban is elkülönítettek különféle beszéd módokat; a differenciálás legfontosabb szempontja a közönség

műveltségi foka volt, amint arról „az alkalmazkodás művészetével” kapcsolatban részletesen szóltam. A korabeli források tanúsága szerint az egyházi irodalom stíluszintjeiről alapvetően háromféle koncepciót fogalmaztak meg: egy „középutas” előadásmódot eszményítőt, valamint *két*, illetve *három* szintet megkülönböztető elképzeléseket.

A „középutas” megoldást jól lehet tanulmányozni a már említett 1650-es váradi szöveggyűjteményben.⁶ A kiadvány szempontunkból két legfontosabb darabja, a Scultetus- és Bucanus-traktátus a század első évtizedeinek felfogását tükrözi.⁷

Scultetus az előadásmóddal kapcsolatban határozottan megfogalmazza álláspontját. Általában nem ugyanúgy szólunk a tanult emberekhez, mint a tanulatlanokhoz, de tekintettel arra, hogy a prédikáció hallgatósága nagyobb-részt egyszerűbb lelkekből áll, a középutat kell választani: a beszéd legyen igényes, világos, ugyanakkor ne térjen el a mindennapi kifejezésmódtól, legyen közérthető. A szerző a confutaciónál is megemlíti: annak áttekinthetőnek, könnyen követhetőnek kell lennie, hogy a legegyszerűbb emberek is meg tudják érteni.⁸

Bucanus részletesebben tárgyalja a középutas elképzelést. Szent Pálra hivatkozva (”Mindenek *ékesen* és *jó renddel* legyenek”) kifejti, hogy az egyházi ember gyakorlatában, ezen belül a prédikálásban is érvényesítendő mindkét szempont. Munkájának első részében, a dispositióban azt adja elő, hogyan kell *jó renddel*, azaz célszerűen elrendezni a mondandót. Mivel ez önmagában nem elegendő, kellő gondot kell fordítani a beszéd *ékesítésére* is – erről szól a második rész.⁹

A kíváncsok stílus meghatározásánál Bucanus ugyancsak a középutasságot írja elő. Az *argutia* és a *popularitas* szembeállításával azért foglal állást az utóbbi mellett, hogy a prédikációt ne csak a tanultabbak, hanem a műveletlenebbek, akár még a „legeggyűbbek” is megértésük.¹⁰

A stílusfajták szempontjából különösen tanulságos az a mód, ahogy a szerző az eszményített középutat behatárolja. Leírja, mik azok a szélsőségek, amelyeket kerülni kell. Így rajzolódik ki az a skála, amelyen a XVII. századi tudós ember számára a kor nyelvhasználatának legjellemzőbb rétegei megjelentek. Az elsőként említett hiba az idegen kifejezések indokolatlan elegyítése az anyanyelvű prédikációba.¹¹ Bucanus, bár nem nevezi néven, de nyilvánvalóan a tudományos stílustól óvja az igehirdetőket. A „doctor” és a „concionator” szembeállítása gyakori a korban. Nemcsak a szóbanforgó váradi

kiadványban találhatunk további példákat, hanem a kor magyar ars concionandi-íróinál is.¹² A mindennapi gyakorlattól távoleső, nehézkes kifejezés-mód, a körülményes megfogalmazás, a hosszú körmondatok ugyancsak nehezítik a megértést. Az ilyesmi a hivatali alkalmazottak beszédére, a kancelláriai stílusra jellemző.¹³ Kerülendő továbbá a költőies beszéd, éppúgy, mint a dagályos udvari stílus: a metaforák, allegoriák folyamatos halmozása az egyszerű nép számára ugyancsak elhomályosítja a mondandót.¹⁴

A tudományos, a hivatalos, a költői és az udvari stílushoz képest a másik véglet az „együgyű nép” beszéde. A középutas megoldásra törekvő szónoknak ettől is tartózkodnia kell, mint szélsőségtől. A prédikátor semmiképpen sem alacsonyodhat odaig, hogy ehhez a minősíthetetlen stílushoz próbáljon alkalmazkodni...¹⁵

MÁSODIK FEJEZET

AZ „IGAZ MAGYAR MÓDON VALÓ SZÓLLÁS”

Az idézett külföldi szerzők munkáinak ismeretében nem meglepőek a század hazai íróinak megnyilatkozásai a magyar nyelvben használatos stílusfajták kérdésében. A korszak egyetlen fennmaradt magyar nyelvű retorikai művének szerzője, Medgyesi Pál már egyik legkorábbi írásának, a *Praxis Pietatis*nak a keresztyén olvasóhoz szóló előszavában sorolja fel, mik azok a „formák és módok”, amelyek nem illenek a kegyesség tanításához. A „procátori pipere, a törvényben való himezet hámozot beszéd”, a „Rhythmikák, a fület gyönyörködtető, gyermeki enekes egyben zengés”, az „udvari pipere” a hivatalos, a költői és az udvari stílusra utal. Az utóbbira tizenöt évvel később Nagyari Benedek is ugyanezt a kifejezést használta.¹⁶ Medgyesi ugyanúgy kerülendőnek tartja az említett szélsőségeket, mint Bucanus.

Medgyesinél azonban az „infima plebs” megítélése stílis szempontból árnyaltabb, mint az idézett külföldi szerzőknél: nem marasztalja el egyértelműen, mint a különféle „piperékben” megnyilvánuló másik végletet. Véleménye szerint ugyanis az iskolázott szerzők latinizmusokkal túlterhelt nyelvét „az jó Magyar emberek” beszédének „fel-keresésével” lehetne megtisztítani „az sok-féle tarafarazás” mótelyétől. Nem kevesebbet állít, mint hogy „Magyarúl leg-igazabban s-tisztábban a'tudna szólni és írni, a'ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna”.

Ugyanakkor Medgyesi nem feledkezik el a retorikai igényességről sem. Noha az „igaz Magyar módon való szóllás” elsajátításához megtermékenyítő

hatása lehet a romlatlan anyanyelvnek, azt azért ő sem gondolja, hogy minden tekintetben „tsak szintén mint a’Parasztok, olly formán mondván-ki minden” kellene fogalmazni. A tudományos embernek ugyanis figyelnie kell „a’rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra” is – amit viszont már nem a „deáktalan néptől” lehet megtanulni.¹⁷

Sokszor a szerző vagy fordító a „középutas” elképzelés jegyében nem az olvasók egyik vagy másik rétegéhez fordul, hanem a különféle szélsőségek képviselőinek egyaránt szeretne hasznára válni. Illyés András Avancinus-fordításának (1690) eredetije a szerzetesekhez „volt alkalmaztatva” – az átdolgozás azonban úgy készült, hogy a könyv „minden rendeknek” hasznára váljon.¹⁸ Érdekesek azok az esetek, amikor a szerző részletezi is, kik jelentik számára a „minden rendeket”, azaz a legszélesebb közönségréteget. Például „felső vagy alsó magyistrátus, egyházi személy, cselédes gazda, vén avagy iffiú, nős avagy nőtelen, férfiú avagy asszony állat, gazdag avagy szegény” (1685);¹⁹ „férfiak s asszonyi állatok, mind felsőbb, mind közép, s mind alsóbb renden lévők” (Otrokocsi Főris Ferenc, 1699);²⁰ „mind tanítók, mind hallgatók, mind urak s mind szolgák, mind nagyok, mind kicsinyek” (Szenci Fekete István, XVII. század).²¹

A kegyességi irodalom egységes stíluseszmenyét vázoló elképzelésekkel párhuzamosan a korszak magyar elméleti irodalmára jellemzőbb a differenciálás. A hallgatóság felkészültségéhez való alkalmazkodás nemcsak azt jelenti, hogy bizonyos szélsőségek eleve kerülendők, hanem azt is, hogy a prédikációknak is legalább kétféléknek kell lenniük. Műveltebb és tanulatlanabb közönség megkülönböztetésére igen jó példákat találhatunk Geleji Katona Istvánnál.

Amint már „az alkalmazkodás művészetével” kapcsolatban volt róla szó, Geleji latin és magyar nyelvű műveiben is figyelmezteti a gyakorló prédikátort, hogy beszédével hallgatósága felfogóképességéhez alkalmazkodjon. Ennek egyik eszköze a megfelelő stílus megválasztása. A *Praeconium Evangelicum* előszava szerint csiszoltabb beszédet engedhet meg magának a városi pap („Urbicus aut Oppidanus Pastor”), mivel műveltebbek és a szent dolgokban járatosabbak előtt („inter cultiores et in sacris versatiores”) prédikál. Egyszerűbb megoldásokkal kell élnie viszont annak, aki vidéken teljesíti szolgálatát („Villanus aut Paganus Minister”), hiszen a tudományokba be nem avatott falusiak között („inter idiotas et rusticanos”) hirdeti az igét.²²

Geleji utal rá, hogy a puritánusok hibául róják fel neki a túlzott igényességet. Szükségesnek tartja leszögezni, hogy ő csak „meg-fogható elméjű hallgatók előtt” beszél így. Ellenfelei viszont – az orthodox kálvinista püspök

szerint – minden alkalommal örökös lélekboncolással terhelik hallgatóikat, így prédikációikból az egyszerű nép semmit nem ért. A stílus és a közönség összefüggését illetően különösen fontos a terminológia. A „subtilitas” fogalmát Geleji magyarul így értelmezi: „paraszt elme felett való mélység” – tehát szubtilis az, amit a parasztok már nem tudnak követni. Hogy a puritánus prédikációk érthetők-e, azt döntse el az, akinek szól: „Tegyen a’ Deáktalan község itéletet felöle”.²³

A korszak magyar ars concionandi-írói közül Medgyesi Pál rendszere a legteljesebb. Ahogy azt a maga helyén részletesen bemutattam, a szerző a tanulatlanabbaknak való egyszerűbb prédikáció mellett a műveltebbeknek szóló igényes beszédnek kétféle vázlatát is kidolgozza. Martonfalvi Tóth György az összetettebb konstrukció tudnivalóit fejtegeti, de többször utal arra, milyen átalakításokkal lehet azt a szerényebb igényekhez alkalmazni. Szilágyi Tönkö Márton ugyancsak a bonyolultabb formát részletezi, de függetlenül egy egyszerűbb megoldást is bemutat.

Szilágyit saját debreceni tapasztalatai győzték meg róla, hogy az egyszerűbb beszédek többet használnak a híveknek, mint amelyek meghaladják a felfogóképességüket.²⁴ Szemmel láthatóan mégis jobban érdeklik az igényesebb változat problémái. A részletesen taglalt beszédtypussal kapcsolatban hangsúlyozza a prédikáció magasztos tárgyához illő *gravitast*. Ugyanakkor – a Bucanuséhoz igen hasonló megfogalmazásban – a követelmények között szerepel a világosság és a közérthetőség, az *argutia* szélsőségeinek elkerülése. Óv a másiktól is: kerülendők az *imperitum vulgus idiotismusai*. A *Biga pastoralis* magyar terminológiájának méltatásakor már idéztem példáját: nincs helyük a prédikációkban az olyan fordulatoknak, mint „övék légyen tudományok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c.”.²⁵

HARMADIK FEJEZET

„A’ MAGYAR NYELVNEK TULAJDONSÁGÁTUL [...] NEM MESSZE TÁVOZTUNK”

Könyvemben külön fejezetet szánok a fordításirodalom kérdéseire, hiszen ez a terület igen sok értékes adalékkal szolgál a korabeli irodalmi gondolkodás történetéhez. Ebben a fejezetben most csak azokat a megnyilatkozásokat vizsgálom, amelyek a fordítás stílári problémáit érintik.

I. Stílus és tartalom

A fordított szöveg megformálását illetően az egyik alapkérdés a magyar nyelv sajátságainak megfelelő fogalmazás és a tartalmi hűség viszonya. Valási szövegekről lévén szó, a megfogalmazás nemcsak stílári, hanem teológiai kérdés is. Lukácsy Sándor Pázmány fordítói elveivel is foglalkozó dolgozatában Szent Jeromos nyomán foglalja össze a – többek között – Pázmány által képviselt álláspontot. „Az a jó fordító tehát, aki az értelmi hűség primátusát a jó stílus esztétikai követelményeivel (euphonia, sermonis elegantia), főként pedig a nyelvi sajátságok (proprietas) tiszteletben tartásával tudja párosítani.”²⁶ Lukácsy azt is leírja, hogy a szó szerinti fordítást a szent szövegek tekintélye követelte meg, más esetekben viszont tágabb terület nyílt a szabad átültetésnek. Ez vált uralkodóvá a XVIII. századra: „ekkor aki [...] ’szorgalmatos betű-szerént lett fordításá’-val dicsekszik, az irodalom élő áramán kívül rekedt, archaikus jelenségnek számít. A szabad fordítás elve a XVII–XVIII. században általánosan érvényesült, és többször ki is mondatott; Pázmány érdeme, hogy – Szent Jeromos szellemében – a leghatásosabban fogalmazta meg”.²⁷

Jómagam a helyzetet bonyolultabbnak látom. Pusztán logikai úton háromféle relációt tételezhetünk fel: vagy egyenrangú a stílus és a tartalom, vagy a tartalom fontosabb, mint a megfogalmazás, vagy fordítva. Szerencsére nem vagyunk kénytelenek elméleti spekulációkra szorítkozni, hiszen a XVII. századi szövegekből tucatjával lehet hozni a különböző álláspontokra.

1. Stílus és tartalom egyenrangú

Előre veszem a *Novissima Tuba* ajánlását (1639). Itt idézi ugyanis Darholcz Kristóf Tolnai Dali Jánost, aki a legtömörebben és a legvilágosabban határozza meg, melyik az a két terület, ahol a fordítónak otthonosan kell mozognia: a „deáki tudomány” és „a magyar szó ékes folyása”. A kifejezések megválasztása nem teszi szükségessé a hosszadalmas magyarázatot: ismerni kell a nyelvet, *amelyből* fordítunk, hogy világos legyen az eredeti szöveg jelentése, valamint az elegáns használatát annak a nyelvnek, *amelyre* áttöltjük az eredetit. Így lesz a fordítás tartalmilag pontos, megfogalmazásában élvezetes olvasmány.²⁸

Pázmány számtalanszor citált mondatát nem tudom másképp értelmezni, mint hogy „az értelem hív magyarázása” és a „szólásnak kedvesen folyó módja” egyformán fontos, a két követelménynek egyszerre kell érvényesülnie. Az érdekesség kedvéért álljon itt egymás után az idézet a Kempis-fordítás előszavából (1624) – majd egy néhány évtizeddel későbbi parafrázisa (1647) egy (református körben keletkezett!) jogi tárgyú fordítás előszavából. A megegyező szavakat, kifejezéseket kiemelem.

„[...] a’ hiuek vigasztalasara, Magyarra forditam e’ könyuecskét. Igyekeztem azon, hogy a’ Deák böitünek értelmét, hiuen magyaráznám; a’ szollásnak modgyát pedig úgy eiteném, hogy ne lattatnék Deákból csigázot homalyossággal repedezetnek, hanem oly keduesen folya, mint-ha először Magyar embertül, Magyarul iratot volna.”²⁹

„Noha a’ Forditasban azon igyekeztem, hogy a’ Deáknak értelmét hiven és igazán meg-magyarázzam; mind az által, nem ragaszkottam tellyességgel a’ Böitühöz ugy, kivált-képpen a’ nagy Periodusokban, hogy igirül igire a’ mellett maradtam volna; mert az ugyan nem-is lehetett, és ha valami részben lehetet volna-is, annak a’ Magyar szok csigázásával kellett volna lenni, ki miatt a’ szollásnak modgya meg repedezvén, igen homályoson és daraboson esett volna; hanem a’ Deáknak értelme mellett meg-maradván, a’ Magyarját, a’ menyire lehetet folytába eresztettem, és ugy igyekeztem éjteni, ahol az értelme engette, mint ha nem Deákból fordittatott, hanem először-is Magyarul irattatott volna.”³⁰

Újabban Medgyesi Pálra is szokás hivatkozni, mint aki a Pázmányéhoz hasonló elvet képviselte a fordítás módjával kapcsolatban. Teljes joggal, különösen, ami a magyaros megfogalmazást illeti: „Ha kívül lehetne, az fordításnak (a’ hol a’ szokat nem annyira kell vizsgálni) az én ítéletem szerint úgy kellene esni, hogy ne ismernék fordításnak, fonákul az Írás ne esnék, az az: a’ mit Magyarra kellene fordítani, annak nem Deák, Német, Anglus, etc. formán, hanem magyar módon kellene esni. Igazán mondom igyekeztem, ezen, a’ holot rejá nem érkeztem, légyen a’ jó igyekezet elég néven”.³¹ Kevésbé ismert szerző a század egyik Kegel-fordítója, Deselvics István (1639); itt azért emlitem, mert ő is a fentieket vallotta: „[A korábbi magyar fordítás] meg jobbitásban pedig úgy alkalmaztattam magamat, hogy az mennyiben lehet a Magyar szövegnek folyását meg tartván, mindenben eggyezzen a Deák exemplárral”.³² Ugyanez mondható el nem kisebb személyiségről, mit Apafi Mihályról (1673): „Jóllehet a’ fordításban, a’ Wendelinus Deák textusát szorossan követtük; mindazonáltal a’ Magyar nyelvnek tulajdonságátul, alkalmaztatván inkább a’ Deáki nyelven való szöveget, a’ Magyar nyelv szerint való szöveghez, hogy, a’ mennyire lehetne, mindenektől megértettethetnénk, nem messze távoztunk”.³³

2. A tartalom fontosabb, mint a stílus

Ellentétben a tartalmi hűség és magyaros megfogalmazás egyenrangúságát vallókkal, szép számmal akadtak, akik a tartalom pontos visszaadását fontosabbnak tartották, mint a magyar szöveg csiszolását. A „nyelvről nyelvre fordítás” hívei elnézték „az Magyar stylusnak darabosságát”. Tolnai István leszögezi (1632), hogy a fordító a magyar szöveg „simogatásában” csak addig mehet, amíg az eredetit „meg nem szorongatja”.³⁴

Madarász Márton (1635) sem hajlandó eltérni „a dologtól”: meg van győződve róla, hogy a „hajtogatás, lágyítás” az igazság rovására megy. Egyenesen Szent Ágostontól idéz, aki megmondta, hogy bizonyos dolgokat egyszerűen nem lehet lefordítani.³⁵

Szentgyörgyi Gergely (1643) ugyancsak „a dolog mivoltát” helyezi előtérbe „a magyar nyelv folyásának” rovására. A tény megállapításánál tovább megy. Világosan kifejti, hogy ennek mi az oka: mennyei, szentséges dolgokról folyik a szó, és ilyen horderejű témával kapcsolatban nem volna illendő a „csinosságra” fecsérelni az energiát.³⁶

Debreceni K. János Deodatus-fordításával (1693) kapcsolatban elmondja, hogy a magyarázott bibliai szövegben a kommentátor olasz fordítását követi.

Deodatus is „a Sidó betűhöz” igyekezett ragaszkodni, hiszen szent szövegek esetében fontosabb „a dolog”, mint a fordítás.³⁷

Szenci Fekete István (XVII. század) számára Heinrich Müller szövege a mérvadó, még ha maga is belátja, hogy „felette concisus” mivolta miatt még a született németek is nehezen értik meg. A jól ismert okra hivatkozik: nem térhet el „az igaz értelemről”, ezért kerül mindenféle „környül való írást”.³⁸

3. A stílus fontosabb, mint a tartalom

Lehet találni példát arra a felfogásra is, amely szerint a fordítás célja nem az önmagáért való nyelvi perfekcionizmus, hanem az, hogy a lefordított mű elérje a kívánt hatást. Debreceni Péter Kegel elmékedéseinek lefordításakor (1637) úgy látta, hogy „a szólásnak formái” egyedül akkor tudnak buzgóságot indítani a könyörgőkben, ha a fordításban „a magyar nyelvnek tulajdon folyására” vigyáz. Ennek megfelelően szabadon kezelte az eredeti szöveget. A szerző tehát egyértelműen állást foglal a nyelvi megformálás primátusa mellett.³⁹ Igaz, nem is aratott vele sikert. Éppen a munka pontatlanságai indították két év múlva arra Deselvics Istvánt, hogy az elmékedéseket újra lefordítsa, megfogalmazva egyúttal az egyenrangúság példái között idézett álláspontját, mely szerint úgy igyekezett megtartani „a magyar szólásnak folyását”, hogy az tartalmilag egyezzen „a deák exemplárral”.

II. Az „együgyüektől” a „tudósokig”

A kegyességi irodalomban igen gyakori a „szók cifrázásának” és az „üdvösséges épületnek” a szembeállítás. Az ide tartozó megnyilvánulások egy része egyszerűen leszögezi, hogy a két dolog nem fér össze, mások részletesebben tárgyalják a stílus összefüggéseit a munka céljával és a megcélzott közönséggel.

1. „Az igasság együgyü beszédben szokott járni”

Alvinci Péter (1632) feladatának a tanítást tekinti, ahhoz pedig nem tartja illőnek „a füleket gyönyörködtető szószaporítást”.⁴⁰ Hivatkoztam már Medgyesi Pálra: olyan részletet is lehet idézni tőle (1636), amelyben kifejti, hogy a költői, az udvari stílus és a nyakatekert jogi nyelv még a filozófiához sem illik, a teológiához még kevésbé.⁴¹ Szárászi Ferenc (1650) teológiaiilag is

megalapozza „a füleket viszkettető szóknak cifrázásában” álló beszéd kerü-
lését. Igaz, hogy a Szentlélek első lelki ajándéka az ékesszólás, de ezen nem
a „világi mesterséggel öszve rakogatott” cifrázkodást kell érteni: ez az a
nyelv, amely a „lelki bölcsességgel” jár egy nyomban.⁴²

Nagyari Benedek (1651) Pál apostolt idézi, amikor azt mondja, hogy „az
igazság egyigü beszédben szokott jární”. A tartalmas, igaz szöveg legfőbb
ékessége „az ő terhes és kiváltképpen való volta”, így semmiféle ráaggatott
cifraságra nincs szüksége.⁴³ Felsőbányai S. Mihály (1651) mindössze egy fél
mondattal határolja el magát „az embereknek füleket csiklandó” szavaktól.⁴⁴
Komáromi Csipkés György (1653) viszont a tőle megszokott bőbeszédűség-
gel részletezi a másoktól már idézett érveket, megtámogatva „a Pátereknek
neveztetett, régi tanítóktól” kölcsönzött citátumokkal. Új argumentum az ed-
digiekhez képest: a sok cifrázás könnyen vezethet odáig, hogy az eredeti szö-
vegek „néha majd ellenkező értelemre fordíthatnak”.⁴⁵

Az utóbb idézett református fordítókhoz teljesen hasonlóan zárkózik el a
„hímezgető ékes szóktól” a katolikus Malomfalvai Gergely (1653).⁴⁶ Debre-
ceni K. János Deodatus-fordításának előszavában (1693) a „cifra, cikornyás,
tarafarás és piperés” beszéddel „a szónak rövidségét és simplicítását” állítja
szembe.⁴⁷

2. „Az egy-ügyü kösségnek szava jarasa”

A stílus és tartalom összefüggéseinek tárgyalásánál a szerzők, fordítók
nem ritkán a megcélzott közönségréteget is említik. Madarász Márton Meiss-
ner-fordítása (1635) azért „üres az udvari ékesszólástól”, hogy az „egy-
ügyüek” segítségére és épülésére tudjon válni.⁴⁸ Más szavakkal ugyanezt fo-
galmazza meg Veresmarti Mihály (1639).⁴⁹ Hasonló szellemben nyilatkozik
Bökényi Filep János (1652): „az együgyü buzgó lelkeket” szembeállítja
azokkal, akik „az egész tudományt bé nyelni láttatnak”.⁵⁰ Az „együgyü köz-
séget” az unitáriusok is emlegetik (1700), ugyancsak megkülönböztetve a
„bölcs, eszes, és okos Philosophusoktól”.⁵¹

A korszak irodalmában igen gyakori az egyszerűbb lelkek és a műveltebb
olvasóközönség megkülönböztetése. Felsorolni is elég néhányat a legjelleg-
zetesebb rokonértelmű fogalmakból, fogalom párokból. Tudósak–egyigü-
vek (Tolnai István, 1632);⁵² vékony tudományú emberek (Margitai Péter,
1632);⁵³ fenn járó, nagy elméjű emberek–gyengébb, alacsonyabb elméjük
(Pankotai Ferenc, 1650);⁵⁴ gyengék (Somosi Petkó János, 1656);⁵⁵ perfectis-

ták–tanulni igyekező gyengék (Nógrádi Mátyás, 1672);⁵⁶ Szentírásban tudósok, forgottabbak–gyenge elméjű olvasók (Örvendi Molnár Ferenc, 1692);⁵⁷ tudósak–együgyűek (Felvinczi György, 1694);⁵⁸ együgyűek (Pápai Páriz Ferenc, 1698).⁵⁹

Tartalmasabb információval szolgál Mikolai Hegedüs János (1648), amikor arról szól, hogy „a nagyok, a tudósok” helyett „az együgyű gyengéket, az aprókat” igyekezik lelkileg növelgetni. Ha ehelyett disputációkat ír, „jól elő-rugaszkodik” a tudományos pályán – ennek ellenére hű marad választott cél-kitűzéséhez.⁶⁰

Szathmárnémeti Mihály (1673) figyelembe veszi a témájához kapcsolódó korábbi könyveket: azok „nagy elmékhez valók” (és el is fogytak) az ő munkája pedig „együgyűképpen iratott”. Ezt tanulságos példával támasztja alá: még „a gyenge leányzók is” meg fogják érteni.⁶¹ Hasonló a helyzet Csuzi Cseh Jakab Perkins-fordításával (1680). Az eredeti „scholaiképpen” íródott. A fordító úgy dolgozta át, hogy „minden csekély elme” épülhessen belőle.⁶²

Az „együgyűek” speciális rétegét alkotják a „cselédek”, puritánus kegyességi irányzatok által leggyakrabban megcélzott közönség. Mikolai Hegedüs János (1648) szerint a „házi gazdáknak” meg kell tanítaniuk cselédeiket „a Religio fejeire”.⁶³ Komáromi Csipkés György (1666) hasonlóképpen írja elő a „cselédes gazda” köteleességét.⁶⁴

3. „Úri és városi rendek”

A sok példa az „együgyű” népnek fordított munkákra nem jelenti azt, hogy másokhoz ne szóltak volna a fordítások. Nánási Gábor (1671) az „úri és városi rendeket” célozta meg.⁶⁵

A latinból átültetett „politica-philosophiai okoskodást” a fordító „ez mostani udvarisággal teljes világ fiainak elméjéhez” szabta.⁶⁶ Pápai Páriz Ferenc *Pax Aulae*-ja (1696) témájából következően az „udvart tartó nagy emberek, udvari cselédek” érdeklődésére tart számot (az utóbbiak nem tévesztendőek össze a „házi cselédekkel”).⁶⁷ Készült fordítás kifejezetten a szerzetesek használatára: Szenkvicz Pál (1677) a klarisszáknak ajánlja pseudo-Bonaventura-fordítását.⁶⁸

NEGYESEDIK FEJEZET

A STÍLUS (ÉS) AZ EMBER

Amint az eddigiekből világosan kitűnik, a korszak magyarországi irodalmi gondolkodásában a stíláriis különbségtételek elválaszthatatlanok a társadalom rétegződésétől. Az elméletírók megnyilatkozásait vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a nyelvhasználat megítélése szorosan összefügg más kérdésekkel: a stílus értékelése azt is minősíti, aki használja. A vezető értelmiség társadalomképének rekonstruálásához hasznosnak ígérkezik a stíláriis és más szempontú vélemények együttes tanulmányozása.

A XVII. századi protestantizmus egyik vezérgondolata az *usus*, azaz a haszon, a gyakorlatiasság. Ez nemcsak pozitív cél lehet, hanem bizonyos esetekben mint negatív értékítélet a hallgatóság elmarasztalására is alkalmas. Az egyszerűbb közönség megragadását illetően tanulságos a váradi *Orator extemporaneus* néhány mondata. A szerző a rábeszélés és a lebeszélés argumentumaival kapcsolatban tesz szempontunkból fontos megjegyzéseket. Figyelmeztet, hogy más forrásból kell meríteni az érveket, ha nemes hallgatóságot akarunk meggyőzni, és másból, ha egyszerűbb lelkekre szeretnénk hatni, például kézművesekre, mesteremberekre (*mechanici*). Az előbbiek esetében az argumentáció forrásaként a *honestum locusa* a megfelelő. Az utóbbiaknál viszont célszerű az *utilé*hez folyamodni, hiszen „az embereknek ezt a fajtáját” az erényre és a jó erkölcsökre való hivatkozás helyett leginkább a gyakorlati haszon ecsetelésével lehet megragadni.⁶⁹

Martonfalvi György szerint meg kell különböztetni a magyarázó és bizonyító érveket azoktól, amelyek közvetlenül buzdítanak a cselekvésre. Ide tartoznak a hatásos példák. Jóllehet úgy tűnik, mintha a hallgatóság befolyásolásának illőbb módja lenne az előbbiek alkalmazása, de az emberekre leginkább mégis a meggyőző példák hatnak.⁷⁰ Szilágyi Márton is úgy látja, hogy az egyszerűbb beszédvázlat egyik legfontosabb jellemzője: a textus magyarázata után rögtön a gyakorlati alkalmazásra kell térni.⁷¹

Az eddigiek tanúsága szerint a korszak elméletírói nem éppen hízelgően nyilatkoztak az egyszerű hallgatóság szellemi színvonaláról, felfogóképességéről, kifejezésmódjáról, értékrendjéről. Mindazonáltal akadt, aki feladatának tartotta a nép művelését, felemelését. A magyar elméletírók közül érdemes összehasonlítani Medgyesi és Szilágyi véleményét a „köznépbeli emberekről” – az ősegyház korára vonatkozó hivatkozásaik alapján.

Szilágyi Márton az explicatióval kapcsolatban tárgyalja azt a bibliai helyet, amely szerint az apostolok prédikációját mindenki a saját nyelvén hallotta. A szerző sorra veszi a lehetséges magyarázatokat. Talán egymás után több nyelven is elismételték mondandójukat? Szilágyi ezt azért is elképzelhetetlennek tartja, mert az apostolok félvad, faragatlan, tudatlan közönsége nem lett volna képes végighallgatni a számára érthetetlen szavakat.⁷²

Medgyesi Pál néhány évtizeddel korábban ugyanezt a közönségréteget egészen más összefüggésben említette. A presbitérium ellenzőinek egyik érve, hogy „Sokal s-bátorságosb-is, az Ecclesiáknak magoktól az Sz. Írásban gyakorlott Praedicátoroktól, mint’sem a’köz-népbeli emberektől, kik nagy részént Deáktalanok, igazgattatniok”. Medgyesi Bézával felel: „Amaz régi igaz Ecclesiának’sem vólt szégyen a’Halászoctól, a’Sátor tsinálóktól, tanéttatni, és mikor helye vólt feddetnie-is.”⁷³ A szerző ugyanakkor elismeri, hogy a tudatlanság állapotát meg kell szüntetni. A megoldás: „mind köz helyen, mind azon kívül, élő nyelvvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanításokkal” elősegíteni a nép művelését.⁷⁴ Medgyesi egész munkásságával maga is ezt tette. A célnak másik szép megfogalmazása 1645-ös katekizmusában olvasható. Már a címben benne van, mire szánta művét: „Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemöknek Közönségessen; kiváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonyinak Lorantfi Sussannának, approbb Tseledgyenek, hasznokra”. A szerző úgy akarta, hogy az „Istenfélő Gazdák, Gazdaszszonyok” házuk népének olvassanak fel a könyvecskéből. Használatát illetően részletes útmutatásokkal is ellátta a „Tselédes embereket”. Medgyesi világosan látja, hogy az igehirdetők hiába buzgólkodnak, ha hallgatóságuk a legelemibb ismereteket nem sajátítja el: „Mert valamig ez lelki gyakorlast az mi Nemzetünk is az ház-nép közzi bé nem veszi; minden sűrű Praedicatioknak hallgatási többire tsak ennyi haszonnal lésznek ez után is, mint e’kedig”. A gazdák és a cselédek a későbbi évek, évtizedek kegyességi irodalmában is felbukkannak, mint a megcélzott közönség (Mikolai Hegedüs János, 1648; Köleséri Sámuel, 1666; Komáromi Csipkés György, 1666).⁷⁵

Az elméleti munkákból az is kihámozható, hogy az egyszerűbb közönséghez való alkalmazkodás a prédikátor (vagy író) számára nagyon is nehéz feladatot jelent. Ennek legtömörebb megfogalmazása Bucanusnál olvasható: „Non enim minor est virtus populariter, quam argute loqui”.⁷⁶

Medgyesi Pál a *Doce praedicare* záró „reguláiban” „az tudoss és igaz Magyarázatokat, hasonlóképpen az meg-ért itéletü tudoss Embereknek válogatott istenes Praedicatiojukat” igen hasznosnak tartja. A gyakorló igehirdetők

találhatnak bennük (többek között) „az mesterség szerént-való Praedicatio írásra világos példákat”. Más összefüggésben már idéztem azokat a sorokat, amelyek szerint a prédikátorok „azt-is megtanulják mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio írásban a’ mesterséget, melly-is nagy mesterség”. Az idézetből az is kitűnik, hogy e felfogás szerint a popularitásra, az eredményességre való törekvés „nagy mesterség”, azaz nem lealacsonyodásra kényszeríti a szónokot, hanem éppen hogy próbára teszi képességeit.

Hasonlóan nyilatkozik Debreceni K. János. A Deodatus-fordításához fűzött magyarázataiban – az egyszerű stílus mellett szóló, jól ismert érvelésen túl – új elem a dísztelen, tömör kifejezésmód irodalmi szempontú jellemzése. A fordító valósággal kihívásnak érzi, hogy „a nagy és mélységes dolgokról” könnyen felfogható módon kell tanítani. Ezzel kapcsolatban szépen megfogalmazza a közérthető, egyszerű, világos stílus eszményét: „[...] szép és gyönyörű dolognak tartottam mindenkor, a’ nagy és mélységes dolgoknak, együgyűképpen, rövideden; de értelmessenn és könnyen való ki-fejezését és ki-mondását. Mert valaminémü hasznos; éppületes, ékes, kedves, és unalom nélkül való, a’ szép rövid és rendes tanítás: szinte meg olyanok, az olvasásra ki-adattatott rövid, rendes; de értelmes írások, és rövid magyarázatok, kiváltképpen a’ Szent írásra [...] Hogy így az emberi elme-is, (a’ ki magában elég homályos és tompa,) ne nehezítettessék; hanem inkább segítettessék, és a’ dolognak valóságos meg-értésében, átalab és könnyeb uton igazgattassék”.⁷⁷

ÖTÖDIK FEJEZET

ÖSSZEGZÉS

A korszak magyar vonatkozású világi retorikáiban a stílusnemekkel kapcsolatban az antik szónoklattanok útmutatásai tükröződnek. A kegyességi irodalom gyakorlatához szorosabban kapcsolódnak az ars concionandikban megfogalmazottak. A század első felére jellemző „középutas” megoldás jelenik meg az 1650-es váradi szöveggyűjteményben, de a szélsőségek kerülésének igénye magyar szerzőknél is felbukkan. Az épületes olvasmányok és a prédikációk stílusával kapcsolatban többen két szintet különböztetnek meg (Geleji Katona István, Martonfalvi Tóth György, Szilágyi Tönkő Márton), Medgyesi egyházi retorikájában háromféle beszédminta szerepel. A korban használatos stílusfajták közül legalább ötféle körvonalazódik: a tudományos, a hivatalos, a költői és az udvari beszédmód, valamint az „együgyű” híveknek szóló előadás ismérvei.

A nyelvhasználatához kapcsolódó megnyilatkozásokból a stilisztikai problémákon túl az is kirajzolódik, hogyan látták a korszak elméletírói környezetüket. A stílus ugyanis szorosan összefügg használóival, a társadalom különböző rétegeihez tartozó emberekkel. A korabeli latin és magyar kifejezéseket használva: a hierarchia csúcsán áll az aula, a fejedelmi vagy főúri udvar. A principes, generosi, nobiles; fejedelmek, grófok, zászlósúruk, nemzeti főrendek között nem ritka, aki in sacris versatus, cultus, doctus, perfectissimus, azaz írás-olvasott, a Szentírásban gyakorlott, megfoghatós elméjű, értelmes deák ember. Ebben a körben járja az aulica dicendi ratio, amely argutus, pomposus, turgidus; túlhajtásai akár obscurusak, redundansok is lehetnek, ez afféle udvari pipere. Műveltség tekintetében a legmagasabb szinten vannak a doctorok, megért ítéletű tudós emberek, akiknek viszont beszéde gyakran peregrinus, obscurus. A scribek nyelvhasználatát, a kancelláriai stílust, a prókatori pipere is a sokféle tarafarázás forrásvidéke. A deákos formán való szólás ellentétben az igaz magyar móddal.

A másik véglet a plebeji animi, az imperitum vulgus, az infima plebs: mechanici, agricolae, rustici, villani, pagani – egy szóval: idiotae. Ők a deáktalan község: parasztok, jobbágyok, cselédek. Az ilyen infimus ember bizony rudis, ferinus, indoctus, indisciplinatus, simplicissimus. Jellemző rá a vilis dicendi ratio, ami hemzseg az idiotismusoktól; fogalma sincs, mi az a rendes és ékes szóejtés, szóelegyítés, foglalás.

A legalacsonyabb rétegek szellemi képességeit, beszédmódját illetően tehát szinte kizárólagos az elmarasztalás. A parasztok semmit nem értenek az emelkedettebb dolgokból; a vilis dicendi ratio kerülendő szélsőség a tudományos ember számára. Az összegyűjtögetett megjegyzések azt is elárulják, hogy a külföldi egyetemeket járt tanárok, a kor legműveltebbjei hogyan határozták meg saját viszonyukat a másik véglet képviselőihez. A lesújtó vélemény legtöbbször bizonyos arisztokratikus távolságtartással párosul; ugyanakkor felmerül a „deáktalan község” szellemi-lelki felemelésének gondolata is. Talán éppen a XVII. században jelenik meg először igazán megragadható módon a magyar nép kiművelésének évszázadokon keresztül időszerű programja.

JEGYZETEK

¹ TARNAI 1994, 374–375.

² „[Character dicendi] pro triplici materia triplex: humilis, grandis et mediocris.” VOSSIUS 1630, Liber VI., *De Dicendi Charactere*.

³ „Character est elocutio similis rei, cujus nota est. [...] Materialum diversitas diversos efficit characteres. Oratorum quoque et Auditorum varietas hanc varietatem efficit idearum.” PISCATOR 1645, 86.

„[...] tria sunt generum dicendi fundamenta: 1. Oratores [...] 2. Res [...] 3. Auditores.” GRAFF 1643, IIr.

„Character est [...] pro Materialum et Auditorum diversitate triplex: Grandis, Mediocris et Humilis.” BUZINKAI 1659a, 150.

⁴ „[Rerum] diversitas diversos efflagitat characteres. [...] Alius [...] item ornatus principi, alius militi, mercatori et agricolae convenit: ita alio styli sublimis, alio humilis, alio mediocris materia est exponenda.” GRAFF 1643, IIr.

⁵ „Humilis character est, qui res parvas tenui et vulgari orationis stylo exprimit. Hoc dicendi genus inventionem habet rerum humilium ac tenuium, parcius utitur Tropis et Figuris, non amat magnas periodos, et numero minus studet; gaudet sententiis acutis et sermonis perspicuitate, evidentia et probabilitate. [...] Humili opponitur exilo, aridum, exangve, jejunum, frigidum.” PISCATOR 1645, 88–89.

„Humile dicendi genus est, quod res minutas trito sermone citra animi commotionem tractat. 1. Res hic adhibentur viles et vulgares, tenues et exiles, quae tractantur argumentis obviis. 2. Verba ponuntur trita et usitata. 3. Ornatus paucus et indiligens. 4. Non utendum longis periodis, sed membris concisis. 5. Numerorum vinculis oratio haec sit soluta, non tamen vaga, ut ingredi libere, non ut licenter videatur errare. Adeoque omnis insignis ornatus est removendus.” GRAFF 1643, I3v–I4r.

„Humilis est, qui res humiles, tenui et vulgari orationis stylo exprimit. Inventionem habet rerum humilium; proprietatem sermonis sollicitate custodit; neque utitur verbis tropicis, nisi ex propinquo translatis; circumductiones habet paucissimas, et vinculis numerorum minus adstringitur, denique non adhibet crebras figuras. Huic adversatur exilis, aridus, exangvis, jejunijs, et frigidus.” BUZINKAI 1659a, 151.

⁶ SZENCI KERTÉSZ 1650.

⁷ SCULTETUS 1650; BUCANUS 1650; Scultetusról: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985. 26–33.

⁸ „Quia non tam loquimur doctis quam indoctis, quorum maxima pars est. Ideo munda, sed e medio consuetaque verba Ministri dicite, sermonis publica forma placeat.” SCULTETUS 1650, 32. „Omnis confutatio sit plana et perspicua, ut a simplicissimis possit intelligi.” SCULTETUS 1650, 21.

⁹ „Praeceptum est Apostoli 1. Cor. 14. v. 40. ut Omnia decenter et ordine fiant: quod si de Ecclesiastis actionibus intelligendum est, inprimis quidem in sacra actione

concionandi, quae omnium Ecclesiasticarum potissima est, observari debet. Non enim satis est bene et ordine quid facere, nisi venuste et decore fiat: quum illud vulgare etiam hic locum habere debeat. Caput artis est, decere quod facias. Postquam igitur de ordine concionum a nobis dictum est, consequens est ut de iis, quae ad decorum, venustatem et ornatum earum pertinent.” BUCANUS 1650, 76.

¹⁰ „Sit sermo concionatoris non peregrinus, obscurus, argutus; sed vernaculus, usitatus, vulgaris, clarus, perspicuus, popularis, qui a doctis simul et indoctis, etiam infimis ex plebe intelligatur.” BUCANUS 1650, 78. Vö.: TARNAI 1994, 366. „[...] animo in singulis praesente pondera, libra, moderare verba singula et dictionis stylum, et sic sermonem tempera, quasi et simplicissimus et perfectissimus sit auditor.” BUCANUS 1650, 83.

¹¹ „Non probantur igitur, qui Hebraeam, Graecam, aut aliam linguam vulgo ignotam in concione ostentant, nisi cum vel in Hebraea, vel Graeca lingua latet aliqua emphasis, vel necessitas explicandi textum, aut refutandi adversarios id requirit; vel cum dictum alienae linguae, maxime Latinae, est breve et admodum praeclarum, et multi ex auditoribus id intelligunt. Peccant etiam, qui Latinis testimoniis vel sententiis intermixtum sermonem habent.” BUCANUS 1650, 78.

¹² A váradi szöveggyűjtemény harmadik szerzőjénél: „[...] aliud est in Ecclesia Dei concionari, aliud in schola res divinas docere. Hoc est officium proprium Doctorum scholae; illud est Pastorum Ecclesiae”. LAETUS 1650b. Egy-egy példa a magyar szerzők műveiből az explicatióval kapcsolatban: „Explicatio brevissima esto; prolixae enim textuum explicationes Doctoribus Academicis; breves vero concionatoribus conveniunt”. MARTONFALVI 1666, b1v. „Explicare autem non tam stricte et profunde, quam Doctor in Scholis et Academicis; sed in tantum, in quantum Auditoribus est ad salutem scitu necessarium, et captu facilius.” SZILÁGYI 1684, 57.

¹³ „Verba concinne sit constructa et ita collocata, sicut sermonis quotidiani usus postulat, ut nimirum neque sint involuta et intricata, aut nimis negligenter aut ambitiose huc et illuc trajecta: quod multi ex affectatione quadam venustatis facere solent, quorum sermo Scribarum stylo similior est, qui Latinum scriptum lingua vernacula alis praelegunt. [...] Periodi sint breves, perspicuae et sine parenthesisibus, quantum fieri potest, ut auditores facilius sententiam percipiant: in quo impediuntur, si periodi sunt longae, circumductae et trajectae, quales fere in cancellariis, quas vocant, usurpari solent.” BUCANUS 1650, 80.

¹⁴ „Non solum a poeticis loquendi modis abstinendum, sed a pomposa, turgida, redundante, grandi, aulica ille dicendi ratione, qua sermonem suum nonnulli perpetuis et continuis quibusdam Metaphoribus, seu Allegoriis sic obscurant, ut a plebeis vix intelligi possint.” BUCANUS 1650, 80–81.

¹⁵ „Neque tamen ad objectam illam et vilem loquendi rationem, qua infima plebs utitur, se assuefaciat concionator: sed potius sermonem prudentum et petitorum imitetur, et verborum et phrasium copiam ex eorum qui bene scribunt vel loquuntur, lectione et auscultatione comparet.” BUCANUS 1650, 81.

¹⁶ MEDGYESI 1636, A keresztyen Olvasohoz. Az előszó egy részletének modern kiadása: TARNAI–CSETRI 1981, 144. Vö.: TARNAI 1994, 371–373.

¹⁷ „Tsak ne sajnálnók a' fészket, nem a' Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szöllásokra, meg-tudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk. Mellyhez képest, én azt itélem, hogy Magyarúl leg-igazabban s-tisztábban, a'tudna szólni és írni, a'ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna. Ezel penig igyekezetemet jelentem inkább, hogy nem mint én-is ez szerént tselekedhettem volna; mert mivel Deák nyelvből tanuljuk mi az tudományt, nem óhattuk hogy akaratunk ellen-is oda ne katonatánánk; más az hogy annyira meg-kezdett az eggynehány esztendő alatt, az sok-féle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon a'ki a'nak mételtyében hire-nélkül-is belé nem kapott volna: mellyen mentől inkább kapdosunk, anál meszszebb esünk az szónak igaz végétől, (melly az szív gondolatnak ki-fejezése, 's-mással közölhetése:) vagy nem értvén az deáktalan nép, e' féle deákos forman-való szöllásokat; vagy igen nehezen értvén és azt vélvén hogy nem igaz Magyarok, hanem Tótosok, etc. a'kik ugy beszélnek. Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a'Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szöllásban-való igyekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra: holot tsak maga-is az mi nyelvünk eléggé ki-mutatja hol s-mikor esik illetlenül az szó.” MEDGYESI 1650a, Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz. Az előszó modern kiadása: TARNAI–CSETRI 1981, 173–176.

¹⁸ „Vedd-eszedbe, hogy én ez könyvet (némely igiket változtatván) ugy alkalmaztattam, hogy minden renden-levő Magyarul tudo keresztyéneknek tulajdon-képpen szolgállyon: mert Deákul fő-képpen a' Szerzetesekhez volt alkalmaztatva.” *A' Kristus Jesus Elete és tudománya [...]* AVANCINUS Miklos Pap-által. *Es Szorgalmatossan meg-magyaráztatott [...]* ILLYES Andras-által, Nagyszombat, 1690. RMK I. 1395. Előljáró beszéd az olvasóhoz, 3v.

¹⁹ „Mert akar minemű rend és állapotbéli ember légy bár, Felső vagy Alsó Magyaristrátus, Egyházi Személy, Cselédes gazda, Vén avagy Iffiú, nős avagy nőtelen, Férfiú avagy aszszony állapot, gazdag avagy szegény, majd minden ki-gondolható szükségid bé-foglaltatnak ezekben a' summás könyörgésekben; Minden imádságoknak veleje 1685, A keresztyén olvasóhoz, A3r.

²⁰ [...] olly munka ez, melly edgy-aránt illeti mind a' Férfiakat s-mind az Aszszonyi-állatokat, és mind felsőbb, mind közép s-mind alsó Rendden lévőket, valakik örök idvösségeket el akarják nyerni.” *Isten előtt járóknak tökéletessége [...]* Mellyet A' Sz. Irásbúl, és a' régi Sz Atyáknak s-egyéb hiteles Doctoroknak tanításokbúl [...] le-írt OTROKOCSI FORIS Ferencz, Nagyszombat, 1699. RMK I. 1547. Ajánlás Esterházy Pálnak és Thököly Évának, 6v.

²¹ „Egy szóval, mind Tanítóknak, s’ mind halgatóknak, mind Uraknak, s’ mind Szólgáknak, mind Nagyoknak, s’ mind Kitsinyeknek, és minden rendbéli embereknek, vagyon ezen könyvetskébül mit tanulniok; el annyira, hogy a’ Biblián kívül, alig ha mi szegény Hazánk és Nemzetünk, ennél jobb és hasznosabb könyvet soha-is látott.” SZENCI FEKETE XVII. század, Előljáró beszéd az olvasóhoz, 5v–6r.

²² „Discerne tempora, loca, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus, etc. tu concionem sis institurus; nam non quilibet cuilibet temporis, loco et auditorum coetui aptus est sermo. Etenim si inter idiotas et rusticanos profundam de religione ac controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nil praeter stuporem in illis efficies, et teipsum doctum ostentando illos neutiquam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero viceversa inter cultiores et in sacris versatiores vulgaria, ac catechetica duntaxat tractaveris, altiore illi in te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere et prodesse simul cupis, prudenter accommodabis. Habes vero in Praeconio hocce nostro tractionem ac institutionem utriusque generis hominum voto ac palato convenientem, si modo facultas tibi discretiva adsit. Nam si Urbicum aut Oppidanum agas Pastorem, popularibus illis ex circumstantiis historiarum Evangelicarum erutis doctrinis sepositis, doctrinae tibi excerptendae sunt solidiores, dubiorum enodationes, quaestionum controversarum decisiones, locorum ab Adversariis depravatorum vindicationes, objectionumque eorundem confutationes, quas tibi Prolepses, Redargutiones, Quaestionum vel Dubiorum solutiones, etc. in margine notatae, primo statim intuitu indigitabunt; Sin vero Villanus aut Paganus fueris minister, relictis jam e contra doctrinis dogmaticis, quaestionum dubiarum enodationibus, ac rationum adversarum refutationibus, doctrinas seligere debes practicas, nec non institutiones, correctiones, consolationes, etc. populares; satis siquidem superque adhuc tibi iis quoque praetermissis restabit, unde sermonem ad horam integram et amplius protrahere possis.” GELEJI KATONA 1638, Praemonitio Autoris ad Lectorem.

²³ „De vallyon, ha ugyan azt kell forgatni, mellyikben vagyon nagyobb subtilitas, paraszt elme felett valo mélység: az illyen vallás felöl való vetélkedésbené, vagy a’ lelki-isméretnek minden indulatinak, gondolatnak, kívánságinak fel-cirkáltatásokban, és élessen valo fel-hasogattatásokban? Tegyen a’ Deáktalan község ítéletet felőle. Ha ők akar-hol, akar-mikor és akar-kik előtt azt tselekszik, miért hurczolják azokat, a’kik amazt tsak el-néhánykor, s el-néhol, meg-foghatós elméjü halgatok előtt tselekszik?” GELEJI KATONA 1645, A Jo-akaro Olvasokhoz.

²⁴ „Hodie cum istis agitur Ecclesiis, in quibus Biblicorum lectio et resolutio, hebdomadatim obtinet; inde enim in populum Dei fructus et aedificatio non minor, imo major et uberior redundat, quam ex concionibus, occasione hujus vel illius flosculi, vel axiomatis Biblici, proluxe digeri, improbo sudore, memoria comprehendere, et saepe cum magna organi defatigatione proponi solitis. Quem fructum confitetur

mecum et sua in dies palpat experientia ovile Dei, quod Christo in nostra Debrecen colligitur. Utinam sacerrimo huic exercitio, tanquam medio populum Debrecinensem ad pingvem in sacris literis profectum compendio perducendi, plures suppetent et sacraremur horae!” SZILÁGYI 1684, 173–174.

²⁵ „Neque ad abjectum illum idiotismum, quem loquitur imperitum vulgus, se asuefaciat Concionator. Facessant isti et facetiae, quae risum excitarent (quales sunt: övék légyen tudománnyok, tudniillik az ellenkező feleké, nem adnék egy batkát rajta. et c). nisi nugivendus audire gestiat Concionator.” SZILÁGYI 1684, 187.

²⁶ LUKÁCSY 1990, 2–3.

²⁷ LUKÁCSY 1990, 3–4.

²⁸ „[...] egy Böcsületes Tudos ember TOLNAI JÁNOS Vram [...] ada egy kis deak könyveczket. [...] Kére azon (hogy ha az Deáki Tudományban és az Magyar szo ékes folyasaban annyi erőmet itellem hogy azt Magyarra fordithassam) ne neheztellyem munkajat fel vönnem.” DARHOLCZ 1639, Ajánlás Darholcz Ferencnek, A2r–v.

²⁹ KEMPIS *Tamashnak Christvs követeserül Négy könyuei. Mellyeket magiarra fordított PÁZMÁNY Péter*, Bécs, 1624. RMK I. 535. Ajánlás a magyarországi keresztényeknek, 5v–6r.

³⁰ KÁSZONI 1647, Az olvasónak, A4r.

³¹ MEDGYESI 1636, A keresztyén olvasóhoz. Vö. TARNAI–CSETRI 1981, 144.

³² DESELVICS 1639, Ajánlás Homonnai Drugeth Máriának.

³³ APAFI 1693, A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd.

³⁴ „Ha valahol pedig simáb foliását kívántad volna az Magyar szonak, meg emlékezéssel rola, hogy nyelvet nyelvre fordítottam, és valamint ezt kellett simogatnom, amannak szinte ugy kellett kedveznem, hogy feletteb meg ne szorongassam. Nem voltam azzal szabat hogy az Magyar stylusnak darabosságát ugy kerüllyem hogy az Deákot eréteböl [sic! valószínűleg: eredetiből] ki vegyem.” TOLNAI 1632, Az olvasónak szóló levél.

³⁵ „[...] ha netalám a fordítás kedved és száad ízi szerént nem lött volna (mivel-hogy mint Szent Agoston mondgya, Sunt quaedam verba certarum linguarum, quae in usum alterius linguae, per interpretationem transire non possunt, Vannak bizonyos nyelvek némely igéi, a’ mellyek más nyelvnek élésére meg-magyarázás által nem mehetnek.) a’ dolog kedvéért, mellyet, tudásom szerént, se el-nem hadtam, se senki kedvéért el-nem változtattam, meg-nem haytogattam, lágyítottam: hanem, a’ mint a’ közönséges igassághoz való kötelességem és a’ nyelvnek nyelvre fordításában való tekéltesség kívánta és a’ Magyar nyelvnek fogyatkozot és darabos volta engedte, fide bona, meg-magyaráztam.” MADARÁSZ 1635, A jeles és kegyes olvasóhoz való levél, 5r.

³⁶ „[...] e’ Könyvecskének fordításában, kivált-képpen az elein, és a’ Sz. Atyák szavaiban, inkább vigyáztunk a’ dolog mi-vóltára, hogy-sem a’ Magyar-nyelvnek folyására: mert itt, nem a’ nyelveket akartuk ékesen-szóllásra köszörülni; sem a’ füleket

viszkettetni: hanem a' Szívet gyulasztani, és az elme-eleibe oly vastag falatokat szegdelni, melyeken nagy üdvösségesen rágódhatik, és ugyan kérődhetik. Nem-is illik, hogy ott a' beszédnek chinyosságáról fölöttébb törődgyünk, a' hol Meny-országot keressük [...] Más dologban meg-lehet a' tréfa, meg-lehet a' kényesség: itt, valami vagon, chupa Valóság. Azért senki elégségesen itt nem vigyázhat; annál-is inkább, senki fölöttébb szemes itt nem lehet." *Elmélkedések az Örökké-valóságrol. Mellyeket [...] Magyarrá fordított SZ[ENTGYÖRGYI] G[ergely]*, Pozsony, 1643. RMK I. 747. A kegyes olvasóhoz. Az előszó egyik fejezete: A fordításnak mivoltáról, 9v–10r.

³⁷ „E' munkában penig [az Énekek Éneke szövegét illetően] nem a' Magyar fordítást követem; hanem az Authorét mert a' magyarázatok az Author fordításának szavait követik. Ki fordítását (a' mint az Olasz nyelvnek Idiotismussa, avagy tulajdonsága engedte,) nagyobb részént, igen a' főshöz, avagy a' Sidó betűhöz intézte. Ha hol más-képpen esett, a' nyelvnek tulajdonsága hozta. És olyan helyen inkább kell a' dologra, mint a' fordításra vigyázni." DEBRECENI 1693, A kegyes olvasóhoz, C4v.

³⁸ „Mivel a' Német nyelven való Stylus avagy szöllásnak modgya ezen tractatusnak exemplárjában, felette concisus, rövid és mesterséges, mellyet még a' természet szerint való Németek közül-is sokan nehezen érthetnek meg, azért a' Magyar Stylust is úgy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem mellől félre ne lépjek, hanem a' mennyire lehet mind a' szók, s' mind az értelem mellet meg maradgyak. Mellyre nézve én sem tzifráztam a' szókat, sem hosszú környül való írással nem éltem, hanem mennél rövidebben, s' mind egyenessebben lehetet, úgy ejtettem a' fordítást [...]" SZENCI FEKETE XVII. század, Elöljáró beszéd az olvasóhoz, 3v–4r.

³⁹ „Az könyvnc forditasaban pedig az magyar nyelvnc tulajdon folyasira vigyaztam, es hogy az szollasnac formai az könyörgőkben buzgosagot inditananac egyedül azon voltam; soc helyen bővittem, soc helyen viszont röviditettem, sokakat kihadtam, és ismet sokaknac helyekben masokat helyheztettem, effelet mindenic elmelkedest külön ahoz szabot enekkel rekeszttem be [...]" DEBRECENI 1637, Elöljáró beszéd.

⁴⁰ „Nagyságod kért vala hogy azt az rövid praedikationskamat le irjam. Meghcselkedtem Nagyságod kedveért, noha tudom, hogy sok bölcsen le irt praedikatiokhoz képest, némellyeknek izetlennek fogh tetszeni. De ám bár úgy legyen, én nem néztem soha, nem is nézek az tanításba, elme mutogatásra, s füleket gyönyörködtető szó szaporításra, hanem üdvösséges épületre, az mennyiben Isten énreám az ő girájának kicsin ajándékát bizta." ALVINCI Péter, *Egy Rövid Vti Praedikatio [...]* Kassa, 1632. RMK I. 619. Ajánlás Kapi Andrásnak, A3r.

⁴¹ „Lehetnek olly emberek (hallottam magam-is) kik csak szájak izént akarnák hogy esnének mindenek, nevezet szerént penigh, az virgulákban, amaz fülek gyönyörködtető, gyermeki énekes edgyben zengést meg-kivánnak: udvari pipere nélkül akár mit-is semminek tartanak semmit az dolognak mi vóltára nem figyelmeztvén. A' kik illyenek énnékem úgy tetszik hogy az Írásnak külömb külömb formái és módgyai között, külömbiséget tenni nem tudnak. Halladé, nem edgy ruha illeti a' Királyt és a

köldüst, az szegényt és a' bóldogot, a' kevészt s-az alázatot. [...] Nevetséges dolog volna bizonyára a Szent Írás felől Procátori piperével szollani, csak a' Philosophia sem szereti az Törvényben való himezet hámozot beszédet: s-hát az Theologia hogy szenvedhetné?" MEDGYESI 1636, A keresztyén olvasóhoz, 4v–5v. Vö. TARNAI–CSETRI 1981, 144.

⁴² „Első ezek közzül [a Szentlélektől származó lelki ajándékok közül] az ekessen valo szollás, mely nem valami világi mesterségvel öszve rakogatott, annak veszedelmes gyönyörűségével megfestet, tsinogatot, füleket viszkettető szóknak tzifrázásában vagyron helyheztetve, hanem hogy még Annyok tejétől fogva, ő kisdedeknek vekony ajakoknak mozgási, nyelveknek gyenge és lassu forgási inyekkel edgyüt ez minden lepes mezel edesebb lelki mezben reszesüllyenek, ez lelki böltsesegnek egy nyom-ban járo, lelkeket megörvendeztető enekevel szivek be telvén, vekony ajakok zenge-dezzenek.” SZÁRÁSZI Ferenc ford., *A' keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és fe-leletekben tanito Catechesis*, Amszterdam, 1650. RMK I. 829. A keresztyén olvasó-nak, A1v.

⁴³ „Némellyek sok Rhetoricai ékességet, szollásban valo czifrát, vagy inkább tara-farát nem tapasztalván-meg e' munkában: fő képpen a' kik füleket affélére inkább mint a' dolognak nagyságára szoktatták, erre nézve e' tractaban töb simaságot, czifrab beszédekert fognak ne-talám kivanni: De legyen hirekkel ez illyeténeknek-is, hogy az igasság egyigyü beszédben szokott jární. Veritas sermone gaudet uti simplice. 1. Cor. 2. v. 2. 3. Erre nézve nem-is igen szokták az okossak ötet czifrázni, mint az Apostol-is az Evangeliomot Corinthusban, tudván hogy az igasság bötsüllői előtt mindenütt bötsös és foganatos. Én-is azért erre nézve ha lehetett volna-is fellyebb természetinél nem akartam pipesgetni, vagy udvari piperébe öltöztetni ez kis munkát: meg-gondol-ván hogy elég czifrája volna ennek, az ő terhes, és kíváltképpen valo volta.” NA-GYARI 1651, Az igazságszerető olvasóhoz, C6r–v. Vö. TARNAI–CSETRI 1981, 145.

⁴⁴ „[...] nem éltem azért én ebben embereknek füleket tsiklando szokkal beszédek-ke!"; *A' Léleknek Uti költsége [...] Anglusbol Magyar nyelvre fordittatot FELSEÖ-BANYAI S. Mihály által*, Utrecht, 1651. RMK I. 850. A keresztyén olvasóhoz, A6r.

⁴⁵ „I. Tuđ meg hogy a' szóknak czifrázására, és haszontalan ékesgetésére keveset vágytam, kevesebbet vigyáztam, és leg kevesebbet hajtottam, azt akarom mondani, semmit sem: Meg gondolván először azt, hogy nem valami piperés és szemem szedett szokbol öszve rakosgattatott orationak, hanem a' mi keresztyén vallásunk summájá-nak, és hitünk ágazatinak fordításában fáradozom, hol még csak az saraglyában sem adattatik hely a' féle beszédekben valo bujálkodásnak, és himes szollásnak. Másod-szor, hogy az Vallásnak dolgaiban, fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrá-zása, és az halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgető ékes szoknak va-dászása. A mint ezt nyilván láthattya kiki az Patereknek nevezetett, régi tanitokban. A kik midőn kellettinel fellyeb követtek volna az ő tanításokban, és Disputatiojokban

az beszédnek, ékes szokkal való festegetését, olyakat mondottanak, a' mellyekről an-nakutanna nagy szomoruan kértenek bocsánatot, magokat mentetgetvén. Mint Hie-ronymus némelly alkatlanul mondott mondasírói mentetgetvén magát. Rhetoricati sumus azt mondja, et aliquid declamationibus dedimus, az az, az ékessen szollásnak mestersége szerént az beszédet ékesgettük, és magunkat valamennyire az orálásnak attuk. Theodorétusis csak azt veti, az Tanitok minden szaván építő, és azoknak szájá-ból az gonoszoknak és káromkodásnak alkalmatosságára, az szót mint a tik a taknyot, az mint szokták mondani akképpen, leső eretnekeknek, elejekben. Non ego dogmatum et decretorum regulam ea duco, quae in Ecclesia panegyricae, et declamatorie dicuntur, az az, Nem azokat tartom én az vallásoknak és végezéseknek régulájának, a' melyek az Anyaszentegyházban, a' sok népből álló gyülekezethez lett beszéd szerént, és orálásképpen mondattanak. Harmadszor, hogy az képpen, az el fordítottatandó dolog Au-torának beszédi meg nem tartattatnak, hanem néha majd ellenkező értelemre is fordítatnak: néha ha ellenkező értelemre nem fordulnakis tellyességgel el változtatnak, úgy annyira, hogy többé nem az Autornak hanem az fordítónak beszédei, nem amaz conceptusi, és elméie, hanem ezé légyenek. Ezeket mondom meg gondolván, szóról szóra fordítottam a' mennyire az magyar nyelvtől engettetett, és az czifrázást, piperézést etc. félre tettem.” KOMÁROMI CSIPKÉS 1653, A kegyes olvasóhoz.

⁴⁶ „Elmélkedésem pedig az örökké-valóságról, valamint-hogy egy-ügyü szüből Származott, azonképpen nem himezgető ékes szókkal, hanem tzikkel magyar szolá-somnak folyásával kívánom hogy szemeid eleibe teriedgyen.” *Belső-képpen indító Tudomány, Mellyet [...] meg jóbitott [...] MALOMFALVAY Fr. Gergely*, Bécs, 1653. RMK I. 870. Előljáró írás, C2r.

⁴⁷ „A' magyarázatokat igen hoszszas, és mesterséggel egyben szütt font szókkal, sem penig czifra, czikornyás, tarafarás, és piperés beszédekkel nem töttem; hanem, mind a' magyarázatban, mind a' Praxisban (a' mennyire lehetet) a' szónak rövidségét és simplicitássát követtem. Először azért: Mert tudtam, hogy az igasság és az igaz kedvesség, nem a' szók ékességében; hanem a' dolognak értelmében és valóságában áll. Másodszor: mert az ilyen füleket csiklandoztató szókhoz eleitül fogva természeti hajlandóságom nem vólt; sőt azoktól igen irtóztam.” DEBRECENI 1693, A kegyes olvasóhoz, C5r–v.

⁴⁸ „[...] a' B. E. D. Meissner Postilláját Istentől vött girácskám-szerént való egy-ügyü minden udvari ékes szollástól üres Magyar nyelvel meg-ajándékoztam [...] néz-tem az együgyübbek elméje segítségére és épülésére-is”; MADARÁSZ 1635, Ajánlás Vári Zsigmondnak 3r.

⁴⁹ „Szóllásomat pedig ebben az egy-ügyü kösségnek szava jarasához formáltam, a' kinek képében disputálódtam. Fül gyógyörködtető ékes beszédet azért itt attúl senki ne várjon, a' kinek minden esze kedve csak a' használatra vagon.” VERESMARTI Mihály, *Intő 's Tanító Levél*, Pozsony, 1639. RMK I. 697. Az keresztyén olvasónak, ez írás alkalmatosságáról, 5v.

⁵⁰ „Továbbá kegyes olvaso, ha mi ez könyvecskében te néked nem tettzenek (a' mint hogy ugyis lehet) a' szóknak nem igen himes, és a' sententiáknak minden Ciceroi ékességnelkülvalósága miatt, ne mindgyárt vesd meg az egész könyvet, se engemet gyalázattal ne illess, hanem a' benne lévő dolognak fundamentumát nézzed: Nem volt itt nekem szándékom hogy azok előtt (kik az egész tudományt telyességgel bé nyelni láttatnak) magamot mutogassam, mivelhogy az idegeny nyelvnekis mivolta azt nem engedte volna, hanem hogy amaz együgyü buzgo lelkeknek, kik még tudomány nélkül szükölködnek, valamit használhassak”; BÖKÉNYI FILEP 1652, A keresztyén olvasóhoz.

⁵¹ „Ekesen szolással való folyását-is ez írásnak nem látod, olyant itt ne-is keres, mert aszt mi szánzándékkal el-akartuk kerülni, tudván hogy az igasságnak ki-mondása edgyügyü beszédet kíván, mint hogy az igasságnak mestere-is, az üdvezítő Ur Christus, edgyügyü beszéddel élt, az igasságot nem annyéra hirdetvén bölt, eszes, és okos Philosophusoknak, mint edgyügyü községnak.” HORVÁTH Ferenc, *Apologia fratrum Unitariorum, az az, Az Unitárius Atyafiaknak Mencségére [...] rendeltetett Írás*, Kolozsvár, 1700. RMK I. 1557. A3.

⁵² „Az-is értésedre légyen hogy ezt én az könyvet nem annira az tudossakért, mint az egyigyüvekért irtam.” TOLNAI 1632, Az olvasónak szóló levél.

⁵³ „Tudgyad ezt kegyes olvaso, hogy ezek az Temető Praedikatiok nem mindeneknek irattattanak, hanem csak amaz vekony tudományu embereknek, az kiknel az Is-tennek csak egy giracsakja vagyon.” MARGITAI Péter, *Temető Praedikatiok [...]*, Debrecen, 1632. RMK I. 607. Ad Lectorem, 5v.

⁵⁴ „[...] e' kis fordításban való forgolodásomban, semmi-képpen nem töttem-fel magamban a' fen-járó, és nagy elméjü embereknek valamit használnom, kik derekasabb, s' mélyebb dolgokat-is szabadossan, és szép értelemmel, mind a deáki, s' mind egyéb nyelveken olvashatnak; hanem a' gyengébb, s' alatonabb elméjüekért munkálkodtam, kiknek, sem olly derék Bibliothecajok nintsen, sem penig a' deáki nyelvet értelemmel nem olvashatják” PANKOTAI 1650, A keresztyén olvasóhoz, B2v.

⁵⁵ „Hasznos azért ez-is mellyet én meg fordítottam, és az gyengéknek épületekre ki-botsáttattam.” SOMOSI PETKÓ 1656, A kegyes olvasóhoz. Vö. TARNAI-CSETRI 1981, 147.

⁵⁶ „Ezt mi nem irtuk Perfectistáknak, hanem a' tanulni igyekező gyengéknek.” NÓGRÁDI 1672, C3v.

⁵⁷ „Kegyes Olvaso, hogy az egész Biblia Részeinek Summáját, mint egy historia szerint Magyar Rhythmusban foglaltam, nem azért tselekedtem, hogy ez által magamat mutogatnám, vagy hiremet nevemet akarnám terjeszteni, hanem hogy ez által az egész Caputot jobb mógyával (azt egészszen meg olvasván,) akár melly gyenge elméjü Olvasó is elméjében foghatná és meg-tartathatná. [...]

EZ LELKI TÁR-HÁZ nevü Könyvetskét azért, hogy mostan ki-botsátottam, nem az Sz. írásban tudosoknak (kik én nálamnál-is abban sokkal forgottabbak) kedvéért

tselekedtem, hanem egyedül azoknak kedvéért, kik még abban nem igen gyakorlottak, de mind-azon-által abban épülni akarnának.” ÖRVENDI MOLNÁR Ferenc, *Lelki Tarhaz*, Lőcse, 1692. RMK I. 1431. Előljáró beszéd, A2r–A3v.

⁵⁸ Mert nem cselekedtem ezt én tudósakért,
Hanem, hogy jó Uram kértél, együgyükért,
Én is a' Szent Isten szent segedelméért,
Áldom, s' a' Kegyelmed jó egészségéért.

FELVINCZI 1694, A Patrónushoz, A2r.

⁵⁹ „Illyen ez-is az együgyűeknek számokra iratott Könyvetske”, PÁPAI PÁRIZ 1698, Előljáró beszéd.

⁶⁰ „Mert hiszem tsak egy oly Disputatio irássalis, jól elő rugaszkodhattam volna [...] mind itt [Hollandiában], s' mind nemzetünk között: Avagy másképpen is, ennyi bayal, nagyobbatis tehettem volna; De én bizony amazt mint nem keresem, úgy itties nem igyekeztem annyéra a' nagyokat, a' tudosokat nevelni, mint az együgyű gyengeknek, ez aproknak, lelki növéseket ohajtozom. És ez a' vég, mellyert a' több apro, s' e' leg kisbe fordításbanis, örömet fíradtam”, *SzenteK Napi-Száma* [...] Fordítatott MIKOLAI HEGEDŰS János által, Utrecht, 1648. RMK I. 815. Ajánlás Váczi Andrásnak és Komáromi Istvánnak.

⁶¹ „[...] erről a' titokzrul irott könyvek, rész-szerint Nagyok s' nagy elmékhez való; rész-szerint penig igen el-fogytanak: Ez penig olly együgyűképpen iratott, hogy csak az gyenge leányzók-is meg-érthetik.” SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály, *Az örökke valo Egy Isteni állatban lévő Három Személyeknek Mutato Tüköre*, Kolozsvár, 1673. RMK I. 1150. Ajánlás Bornemisza Annának.

⁶² „Gyönyörködven olvasásában amaz nagy Practicus Theologusnak, PERKINSIUS WILHEMNEK, elsőben majd szórúl szóra akartam fordítani született nyelvünkre METANOIOLOGIA nevű könyvét, de meg-tapasztalván hogy az inkább Scho-laiképpen s' nem minden csekély elmének meg-foghatása szerint volna írva, szándékomat meg-változtattam, és bizonyos kérdésekben s' feleletekben foglalván írásomat (melly oktatásnak formája kíváltképpen az Anyai nyelveken leg foganatossab az épületre) úgy alkalmaztattam a' dolgot, hogy Perkinsius munkájából se maradna-el semmi praxisra való, s' azomban valami ezen materiára tartoznék egytűnнен másunan-is öszve szedegetném.” CSUZI CSEH 1680, A keresztyén olvasóhoz, 4v–5r.

⁶³ „Én azért ezt a' végre fordítottam nyelvünkre, hogy a' mely házi Gazdák, fel indítatnak Istentől tisztekre, tanéthassák meg ebből Tselédgyeket, a' Religio fejére.” *Az Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok* [...] Fordítatott MIKOLAI HEGEDŰS János által, Utrecht, 1648. RMK I. 814. Ajánlás Pataki Szabó Istvánnak és Váradai Szabó Istvánnak.

⁶⁴ „Ha külső rendbéli cselédes gazda vagy, olvassad házadnál, mind magadban, mind cseléded előtt, a' szent Biblia mellett, hogy mind magadat, mind cselédedet építhessed, és az igaz hitre, vallásra taníthassad.” KOMÁROMI CSIPKÉS 1666,

A kegyes Olvasónak. Említhetnénk még Medgyesi Pált és Köleséri Sámuel. A cselédes gazdáknak szóló irodalomról: TARNAI 1994, 372–373.

⁶⁵ „[...] mikor Erdély országban, edgyütt-is s’ másutt-is forganék Uri és Városi rendek között, sokszor sok helyeken tudakoztak az idvességes dolgok felől, vitt erre, hogy az illeténeket, s’ ezekhez hasonlókat tudatlanságokból fel-segíteném”, NÁNAZI 1671, A kegyes olvasóhoz, A4r–A5v.

⁶⁶ „Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királysát és hazáját igazán szerető Nemet ember G. C. I. Deákból Magyarrrá fordítván, és ez mostani Udvarisággal tellyes Világh fiainak elméjekhez illetetvén különböző indúlattyok és tudományok megh jobbitására rendeltetett”, G. C. I. 1674, címlap.

⁶⁷ „Pax Aulae e’ Könyvnek neve [...] minthogy többire az Udvart tartó nagy Emberek, és udvari tselédek mulatltyák-el inkább e’ Könyvnek leczkéit”, PÁPAI PÁRIZ 1696, Ajánlás Teleki Lászlónak és Vaji Annának, A6v.

⁶⁸ „Azért szorgalmatossággal öszveszedvén, és egyben hozván (:Istenes élő Tudománnak Sommáitát foglalván magokban:) rendessebben adatnak ki, minden mennyei Bölcsességet szerető Szerzetes Lelkek hasznokra, és életek rendelésére.” SZENK-VICZI 1677, A kegyes olvasókhöz, 10–11.

⁶⁹ „Honestum illud dicitur, quod a Deo et Religione vera commendatur, quod rectae rationi, quod sanis legibus, quod sapientum dictis ac monitis consonat. [...] Utile illud dicitur, quod bona animi vel corporis, vel fortunae, aut acquirit, aut auget, aut conservat. [...] Adverte vero diligenter, Oratori considerandum esse in Suasione vel Dissuasione, quinam et quales Auditores sint: nam si Generosi et Nobiles, tunc maxime argumenta sumenda erunt ab honesto; si vero plebeji animi et mechanici, maxime ab utili: utili enim hoc genus hominum maxime trahitur.” BECKHER 1656, 139–140.

⁷⁰ „In Exhortatione magis practici concionatores adhibere solent motiva et media. Motiva sunt, quibus ut stimulis adhibitis quis acrius excitatur ad virtutem, ad quam adhortatur. Eaque sunt Rationes et Exempla. At non rationes documenti. Nam licet rationes documenti etiam saepe convenienter movere videantur, semper tamen rationes moventes judiciose a rationibus docentibus et doctrinam probantibus distinguere debent. Exempla huc proprie petinent. Iis enim homines maxime percelli et moveri solent. Media sunt, quibus quis ad id pervenire studeat et queat, ad quod adhortamur, quodque excitatus jam velit.” MARTONFALVI 1666, b7r.

⁷¹ „Explicationis ergo individuus comes hic est, Applicatio; Doctrina enim ex textu explicato hic elici, et elicita tractari (ut sit in altera Arte) non consuevit; ast immediatus sit ad praxin transitus. [...] Hoc ergo discriminis hic comparet hujus methodi, a priori, quod, ibi usus et applicatio mediate h. e. non presse ex textu; sed ex doctrina, jam eruta, probata, et declarata, educitur; hic vero immediate et presse ex textu explicato: ibi ad praxin, per quandam ambagem, rigorosiori consequentiae syllogisticae

interventu, pervenitur; hic vero citra eandem, scopus contingitur: ibi usus sunt ipsi rivuli doctrinae; hic vero ipsissimi textus.” SZILÁGYI 1684, 171.

⁷² „Multitudo convenisse et conturbata fuisse dicitur quod audiret unusquisque sua propria lingua ipsos loquentes. [...] Erat maxima linguarum diversitas, forte suas iterabant Conciones et formulas pro diversitate linguae auditorum? [...] Rudis, ferinus et indisciplinatus Auditorum genius isthanc iterationem perferre et praestolari non poterat.” SZILÁGYI 1684, 41–42.

⁷³ MEDGYESI 1650a, 94–95.

⁷⁴ „A’ban [a tudatlanságban] nagyubb akadályt látok, s-nem tsak a’jobbágy ilyen hanem egyebek-is nagy részént. De ki büne, hogy tudatlanok [...] Azért nem kellene az e’felől-való sűrű tanításokat ellenzeni, vagy azért másokat hurogatni, holot már Synodusban el-végeztetett dolog-is vólna ez, és a’ nagy rendek sem ellenzenék, sőt sokan kívának, szelédén tévén azokat; hanem inkább, mind köz helyen, mind azon kívül, élő nyelvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanításokkal, kellene a’ Magyar Írás olvasásra való Scholakat (mint már ez-is el-végeztetett dolog vólna) valahúl lehetne el kellene indétani.” MEDGYESI 1650a, 200–201.

⁷⁵ MEDGYESI, *Lelki A-Be-Ce...* Gyulafehérvár, 1645. RMK I. 775. Előszó. Vö.: TARNAI 1994, 372–373.

⁷⁶ BUCANUS 1650, 78. Vö.: TARNAI 1994, 366.

⁷⁷ DEBRECENI 1693, A kegyes olvasóhoz, C5r–v.

MÁSODIK RÉSZ A FORDÍTÁSIRODALOM KÉRDÉSEI

Nem könnyű meghatározni a kört, amelyen belül a XVII. században a fordításirodalom kérdéseit lehet vizsgálni. A korszak magyar nyelvű nyomda-termékei igen jelentős részben idegen nyelvű eredetire mennek vissza, és nemcsak a bőséges kegyességi irodalomban. A világi kiadványok között is számos más nyelvből fordított politikai, jogi, orvosi, természettudományos tárgyú kézikönyv található. Ma akkor beszélünk fordításról, ha egy műről tudjuk: bizonyos szerző meghatározott művét valaki megpróbálta egy másik nyelvre átültetni. A tárgyalt korszakban a helyzet korántsem ennyire egyértelmű.¹ Még ha a magyar szöveget nagyjából meg is lehet feleltetni egy megnevezett idegen szerző pontosan hivatkozott művének, akkor is adódhatnak eltérések a feldolgozás módjából. Gyakori, hogy a források között több idegen minta is szerepel, a magyar változat elkészítője tehát nemcsak fordító, hanem szerkesztő is. Egy-egy kötet kompiláció mivoltára sokszor csak annyi utal, hogy – például – „deák és anglus authorokból” merített az összeállító. Az sem sokkal pontosabb információ, ha megtudhatjuk: az eredetit „egy tudós ember” írta; esetleg a szerző „innen-amonnan szedegette össze”...

Nem törekedhettem hét évtized valószínűsíthető fordításirodalmának teljes körű feldolgozására, az idézett példák közül bizonyosan maradtak ki tanulságosak is. Mindazonáltal a lehetőségeimhez képest igyekeztem minél szélesebb spektrumot áttekinteni. Ezért merem remélni, hogy a felvetődő kérdések között olyan is akad, amelyik talán nem teljesen haszontalan a korszak kritikátörténetének alaposabb megismeréséhez.

A fordításirodalom stilisztikai problémáival az előző részben foglalkoztam. A következőkben a korabeli szerzők által érintett egyéb témákat négy csoportba sorolom.

Az első fejezetben a fordításirodalom legáltalánosabb kérdéseiből idézek, mint például az eredetiség megítélése, a fordítások szükségessége és haszna. Ide kapcsolódik a célkitűzések legátfogóbb felvázolása.

A második fejezetben a „miért?” kérdésre keresek korabeli válaszokat, az egyes területeken megnyilvánuló szándékok konkrétabb megfogalmazásai alapján.

A „hogyan?”-é a harmadik fejezet. A század egyik legtöbbet vitatott problémája az eredeti és a fordítás viszonya. Itt kerülnek terítékre a filológiai igényesség és az átdolgozás lehetőségei, valamint sok apróbb fordítástechnikai részletkérdés.

Célszerűnek látszik a negyedik fejezetben bemutatni néhányat azokból az adalékokból, amelyek az előbbi három témakör közül egyikhez sem kapcsolódnak szorosan, ám mégis helyük van a fordításirodalom kritikátörténetének felvázolásában.

ELSŐ FEJEZET

„A’ NYELVNEK KÜLÖMBSÉGE A’ DOLGOT KÜLÖMBÉ NEM TÉSZI”

I. Az eredetiség

Az eredetiség kérdése a fordításirodalommal kapcsolatban kétféle összefüggésben vetődött fel. Az egyik éppen az eredetiség elhárítása. Régi közhelyszent dolgokkal kapcsolatban leszögezni, hogy az előadandók nem valami-féle emberi leleményből táplálkoznak, hanem a legmegbízhatóbb forrásokból származnak: a Bibliából, az egyházatyáktól, vagy legalábbis a téma kiváló szakértőitől. Egy-egy ilyen nyilatkozat a mű (fordítás) hitelét hivatott növelni. Pécseli Király Imre katekizmusában (1635) a források megnevezése nélkül mindössze a gyűjtögető méhecske toposzával él, érzékeltetve, hogy „semmit az ujjából nem szopot”.² Szentpéteri István, mielőtt a részegeskedés ellen megfújná trombitáját (1698), ugyancsak leszögezi, hogy „nem az ujjából szopta” mondandóját. Más tekintélyekre támaszkodik, de már elég erős érvnek érzi azt is, amit „hallomásból tanult” – még akkor is, ha a hallottak vagy olvasottak nem mindig a legszentebb szerzőktől származnak.³

A XVII. század hitvitákkal terhes légkörében egyébként a leginkább a katolikusoknak kellett védekezniük az „újság” vádjá ellen. Hiszen, mint közismert, a protestáns felekezetek a hitújítás vádjára azzal feleltek, hogy ők csak

visszatértek az eredeti eszmékhez, és erre éppen az ellenfél „újságai” miatt volt szükség. A katolikus szerzők a fordításokban sem mulasztják el tisztázni magukat az újítás gyanúja alól. Lehet példát hozni erről az oldalról is a katekizmushoz kapcsolódó érvelésre. Illyés István (1686) „semmi újságot nem fitogtat”.⁴ Még inkább igényelték a magyarázatot a szent-életrajzok. Illyés András Villegas Alfonsus-fordítását (1682–83) illetően természetes, hogy a legfőbb tekintély maga a „nevezetes olasz auctor”;⁵ annak a lehetőségnek csak örülhetünk, hogy Tarnóczi István magyar szentjeinél (1695) az „írástudók könyvei” alatt a magyarországi latin irodalomra is gondolhatunk.⁶ Bizonyára nem ok nélkül tettek hasonló nyilatkozatokat a szerzők egy-egy prédikációs kötet (Illyés András, 1692)⁷ vagy éppen ájtatosságokat, imádságokat, litániákat tartalmazó gyűjtemény élén.⁸

Az eredetiség kérdésének másik aspektusa a fordítói munka mint értékes szellemi teljesítmény elismertetése. A század második felében még vita tárgyát képezte, hogy illő-e valakinek más munkájával előhozakodnia a saját neve alatt. Nagyari Benedek (1651) meglehetősen öntudattal hangsúlyozza a fordító szellemi munkájának értékét: „Máséval valo ditsekedéssel, lészen talám olyan-is, a’ ki kárhoztasson: mivel az én magam neve alatt, nagy részre más munkáját botsattam-ki szem eleiben: De ki irt még olyyat, a’ ki valamelly részben másé nem volt volna? Itéllyék-meg azok a’ dolgot, mi enyim, s’ mi másé ebben, a’ kik meg-tudgyák olvasni, és érteni, azokat az Authorokat, a’ kiknek írásokból én ezt ki-szedegettem egyszer-is másszor-is, mind ennyi bajos szolgálatom, és foglalatosságom között-is. Azok pedig im ezek: [...]”.⁹ Nánási L. István (1670) hasonlatokkal igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy semmi kivetnivaló nincs abban, ha megfelelő helyről merítünk.¹⁰ Köleséri Sámuel (1677) sem hajlandó szégyenkezni az idegen források miatt: hiszen nem az eredet, hanem a tartalom alapján kell megítélni a fordításokat. Ő maga szívesen olvas akár „indiai, kínai vagy szerecseny” könyvekből készült fordításokat is, ha azok jók.¹¹ A katolikus Tarnóczi Istvánnak (1675) is idézhetem egy hasonló tartalmú mondatát „Bona János”-fordításának előszavából.¹²

II. Viszony más nemzetekhez

Az előszavakban megfogalmazódik az is, hogy miért szükséges idegen szerzők műveit anyanyelvünkre lefordítani. A legáltalánosabb érvek között sűrűn emlegetik, hogy nem szégyenkezhetünk „más keresztény nemzetek”

mellett. Az elmaradás tényét, a felzárkózás igényét gyakran hangoztatják kifejezetten témánk vonatkozásában is mind katolikus, mind református részről: mások fordítanak, mi pedig nem. Tasi Gáspár „Feuktius Jakab” prédikációinak áttünetése alkalmából (1640) méltatja az „egyéb keresztyén nemzetek serénységét”.¹³ Laskai János (1644) hasonlóan dicséri az idegeneket, és kénytelen velük szembeállítani saját nemzetét „restsége” miatt.¹⁴ Különösen figyelemreméltó a két utóbb idézett szerzőnél, hogy az eredeti művek írását és a fordítást egymás mellett, egyenrangú teljesítményként említik. Pankotai Ferenc (1650) is irigykedve tekint „más keresztyén országokra”.¹⁵ Somosi Petkó János (1656) már nem fest a magyar viszonyokról ilyen szomorú képet: „a deák könyv eléggé bü” nálunk is, csak éppen le kellene fordítani őket „tulajdon nyelvünkre”.¹⁶ A század végén már van, aki egészen biztatón látja a helyzetet: Debreceni K. János szerint (1693) Magyarországon „ugyan bokrosával találtnak” a héber, görög, angol és holland nyelvek ismerői. Ezért „kapdos” ő az olaszon. Többször említett Deodatus-fordításának elkészítése mellett az egyik fő érve, hogy a szerző Biblia-kommentárját angolra is lefordították.¹⁷

A más népekhez való viszony kellemesebb oldala, amikor a fordító nemzeti büszkeségét lehet érzékelni. Iratosi T. János elégedetten vezeti be Perkins-fordítását (1637) az angol, francia, spanyol és latin változatok közé.¹⁸ Hasonló figyelhető meg Kéri Sámuel Seneca-fordításánál (1654).¹⁹

A fordítói öntudat néha talán túlságosan is megerősödik. Komáromi Csipkés György „a hit ágazatainak” magyar nyelvű rendszerezésével (1666) – saját meggyőződése szerint – nemcsak hogy méltó társa a hasonló témájú idegen nyelvű munkáknak, hanem túl is szárnyalja azokat.²⁰ Szentpéteri István már említett írásával a részegeskedés ellen (1698) arra ugyan nem aspirál, hogy könyve általában a hit kérdései között a legtökéletesebb munka legyen; ám hogy a választott szűkebb témáról akár latinul, akár magyarul valaki ehhez foghatót írt volna, arról nincs tudomása.²¹

III. A nemzet felemeléséért

A fordított művek is beilleszkednek abba a vonulatba, amelyik az értelem és a lélek nemesítése által a nemzet felemelését célozza. Könnyen találhatunk példákat a szellemi értékteremtés céljának legáltalánosabb megfogalmazásaira. A fordítók különbözőképpen variálják azt a régi közhelyet, mely szerint a magyarok kiválóak a testi vitézkedésben, de a szellemi értékek tisztelete

nem a legerősebb oldaluk. Iratosi T. János Perkins-fordításának (1637) ajánlásában éppen azzal biztat, hogy a „lelki vitézséget” is megszerezhetjük, ha akarjuk.²² Laskai János Lipsius-fordításának (1641) előszavában viszont azon kesereg, hogy a régi dicsőségnek már csak híre van meg.²³ Kéri Sámuel (1654) a lényegét illetően változatlanul ismétli a közhelyet: „a mostani vitézek” is idegenek a „külömb-külömb-féle szelíd, dicséretes és üdvösséges” erkölcsöktől; de a fordítások révén azért lát lehetőséget a „belső lelki vitézség” meghonosítására.²⁴ Nem ritka a hivatkozás a „siralmas időkre”, amikor az idegen forrásból származó vigasztalás az elkorcsosulástól mentheti meg a nemzetet (Nógrádi Mátyás, 1672).²⁵ Gyakran idézzük Pápai Páriz Ferenc vágyainak megfogalmazását; most annál is inkább illenek ide, mert fordításokat vezet be velük: eszményképei az Igazság, a Szeretet (1680),²⁶ a Bölcsesség (1696).²⁷

MÁSODIK FEJEZET

„UGYAN SZÜKSÉGES-IS VOLT ERRE NÉZVE ILY KÖNYVET VALAHA MAGYARI NYELVEN IRNI”

I. Vallási szükségletek

A korszak fordításiroalmának legnagyobb része a vallásos szükségletek kielégítésére jött létre. Nem szólok ezen a helyen a bibliafordításokról. Az egyes felekezetek fontos dokumentuma az aktuális hitvallás magyar változata. A lutheránus Lethenyi István a kálvinistákkal vitázva (1633) világosan megfogalmazza, hogy az *Augustana Confessio* magyar szövegének kiadása miért elkerülhetetlen.²⁸ Természetesen olvasható volt magyarul a *Helvét Hitvallás* is. Katekizmusokról már esett szó; a *Heidelbergi Káté*val kapcsolatban nyomon követhetjük, hogyan igyekeztek az újabb külföldi kiadások nyomán a hazai redakciókat is egyre korszerűbbé tenni.²⁹

Gyakorlati szükséglet követelte meg az énekeskönyvek ismételt kiadásait. A vizsgált korszakban (is) egy-egy újabb redakció megjelentetésében fontosak voltak a felekezeti szempontok. A Gönczi-énekeskönyv előszavában a magyarul való éneklés teológiai alapját is olvashatjuk.³⁰ Kájoni János (1676) „régí szép ruhájokban” szerette volna visszaöltöztetni a megromlott énekeket.³¹

Jóval harciasabban látott Illyés András az „eretnekek dögletes tudományának” kigyomlálásához a templomi énekekből. Rodericus Alfonsus-fordításának előszavában elvégzett tényként beszél az átalakításról. Elöljárója azonban, Vid László, a későbbi ausztriai provinciális más irányba terelte Illyés András buzgalmát.³² Az új katolikus énekeskönyvet végül Illyés István adta ki (1693). Ő sem takarékoskodott az átigazításokkal „az igaz értelem” helyreállítása érdekében. Az olvasóhoz szólva konkrét példákat hoz a rossz fordításokra és a helyes megoldásra. Példaként idézi, hogy a korábbi fordító a CII. zsoltárt milyen „eretnekül csigázza”, vagy „Illyen erőszakot szenved a’ CXLV Soltár”.³³

Akárcsak a templomi éneklésnél, az imádkozásnál is fontos, hogy a hívő értse is a szöveget, amint azt világosan megfogalmazta Debreceni Péter Kegel-fordításában (1637).³⁴ Sibelius imádságoskönyvének már említett fordítását is a gyakorlati szükséglet hívta életre. Pósaázi János a „Belgiomi híres neves, [...] Praedikátor ember” imádságait tartotta a leghasznosabbnak átültetni „a mi közönséges nyelvünkre”. (1673)³⁵ Úgy tűnik, mintha magyar nyelvű imádságoskönyvekben a század végén különösen a lutheránusok szütköltek volna.³⁶

A vallásos irodalomban gyakoriak voltak a halálra való felkészülést segítő művek. Ezek között is sok a fordítás. Darholcz Kristóf elsősorban hasznossága miatt ültette át magyarra a *Noovissima Tubát* (1639).³⁷ Illyés István a „nyomorúságos időben” az „olvasni tudó áitatos híveken” keresztül szerette volna segíteni a halálra készülőköt (1693).³⁸ Pápai Páriz Ferenc ugyancsak a „siralmas idő” miatt érzi különösen aktuálisnak hasonló tárgyú fordítását (1698).³⁹

II. Magyar könyvre magyar könyvvel

A korszak vallásos irodalmában némelykor a hitviták is kapcsolódnak a fordításokhoz. Ide tartoznak azok az esetek, amikor a vita a külföldi szerzők nyomán már magyarul zajlik: magyar könyvre magyar könyvvel felelnek. A katolikus–református ellentétre példa *A Witebergai Academiának vigasztalása* (1632). Ez válasz egy németből készült fordításra a Mária-kultuszról, amelyet „az Pápásoknak örök gyaláztatjára” adtak ki.⁴⁰ Nincs béke a protestáns felekezetek között sem. A lutheránus Lethenyi István már említett munkájában (1633) a magyarországi kálvinisták fáradozását utasítja vissza, nevezetesen, hogy vallásuknak a lutheránusokéval való hasonlóságát igyekeznek

kimutatni. A megcáfolandó mű ez alkalommal is magyar kiadvány, Samarjai János *Magyar Harmóniája*. Nem nélkülözi a szellemességet az ellenfél harmóniateremtő módszerének a minősítése: ezzel a metódussal a helvét hitvallást még Pázmány *Kalauzával* is közös nevezőre lehet hozni.⁴¹ Az evangélikus–katolikus összecsapások közül való *A pápisták méltatlan üldözése a valóságért* (1643), amely Veresmarti Mihály Lessius-fordítására felel. Különösen fontos érv a magyar nyelvű vita mellett az anyanyelvükön olvasók széles köre. A megcáfolandó munkát ugyanis szerzője „zsákkal hordatván fel” a pozsonyi országgyűlésre, az „egész Magyar-országot véle bétöltötte”. Természetesen a cáfolat sem maradhat olvasóközönség nélkül.⁴² A vitázó kedv a század végére sem csillapodott. Matkó István többek között azért fordított le egy munkát angolból (1691), hogy olvasói az ellenfelek „szájokat bédughas-sák” vele.⁴³ A felekezeti különbségek nemcsak teológiai művekben jelentkeznek, hanem például egy ártalmatlannak tűnő botanikai munkában is. A református fordító, Nadányi János felhívja a figyelmet az eredeti munka „pá-pista babonaságaira”, de dicséretes toleranciával azokat is lefordítja (1669), nehogy a csonkítás vádjával illethessék.⁴⁴

III. Jog, politika, természettudomány, históriák

Mint a legutóbb említett munka is példázza, a vallásos irodalom mellett a világi élet gyakorlati szükségletei is megkövetelték a fordításokat. A magyar nyelvű jogi irodalomhoz tartoznak a különféle „articulusok” latin–magyar kiadásai. Szempontunkból érdekesebb Kászoni János munkája (1647), mert világosan meghatározza a fordítás létrejöttének okát: a peres ügyekben latinul néha még „a törvény dolgainak kiszolgáltatói” sem boldogulnak.⁴⁵

Politikai célzattal fordította le Csepregi Turkovics Mihály (1663) Gyulai Pálnak Sibrik György váradi főkapitányhoz írott 1585-ös levelét.⁴⁶ Hasonló megfontolás vezette Bársony Györgyöt, II. Sylvester pápa Szent Istvánhoz intézett bullájának lefordításakor (1671).⁴⁷ A „Politica Philosophiai okoskodást” magyarul is követhették azok, akik e szerint kívánták „jobbítani indultait” (1674).⁴⁸

A szó szoros értelmében élet-halál kérdése volt az orvosi könyv a pestisjárványok idején. Akadt vállalkozó, aki tolmácsolta a „rég, nevezetes, tudós Orvos Doctorok” javallatait (1645).⁴⁹ Egészen különleges hely illeti meg a század fordításiirodalmának kritikátörténetében Felvinczi György munkájának előszavát (1694). Angol minta nyomán az egészséges életmód szabályait

szedte versekbe. A jóakaró olvasóhoz szólván a verses műfordítás problémáit tárgyalja. (Az előszót a *Függelék*ben közlöm, a 14 táblázat után.) Ez annál is meglepőbb, mert magyar szövegét olvasva nem könnyű felfedezni, mikor kellett megbirkóznia a nagy műgonddal boncolgatott problémákkal.⁵⁰

A gyógynövényekről szóló könyv lefordítását (1669) is gyakorlati szükséglet követelte: kevés az orvos, kevés a patika, az erdei-mezei növényekkel viszont a kellő szakismeretek birtokában bárki eredményesen kezelheti magát.⁵¹ A lovak orvoslásáról szóló könyvecskének (1656) két variánsa is ismeretes.⁵² Miskolci Csulyak Gáspár *Jeles vadkertje* 1702-ben jelent meg, de az ajánlás kelte 1691. A fordító hosszasan fejtegeti, hogy a könyv mennyire alkalmas Isten nagyságának érzékeltetésére a sokféle teremtetett állat bemutatásával; ugyanakkor arra is gondol, hogy a színes leírások „a prédikációknak bőségétől már ugyan megcsömörlött elmék előtt” szíves fogadtatásra talál-
nak.⁵³

A gyakorlati szükségletek által inspirált fordítások között említhetők a kalendariumok is, hiszen időnként a címlapjukon is feltüntették, hogy mely nevezetes külföldi „Doctor” írásából alkalmazták a magyar viszonyokra.⁵⁴

A világi históriák bevezetőiben nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy a lefordított történetek kiválóan alkalmasak a tanulásra. Ha komolyan vennénk ezeket a sorokat, azt hihetnénk, hogy a tanítás volt a legfőbb cél. Ezt állítja például Kolosi Török János (1635)⁵⁵ vagy a Fortunatus-história fordítója (1651).⁵⁶ Haller János a gyönyörködtetést is említi céljai között *Hármas Históriajának* (1695) előszavában, de nem felejtí el méltatni a tanulás fontosságát sem.⁵⁷

HARMADIK FEJEZET

„HOGY AZ FORDÍTÁSNAK [...] FOLYASAT [...] EMLEKEZETBEN HAGYHASSAM”

I. Filológiai pontosság

A fordításokkal kapcsolatban gyakran meg lehet figyelni a filológiai pontosságra való törekvést. Ez sokszor összefügg az ellenkező nézetek megcáfolásával. Az igényes vitatkozó ugyanis nem hagyhat kétséget afelől, hogy egyzakt módon idézi és értelmezi ellenfelét. A katolikus Tasi Gáspár fogalmazza meg a legáltalánosabban (1640), hogy hazánkban is tombolnak a „szünetlen vetekedések” a „hitbéli hasonlóságokról”. Ha el akarunk igazodni a külföldi

eredetű érvek, ellenérvek és cáfolatok között, meg kell vizsgálnunk a forrásokat.⁵⁸

A már többször említett lutheránus–kálvinista vitában (1633) Lethenyei István a „Calvinista Doctorok” megcáfolásakor érveiket nemcsak lefordítja – nehogy a fordítás során elkövetett torzítással lehessen vádolni –, hanem „önnem magok könyvökből” idézi őket.⁵⁹

Medgyesi Pál Vásárhelyi Dániellel, a kolozsmonostori jezsuita iskola tanárával vitatkozva (1640) huszonkét „régí Páter” érvelését vizsgálja végig. Hangsúlyozza, hogy nem idézetgyűjteményekből veszi a szövegeket, hanem a páterek „tulajdon maguk könyvéből”. Megadja a mű címét, a kötetszámot, a lapszámot, de még a hasáb számát is, a kiadás helyével és idejével egyetemben.⁶⁰ Héber és görög nyelvészeti kérdésekben visszautasítja Vásárhelyi érveit, sőt, bebizonyítja, hogy a jezsuitának van még mit tanulnia.⁶¹

A filológiai pontosság számonkérése felbukkan a katolikus bibliafordítás kritikájában is. Nógrádi Mátyás *Idvösség kapuja* (1672) című munkájában, amint arról részletesebben is szóltam, Hildersam nyomán az ötvenegyedik zsoltárt magyarázza prédikáció-formában. A textus mindig a zsoltár egy-egy verse. A 19. versből Nógrádi a következőképpen idéz: „Az Isten előtt kedves áldozat a töredelmes lélek”. A nyelvészeti kérdésekben elmerülve megállapítja, hogy míg „a Pápista Fordító elment a betű mellől” két esetben is, „az mi Magyarunk szemesb volt”.⁶²

Evagélikus–katolikus vitából is lehet példát hozni arra (1643), amikor nem „piaci hírekből”, hanem az ellenfél által kiadott könyvekből kerülnek elő a cáfolandó állítások.⁶³

Az angliai independentizmusról szóló munkájában (1654) Miskolci C. Gáspár felsorolja, hogy mely szerzők mely könyveiből szemelgetett a „gonosz szemű olvasó” „kelletlen kedvéért”.⁶⁴ Tolnai F. István egy katolikus „páterrel” vitatkozik (1679). Hogy ne mondhassák, hogy a fordításban „eltelkeri” a „pápás írásmagyarázó doctorok” és a „régí atyák” tanúbizonyságát, minden alkalommal az eredeti nyelven is idézi őket.⁶⁵

Arra is van példa, hogy a magyar fordításhoz az eredetén kívül egy más idegen nyelvű változatot is figyelembe vettek. A *Praxis pietatis* előszavában (1636) Medgyesi leírja, hogy Szenci Molnár Albert a munkát egy német fordításból kezdte el magyarázni. Medgyesi közben már néhány részletét angoltól lefordította, sőt, a *Szent Ágoston vallásával* együtt ki is adta. Amikor Szenci erről tudomást szerzett, igen megörült, mert tapasztalta a német szöveg fogyatékoságait. Ő bízta Medgyesit, hogy készítsék el a fordítást a német és az angol összevetése alapján.⁶⁶

Illyés András latin és olasz szöveg alapján fordította munkáját (1688). Nagy hasznát látta ennek a módszernek, mert „ahol egyikben homályos értelem volt”, meg tudta fejteni a másikkól.⁶⁷

Jó példa a filológiai igényességre Deselvics István Kegel-fordítása (1639). Debreceni Péter korábbi szabadabb átdolgozása szigorú mércével mérve nem tűnt elfogadhatónak. Ha hinni lehet Deselvicsnek, az ajánlás címzettje, Homonnai Drugeth Mária kérte meg, hogy a korábbi magyar változat „a deák exemplárral conferáltassék”. Deselvics kollegiális módon mentetetni igyekszik Debrecenit, hogy talán egy „Cávinistáktul megvesztegettetett” latin kiadás kerülhetett a kezébe; mindazonáltal eljárását „maga gondatlanságnak” minősíti, „mert az Originale exemplárt meg kellett vala keresni az fordétónak”.⁶⁸

A század egyik pseudo-Bonaventura fordításának eredetijét a fordító, Kéri Sámuel (1660) a „doctor seraphicus” hiteles művének tartja.⁶⁹ Szenkvicz Pál (1677) viszont tájékoztatja az olvasót, hogy a fordítás alapjául szolgáló munkát nem mindenki ismeri el Bonaventura művének. Ő maga állást foglal Bonaventura szerzősége mellett, meggyőződését érvekkel támasztja alá. A fordításhoz két, egymástól eltérő kiadást használt, és megpróbálta rekonstruálni az általa helyesnek tartott szöveget.⁷⁰

II. Átdolgozások

A filológiai pontosság igényével ellentétes a szabadabb átdolgozás, amelyet azonban mégis sokan megengedtek maguknak. Debreceni Péter Kegel-fordítása (1637) más összefüggésekben többször is szóba került. Kéri Sámuel „új móddal homlokozta meg” *Keresztyén Senecáját* (1654);⁷¹ Nógrádi Mátyás „úgy megcirkálta” Hildersam írását (1672), hogy a dolog lényegére összpontosítva más szerzőkből is bőven kiegészítette.⁷² Esett már szó Csuzi Cseh Jakabról, aki Perkins „scholaiképpen” fogalmazott könyvét (1680) „a csekély elmének megfoghatása szerint” dolgozta át.⁷³ Erdődi János magyar Szent Ágostonjának előszavában (1689) a megrendelőre hivatkozik, aki nem kívánta, hogy a fordításban „mindenek szórul szóra observáltatnának”.⁷⁴ Lehetett persze egészen hétköznapi oka is, ha bizonyos részek kimaradtak az eredetiből: Debreceni T. István (1685) „a papirosnak szűk volta miatt” volt kénytelen elhagyni valamennyit Perkins művéből.⁷⁵

III. Fordítástechnikai problémák

A fordítások előszavait olvasgatva sok olyan megjegyzésre akadhatunk, amelyek technikai részletkérdésekhez kapcsolódnak. Többen is felfedezték, hogy a magyar „bővebb szókkal” él, mint sok idegen nyelv. Szoboszlai Miklós Diest-fordításával (1648) kapcsolatban mentegetőzik, hogy ami a „deák textusban” egy szó, azt a fordításban sokszor több szóval kell kifejezni.⁷⁶ Hasonló a helyzet a némettel, amint azt egy imádságoskönyv ismeretlen fordítója megfigyelte (1685).⁷⁷

Tasi Gáspárnak a Bellarminus-traktátus teológiai szakkifejezéseivel adódtak problémái (1639). Ha indokoltnak érezte, a lap szélén megadta az eredeti latin kifejezést, hátha valaki az ő fordításához képest „értelmesebben kimondhatja”. Fontos felismerése, hogy nem lehet minden esetben szót szóval fordítani, mert olykor éppen az vihet el rossz irányba.⁷⁸

Kászoni János magyar jogi szövegében (1647) először nem akarta lefordítani a közismert latin szakkifejezéseket, de aztán azokra hallgatott, akik azt javallották, hogy „egészlen magyarul bocsáttatná ki” munkáját.⁷⁹

Komáromi Csipkés György új magyar teológiai szakkifejezéseket alkot, így próbálja pontosabban visszaadni az „Autor” terminusainak „valóságos jegyzését”. Saját fordítási módszerével kapcsolatban több megjegyzést is tesz. Különösen érdekes az a fejtegetése, amelyben beismeri, hogy szövege „nehéz értelmű”, hiszen csak azok tudják követni, akik „az oskolákban az tisztességes tudományokban, kiváltképpen pedig az Logicában és Metaphysicában, Isten kegyelme által alkalmas épületet vettek”. Azzal biztatja olvasóját, hogy ha végképp nem érti a szöveget, ne szégyellje megkérdezni olyasvalakitől, aki el tud igazodni benne.⁸⁰

A gyógynövényekről szóló könyv fordításában (1669) Nadányi János igyekezett a „szemérmes dolgokat” inkább „tisztességes szóval kifejezni”, mint a „Medicusok vastag beszédével”. A témából adódóan gyakran találkozott olyan nehéz szavakkal, amelyek a „dictionáriomban” sincsenek benne. A kritikus esetekben saját magyarítása mellé odaírta az eredetit is, hogy szükség esetén „a végére lehessen menni” a pontos jelentésnek.⁸¹

Martonfalvi Györggyel és Szilágyi Mártonnal kapcsolatban már idéztem Apafi Mihály Wendelinus-fordításának (1673) előszavából. Apafi magyarul adja vissza a logikai és metafizikai terminusokat. Belátja, hogy ezek eleinte „néhányeknek darabosoknak fognak látszani”, de bízik a megszokásban. Sőt, szerinte „boldogabbak volnának”, ha „a magyar fordítók” már régen ezt a módszert követték volna.⁸²

Haller János a *Hármas Históriában* (1695) a régi városnevekkel kapcsolatban tartotta szükségesnek elmondani, hogy miért hagyta változatlanul őket: egyrészt a „régí együgyü munkák” iránti tiszteletből, másrészt, hogy lehessen tudni, mi volt a nevük „régenten”.⁸³

NEGYPEDIK FEJEZET

„SERKENNYETEK-FEL AZÉRT, TUDÓSOK [...]”

I. Irigyek és gonoszok

E pont alatt különböző vegyes adalékokból válogatok. Elsőként azokból a megjegyzésekből, amelyek a korabeli szellemi atmoszféráról, a fordítással kapcsolatos „kritikai” magatartásról árulkodnak. A hangulat feszült, a magyarul írók és magyarra fordítók munkáját gyanakvás, ellenségeskedés kíséri.

Laskai János elmélkedései (1644) elég kedvezőtlen képet festenek az irodalmi gondolkodásról. Sokan nem tudnak latinul, de nemcsak a latin, hanem a magyar könyveket sem becsülik semmire. Akik viszont megértik a latint, annyira büszkék tudományukra, hogy a magyar irodalmat semmibe veszik, „könyvtartójukból is kivetnék” az anyanyelvű munkákat. Legtöbb kárt az „irégyek” okozzák, akik az első oldalak alapján, ha az nem tetszik nekik, „halálra sententiázzák” az egész könyvet.⁸⁴

Miskolci C. Gáspár (1654) egyáltalán nem leplezi dühét a gáncsoskodók ellen. A szokásos szerénykedések helyett inkább fenyegetőzik: jól gondolja meg az akadémikuskodó, mielőtt beleköt művébe, mert lehet, hogy az ő fogyatékságaira fog fény derülni.⁸⁵ Selyei Balog István (1655) sem sokkal elnézőbb a kritikushoz: először nézzen körül saját háza táján, és ha az adott témáról jobbat írni nem tud, „légyen magának és hallgasson”.⁸⁶

Debreceni K. János is az emberek „gonoszságán és irégységén” kesereg (1693). Nem annyira harcias, mint az előbb idézett szerzők, inkább azon „hánta vetette elméjét”, hogy a fennálló állapotok közepette érdemes-e egyáltalán fordítani. Az amúgy is feszült légkörben további baj, hogy olyan patrónus is alig akad, aki nem az „evilági elmúlandó dolgokra” áldoz, hanem a „lelkiekre”, a „halhatatlan emlékezet szerzésére”.⁸⁷

II. A régiek emlékezete

Az anyanyelvű irodalom kedvezőtlen megítélése ellenére többen is megfogalmazzák az igényt, hogy a szellem embereinek munkáját meg kellene becsülni. Miskolci Csulyak Gáspár azon bánkodik (1702), hogy az ő fordításánál sokkal hasznosabb magyar munkák is „a molyok eledelivé tétetnek”. A fő ok szerint is a patrónusok „szűk volta” és az általános gyűlölködés.⁸⁸

Köleséri Sámuel kiadja Ceglédi István művét (1675), hogy valamicskét ezzel is javítson a helyzeten, amelyben „tudós embereinknek” híre, neve tesztükkel együtt sírba száll.⁸⁹

Tarnóczi István a magyar szentekről szóló művének előszavában (1695) azt írja, hogy talán egyetlen ország sem feledkezett meg annyira szentjeiről, mint Magyarország: a zivataros századok során „eltöröltetett a régiek emlékezete”.⁹⁰

Az emlékezetre méltó dolgok megőrzéséhez kapcsolódik az írott szó szerepének hangsúlyozása. Igaz, nem mindenki lehetett tisztában ennek jelentőségével. Stankovics János (1670) megromlott egészségi állapota miatt kénytelen visszavonulni a szószékről, és „ha nem különben, de csak írásával” próbál valamiféle hasznot hajtani.⁹¹

A korszak legjobbjai, mint például a már sokszor idézett Köleséri Sámuel (1673) szép szavakkal méltatják azokat, akik írásaikkal „holtok után” is tanítanak.⁹²

Az írott szó hatalmával Szathmárnémeti Mihály is tisztában van (1675), de ő inkább panaszkodik, keveselli az írást. Azért persze nem marad adós a buzdítással: „Serkenjete fel azért, tudósok, és úgy tanítsatok, hogy írjatok is [...]”.⁹³

Külön antológiát lehetne összeállítani az előszavakba épített történelmi, művelődés- és irodalomtörténeti áttekintésekből, összefoglalókból. Ez alkalommal a témához kapcsolódva néhány olyan esetre hivatkozom, amikor az elődök munkájából a fordítói tevékenységet tartották érdemesnek számontartani.

Iratosi T. János (1637) a reformáció legjelesebb magyar szerzői közül említ néhányat.⁹⁴ Mikolai Hegedüs János (1648) elmondja, hogy milyen fajta írásokra lenne szükség Magyarországon, és felsorol néhányat a magyarra fordított hasznos művek közül.⁹⁵ Somosi Petkó János (1656) a hasznos magyar fordítások sorában Károlyi, Szenci Molnár, Medgyesi, Mikolai, Komáromi munkáit említi, de szól a *Helvetica Confessio*, a *Chronica mundi* és Werbőczy *Decretuma* magyar változatáról is.⁹⁶ Apafi Mihály Wendelinus-fordítását

többen is emlegetik – ma már nehéz volna eldönteni, hogy a munka vagy a fejedelmi személy iránti tisztelettől indítatva (Nánási Gábor, 1671;⁹⁷ Köleséri Sámuel, 1675;⁹⁸ Martonfalvi György, 1679⁹⁹).

III. Fordítók és fordítottak

Végezetül említek egy-két érdekességet az eredeti és a fordítás viszonyának különlegesebb példáiból. Volt szó olyan esetről, amikor korábbi magyar szerző latin munkáját fordította valaki magyarra (Gyulai Pál levele).¹⁰⁰ Komáromi Csipkés György (1665) csillagászati tárgyú művét először latinul fogalmazta, majd anyanyelvére fordította.¹⁰¹ Illyés András maga hivatkozik rá (1688, 1691), hogy a szentek életét először olasz nyelvű olvasmányai alapján olaszul kivonatolta, majd e nyersanyag alapján magyarul „rendesen megírván” bocsátotta ki munkáját.¹⁰² Amikor Komáromi Csipkés György Bársony György váradi püspök művével vitázik, a könyvét fordításnak tünteti fel. A fikció szerint az eredeti szerzője egy bizonyos Agricola Arbutus, aki „egy pápista discursust” „rázogatót meg”. A magyar változat pedig egyenesen „Mesopotámiában” látott napvilágot.¹⁰³ Esett szó olyan esetekről is, amikor a vizsgált korszakon belül ugyanazt a művet többen is lefordították magyarra. Az arra vonatkozó magyarázatot, hogy Kegelt miért fordították le kétszer, idéztem. Heinrich Diestet hárman is lefordították. Az utolsó fordítás kiadója, Udvarhelyi György (1661) tud a két előző magyar változatról, de „idvezült Atyjafia”, Udvarhelyi Péter „nevének boldog emlékezetéért” a kéziratban maradt munkát kinyomatja.¹⁰⁴

Különös érdekessége Bökényi Filep János Potts-fordításának (1652), hogy az eredeti munka szerzője latin levélben üdvözölte a fordítót, amit az nem is mulasztott el a kiadás élére helyezni. Az angol „pastor” kifejezte örömét a magyar változat megjelenése felett, és reményének adott hangot, hogy munkája így a magyar hívőknek is épülésére válhat.¹⁰⁵ Az idegen mű szerzője nem mindig volt ilyen készséges. Csuzi Cseh Jakab (1680) egyik forrása, Voetius Gisbert nem engedte, hogy munkáját „in vernaculas lingvas” fordítsák. Csuzi elmésen kijátszotta a szerzői „copyright”-ot: úgy értelmezte, hogy Voetius nyilván az egész könyv átültetését tiltotta meg, de az ellen bizonyára nincs kifogása, ha a fordító „méhek módjára harmatot szed” innen-onnan...¹⁰⁶

ÖSSZEGZÉS

Amint azt könyvem bevezetőjében is hangsúlyoztam, nem vállalkozhatam arra, hogy az 1630–1700 közti korszak irodalmi gondolkodásának mindenre kiterjedő, ugyanakkor a legapróbb részleteket is feltáró összképét adjam. A túlnyomórészt latin nyelvű kézikönyvek és a kapcsolódó kérdéskörök áttekintésével vajon mennyivel jutottunk közelebb a korszak magyar kritikátörténetéhez? Az ide tartozó anyagok rendszerezésével, jellemzésével és egyes munkák részletesebb vizsgálatával szerettem volna megkönnyíteni a tájékozódást a kutatás számára nem túlságosan ismert területen, egyszerűsrimind feltárni és megfogalmazni a vizsgált témakörök legfontosabbnak ítélt vonásait.

Célszerűnek tartom befejezésül röviden összefoglalni az egyes szakterületek vizsgálatának legáltalánosabb tanulságait. Néhány bekezdésben szeretném kiemelni azokat a megfigyeléseket, amelyek új szempontokkal szolgálhatnak a korszak irodalmi gondolkodásának értékeléséhez.

I.

A magyar grammatikák elkészítésében legfontosabb az a felismerés, hogy a magyar nyelv szabályainak a rögzítésére is ugyanúgy szükség van, mint más holt és élő nyelvek esetében. A rendszerezés alkalmat ad annak a hangsúlyozására, hogy nyelvünk gazdagságában, logikus felépítésében semmivel sem marad el más nyelvek – például az eszményített héber – mögött. A tudományos igényű rendszerteremtés, pontosabban a nyelvben meglévő rendszer felismerése és formulázása elválaszthatatlan az oktatás gyakorlati igényeitől. Csak módszeres grammatika segítségével tanítható meg és terjeszthető el a

következetes helyesírás, az egységes nyelvhasználat, a szabatos kifejezés-mód.

A grammatikai és a poétikai kézikönyvek összevetéséből kitűnnek a két terület átfedései. Ezek a magyarországi és erdélyi tankönyvek viszonylatában sokkal jellemzőbbek, mint az eltérések.

A reneszánsz költészetelméletét összefoglaló, egyszersmind az európai poétikai gondolkodást további évszázadokra meghatározó munkának tekinthető Julius Caesar Scaliger munkája. Az erősen retorikus színezetű *Poetices libri septem* szerint a költészet nagy építményében a betűk, a szótagok és a szavak tudnivalói az alsó szintet alkotják. Ez az anyag, a „materia”, amiből a költő építkezik. Scaliger ezen a szinten tárgyalja a verslábakat, a vesszorokat és a versek fajtáit, utalva rá, hogy ezzel a grammatikusok is foglalkoznak. Az alapelemek bármennyire is nélkülözhetetlenek, önmagukban csak szavak, „verba”. A szavak jelentik meg a vers tartalmát, ami az előadás célja és lényege, a „res”. Hordozója a matéria elemeinek megfelelő elrendezésével létrejövő „forma”. A forma hatását különféle ékítményekkel lehet fokozni, ezek az „ornamenta”. A „materia” tárgyalása után Scaliger olyan szintre emelkedik, ami mai fogalmaink szerint közelebb áll a nyelvfilozófiához, mint az iskolai verstani alapismeretekhez.¹⁰⁷

A vizsgált korszak hazai grammatikai–poétikai kézikönyvei legjellemzőbb vonásaik alapján az utóbbi csoportba tartoznak. A középfokú iskolákban a feladat elsősorban nem a költői alkotás céljáról és a költészet mibenlétéről való elmélkedés volt, hanem a „versificatoria” mesterségét kellett szilárdan megalapozni. Ezt legnagyobb mértékben a számtalan változatban és kiadásban megjelent grammatika, továbbá néhány poétikai kézikönyv segítségével lehetett megkísérelni. Mai szemmel nézve száraznak, unalmasnak tűnhetnek a kifogyhatatlan alosztályok, a megtanulandó szabályok véget érni nem akaró sorozata. A XVI–XVII. századi ember számára azonban minden szellemi tevékenység alapja a logika volt, a módszeres gondolkodás tudománya. A „methodus” és a „systema” bűvöletében minden újabb feldolgozásnak az volt a célja, hogy világosak, és ezáltal könnyen megtanulhatóak legyenek az anyag belső összefüggései. (A *Függelék* 1–5. táblázatainak összehasonlítása mutatja a rendszerezés sokféleségét, egyszersmind a grammatika és a poétika átfedéseit.) A különféle összefoglalók a tananyag sikeres elsajátítását célozták – és a tankönyvírók szándéka legtöbbször igényes kézikönyveket eredményezett.

Szilárd grammatikai ismeretek birtokában hozzáférhetővé vált a tanulók számára a gondolkodás általános tudománya, a logika, és arra épülve a retorika. A korszak hazai logikai és retorikai irodalmának kritikátörténeti tanulságait összehasonlítva feltűnik egy lényeges különbség. A logikánál, mint láthattuk, jó néhány jel utal arra, hogy az itthoni kiadások tudatosan megkísérelték a tudományágat a magyar kulturális felemelkedés szolgálatába állítani: a nemzet érdekeinek hangoztatásától egészen a magyar terminológiáig, sőt, a folyamatos magyar szövegig. A retorikai irodalomban is találkozhatunk a nemzettudat határozott meglétének a jeleivel. Az iskolai szónoklattani művekben azonban a magyar nyelv nem jelenik meg.

A logika, mint a *gondolkodás* tudománya, végül is nem kötődik egy bizonyos nyelvhez. A retorika viszont, mint az *ékesszólás* művészete, elválaszthatatlan a beszéd vagy az írás anyagától, a *nyelvtől*. Ez a nyelv a vizsgált időszakban a latin volt. Történtek ugyan kísérletek a különböző nemzeti nyelvű retorikák létrehozására: Ramust például franciára (1555), angolra (1588) és hollandra (1705) fordították, de ezeken a nyelvterületeken is a legelterjedtebb a latin retorika maradt.¹⁰⁸ Ez nem jelenti azt, hogy ne léteztek volna nemzeti nyelvű retorikák, sőt... Német nyelvterületen például a XVII. század folyamán 280 szerzőnek kerekén 440 különféle retorikai szakmunkájáról tud a kutatás; ezeknek eddig összesen mintegy 800 kiadásából ismertek példányok. A statisztika szerint a szerzők 20 százaléka írta németül munkáit; ezek a művek 25 százalékát teszi ki, és az ismételt kiadásokat is beszámítva a megjelent retorikai kézikönyvek mintegy 30 százaléka német nyelvű.¹⁰⁹ Nálunk Apácai tervezett egy magyar nyelvű retorikát az *Enciklopédiába*, de végül nem készítette el.¹¹⁰

A barokk nyelv- és stíluseszménye, akárcsak a reneszánsz humanizmusa, az *aurea latinitas*. A XVII. században az iskolai oktatás egész Európában a latin stílus tökéletesítését szolgálta. Németországban például az anyanyelvet legfeljebb segédeszközként volt szabad használni a latin ékesszólás elsajátításához. Christian Weise munkája, a *Deutsche Oratorie* a század végén látott napvilágot; a felvilágosodás szellemét tükröző német szónoklattani kézikönyvek (Fabricius, Hallbauer, Gottsched) csak a XVIII. század elején kezdtek terjedni. A latin képzés határozta meg a nemzeti nyelvű irodalmat is. Az első mű a német irodalomban, amiről úgy tartják, hogy már teljesen független az iskolai oratoriától – Klopstock *Messias*ának első éneke –, a XVIII. század közepén jelent meg.¹¹¹

A hazai helyzetet igen találóan érzékelteti Bán Imre, amikor sokat hivatkozott könyvecskéjében Bethlen Miklós *Önéletírásából* idéz. Bethlen magyarul fogalmazta meg munkáját, jóllehet – mint írja – „[...] könnyebb és alkalmatosabb lőtt volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul [...] hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatás miatt alkalmatosabb a dolgok leírására a magyar nyelvénél”. Az újabb kutatás hangsúlyozza azt az összefüggést, ami régi irodalmunk magyar nyelvű alkotásai és a korabeli latin retorikák, poétikák között nemcsak feltételezhető, hanem ki is mutatható.¹¹²

A „deák nyelv excoláltatását” végző „sok nagy elmék” Cicero és Quintilianus óta számos részletkérdésben módosították a retorika rendszerét, de lényeges újdonságot nem hoztak. Így tehát semmi okunk a restelkedésre, amiért 1630 és 1700 közötti retorikai irodalmunkban semmi olyasmit nem találhatunk, ami felülmúlná a kor európai átlagát. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a sok latin nyelvű tankönyv között akadt jó néhány, amelyeket magyar szerzőik a kor legmagasabb igényeinek megfelelően állítottak össze, amint azt igyekeztem megmutatni. Ezeket a kézikönyveket semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül irodalmi gondolkodásunk történetének feldolgozásakor.

Tovább árnyalhatjuk a korszak kritikátörténetéről alkotott képünket, ha a vizsgálódásba az egyházi szónoklattanokat is bevonjuk. Amint azt nem lehet eléggé hangsúlyozni, ezen a területen született meg az önálló magyar retorikai szakirodalom. A gyakorlati igények szerencsésen találkoztak össze a puritanizmus magyar híveinek lelkesedésével és külföldi egyetemeken szerzett képzettségével. Mint láthattuk, a prédikálás elméletéből és gyakorlatából választott példa, a tanítás és oktatás kettőssége jól mutatja a súlyponteltolódást a század utolsó harmadában a gyakorlatias használni akarástól az elmélyültebb elméleti rendszerezés igénye felé. A teoretikus művek egyre tökéletesebbek lettek, ugyanakkor bizonyos területeken érzékelhető elszakadásuk a gyakorlati igényektől.

Messzire vezetne annak a kutatása, hogy mi lehetett az oka a rendszerező törekvések fokozatos erősödésének. Talán nem járunk távol az igazságtól, ha „a koron eluralkodó általános létbizonytalansággal” is összefüggésbe hozzuk azokat az erőfeszítéseket, amelyek – fogódzóként? – egyre biztosabbnak gondolt metódusokat és szisztémákat hoztak létre. A helyzetet Bene Sándor a következőképpen jellemzi.

„A megismerhetők univerzumát áttekinthető rendbe szervező enciklopedista szemlélet, akár katolikus (Athanasius Kircher), akár protestáns (Comenius, Alsted) vonulatát tekintjük, az örök modell megragadásával, az irracionális, a kiszámíthatatlan tényező kiiktatásával, a csoda keretek közé szorításával a koron eluralkodó általános létbizonytalanságra, intellektuális és egzisztenciális szorongásra kínál receptet, védelmet a pánszofia bizakodó ideáljában. A »színházban« minden előre tervezett, kész forgatókönyv alapján működik; ha a szereplők maguk nem is látják, a »váratlan« a Szerző számára előrelátható, az »irracionális« nagyon is ésszerű, a »csoda« kodifikálható – hogy az »előadás« bonyodalmaait megoldó kulcsot a természet tanulmányozásával akarjuk-e megragadni, vagy belenyugszunk a kiszámíthatatlan, de predesztinált rendbe, egyéni választás kérdése.”¹¹³

Egy-egy elméleti rendszer életképessége attól is függött, hogy az adott terület milyen szoros szálakkal kapcsolódott a mindennapi élethez, a közvetlen felhasználhatósághoz. A grammatikai, poétikai és logikai rendszerezések, amint azt az előző részekben láthattuk, elsősorban tankönyvül szolgáltak, elsődlegesen és közvetlenül egy zárt világban, az iskolában volt rájuk szükség. Ebben a körben a célszerűség azt jelentette, hogy minél könnyebben meg lehessen tanulni a feldolgozott anyagot. A tanulók feladata volt az elméleti ismeretek megalapozása és megszilárdítása, és a kötelező gyakorlatok elvégzése. Ezen a szinten a „szubtilis osztályzási rendszer” nem feltétlenül akadályozta a cél megvalósítását, azaz a tudnivalók megértését, elsajátítását és iskolai célú alkalmazását. Láthattunk példákat olyan esetekre, amikor az anyag előadása túlmutatott az iskolán, és a gyakorlati életben is hasznosíthatónak tűnt.

A retorikát ugyancsak meg kellett tanulni, de az iskolán kívüli világban sokkal közvetlenebbül mutatkozott meg szükségessége, mint a többi diszciplínának. A gyakorló világi és egyházi szónok egy-egy kézikönyvtől praktikus útmutatást várt: azt, hogy konkrét feladatainak megoldásában segítségére legyen. Buzinkai Mihály retorikája ehhez talán túlságosan is emelkedett volt, inkább oratoriája alkalmazkodott a kortársi igényekhez. Martonfalvi és különösen Szilágyi „számos finom elméleti distinkciója” inkább tekinthető az ars concionandi tudós összefoglalójának, mint gyakorlati segédeszköznek.

II.

A grammatikusok és szótárszerkesztők tevékenysége azt a célt szolgálta, hogy az adott kor igényeinek megfelelő segédeszközökkel tudják előmozdítani a nyelvi képzést. Ugyanez vonatkozik a kapcsolódó diszciplínákra: a poétikai, logikai, világi és egyházi retorikai összefoglalók igazodtak a kor Európájában használt kiadványokhoz. Az idegenben használt legismertebb műveket nálunk is kiadták. Némelykor a könnyebb tanulhatóság érdekében jónak látták egyszerűsíteni a külföldi mintákat; ugyanakkor sok itthoni szerkesztésű kézikönyv állta a versenyt a legigényesebb külföldi szakmunkákkal.

Valamennyi érintett szakterületen megfigyelhetők a nemzettudat határozott megfogalmazásai. Az idegen nyelvek elsajátítását célzó tankönyveknek gyakran a címükben is szerepel, hogy a magyar iskolák, a magyar nemzet részére készültek. Az előszavakból idézett részletekben többen is szólnak arról, milyen fontosnak tartják, hogy a magyarországi és erdélyi iskolákban is ugyanolyan jól használható segédeszközök álljanak az ifjúság rendelkezésére, mint a művelt világ más részeiben – ezt a célt szolgálja a szerkesztők fáradozása.

A magyar nyelv szabályszerűségeinek rögzítése a külföld előtt is növelheti a nemzet becsületét. Az idegenek nemcsak megismerhetik és tisztelhetik nyelvünk értékeit, hanem a latin–magyar grammatikák segítségével könnyen meg is tanulhatják. Erre a gyakorlatban leginkább bizonyára nem is annyira a külföldiek, mint inkább a Magyarországon élő más anyanyelvűek esetében volt szükség. Jászberényi Pál grammatikusi tevékenységével Angliában a magyar szellemi teljesítmény külföldi elismertetésére is pályázik.

A logikai tankönyvirodalomban is megtalálhatók azok a megnyilvánulások, amelyek szerint a szerzőt a magyarság kulturális felemelkedése foglalkoztatja. A tankönyvek nagyobb részében arról az iskoláról, városról esik szó, amelynek számára a mű készült. Némelyek azonban azzal is tisztában vannak, hogy munkájukkal szűkebb környezetük hasznán túlmenően hozzájárulhatnak az egész nemzet megjobbításához. Apácai Csere János *Logikácskájának* ajánlásában háromszor fordul elő a „magyar nemzet” szókapcsolat, az *Enciklopédia* latin előszavában pedig a „Patria” és a „Juventus Hungarica” kerül említésre. Buzinkai Mihály az *Institutio* bevezetőjében a korabeli magyar állapotokra vonatkoztatja a kulturális elmaradottság és a nemzet hátrányos helyzetének összefüggéseit; a *Compendium* ajánlásában a „Scholae

Hungaricae” hasznát tartja szem előtt. Martonfalvi Tóth György ugyancsak az „Ungarica Juventusnak” akar szolgálni.

Pécseli Király Imre retorikájának nürnbergi megjelentetése jó példa a közösségi tudat változására: a kiadók az egyes városok helyett már az egész nemzet érdekeit tartják szem előtt. Szenci Kertész Ábrahám öntudatosan hangsúlyozza, hogy a könyvek világában való jártasságával hazájának válik hasznára; ezzel mintegy fél évszázaddal megelőzi a korszak nála jóval gyakrabban emlegetett tipográfusát, Tótfalusi Kis Miklóst.

A nemzettudatnak az irodalmi gondolkodással legszorosabban összefüggő megnyilvánulásai a magyar tudományos műnyelv megteremtésére irányuló kísérletek. A grammatikai munkák áttekintésénél láthattunk példákat azokra a törekvésekre, amelyek a magyar szakszókincs létrehozását célozták.

A logikai terminusok magyarázásával ugyancsak több szerző próbálkozott. Apácai Csere János purizmusa szükségszerűen nem vezethetett eredményre. Medgyesi Pál és Martonfalvi Tóth György nemcsak a logikában, hanem az egyházi retorikában is megpróbálta bevezetni a magyar műszavakat. Sajnálatuk, hogy ígéretes törekvéseik a párhuzamos latin–magyar terminológia bevezetésére nem terjedtek el széles körben. A korszak fordításiirodalmában néhányan folyamodtak hasonló megoldásokhoz, de „a XVII. századi nyelv-újítás” biztató kezdetei követők híján feledésbe merültek.

Az egyes kézikönyvekben foglaltak forrásait keresve és az olvasottakat értelmezve világossá válik, hogy vizsgálódásainkat nem függetleníthetjük a korszak külföldi és hazai eszmetörténetétől, és az is, hogy az erről alkotott képünkön még van mit árnyalni. A ráimizmus és a puritanizmus hatása a kritikátörténetre szerteágazó; számolnunk kell a német szinkretizmus befolyásával is, és a külföldi irányzatok recepciójának sokféle hozadékával, a skolasztika arisztotelizmusának felelevenítésétől a kortárs eszmeáramlatokig. Az irodalmi gondolkodás és a teológia, filozófia összefüggéseinek pontos feltárásához még sok kutatásra van szükség.

Az azonban eddigi ismereteink alapján is belátható, hogy az eszmetörténetre alapozott, a valóságot sokszor leegyszerűsítő sémák az irodalomelméletben nem feltétlenül érvényesek: nem mindig választja el mély szakadék a református ortodoxia és a puritanizmus szellemében fogant kézikönyveket, mint ahogy a protestáns és a katolikus kompendiumok közötti sincs szükségszerűen áthidalhatatlan távolság.

Mindegyik vizsgált szakterületen akadtak olyan szerzők, akik megérdemelnék a figyelmünket, jóllehet a kutatás sok esetben a kritikátörténethez tartozó munkásságukról, netalán pusztán létezésükről is alig vesz tudomást. A leggyakrabban emlegetett külföldi és hazai nagyságok mellett nem árt tisztában lennünk kevésbé ismert kortársaik tevékenységével – különösen, ha az értékes teljesítménynek tűnik. Comenius, Szenci Molnár Albert, Apácai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós mellett nem feledkezhetünk meg Amesiusról, Alstedről, Bisterfeldről, Piscatorról; Buzinkai Mihályról, Medgyesi Pálról, Nógrádi Mátyásról, Martonfalvi Tóth Györgyről, Szilágyi Tönkö Mártonról vagy éppen Szenci Kertész Ábrahámról sem.

JEGYZETEK

¹ Jellemzi a helyzet bonyolultságát BERG Pál megoldása, aki az angol hatást mutató műveket rendszerezve külön csoportban tárgyalja az angol szerzők munkáinak fordítását, az erős, majd a gyengébb angol hatás alatt álló műveket, valamint a néhány angol vonatkozással rendelkezőket. BERG 1946, 201–222.

² „A’ mely kis munkámban, pók modgyára, semmit ujombol nem szoptam: hanem az mehekét, a’ mint lehetett, követtem, kik, tehetségek szerént, sok virágokról szedegetik és gyüjtögetik édes eleségeket [...]” PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Catechismus [...]*, Lőcse, 1635. RMK I. 653. Az olvasókhöz, A4v.

³ „A’ melly Ellen-vetések itt olvastatnak, én azokat nem az újomból szoptam; hanem többiré mind hallomásból tanúltam, némellyeket azok közzül némelly profanus s’ Epicureus Idioták, némellyeket valami sciolus literatuskák némellyeket pedig holmi Christus nevében prófétálók de a’ Christustól soha (talám) nem ismértettek [...]” SZENTPÉTERI 1698, Ajánlás a szentmihályi keresztyén gyülekezetnek, A4r–v.

⁴ „[...] indittattam én-is [...] a’ Keresztyéni Tudománnak sommáját, nem magamtól ki-gondolt magyarázattal hanem próbált Autorokból, Catechismusokból egy formába szedegetni, és eggyügyü világos beszéddel tanítani. Mellyben semmit magamnak az egy bizonyos rendbe vételnél nem tulajdonítok, semmi újságot nem fitogatok: mind régiek, Sz. Atyák tanítási, Anyaszent-egyház végzési, Apostolok hagyományi, és Sz. Írás szavai, a’ miket abban foglalok.” ILLYÉS István, *Leiki téj, Avagy Catechismus*, Nagyszombat, 1686. RMK I. 1356. Előljáró beszéd, 7r–v.

⁵ „[...] én semmit magamtól nem irtam, hanem Nevezetes Olasz Auctorok Írásából, fő-képpen Villegas Alfonsusébol, csak sommában foglaltam, némely Szenteknek életét, a’ hol szükségesbnek ítéltem lenni.” *A keresztyéni életnek példája [...]* azaz *A’ szentek élete [...]*. Olaszbol Magyarra fordittatot [...] ILLYES Andras [...] által, 1–5. Nagyszombat, 1682–83. Előljáró beszéd az olvasóhoz.

⁶ „Azomban, K. O. ezen munkámat jó néven vévén, ha mi gáncsot benne találsz, illy sok Írás-tudók külömbözésére nézve, ahoz légy kegyes mentséggel: semmit bizonyára, itt írásban tülem fel-téve nem találsz, a' kit bizonyos Írás-tudók könyvéből nem tanultam volna [...]” TARNÓCZI 1695, Az olvasóhoz, 8r–v.

⁷ „Én semmi ujságot nem koholtam; hanem a'Szent Írásbol; a' Szent Atyák, és nevezetes Doctorok Írásibol, kiváltképpen Olasz Authorokbol, a' miket szükségesbnek itéltem öszveszedegtettem, a' mint az Ur Isten tudnom adta [...]” ILLYÉS András, *Megrövidítettett ige*, 2. rész. Bécs, 1692. RMK I. 1416. Elöljáró beszéd, 2v.

⁸ „Sok új Litániákat hozunk itt elé, de azért meg-ne ütközzél benne, hogy újak, mert mind a' szent írás szavaiból szedettek-öszve, kik lelki fohászzkodásokkal, és ohajtásokkal tellyesek.” *Lelki paradicsom*, H. n. 1700. RMK I. 1572. Intés a keresztyén olvasóhoz, C4v.

⁹ NAGYARI 1651, Az igazságszerető olvasóhoz, C7r.

¹⁰ „Miért tészek pedig én ezekről hirt K. olvaso? Bizonyára, nem a' magam ajánlásáért; hanem hogy el-fordítsam masokrol-is, magamrol-is azt az iteletet, hogy a' kik az Angliai nyelvet értik jobban, vagy csak valamennyire-is, nem tanulnak egyéb könyvekből, hanem azoknak kész étkeket adgyák fel. Hidd el hogy itt-is nem úgy vagyon. De ha úgy volna-is hogy azoknak kész prédikaciojokat adnák elő, micsoda kárhoztatás az, ha a' tudomány szent és igaz; ha alkalmas időben esik; ha bölcsen és helyessen az eszes tanitoktul alkalmaztatik? A' nyelvnek külömbsege a' dolgot külömbé nem tész. Ha ezeknek Angliai nyelvből nem szabad tanulni s' szollani, tenéked sem szabad más nyelvből Deákból vagy egyébből, és így csak hamar eszkoznélkül maradz. Azért szabad és szükséges-is tanulni idegen nyelvet, s' nyelvből; de nem szabad idegen nyelven tanítani s' írást magyarázni a' gyülekezetben. 1. Cor. 14. az első versekben.

Lésznek olyanok-is kik azt mondgyák: Edgyűnnen-is masunnan-is szedegettetet munka, fordítás, nem a' maga munkája.

Felelet. 1. Ha úgy volna-is nem jo volnaé azért? Jo ruhakat lattal a' fordittattakban, hogy szintén úgy meg-melegedtek az emberek benne, mint némelly ujjakban s' mégingkáb. 2. A' méh, az ő mézét sok virágokrol szedi, s' meg-is jo. A' Poknak haló szövése az ő gyomrából vagyon, de nem leszen azzal jobb a' méhnek gyűjtemenyénél, melly mind a' másérol vagyon. A' nagy jo éppületek nem joké, hogy a' kö benne masunnan, a fa masunnan masunnan vagyon a' vas is? Gyalázandoké a' jo építők, hogy nem magok hordottak s' adtak mindent az épületekre, hanem csak építők s' rendelők és igazgatók voltak? Nem.” *Szü Titka [...] mellyet [...] egy nevezetes Anglus Authornak erről valo Discursusának, és mint egy Practicus Commentariusának [...] rendi szerént, prédikatio formára rendelt és ki-adott annak részeit punctumit bizonyos Szent Írásbéli helyekre szabván és alkalmaztatván; sokkal, közel még-annyival sok helyeken interpolált, ujjitgatot, világositot és öregbitet [...] NÁNÁSI L. István*, Kolozsvár, 1670. RMK I. 1103. A csalárdság nélkül való olvasóhoz, C2v–C3r.

¹¹ „Ne itilly ugy, mintha magamnak tulajdonitanám egészben a’ mások Munkáit, mert én a’ Világ előtt nem szégyenlem meg vallani; hogy ez munkának a’ dereka egy Matthaeus Medus nevű Anglus Authoré, némelly részét Antonius Burgessius és Thomas Hookerus munkáiból szedegettem; de magamnak mennyi elmémbéli s’ testem törődésébéli munkám légyen rajta (nagy részét beteges állapotomban irogatván) tudgya azt a’ ki mindeneket tud s’ a’ ki meg-tudgya fontolni az ilyen Munkákat.

[...] Hogy Anglus Authorokkal éltem ez Munkámban, senkinek bántódására ne legyen: Irjon más-is, akár Indiai, akár Chinai, akár Szerecsen könyvekből, ha jót ír, én örömet olvasom.” *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen [...] Mellyet, rész szerint Anglus Authorokból, rész szerint maga Elmékedésiből össze szedegetvén [...] ki-bocsátott KÖLESERI Samuel*, Debrecen, 1677. RMK I. 1209. Előljáró beszéd, 3v.

¹² „A beteg keveset gondol azzal, honnét hozták az orvosságot, és kicsoda készítette, csak használlyon.” *Menyben Vezető Kalauz [...] Melly [...] Deákul irattatott. Most pedig A’ [...] Magyar Nemzetnek vigasztalására kibotsáttatott P. TARNOCZI Istvan [...] által*, Nagyszombat, 1675. RMK I. 1185. Előljáró beszéd, 5.

¹³ „[...] igen méltó afféle Könyvekben-is meg-fordítani gyakorta, a’ mellyeknél vagy jobbkat azon dologról nem írhatni, vagy lelki nyavalyájok, ’s hasznok az egygyűeknek, azokat szükségessé teszi. Melly dologban, dichéretes egyébb Keresztyén Nemzetek serénysege, kik, mind írnak örömet magok nyelvökön; ’s mind pedig, alig támad, vagy vagyon valami ollyas Könyv, mellyet ottan-hamar nyelvökre nem fordítanak.” TASI 1640, Ajánlás: Emerico Losi, Archiepiscopo Strigoniensi.

¹⁴ „Mert láttuk, hogy egyéb Nemzetségek fáradhatatlanok az önnön nyelveken-való könyveknek olvasásában, mellyet a’ tudós emberek látván nem szünnék-meg azoknak jó igyekezeteket minden féle dolgokról tulajdon nyelveken írott avagy fordított könyvekkel segíteni. A’ Magyar Nemzet pedig oly rest a’ maga nyelvén való könyveknek olvasásában; hogy igen kevesen találtnak, kik egész életekben-is egy avagy két Magyar könyvecskét által-olvastak volna.” LASKAI 1644, Ajánlás Iktári Bethlen Istvánnak.

¹⁵ „Es nyilván szánakozásra méltó, hogy e’ féle szép munkák, születésünknek nyelvére bővebben nem fordíttanak, holott más keresztyén Országokban (mint ez minden Academiákban forgott Uraimnál tudva vagyon) alég jöhet-ki, olly szép írás, mellyet, avagy csak a’ gyenge kösségre nézve, arra alkalmas emberek, saját nyelvekre nem fordítanak.” PANKOTAI 1650, A keresztyén olvasóhoz, B2r–v.

¹⁶ „A’ Fordításra nézve-is ne szóly fojtossan, mondván: De tsak fordítás ez. Oh tsudálatos ítélet! Mert vallyon mely nemzet szükölködnék az keresztyénségben tulajdon nyelvre való fordítások nélkül inkább, mint a mi nemzetünk? Egy sem. Mert más keresztyén nemzetek között majd annyi a’ magok nyelvén lévő könyv, mint az idegen nyelvén, melyekből valóban tapasztalható-képpen épülnek az Isteni dolgokban. Ez mi nemzetünk között Isten kegyelméből eléggé bü a’ deák könyv, nem minden értheti pedig, mert nem minden juthat annyi perfectiora hogy érthetné. Szükséges azért az jó

fordítás, és hasznos, melyet én-is a' haszonért tselekedtem, hogy az gyengék az Bibliának értelmében épüllyenek." SOMOSI PETKÓ 1656, A kegyes olvasóhoz. Vö.: TARNAI-CSETRI 1981, 146.

¹⁷ „Látván azért, hogy NEMZETEMNEK Dicsiretes Iffiai közzül, Sidó, Görög, Angliai és Belgiumi nyelven tudok, ugyan bokrosával találtatnak, kik, ezek által, édes nevelő hazájoknak használhatnak: Fordítottam erre elmémet (amazokat-is, a' meny-nyire lehetet el-nem mulatván,) hogy az OLASZ nyelven kapdosnék, és abban, valamennyire éppülnék, egyedül csak ama dicsiretes, nagy emlékezetű, s' tudosok előtt nagy hírű; Teologus embernek, Deodatus Jánosnak, Olasz nyelven iratott, szép jedzésekkel és Magyarázatokkal meg-ékesített Bibliájáért: Melyet annakutánna, az ő rövid, könnyű, gyönyörűsége; de értelmes voltáért, az Anglusok is, az ő magok tulajdon nyelvekre fordítottanak; noha egyébaránt, a' magok nyelvén, bü, értelmes, és tudos magyarázatokkal tellyes fordítások vagyon a' szent Könyvre." DEBRECENI 1693, Ajánlás a debreceni egyházközség elöljáróinak, B3v–B4r.

¹⁸ „[Perkins a művével] először az maga nemzetének az Anglusoknak kedveskődöt, mert azoknak nyelven írta. De mint ilyen drága írást, az után egyebek Spaniai és Francia nyelvekre-is meg-fordították, és hogy közönségessebb lenné több nemzeteknél-is, végtére Deák nyelven-is kinyomtatott. Én méltónak ítltem arra, hogy az mi nemzetünknek-is lenné része ebben." IRATOSI 1637, Ajánlás Debreceni Tamásnak és Rákóczi Györgynek, B4r.

¹⁹ „Sok Tartományok bővelkedtek ezzel a' titkos Mágnessel, Chak Magyar-Ország Tartományi Szükölködtek ennékül, azaz: ez a' könyveczke Diák; Olasz; Német, etc. és más-féle nyelveket tudott, de mind eddig-is, nem ismérte a' magyar nyelvet." KÉRI 1654, Ajánlás Batthyány Ádámnak, A5v.

²⁰ „[...] én tudásomra, sohol semmi nyelven, sem Deák, sem Angliai, sem Francia, sem Belga, sem Német nyelven, ennyi dolog, a' hit ágazatiban, illy rendel, illy vilá-gossan, egy könyvben, egybe nincsen szedegetve, szerkesztetve, és egyebekkel kö-zölve, (melyet kérdéség, és egyebeknek meg-sértése nélkül mondok) mint ez egy könyvben." KOMÁROMI CSIPKÉS 1666, A kegyes olvasónak.

²¹ „Én mégeddig erről a' matériáról tsak ilyen íráskát is (távul légyen én töllem az ambitio; az olvasótól pedig a' sinistra suspicio) nem láttam; hogy valaki vagy Magya-ról; vagy Deákúl, irt volna, mert egyéb-ként én ebben talám nem munkálkodtam volna." SZENTPÉTERI 1698, Ajánlás a szentmihályi keresztyén gyülekezetnek, A4r.

²² „Hogy mint az előt az egész Keresztyén világon az Magyar nemzetnek az vitéz-ségért mind ismereti s-mind hire neve nag' vala. Az lelki vitézségnek kapuját sem töve bé Isten az mi nemzetünk előtt [...]" IRATOSI 1637, Ajánlás Debreceni Tamás-nak és Rákóczi Györgynek, A10r.

²³ „[A magyarságnak] régi jó hire-neve, népeket rettentő Vitézi erőssége, méltosá-gos szabadsága, csak emlékezetben maradt; Valósága tellyességgel el költ." *Iustus Lipsiusnak az Álhatalosságról Irt két könyvei [...] Magyarra fordítottak LASKAI Ia-nos által*, Debrecen, 1641. RMK I. 714.

²⁴ „[A mostani vitézeknek] ha jó lovok, kard, puska, kopiasok vagyon, haja-huja a' többi. [...] értvén Nagyságod fülhegygel e' kis Könyveczkének sommáját, tulaydon maga indulattyából kívánta ezt magyar nyelvre fordíttatni; hogy így az magyar uitezöl rendnek, nem chak az külső, hanem az belső lelki uitezségre-is, mint igaz vezér, útát mutatna.” KÉRI 1654, Ajánlás Batthyány Ádámnak, A7r–A8r.

²⁵ „Ugy látom a' dolgot, hogy-ha az Ur Isten rajtunk nem szánakozik, a' Magyarok degenerálván, Barbarusokká lesznek; Jo tehát a' gyengéknek a' mostani időkben, (melly valoba siralmas,) ez én írásombol, Perseverantiára valo Tudományt készíteni.” NÓGRÁDI 1672, A kegyes olvasóhoz, C3v.

²⁶ „[...] vajha az én Istenem ez munkát avagy csak édes hazámban tenné olly hatásos eszközzé, hogy [...] lenne meg az egymáshoz való szeretet, Szeretet szerént való Itélet, elmét meg-nyugtató Gyönyörűség, amaz két bujdosó Szűz, az Igasság és Szeretet tartana valaha már későre állandó szállást közöttünk, mellyből Testi Békességünknek-is nyujtódnék jobb reménsége.” *Pax Animae [...] Magyarra fordíttatott. PÁPAI PÁRIZ Ferenc [...] által*, Kolozsvár, 1680. RMK I. 1246. Ajánlás Apafi Mihálynak, 7v.

²⁷ „[...] a' Böltseégről tudakozó minden Magyar Keresztyéneknek, bízvást comendálom: hogy az illyen forma munkák példájával, szokjunk-el immár valaha ama' haszontalan, koczódó, motskos írásokról, mellyeknek sem az Irói, sem az Olvasói, soha semmi hasznát, sem idvességekre, sem betsületükre, nem vötték. [...] Isten óltsa belé mindnyájunkba azt a' nemes elmét és indúlatot, hogy mind szokjunk, mind pedig merjünk böltselkedni.” PÁPAI PÁRIZ 1696, Ajánlás Teleki Lászlónak és Vaji Annának, A7r.

²⁸ „Mivel ez ideig az igaz és meg nem változtatot Augustana Confessionac Articulusi a' mi Feleinktül (az én emlékezetemre) Magyar-nyelvre fordíttatván és ki-nyomtatvatván nem vóltanac; Im azért azokat az Articulusokat (a' mellyekben nekünk a' Calvinistákkal villongó viszáskodásinc vannak) te kedvedért, kegyes Olvasó, Magyar-nyelvre fordítottam, és nyomásban világosságra bocsátottam.” LETHENYEI 1633, A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd, D2r.

²⁹ „[...] immár Isten kegyelméből a' mi nyelvünkön-is negyed uttal adattatik ki nyomtatás által illyen formában. Ez mostani nyomtatás pedig megjobbított és öregbítettett a' Belgiumi nyelven valo ezen Catechesis szerént, mind sok szent írási bizonyosságokkal, és némelly szükséges magyarázatokkal, mind a' Catechismus közönséges rendének meg-mutatásával, s' a' Sz.írás könyveinek laistromával, és a' catechismusi tanítás előtt és után mondando szükséges könyörgésekkel.” *Catechismus [...]* [A Heidelbergi Káté 4. kiadása] Sárospatak, 1658. RMK I. 938. A keresztyén olvasóhoz, 3r.

³⁰ „[...] lélekben és igasságban, az az, igaz értelemmel, szívnek buzgo indulattyából, igaz hitnek általa származzon és legyen az éneklés, Istennek tisztességére és dicsiretíre, mint Szent Pál tanít, Eph. 5. Col. 3. Vétenek azért ezek ellen azok, kik [...] idegen nyelven, értelem nélkül énekelnek: mint a' Misés Deákok és Papok, Magyarok

lévén Deákul, értelem és haszon nélkül kiáltanak, avagy Orgona sippal futattyák az Isteni dicsiretet [...]” *Kereszteni Isteni Dicsiretek*, [GÖNCZI-énekeskönyv], Lőcse, 1635. RMK I. 648. Praefatio.

³¹ „Hogy pedig jobb, s’ alkalmatosabb módgyok lehessen az Egyházi-szolgáknak, az Isteni Dicsireteknek éneklésében, sok szép, Új és Régi, Deák és Magyar énekeket, noha sok munkával, és fáradsággal, de igen szép rendben szedtem egybe, mivel láttam a Romano-Catholica Religión-levő efféle Enekes-Könyveknek szük-voltokat, úgy-annyira, hogy a Cántorok, és Tanító-Mesterek, kényszerítettek magoknak sok alkalmatlansággal Énekes-Könyveket írni, és így a’ sok írás, és kézről lére adott énekek (mint-hogy jó rész-szerint, nem minnyájan jó írók vagyunk) úgy meg-vesztegetődtenek, és corumpáltattanak, hogy az első születésektől igen távol estenek volt, azokat pedig régi szép ruhájokban öltöztetvén, és elébbeni épségekben állítván, ki-bocsátottam: Erre pedig gerjesztett engem [...] hogy az uniformitas minden Templomokban meg-tartassék, hogy mindenütt uno ore, egy szível, szájjal, egy forma énekekkel szól-gálljunk Istennek.” *Cancionale Catholicum* [...] KÁJONI P. Frater János által, Csík-somlyó, 1676. RMK I. 1188. A keresztyén olvasónak.

³² „[...] olyan szándékom vala, hogy egy szép Magyar Énekes Könyvet írnék, fő képpen két okra nézve. Elsőben, mint hogy tiz esztendeig lakván Plébániákon, láttam, hogy némely régi Magyar Énekeket meg-vesztegettek a’ magyar szókban némely Iskola Mesterek, kik nem tudták azokat jól meg-írni magyarul, mivel hogy sok helyeken nem találtatván jó Magyar Iskola Mesterek, oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak, szorult a’ Magyar kösség, mely miat még a’ jó magyar gyermekek-is, kik azoktul olvasni, és írni tanultak, meg-fogyatkoztak, és vétkeztek némely magyar szókban. Másodsor, a’ mi leg nagyob, az Eretnékek szép magyar szokkal való palástolással sok rut hamis tudományt hintettek némely magyar énekekbe, és Soltárokbá, mellyeket ki-is nyomtattak, mellyek közül én sokat attól a’ dögleletes tudománytól meg-tisztítottam:” ILLYÉS 1688, Előljáró beszéd, 2r.

³³ [Kiadja ezeket a zsoltárokat és más énekeket,] „hogy eziránt, az eretnekséggel bőves idegen Graduálékát, és Funebraliákat-is, mellyek a’ Catholicus Oskola-Mesterek kezében-is, látom, forognak, és Templominkban helyesleg énekeltnék (de az Anyaszentegyházban nem külömben illenek, mint a’ farkas-bél az hegedű bárány-húrok között, avagy Dagon az Ur szekrénye mellett) kezekből, a’ Synodalis Constitutiók szerént a’ menyire lehet, ki-vehessem.

Notájokat, a’ mint tudtam, mindinkáb megtartottam; Söt kezdeteket-is, hogy a’ kik azokhoz szoktak, mindgyárt kezdetekből tudhassák. Egyebaránt, a’ Sz; Bibliának böttüjéhez, a’ menyire érkeztem, a’ Soltárokat alkalmaztattam; Kihagyván sok egyéb olly verseket, mellyek ott írva nincsenek, hanem némelly Compositoroktól, idegen és eretnek értelemmel-is hozzá-adattak. (5r)

[A rossz fordításokra vonatkozó példák után:] Lássátok azért már ezekből (hogy most töb effélékről ne szóllyak) melly álnokul, juhok öltözetiben, a’ Soltárok színes titulusi alatt, a’ Sz; Írásnak és Sz; Atyáknak igaz értelme ellen össze gússolt versekkel,

csábittyák a' szegény egygyügyü kösséget a' ragadozó farkasok; és Attendite, Ojátok magatokat." ILLYÉS István (kiad.), *Sóltári énekek [...] és Halottas Enekek*, Nagyszombat, 1693. RMK I. 1446. A keresztény olvasónak szóló levél, 5r–6r.

³⁴ „[...] deac nyelven ez könyv igen szüic volna és ahol volnais nem mindenec érhetné meg, effelet minden nemzetec az ő tulajdon nyelvec szerint buzgosagosabban és nagyob ahittatossággal adhatnac be az Vrnac az ő könyörgéseket [...]” DEB-RECENI 1637, Elöljáró beszéd.

³⁵ „Ez Imádságos könyvnek Isten ihléséből, első Authora szerzője lön SIBELIUS GASPAR, Belgiomi hires neves, sok szép munkákkal Isten s' emberek előtt tekéntetes Praedikátor ember. Melly imádságos könyv midön nékem kezembe akadt volna, meg-vallom pedig, hogy a' sokak közzül én ennél szebre, hasznossabra nem találkoztam: ottan annyra meg-kedvellettem, hogy Isten időt s' egésséget adván reája, mind a' mi közönséges nyelvünkre forditanám.” PÓSAHÁZI 1637, A3v–A4r

³⁶ „Mert panaszkodásra méltó dolog, hogy majd alig találhatik edgy, vagy-is két Magyar Imádságos Könyvetske, mellyet Religionkon való Ember botsátot volna ki. [...] Löwel Balas, Györi Aug. Confession levő Ecclesiának Lelki Tanitoja.” ÁCS Mihály, *Arany Lancz, Avagy [...] alázatos Imádkozások* Lőcse, 1696. RMK I. 1489. A tiszteletes Autorhoz. A7v.

³⁷ „[...] egy Böcsületes Tudos ember TOLNAI JÁNOS Vram [...] ada egy kis deak könyveczket. [...] Ez idvösseges es minden Keresztyen embernek utolso orajara tartozo dolgokat latván, hogy mind masnak s-mind magamnak hasznosok, vekony elmém szerint az mint tudtam Magyarra forditottam.” DARHOLCZ 1639, Ajánlás Darholcz Ferencnek, A2r, A4r.

³⁸ „Minthogy azért sok helyeken, e' mostani nyomorúságos üdöben Plebanusok nincsenek: Hogy az Oskola Mesterek-is, kik bévebben vannak, és egyéb olvasni tudó áitatos hivek, olyan szükségnek idein, a' halálos betegségben vonakodókat jobban segíthessék; gondolkottam, hogy minek utánna a' Hallottak temetésére Számos Énekeket egybe-szedegtettem A' Halálhoz való készület-is Magyarul megírnám, és nyomtatásban ki-bocsátanám.” *Készület A' jól meg-haláshoz [...] ILLYES István [...] által, Magyarul rövidebben, és némely változással, s néhol hozzá-adással-is, ki bocsátattott*, Nagyszombat, 1693. RMK I. 1447. A keresztény olvasóknak szóló levél, A2v.

³⁹ „Adja isten [...] e' munkátska, kiváltképpen e' siralmas időben, sok akadályos köveket háríthasson-el a' kétéseges szivekről; és sok bűneik miatt megijjetkezett lelkeket örömmel botsásson a kopersóba.” PÁPAI PÁRIZ 1698, Ajánlás Teleki Krisztinának, A6v.

⁴⁰ „[...] ez minap név nélkül niomatának ki egy könyvecskét az Páristák, melynek Német nyelven való Titulussa Magyarul így vagon. Az SZENTSÉGES ÉS DÜCSÖSÉGES MÁRIÁNAK MENNYEKNEK KIRÁLYNÉ ASZSZONYÁNAK adójáról és szolgálattýáról való könyvetske, etc. Ezt az könyvecskét egy tudos ember az Pápastaságban Vrlkodo temerdek bálvániozásnak megh tapasztalására, Németből

Magyarul fordita, és ki-is Nioztataz az Pápasoknak örök gyalázattyára. Abban ilyen dolgokat találz [...]” TOLNAI 1632, Ajánlás Rákóczi Györgynek.

⁴¹ „De haly szép dolgot keresztyén Olvasó; Az szomszéd MAGYAR CALVINISTA Uraink-is az Augustana Confessiön valo LUTHERANUSOCKÁ akarnac lennyi. Mert öc magokat az hit dolgaiban való igaz Atyánkfiaínac mutattyác és ajánljác. Ennec hitelesb bizonságára (azt tartom közönséges akaratból) bocsátottac ki 1628 esztendőben PAPA városában egy könyvet, mellyet nevezne Magyar HARMONIANAC, azaz, AUGUSTANA és HELVETICA Confessiöc Articulusinac egyezö értelménec, SAMARIAI JÁNOS, HALASZI CALVINISTA Praedikátor neve alat; mel’ könyvneac praefatiojában az iratic; hogy az Augustana Confessionac az Helvetiai vallással örvendetes egyessége vagon.

[...] az HELVETICA CONFESSIO csak annyiban egyez az AUGUSTANA CONFESSIOVAL, hogy az mi vallásunc Articulusiban hasonlő szóc és igéc találtaacnac, mint az HELVETIAI Confessionac articulusiban [...] így csinállya SAMARIAI JÁNOS az HARMONIÁT.

De keresztyén Olvasó, ha jól gondolkodol erröl az HARMONIÁRÚL, bizonyára illyent akár-ki-is formálhat az szóknac öszve-hasonlétása felöl, nem csak az Augustana Confessionac Articulusiból, hanem PÁZMÁN PÉTER Kalauzábúl-is avagy MOLNÁR ALBERTNEC Magyar Lexiconjábúl-is. De ez szintén oly dolog, mint valami egyenlő szóknac öszve hozása, avagy játékos egybe hasonlétása, avagy penig az tudatlan és együgyü emberekneac szemekre való hályog-vetés.” LETHENYEI 1633, Az Augustana Confessiörul való előljáró beszéd, 8–10.

⁴² „Le-irhatnám ez ö értelmeket más sok tudósb Pápista Írók, és fő-képpen Jésuiták szavaival: de hogy Veresmarti írásából akartam ezt inkább szem-eleiben adni, két okból cselekedtem. I. Mert ezt ö-is másoktól, és derekasban Leonardus Lessius Jészuita Elmélkedésiből vette; a’ mint-hogy egész munkáját-is nagy részre abból irta-ki. És mivel e’ dolgot Magyarúl, Magyar ’Euangelicusoknak akarta értésére-adni; annyiban-is szükség volt Magyar Író szavaiból megérteni, Micsoda szándékban legyenek a’ Pápisták az’ ’Euangélicusokhoz. II. De fő-képpen ezért: mert (a’ mint nyilván mondyák) e’ könyvet, az el-múlt Posoni Országos Gyűlésben, minden kérés nélkül, ö maga, sákkal hordatván-fel az ország házához, elől-utól mindeneknek, nevezet szerint penig az ’Euangélicusoknak, nagy böven osztogatta, és egész Magyar-országot véle bé-töltötte.” Pápisták üldözése 1643, 6–7.

⁴³ „[...] hogy leg közelebröl a’ gyenge, de azonban igaz hitü s’ Vallásu Magyar Keresztyének, az Ur Vacsorájával lelkek örömére, s’ idvességekre élhessenek, és az azt megzavaróknac szájakat bé-dughassák, fordítottam az ÉLÖ KENYÉRNEK neveztetett kis munkátskát Magyar nyelvre.” *Mennyei Élő Kenyér [...] Mellyet [...] Magyar nyelvre fordított [...] VASARHELLYI MATKO Istvan*, Kolozsvár, 1691. RMK I. 1407. Elöljáró beszéd.

⁴⁴ „Noha ugyan vadnak itt nem kevés dolgok, a’ mellyek magamnak-is nem igen teczenek, mint afféle Pápistai babonához szokott ember irt, sok helyeken afféle dolgokat, mellyek nem természeti dolgok lévén minden okosság kívül lenni láczanak, mint az harmincz harmadik paginán lévő szok-is, nem egyebek babonaságnál: mind-azáltal tetszet énnékem azt az részit-is éppen ki-írom, hogy az könyvem valami módon csonkául ki-bocsáttatnak lenni ne lássék [...]” NADÁNYI 1669, Ajánlás Bornemisza Annának.

⁴⁵ „Rövidségnek okáért; a’ minémü alkalmatossággal engem kegyelmed ennek meg fordítására kértt volt; látván, tudni-illik, kegyelmed, az előtte forgo sok rend béli ügyeknek, kivált-képpen a’ főbe jaro Halálos kereseteknek bajos el-igazodását, és hogy mind azoknak ismételre és el-igazítására-is e’ Könyv nem volna haszontalan; S tudván azt-is kegyelmed, hogy a’ Deák nyelvben sinsen mindenkinek annyira valo Tudományok, hogy aszt akadály-nélkül érthetnék; mivel láttuk aszt is, hogy még a’ Törvény dolgainak ki-szolgáltatására-is olyakat elő-vétet néha a’ kételenség, kik a’ Deákhoz avagy keveset, avagy ugyan semmit sem értenek. Ezekre képest, mondam, akarván kegyelmed meg-fordíttatását; Im, Isten áldomásából, immár készen vagyok: ugy remellem, ha egyebek nem-is, azok, a’ kiknek kedvekért fordíttatott, ugy mint a’ Deáktalanok, kedvesen láttják, és leg-aláb a’ Jo Igyekezetet jo neven fogják venni.” KÁSZONI 1647, Elöljáró rövid írás a Méltóságos Erdélyi Fejedelem fehervári Udvarbírájához, Nemzetes Ciko Mihály Uramhoz, A2v–A3r.

⁴⁶ „[...] ezzel orvosold hazád romlását, keresd békességét s’ meg-maradását.” CSEPREGI TURKOVICS 1663, Az olvasóhoz, A3v.

⁴⁷ BÁRSONY György ford., *Magyar Ország Tüköre [...], kiben tekintvén Meg-ismérje magát, Mitsodás volt hajdan? Mitsodás most? És honnét vötte a’ Keresztyén Országát, és Királyit? honnét az Angyal Koronáját?* Kassa, 1671. RMK I. 1110. Cím-lap.

⁴⁸ G. C. I. 1674, címlap

⁴⁹ „Mivel pedig mostan, országunkban széllal sűrön halnak az emberek, azért minémü bizonyosb, hasznosb, és Isten-szerént való, régi, nevezetes, tudós Orvos Doctorktól approbáltatot, és jóvá hagyot eszközöckel kellyen élni, im elő számlálom [...]” WÉBER János, *Amuletum, az az: Rövid és szükséges oktatás a’ Dög-halálról*, Bártfa, 1645. RMK I. 767. 3.

⁵⁰ Ízelítő a versekből:

Midőn reggel kelsz, hideg vízben mosdjál:
Mentül hívesebb lesz, szemednek ez használ;
Jó, ha akkor ember ide-s’ tova sétál,
S’ tagjai terjesztve ha keveset járkál.

Hajad meg-füstölni akkor ne múlászdel;
Fogaid’ meg tisztítsd vízzel, vagy kezedd:

Agyadnek veleje erősödik ezzel,
S' minden tagaidnak használ, bizony, hidd-el.

FELVINCZI 1694, A3r. A *Salernitana Schola* modern kiadása: RMKT XVII, 13, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Bp., 1988, 130–158.

⁵¹ „[...] holmi betegeskedések ellen valo job könyvet ennél Magyar Országban nem nyomathattak volna ki: Mivel az mi Országunkban Orvos Doctorok s' patikák nem igen vadnak: itt penig [...] oly közönséges orvosságok vadnak, hogy mindenütt kerteinkben, s' mezeinkben könnyű fel-találni őket, s' ugyan szükséges-is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven irni, ha ez nem let volna-is.” NADÁNYI 1669, Ajánlás Bornemisza Annának.

⁵² *Lovak orvosságos megpróbált uj Könyvetskéje [...] melly [...] TSEH Márton által [...] Magyarra fordittatott*, Lócse, 1656. RMK I. 908; 909a.

⁵³ „Egykor azért egy Méltóságos asztalnál jelen létünkben, sor értelmes Fő Rende-kis jelen lévén, a' szóbeszéd közben fordúla elő FRANZIUS FARKASNAK az Ok-talan állatokról Deák nyelven iratott Historiája, nagy kívánsággal említettven, ha va-laki azon Könyvet Magyar nyelvre meg-forditaná. Én azért akkor menten gondol-kodni kezdém felőle, hogy a sok ki-nyomtatott fontos Prédikátzióknak bőségétől már ugyan meg-tsömörlött elmék előtt, talám ez sem lenne minden írásoknál unalma-sabb.” MISKOLCI 1702, Ajánlás Czegei Vas Györgynek és feleségének, B2r.

⁵⁴ *AZ M.DC.XXXVIII. Esztendőre való Calendarium melly az Crackai Akadémiá-ban tanéto M. ZORAWSKY MIKLOS Philosophus és Mathematicus Doctor irasából magyarra fordéttatván [...] Tejfalu*, 1638. RMK I. 685; *Kalendarium az M.DC.XXXXIII. Esztendőre. TONSKI LÁNOS, Jur: Ur: Medic: Doctor, és Krakkai Academiái Mathematicus, irasából Magyaról szereztetet [...] Bécs*, 1643. RMK I. 736.

⁵⁵ „Ez éneket [...] Fordítottam Magyar nyelvre hogy ebből
Minden hű Keresztyén tanollyon szüből.”

KOLOSÍ TÖRÖK János, *Az Szent János Evangelista és Apostol Historiaia [...]*, Gyulafehérvár, 1635. RMK I. 646. Kolofon.

⁵⁶ „Mellyből ki-ki értelmet és okosságot vehet magának, melly ez világi kintsnél fellyeb tartatik, és ez alkalmatosságból tanulhat.” *Az Fortvntvsrol iratott [...] köny-vecske [...] Melly most Németből Magyarra fordittatott [...] Lócse*, 1651. RMK I. 848. Előljáró beszéd, A1v.

⁵⁷ „Találtam azonban egy igen régi szakadozott könyvetskére [...] Látván abban régi jeles dolgokat deák nyelven, azt kezdettem magyar nyelvre fordítani; ítéletem szerint mind bágyatt sziveknek gyönyörűségére, mind ditséretes dolgoknak követé-sére, szép serkengető példákat szemlélvén azon munkában, mellyeket mások felett az iffiak tükör gyanánt vehetnek szemek eleibe.” HALLER 1695, Előljáró beszéd. Mely-nek igen szükséges elolvasása, hogy az egész dolgot jobban érthessük, A3r–v.

⁵⁸ „De vagyon ezen-kivül, más igen szükséges Oka-is az Új Könyvek írásának, és fordításának-is; tudn'illik, az Új hasonlások szaporodása [...] De chak a' mostani

bóldogtalan időkben-is, hány-felé húzzák vonnyák sokan a' Sz. Irás értelmét, az Anyaszentegyháznak meg-rögzött, egy nyomon-járó, és minden idő-béli Sz. Doctoroktól bizonyítottatott értelme és magyarázattya- ellen? 'S mint hogy e' Világnak olyan részében lakunk mi-is, melyben a' Hit-béli hasonlásokról, szünetlen vetekedések fognak közöttünk: vallyon nem illendő-e, hogy a' honnan származott eredeti e' mi Országunkra némellyikének; ugyan-onnan vegyük, tudós, bölch, és Isten-félő emberek értelmét-is?" TASI 1640, Ajánlás: Emerico Losi, archiepiscopo Strigoniensi, 3r-4r.

⁵⁹ „Mivel-hogy pedig az Calvinistác (kiváltképpen az Magyar nemzetből valóc, kik a' nevezetes Calvinista Doctoroc írásit nem láttác, sem olvastác) ezeket a tévelgéseket és az igaz hit ágai felől való veszedelmes vélekedéseket tagadgyác és el-hinnyi nem akarjác. Hogy azért ne panaszkodhassanac azon; hogy mi a' Calvinista Doctoroc írásit csac vizsha-fordúltúl hoznác elő, avag' azokhoz hamis értelmet ragasztanác: azoknac tulaydon szavokat az önnen magoc könyvökbül, könyvökne meg-irt pagel-láibül [...] hozom és számlálom elő." LETHENYEI 1633, Az Augustana Confessorul való elől-járó beszéd, 10.

⁶⁰ „[...] én ezeket az Paterek Írásit nem tsak ki-írásokból edgyen vagy kettön kivöl, citalom; haném tulaydon magok Könyvekben olvastam, előlütöl meg-tekentelvén értelmeknek igaz tellyát. Azért nem tsak a' Könyveket hanem az Tomusokat, söt az paginakat es columnakat-is az editionak helyyevel s-idejével egyetemben szép megkülömböztetéssel meg emlétem. Keresd reá, s-ha a' nyomtatás miat vétek nem lészen benne, rá felelek hogy külömben a'mint citálom, nem találod." MEDGYESI 1640, Az régi bevött jobb és több Patereknek bizonyításokról, 180–181.

⁶¹ „A'mi az én Görög szavaimban-való piszkálását illeti kegyelmednek, Köszönettel tartozom kegyelmednek hogy immár nem tsak Theológiára, hanem Grammaticara-is akar kegyelmed tanétani. [...] Így tudja ezt ha még nem tanulta volt kegyelmed, s-a Gyermekeket így tanétsa erre Monostort." MEDGYESI 1640, 273–274.

⁶² „A' Forditást a' mi illeti, a' Magyarra nézve meg-álhat; de a' Pápista Fordito elment a' betű mellől Kettőben:

1. Mert, holott a' Sido ige szerint, az Aldozatot in Plurali kellett volna ki-mondani, Sacrificia; in Singulari hadta, Sacrificium. Az mi Magyarunk szemesb volt, mert közelebb járt az eredett szerint való betűhöz: Az Isten előtt kedves áldozatok, etc.

2. A' betű szerint, a'melly szót contritusnak, töredelmesnek kellet volna fordítani, contribulusnak fordított, sanyargattatnak, nyomorgattatnak. Ezek pedig különböznek egy-mástól." NÓGRÁDI 1672, 1384.

⁶³ „Nem az' Euangelicusoktól költött, sem csak piaczi hirekből vett dolgokat adok penig itt ö elejekben; hanem tulajdon olyakat, melyek a' Pápista Iroktúl világ látására és olvasására ki-bocsáttattak", *Pápisták üldözése* 1643, Az olvasóhoz, A2r.

⁶⁴ „[...] melyekben nagyobb hitelnek okáért, mind ezeket bőségesen feltalálod, honnét énis kelletlen kedvedért rövideden össze szedegettem." MISKOLCI 1654, A gonosz szemű olvasóhoz, 8v.

⁶⁵ „A’ Harmadik könyvben a’ Pater Irását vagy Replicáját Pontról pontra fel-vé-
szem, és a’ hol Deákul ír, Magyar nyelvre fordítom, és abban letött ellenvetésit mind
magokbul a’ Pápás Irás magyarázó Doctorokbul, mind a’ régi Atyákbul, mind a’ mi
nagyobb a’ szent Írásbul el-háritom. [...] Hogy penig valaki reám azt ne fogja, hogy
a’ töllem elő hordott régi Atyák vagy Pápás Irók tanubizonyosságát a’ Magyarra való
fordításban el-tekerem, a’ minémü nyelvel Irásokban éltenek, azt ellenében a’ fordít-
ásnak le-téshem, hogy a’ ki olvassa, mindeniket lássa.” TOLNAI F. István, *Igaz Ke-
resztényi és Apostoli Tudomány s’ vallás Utára vezető [...] Kalauz*, Kolozsvár, 1679.
RMK I. 1236. A keresztyén olvasóhoz, 5v.

⁶⁶ „Meg-örüle annál inkább az b. e. Iámbor, s-kere mindgyárt hogy az Nemet Fordi-
tást az Angliaival egy-két tekintettel vetnök-öszve. Es holot az Nemet Fordításban,
nagy változások, tsonkaságok, es kiváltkeppen az levelek szelin fel-jegyzet Szent Irás
Locusinak s régi Paterek Mondásinak (mellyekből gyűitögette ez Könyvnek első szer-
zője ez meznél edesebb munkát) el-hagyási, tapasztaltatnak-vala; felette igen kezde
engem kérni, hogy az Angliai Nyelvből forditanám-meg egészen a Könyvet szintén
oly formán a mint ott vagon. [...] Ezeket penig nem azért számlálom-elő, hogy ez
dologhoz-valo fogásomat kényszerites által lötnek jelentsem; hanem hogy az Fordítás-
nak alkalmatosságot, kezdetit, Folyasat; es annak az Hazája hasznára születet b. em-
bernek-is uyjab es vegsőbb jo igyekezetit, emlekezetben hagyhassam.” MEDGYESI
1636, Ajánlólevél Lónyai Zsigmondnak.

⁶⁷ „[Vid László] meg-is küldé a’ fellyül említet könyveket deák nyelven, mellyeket
én még Romában lévén meg-vöttem volt magamnak Olasz nyelven [...] Igen használt
pedig, hogy deákul-is el-küldötte nékem azokat, mert Olaszbul, és Deákból sokkal
jobban, és könnyebben lött a’ fordítás, hogy sem magán akár mellyikből lehetet volna:
mert ahol edgyikben homályos értelem volt, világoson volt a’ másikban; mindazáltal
inkább követtem az Olasz Autort a’ szoknak, vagy igiknek folyására nézve.” ILLYÉS
1688, Előljáró beszéd, 2r–2v.

⁶⁸ „Melly elmékedéseket jöllehet ennekelötte az Lugdumi [!] Academiában tanuló
Debreczeni Péter (a ki nálam személyének láttatásával esméretlen, de ez munkájabeli
indulatjának dicsiretes vóltával, nyilván való) némelly részbül Magyar nyelvre for-
détot vala, de mivel sokakat ki hagyott, (a mint az elől járó beszédben jelenti) és né-
melly helyeken hozzá-is nyúlt, ezért akarta Nagyságod, hogy revidealtassék, és a
Deák exemplarral conferaltassék, egyyüvé hozattassék, s-annak ki-bocsáttatására az
Istennek tiszteletéhez való buzgó szeretettül viseltetvén költséget sem kémelvén
Nagyságod ajánlotta magát. [...] És más böcsületes személyekkel egyyüt az 1618. és
1635. esztendőkbén Lipsiában nyomtattatott Deák exemplárokkal egyyüvé hozattat-
ván, immár Istennek segítsége és gondviselése által véghez ment. Minémü fogyatko-
zások lettenek pedig az első fordításban, nem illik arról szóllanom, eszében veheti
minden a ki az megnevezet Lipsiai Deák exemplárokkal öszve hozandgya; jöllehet az
ellen sem állok ha valami mái Cálvinistáktul meg vesztegettetet Deák exemplár vólt
a fordítottánál, melynek rendi szerint alkalmaztatta fordítottását, de maga gondolatlanul.

Mert az Originale exemplárt meg kellett vala keresni az fordétonak.” DESELVICS 1639, Ajánlás Homonnai Drugeth Máriának.

⁶⁹ KÉRI Sámuel ford., *A Boldogságos Szűz Zsoltár-könyve [...]* Bécs, 1660. RMK I. 954.

⁷⁰ „Felette különböznekis [a használt források] a’ Rézescskéknek föllyül valo írásiban, Rendiben, és folyásában. Azért szorgalmatossággal öszveszedvén, és egyben hozván (:Istenes élő Tudománnak Sommáiát foglalván magokban:) rendesebben adatnak ki, minden mennyei Bölcsességet szerető Szerzetes Lelkek hasznokra, és életek rendelésére.” SZENKVICZI 1677, A kegyes olvasóhoz, 10–11.

⁷¹ „Tudgyad [Seneca leveleit] már-régen Sok tudós bölchek kezeiben forgatni, de az tudományra nem szintén rövid és által-út mutató jó renddel; Mellyekből, a’ széllyel el-hintett főbb sententiákat ki-válogatván, bizonyos részekre osztottuk, és úy móddal homlokoztuk-meg”, KÉRI 1654, Elöljáró beszéd, A10v-A11r.

⁷² „Nem érhettem én el, az Angliai Nyelvnek perfectioját: mind-azon-álal, Hilder-sámnak, ugy meg-czirkáltam Írását, hogy ad rei veritatem ki-fejezgettem elmjét. Az Author, el nem végezhetette épen az egész Soltárt; hanem csak félig éltében: de mások-bol én mind végiglen ki-töltöttem, élvén mind más Anglusok, mind Deák Authorok munkáival, a’ Soltár elein és utollyán.” NÓGRÁDI 1672, A kegyes olvasóhoz, C3r.

⁷³ CSUZI CSEH 1680

⁷⁴ „[A fordítás megrendelője, Gyürki Pál] e’ fordításban, hogy mindenek szórul szóra observáltatnának nem kívánta; hanem csak a’ mellyeket [...] hasznossáknak lenni aránzott: Mindazáltal élly szabadossan teis velle kegyes olvasó”, *A’ Léleknek Istennel való magános beszélgetési, Mellyek [...] Magyar nyelvre fordittattak, ERDÖDI János [...] által*, Debrecen, 1689. RMK I. 1372. Elöljáró beszéd.

⁷⁵ „Ez edgyet akarom tudtodra adni K. O. hogy ezen meg-fordított munkámnak egy igen szép, hasznos, és gyönyörűsleges része, u. m: (némelly lelki el hagyattatásoknak meg-világosítása) az időnek mostohasága, és a’ Pappirosnak szűk volta miatt mostan ki maradtott, mellyel-is kész voltam volna ha Istenemnek úgy teczet volna számotra kedveskedni.” *Kettős kereszt [...] Mellyet [...] Magyarra fordított, DEBRECZENI T. István*, Debrecen, 1685. RMK I. 1330. Az olvasóhoz, 2r.

⁷⁶ „[...] nem mindenkor lehetet az fordításban a’ deák nyelvet természet szerint valo folyása szerint követnem, mire képest, bőveb szoval kellett ki-mondanom a’ mit az deák textusban csak egy szoval találnál sok helyen.” *A szent Davidnak öt követskíe [...] [mellyeket] Anya-nyelvel meg-ajándékozott SZOBOSZLAI Miklos*, Debrecen, 1648. RMK I. 802. A kegyes olvasónak, aa3r.

⁷⁷ „Azon igyekeztem ugyan, hogy szórúl szóra lehessen a’ fordítás, de ha azt mindenben nem cselekedtem, [a német nyelvnek] a’ Magyar nyelvnl csekélyeb és szorossabb vóltának tulajdonits K. O.” *Minden imádságoknak veleje* 1685, A keresztyén olvasóhoz, A3v.

⁷⁸ „Mit hogy pedig ugy hozta a’ benne-foglalt Istenes dolgok állapattya néhól, hogy nem mind olly közönséges szókkal lehetet írva, a’ minémük köztünk a’ mindennapi

beszédinkben forganak; vegye eszébe, kérem, a' kegyes Olvaso, hogy olyan helyeken afféle Deak szokat a' könyv szélire jegyzetem a' végre, hogy noha én mentül közeleb férkezhettem azok értelme ki-mondásához Magyarul, úgy mondtam-ki: mind azáltal ha ki értelmesben ki-mondhattya, ne kellessék a' Deákban keresni, hanem a' könyv szélín talállya. De vegye azt is eszébe, hogy ez ilyen Deák szók és terminusok olyak-is, mellyeket ha úgy mondana-ki magyarul a' mint a' szók értelme vagyon magokba, igen távul járna azoknak értelmétül: Példának okáért hozok elő egyet benne. Deus est actus purum: Ha szórul szóra így mondom-ki; Az Isten tiszta chelekedet, és ezen a' szóchkán (tisza) értem a' tisztaságot, egy-cheputyire nem találom értelmét, mert nem azt, hanem sokkal külömb értelmű mélyeb dolgot téssen, a' mint ot megtetzik." *Elménnek Istenben föl-menetelérül [...]* BELLARMINUS [...] *Könyvech-keje. Mellyet mostan Magyarul irt [...]* TASI Gáspár, Bártfa, 1639. RMK I. 687. Ajánlás Esterházy Miklósnak, 4v–5v.

⁷⁹ „A' Törvény Dolgaiban forgo minden napi Deák Terminusokat, mellyekkel még a' Deáktalan Perlekedő köz rend-is elegyesleg szokot élni, én először fordítatlanul hagytam vala; hanem midőn már a' nyomtatattásához akarnék kezdeni, némelleyek úgy javallák s-tanátslák-is, hogy a' mennyire lehetne, azokat-is forditanám meg, és egészen Magyarul botsáttatnám-ki; mellyet meg is teslekedém, a' mennyire lehete." KÁSZONI 1647, Az olvasók, hol mi dolgokról tudósíttatnak, A3v.

⁸⁰ „II. Tudd meg. Hogy némelly helyeken az mesterségbeli szoknak magyarul valo ki fejezésében, mint egy szokatlan és nem mindenütt heverő szokatis tettem, mint Istenember, egyben vőtt szo, mástol el vonattatott szó. Magában való meg állás, magában meg álló, által állatozás, edgyüvé valo állatozás, egy állatuság, etc. Hogy az Autor irásában lévő mesterségbeli terminusoknak valóságos jegyzését jobb modjával ki mondhasam.

III. Tudd meg. Hogy, némelly helyeken (noha ritkán) egy, ugyan azont jedző szót, az szohoz világosságnak okáért, hozzá attam mint objectoma, avagy czéllya, Subiectuma, avagy a' miben vagyon, etc.

IV. Tudd meg. Hogy némelly helyeken, az Deák szónak avagy ki nem mondattatósága miatt, mint ezt repraesentativa, Dispositio, etc. avagy az magyar nyelvben valo forgásánakis miatta, mint ezt, matéria, forma, etc. meg fordítás nélkül meg tartottam, azt itilvén hogy mind egyet érek véle.

V. Némelly helyeken az Görög szokat, a' mellyeket az Autor deákulis meg irt, mivel fordítani nemis vőlt szükséges, nemis lehetett kétszer, mint ugyan azon egy szót, el hattam.

[A könyv] néminemő részeiben, az mesterségbeli ki mondo szóknak nehéz meg értése miatt, nehéz értelmű: úgy annyira hogy valami magyarázó, és vezető nélkül talám nem minden érti mindenütt, mivel hogy az itt, ottan ottan elő akadó szokat, nem hogy élt volna vélek, de ingyen még nemis hallotta sohais, mint ezt egyben nőt képpen, elvont képpen, etc. De ezért annak olvasásától el nem kell idegenülnöd, mert

Deákakis csak azok értik, az kik az oskolákban az tisztességes tudományokban, kiváltképpen pedig az Logicában és Metaphysicában, Isten kegyelme által alkalmas épületet vettenek, és afféle Technologicus terminusoknak avagy mesterségbeli szoknak meg értésére [...] alkalmassan el érkeztenek. Ha azért valahol meg akadsz úgy hogy az szokot eszedben ne vehesd mit tegyenek, ne szégyenly mást a' kit tudcz, hogy tudja, meg kérdeni.” KOMÁROMI CSIPKÉS 1653, A kegyes olvasóhoz.

⁸¹ „Az-is nem idegenitheti embert e' könyvnek olvasásátul hogy néha szemérmes dolgokat hoz elő, mellyeket én inkább akartam-is tisztességes szoval ki-fejezni, mind sem az ő Medicusok között igen szokásban ment vastag beszédével: [...]

Mennyi munkával eshetet peng ez könyvnek fordítása, ebben az Országban igen kevés ember itilheti-meg egyéb, hanem a' ki meg-gondolja, az igen köz-beszédben ritkán forgo it lévő, s' dictionáriomban-is fel nem találatot szoknak sokaságát [...]

Az hol igen nehéz szok voltanak benne, vagy egy szonak sokképpen valo magyarázattya, ott az Deák szót-is belé irtam, hogy annál inkább tudos emberektől végire mehessünk, micsoda fünek vagy holminak nemét kellessék érteni, és így ha az Magyar szoban fogatkozás volna-is, mellyet nem reménlek, könnyen mire czélozot légyen eszünkbe vehessük. Erre nézve ha attul nem tartottam volna, hogy igen nagyra terjed az könyv, Commentáriust-is reá írni nem szántam volna; de így is az Magyarak ez könyv maga világával-is világoskodhatik; s' nincsen szüksége bogy mástul sok világot vegyen.” NADÁNYI 1669, Ajánlás Bornemisza Annának.

⁸² „A' Philosophiai, kiváltképpen peng, Metaphysikai és Logikai terminusokat, noha nem könnyen; mindazonáltal Anyai nyelven igyekeztünk ki-rajzolni: mellyek, talám egy-először némelyleknek darabosoknak fognak látczani; de hosszabb hozzá-jok való szokással, idővel meg-fognak lágyulni. És ha ennek előtte a' Magyar forditok azt cselekedték volna gyakrabban; mostan nem csak azoknak, hanem a' Philosophusoknak és Theologusoknak meg-értésekben és fordításában-is boldogabbak volnánk.” APAFI 1673, A keresztyén olvasóhoz előljáró beszéd.

⁸³ „[...] vétkes dolognak mondhatná valaki: miért hogy a' városoknak-is nem ad olyan nevet, a' minéművel nevezik most közönségesen? Én szántsándékkal azt-is jobbitani, és mostani formába hozni nem akartam [...] mind azért, hogy a' régi egy-ügyü munkáinak betsületit előttem viseltem; mind azért, hogy érthessük, régenten minémü nevei voltanak azoknak a' helyeknek”, HALLER 1695, Elöl-járó beszéd. Melynek igen szükséges elolvasása, hogy az egész dolgot jobban érthessük, A4r-v.

⁸⁴ „Mert mivel sokan Deákul sem tudnak, s-a Magyar Írásokat sem akarják olvasni; ha mikor csak alá-való dologról kívántatik-is vala-kivel beszédben eredni, mint a' némák halgatnak, avagy szégyennel kell el-indított beszédeket félben-szakasztani. Némelylek a' restség mellé negédességet-is toldnak. És ha mit e'-félék a' Deák nyelvben kaptak, immár szégyenlik olvasni a' Magyar Írásokat. S-ha ki-akarja próbállyamag, kérjen némelylektől Magyar könyvet olvasni; azt felelik néki, hogy könyv-tar-tojokból-is ki-vetnék inkább, hog'-sem-mint Magyar könyvet tartanának avagy olvas-

nának. A' kik annyira vadnak e' negédesség miatt, hogy ha kivel születéseknek nyelven kell-is szólani, beszédeknek majd harmadát Deák igékkel kényszerítetnek meg-elegyíteni. Egy szóval, Magyarok lévén, Magyarul sem tudnak beszélni. De ezeknél szenvedhetetlenek az Irégyek: a' kik akar-mi jó igyekezetnek-is halálos ellensége. És tellyességgel hasonlók a' hamis Birákhhoz. Mert nem várhattyák csak azt-is hogy valakinek munkáját végig olvassák, hanem (fő-képpen az úy munkák ellen) mindgyárást ítéletben szálván, csak az első leveleken-is ha nem oly ékes Magyar szóra akadnak, mely az ő szájok ízi-szerént esnék, avag' ha egyéb fogyatkozásocskákat vésznek-eszekben; ottan az egész munkát sententiázzák halálra érette. Kiknek mindazáltal én nem kívánok felettéb nagy büntetést. Mert elég azoknak az önnön gyomroknak mérge, és szívöknek belső mardosási, mellyekkel magokat meg-emésztik; nem különben mint a' moly, a' mely minek-előtte más fának ártana, tulajdon azt a fát rágja meg, a' kiből ő meg-teremt." LASKAI 1644, Ajánlás Iktári Bethlen Istvánnak, 5r–7r.

⁸⁵ „[...] az olvasás közben az bal ítéletnek homályos Ócularját orrodruól egyg kevéssé letegyed, és tulajdon saját szemeddél hunyorítás nélkül olvassad. [...] ha mire itt akadándaszis, melly történet szerint begyedet meginditaná, lassan vakaróczsál, hogy ha mi nyavalyád volna azt el ne árúllad, mert a tetvest vakaróczsáról, a medvét dorombolásárúl könyű megismérni." MISKOLCI 1654, A gonosz szemű olvasóhoz, 8r–v.

⁸⁶ „Ha ki pedig nem javallya, szálljon magában, s' kérdgye-meg lelki-isméretitől, ki lehessen ő, s' míg irigy és maga tetczésének veszedelmes fogaival ez munkátskát kegyetlenül meg-marczangolná, ezekről a' Materiákrol írjon hasznossabban, jobban és rendesebben: míg azt nem cselekedj, addég légyen magának és halgasson." SELYEI BALOG István, *Temető Kert* [...] [Halotti prédikációk], Várad, 1655. RMK I. 906. Az olvasóhoz.

⁸⁷ „Hogy pedig eléb ki nem jött; hanem mintegy utolsó végem felé, ennek-is, nem kicsiny okai vadnak: [...]

Mert sokat haesítáltam és disceptáltam, hántam vetettem elmémet, a' mostani időben élő embereknek gonoszságok és irégységek miatt, ennek ki-bocsátása felől, mert a' mint egy tudos szól: Annyira jutot most a' dolog, hogy ki-ki az ő maga fajzattyát csudállyá, másoknak pedig munkáját, ámbár jeles és szép rendes legyen-is, meg-veti és guggollya.

[...] Mert midőn e' munka kész volt-is, illendő Patronus eléb nem találtatott, a' Mennyeiektől, és az Isten dolgainak szerelmétől el-idegenedett, és meg-hidegedett, embereknek rendiben. Mert a' kiknek sáfárságok alá Isten eleget adott-is, sokan azok közül magok testének ékesgetésére, hizlalására, és e' világi el-mulando dolgokra inkább költik, mint a' lelkiekre, és halhatatlan emlékezetnek szerzésére." DEBRECENI 1693, A kegyes olvasóhoz, D1r–D2r.

⁸⁸ „Elöttem viselvén azt, ezen kívül-is melly sok szép megbetsülhetetlen, 's ennél sokkal hasznosabb Magyar Munkák-is temettetnek-el, avagy tsak molyok edelélivé tétetnek, rész szerint a' buzgó Patronusoknak szűk vóltok miatt, rész szerint pedig a'

magunk belső Rendünk között lévő sacra invidia miatt [...]” MISKOLCI 1702, Ajánlás Czegei Vas Györgynek és feleségének, B2r–v.

⁸⁹ „[...] a’ mi nemzetünknek nagy restsége és gondviseletlensége miatt, sok Tudós Embereinknek, érdemes szép hire, neve, halo földökkel edgyütt temettetik a’ Sirban.” KÖLESÉRI 1675, Ceglédi István életének és halálának rövid leírása.

⁹⁰ „[...] Mind-azon-által (a’ keresztyénség és pogányság-közzött sok Esztendőkig tartott hadakozásnak nyomorusági miatt) talán semmi Ország nincsen, a’ ki tüle szült ’s fel-nevelt Szenteiről az embereknél oly feledékenységekben vólna, mint Magyar-Ország. Ez nem-is felettéb csudálkozásra méltó dolog; mivel annyi tüzek, pusztítások, és rablások által, el-törültetvén a’ régieknek emlékezete, alig vagy csak vélekedve; vagy a’ szomszédbeli Országoknak Historicusitúl kölcsön vett tudományiból; mint egy kételkedéssel olvashatni ’s érthetni ez előttünk valóinak mi vóltait, és nyomdokit.” TARNÓCZI 1695, Az olvasóhoz, 7v.

⁹¹ „[...] negyven-öt esztendőitül-fogva, élő nyelven-valo tanításom-után, alkalmatlanná tettek immár a’ mellyem fulladási, és emlékezésem fogyatkozási tovább-való prédikállásra, Azért, arra fordítám minden gondolatimat, hogy, ha nem különben, de csak írással, valami hasznocskát szerezhetnék a’ hivek sziveiben; [...]” *Rövid és Summa-szerent-valo bizonyítása a’ Lutherista és Calvinistas Purgatoriumának. Szedegettetett és irattatott [...] STANKOVICS Iános által*, Lorétom, 1670. RMK I. 1108. A kegyes olvasónak, A3r.

⁹² „[...] az Élő nyelvel valo tanítás által, csak a’ jelen s’ közel valok taníttatnak; de, az Írás által, a’ távul valok, sőt az Maradékok-is oktattatnak. A’ Könyvnyomtatott betűk, noha némák, de még is hangossabban kiálthatnak az Isten népének füleiben, a’ leg-hangossabban kiálto tanítóknál. [...] Dicsiretessen cselekesznek [...] azok a’ hű Szolgák, kik Istentől vőtt girájokat el nem ássák, sem a’ világot a’ véka alá nem borítták, hanem írásokat bocsátanak ki, hogy holtok után is taníthatasnak azok által.” KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy [...] XXX. Prediktiok [...]*, Debrecen, 1673. RMK I. 1144. Ajánló levél a debreceni tanácsnak, 2v–3r.

⁹³ „De melly igen el-mulassák a’ mi tudos emberek az írás által való tanítást, szomoruan láttyuk a’ mi Nemzetünkben: mert itt többire a’ tudosok, csak az aerben hintik tudományokat, s’ magokkal edgyütt el-temettetik tudományok, s’ holtok után nem tanítanak. Serkenyettek-fel azért Tudósok, és úgy tanítsatok, hogy irjatok-is: így többet építhettek, e’ pedig számadástokban-is áll.” SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *A Négy Evangelisták szerint valo Dominica [...]* [prédikációk], Kolozsvár, 1675. RMK I. 1179. Ajánlás Teleki Mihálynak, A3v–A4r.

⁹⁴ „Az Evangelicus praedikátorok meg többülének ezekkel. Sztarai Mihály, Dobai András, Batizi Demeter, Devai Mátyás, Galszétsi Thamás, Abadi Benedék, Székely István, segítségökre lőnek az elsőnek többekkel egygyütt, az Misenek, ellene mondanak meg házasulának, kezdek az Evangeliumot hirdetni az maga nyelven szegény nemzetünknek: Az Missaléból és Breviariumból is kezdenek énekeket, hymnusokat

és Antiphonakat Magyarra fordítani, kezdek az Istent születet nyelveken tisztelni.” IRATOSI 1637, Ajánlás Debreceni Tamásnak és Rákóczi Györgynek, A8r.

⁹⁵ *Az mennyei igasságnak tüzes oszlopa [...] Fordítottatott MIKOLAI HEGEDÜS János által, Utrecht, 1648. RMK I. 812. Ajánlás Gyulafi Lászlónak.*

⁹⁶ SOMOSI PETKÓ 1656, A kegyes olvasóhoz. Vö.: TARNAI–CSETRI 1981, 146.

⁹⁷ „Emlékezhettek reá kegyelmed mikor a’ mi Méltóságos APAFI MIHÁLY Kegyelmes Urunk, serény forgolódása által lett, jeles Vendelinusi magyar munkáját, Kolosvárról hozatná Fejérvárra [...]” NÁNÁSI 1671, Ajánlás Veresegyházi Mihálynak, A2v.

⁹⁸ „Mái Fejedelmi Méltóságában is penig, mind ritka példájú Írásával, a’ Vendelinus Theologia-jának Magyar nyelvre való munkás Fordításával, mind Istenes Tanácskozásával, nem szűnik-meg a’ SION VÁRÁT oltalmazni s-annak romladozott köfalait tatarozni s építgetni.” KÖLESÉRI 1675, Ajánlás Apafi Mihálynak, 2v.

⁹⁹ „Ebben a’ munkáskában magamat segéltem, a’ mi mostani Kegyelmes Urunk ö Nagysága Magyar Vendelinussával, melyet, vajha ö Nagyságának meg-hálálhatnánk, mert ez bizony oly szükséges a’ lélek oktatására, mint a’ kenyér a’ test táplálására! Nékem ebben segítségemre volt a’ nagy elméjű, és igyekezetű, már meg bődölgült Apáczai János Magyar Encyclopaediája-is, kit o miért nem követ, és hogy nem követhet sok Magyar Ifiú!” MARTONFALVI 1679, A kegyes olvasónak, A4v.

¹⁰⁰ CSEPREGI TURKOVICS 1663.

¹⁰¹ „[...] az minap fel tettett üstökös csillag felől [...] ez munkáskát írtam. De Deák nyelven. Mint hogy penig Kegyelmetek, inkább ért az maga született nyelven, mint az idegen ROMAI nyelven, voltanak olyak Kegyelmetek között, kik kívánták, hogy ha érkezém, Magyar nyelvennis irnám-le. Meg-cselekedtem, im le-írtam [...]” *Az Iudicaria Astrologiarol. és Üstökös Csillagokrol [...] Mellyet [...] magyarrá tett [...] COMAROMI C. György, Debrecen, 1665. RMK I. 1023. Ajánlás Debrecen előljáróinak, A3r–v.*

¹⁰² „Minek utánna külömb-féle Olasz könyvekből a’ Szentek életét Olaszul megírtam volna Romában, és Olaszbol Magyarra fordítottam volna Magyar Országban [...]” ILLYÉS 1688, Előljáró beszéd, 2r. Az eljárást pontosabban megfogalmazva: „Midőn Rómában II. III. és IV. esztendőbeli teológus volnék, külömb-különb olasz auktorokból két nagy olasz könyvet írtam; a szentek életit sommában foglalván, melyeket azután Magyarországbán megmagyaráztam és rendesen megírván világosságra hoztam [...]”. *A Megrövidített ige* (Nagyszombat, 1691) előljáró beszédéből idézi BITSKEY István, *Hungariából Rómába*, Bp., 1996, 172.

¹⁰³ *Valo dolgok közül kivettetett Altal-allatozas [...] Melly iratott először deák nyelven ’s az után magyarrá tétetett Agricola ARBUTEUS által, Mesopotamiában [Valójában: Sárospatak, 1667.] RMK I. 1060. A jóakaró olvasónak. Vö.: V. ECSÉDY Judit, Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800, Bp., 1996., 17. tétel.*

¹⁰⁴ „E’ Könyvecskét az én idvezült Atyámfia, Udvarhelyi Péter Uram még 1646-ban fordította [...] azonban Isten ötet az jobbához kívánván által, a’ nyomtatása hátráb maradt. Mellyet nem értvén el-hittem Szoboszlai Miklos Uram ökegyelme-is meg-fordítván ezen könyvet, Debreczenben 1648-ban ki nyomtattatta. [RMK I. 802] Hasonlóképpen Uzoni Balás Uram-is Fejérvárat. [1658, RMK I. 930] Melyhez képest talám már ennek már csak benn kellett volna maradni: de mint-hogy azok az élőbbek igen el-fogytak; én-is az én kedves testvér Atyámfiához valo nagy szeretetemből el nem mulathatám, hogy avagy csak az ő Isten tiszteletihez valo buzgo indulattyának jo bizonyosságáért, és nevének boldog emlékezetiért ezt ki nem nyomtattattam volna.” *Öt Sima kövekkel el-készítet David Parittyaja [...] Mellyet [...] Magyar nyelven tolmátslott UDVARHELYI Péter, Kassa, 1661. RMK I. 975. A keresztyén olvasóhoz, A1v.*

¹⁰⁵ BÖKÉNYI FILEP 1652, Johanni Philippo Bökényi Thomas Potts: Ecclesiae Anglicanae Pastor. A. 1652. die. 20 Junii. Ultrajecti.

¹⁰⁶ „Ez forgolódásomban segitettem magam bóld. eml. Voetius Gisbertnek Ascecticajaval, Grosse Sándornak, Hoornbeeck Jánosnak s’ többeknek-is tudós írásival. Ha ki pedig azt vetné szememre: Maga Voetius G. meg-tilalmazta, hogy az Ő Asceticáját senki más nyelvre ne fordítsa: Unum adhuc est, de quo lectorem monendum duxi, ne in vernaculas lingvas haec qualiacunque nostra traducantur. Erre könnyen választ adok; eleitől fogva végéig senki született nyelven ki ne bocsássa; mellyet én nem-is cselekedtem: de hogy abban termett drága virágokrúl méhek módgyára harmatott ne szedgyen, (mint én miveltem) meg nem tilalmazta.” CSUZI CSEH 1680, A keresztyén olvasóhoz, 5r–v.

¹⁰⁷ SCALIGER, Iulius Caesar, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561. Liber II, III, IV.

¹⁰⁸ ONG 1958, 95, 111–112, 143.

¹⁰⁹ KNAPE 1992, 1287–1289.

¹¹⁰ BÁN 1970, 6–7.

¹¹¹ BARNER 1970, 280, 319–320.

¹¹² BÁN 1970, 22; KIBÉDI VARGA 1983.

¹¹³ BENE Sándor, *Theatrum mundi*, FK 1997, 1–19; 4–5.

TÖBBSZÖR HIVATKOZOTT FORRÁSOK, SZAKIRODALOM

- ALANUS AB INSULIS 1855 = *Summa Magistri ALANI doctoris Universalis de arte praedicatoria*, PL 210. 111–198. (utánnymás)
- ALSTED 1635 = ALSTED, Johannes Henricus, *Grammatica Latina In Usum Scholae Albensis*, Gyulafehérvár, 1635. RMNY 1607.
- AMESIUS 1685a = AMESIUS, Guilielmus, *De Conscientia, et ejus Jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecen, 1685. RMK II. 1562.
- AMESIUS 1685b = AMESIUS, Guilielmus, *Medulla Theologica*, Debrecen, 1685. RMK II. 1563.
- APAFI 1673 = [...] *Wendelinusnak, a' Keresztyen Isteni Tudományrol irott ket könyvei. Mellyek [...] Magyar nyelvre fordittattanak. APAFI Mihály [...] által*, Gyulafehérvár, 1673. RMK I. 1161.
- BAKOS 1964 = Dr. BAKOS József, *Comenius nyelvi tankönyvei a magyar iskolákban II. A Janua*, Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II., 1964.
- BAKOS 1965 = Dr. BAKOS József, *Comenius tankönyvei: III–IV. Az Atrium és a Schola Ludus*, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei 358. sz. 1965, 141–168.
- BÁN 1958 = BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958.
- BÁN 1971 = BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971.
- BARNER 1970 = BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik*, Tübingen, 1970.
- BAUER 1986 = BAUER, Barbara, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, 1986.
- BECKHER 1656 = *Georgii BECKHERI Elbigensis Orator extemporaneus, seu artis oratoriae Breviarium bipartitum*, Várad, 1656. RMK II. 866.

- BERG 1946 = BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946.
- BERLÁSZ–HORÁNSZKY 1970 = BERLÁSZ Piroska–ifj. HORÁNSZKY Nándor, *Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhelybibliográfiája*, Bp., 1970.
- BISTERFELD 1654 = *Scripturae Sacrae Divina eminentia et efficientia [...] in duabus disputationibus a [...] BISTERFELDIO Theologiae ac Philosophiae in Illustri Schola Albensi Professore, proposita. Accedit ejusdem Authoris, Ars Concionandi*. Lugduni Batavorum, 1654. Az ars concionandinál a lapszámozása újra kezdődik: a munka az 1–132. lapokon olvasható.
- BITSKEY 1979 = BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979.
- BODONHELYI 1942 = BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942.
- BONAVENTURA 1901 = *Ars concionandi. Doctoris Seraphici SANCTI BONAVENTURAE Opera Omnia IX., Ad Claras Aquas (Quaracchi)*, 1901, 8–21.
- BORBÁTH 1961 = BORBÁTH Dániel, *Medgyesi Pál homiletikája és Geleji Katona Istvánnal folytatott homiletikai vitája*, Református Szemle 1961, 282–293.
- BÖKÉNYI FILEP 1652 = *Mennyei Lampas [...] Melly [...] Anglusbol Magyar Nyelvre fordítottatott BÖKÉNYI Philep János által*, Utrecht, 1652. RMK I. 862.
- BRISCOE–JAYE 1992 = BRISCOE, Marianne G., *Artes praedicandi*; JAYE, Barbara. H., *Artes orandi*, Typologie des sources du moyen age occidental 61, Turnhout, 1992. *Artes praedicandi*: 9–76; *Artes orandi*: 77–118.
- BUCANUS 1650 = BUCANUS, Guilielmus, *Ecclesiastes, seu de methodo Concionandi tractatus duo; quorum priore de Dispositione, posteriore de Ornatu Concionum agitur*, in: SZENCI KERTÉSZ 1650.
- BUZINKAI 1658 = BUZINKAI Mihály, *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Sárospatak, 1658. RMK II. 908.
- BUZINKAI 1659a = BUZINKAI Mihály, *Institutiones oratoriae*, Sárospatak, 1659. RMK II. 937.
- BUZINKAI 1659b = BUZINKAI Mihály, *Institutionum dialecticarum libri duo*, Sárospatak, 1659. RMK II. 938.

- CHARLAND 1936 = CHARLAND, Th. M., *Artes Praedicandi. Contribution a l'Histoire de la Rhetorique au Moyen-Age*, Párizs–Ottawa, 1936.
- CLARKE 1663 = CLARKE, John, *Formulae oratoriae, in usum Scholarum concinnatae cum praxi et usu earundem in Epistolis, Thematibus, Declamationibus contexendis. Accessit Dux Poeticus, cum suis aliquot Poematiolis*, Tiguri, 1663.
- CSEPREGI TURKOVICS 1663 = CSEPREGI TURKOVICS Mihály ford., *Tanácsi Tükör, az az, N. GYULAI Pálnak [...] Levele [...]*, Szeben, 1663. RMK I. 1006.
- CSUZI CSEH 1680 = CSUZI CSEH Jakab, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola*, Debrecen, 1680. RMK I. 1242.
- DÁN 1973 = DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973.
- DARHOLCZ 1639 = *Novissima Tyba, az az, itiletre serkentő vtolso Trombita szo [...] Deákbul Magyarra fordittatot DARHOLCZ Christoph által*, Kassa, 1639. RMK I. 692.
- DEBRECENI 1637 = *Tizenkét Idvösséges elmélkedésec [...] mellyec elsöben Philep KEGELIUS D. által irattattac, mostan pedig magyar nyelvre fordittattac, DEBRECZENI Péter által*, Leiden, 1637. RMK I. 669.
- DEBRECENI 1693 = *Isten ajandekaval valo kereskedes, Avagy Enekek Enekenek Magyarazattyá [...] Melly [...] Magyarra fordittatott [...] DEBRECZENI K. Janos [...] által*, Debrecen, 1693. RMK I. 1435.
- DESELVICS 1639 = *Tizenkét idvösséges Elmélkedések [...] némely részbul Magyar nyelvre fordéttattak [...] DESELVICS Istvántól*. Lőcse, 1639. RMK I. 695.
- DIETERICUS 1648 = DIETERICUS, Cunradus, *Epitomes praeceptorum Rhetoricae – Epitomes praeceptorum Oratoriae*, Szeben, 1648. RMK II. 695.
- DIETERICUS 1657 = DIETERICUS, Cunradus, *Institutiones rhetoricae*, Lőcse, 1657. RMK II. 879.
- DYCK–SANDSTEDE 1996 = DYCK, Joachim–SANDSTEDE, Jutta, *Quellenbibliographie zur Rhetorik, Homiletik und Epistolographie des 18. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*, 1, 1700–1742; 2, 1743–1800; 3, Register, Stuttgart–Bad Canstatt, 1996.
- FELVINCZI 1694 = FELVINCZI György ford., *Az [...] Salernitana Scholának [...] könyve [...] Melly most Magyarra fordittatott és Rhythmusokban alkalmaztatott*, Lőcse, 1694. RMK I. 1459.

- FUSIGNANO 1476 = *Incipit libellus artis praedicationis expolitus a fratre Jacobo FUSIGNANI ordinis fratrum praedicatorum*, in: Guido de MONTE ROCHERII, *Manipulus Curatorum*, Köln, 1476, (Inc. Bibl. Nat. 510 3) 101–122.
- G. C. I. 1674 = *Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királysát és hazáját igazán szerető Nemes ember G[róf] C[sáky] I[stván] Deákból Magyarra fordítván, és ez mostani Udvarisággal tellyes Világh fiainak elméjekhez illetetvén különböző indulattok és tudományok megh jobbitására rendeltetett [...]*, Lőcse, 1674. RMK I. 1169. Modern kritikai kiadását sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta HARGITTAY Emil, Bp., 1992.
- GARRETT 1993 = GARRETT, Cynthia, *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century in England*, *Renaissance Quarterly* 1993, 328–357.
- GARTON 1976 = GARTON, Charles, *John Clarke's Querela Apologetica*, *Humanistica Lovaniensia* 25 (1976), 261–281.
- GELEJI KATONA 1638 = GELEJI KATONA István, *Preconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521.
- GELEJI KATONA 1645 = GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645. RMK I. 779.
- GRAFF 1643 = GRAFF, Andreas, *Lex mihi ars Studium eloquentiae absolutum*, Lőcse, 1643. RMK II. 623.
- GREGORIUS 1896 = SANCTI GREGORII MAGNI Romani Pontificis *Regulae pastoralis liber ad Joannem Episcopum civitatis Ravennae*, PL 77. 13–128. (utánnnyomás)
- HALLER 1695 = *Hármas Istoria [...] Mellyet [...] Magyar nyelvre fordított [...] HALLER János*, Kolozsvár, 1695. RMK I. 1470.
- HASSIA 1933 = *Tractatulus eximii doctoris Henrici de HASSIA de arte praedicandi valde utilis*. CAPLAN, Harry, *Henri of Hesse, On the Art of Preaching*, *Publications of the Modern Language Association of America* 48. 1933, 340–361.
- HEILER 1923 = HEILER, Friedrich, *Das gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München, 1918. A hivatkozások forrása az ötödik kiadás (München, 1923).
- HEINZEL 1666 = *[Troposz tó katégoreiszthai Szünónümosz] Hoc est Modus Praedicandi Synonymus [...] Praeses M. Matthias HEINZELIUS, Gymnasii Briznensis p. t. Rector. Respondente Martino Proserchomeno Bistrensi [...]*, Kassa, 1665 v. 1666. RMK II. 1081.

- HEREPEI 1966 = HEREPEI János, *Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez*, in: ADATTÁR II., 1966, 183–186.
- HORÁNYI 1776 = HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum*, I., Bécs, 1776.
- HOWELL 1965 = HOWELL, Wilbur Samuel, *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700*, Princeton, New Jersey, 1965.
- ILLYÉS 1688 = A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelltes-segnek gyakorlatossaga [...] Olaszból, és Deákból szorgalmatosson megmagyaráztatott ILLEYS Andras-által, Nagyszombat, 1688. RMK I. 1370.
- INCZE 1931 = INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században*, Bp., 1931.
- IRATOSI 1637 = *Az ember életének, boldogul valo igazgatásának modgyáról, [...] fordittatot IRATOSI T. Ianos [...] által*, Lőcse, 1637. RMK I. 670.
- JANCSÓ 1881 = JANCSÓ Benedek, *Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, Bp., 1881.
- JÁSZBERÉNYI 1663 = JÁSZBERÉNYI Pál, *Institutionum Grammaticarum Pars Prima*, London, 1663. RMK III. 2210.
- JÁSZBERÉNYI 1664 = JÁSZBERÉNYI Pál, *Fax nova linguae Latinae*, London, 1664, RMK III. 2252.
- JÁSZBERÉNYI 1670 = JÁSZBERÉNYI Pál, *Fax nova linguae Latinae*, London, 1670, RMK III. 2530.
- KÁLDOS 1994 = ENYEDI György, *Historia elegantissima*. A szöveget gondozta, a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÁLDOS János, Bp., 1994.
- KÁROLYI 1567 = KÁROLYI Péter, *Institutio de Syllabarum et Carminum ratione ex optimorum Grammaticorum prolixioribus Praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta*, Kolozsvár, 1567. RMNY 236.
- KÁSZONI 1647 = *Rövid Igazgatás A' Nemes Magyar Országának és hozzá tartozó Részeknek szokott Teorveny Folyásiról Mellyet [...] Deákból Magyar nyelvre fordított KÁSZONI János*, Gyulafehérvár, 1647. RMK I. 791.
- KECKERMANN 1614 = Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani in *Gymnasio Patrio Philosophiae Professoris eruditissimi, operum omnium qui extant Tomus I–II.*, Genevae, 1614.
- KECSKEMÉTI 1992 = KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK 1992, 381–398.
- KECSKEMÉTI 1993 = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993.

- KECSKEMÉTI 1994 = KECSKEMÉTI Gábor, *Genus dicendi – genus docendi: Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban*, Berliner Beiträge zur Hungarologie 7, Berlin–Bp., 1994, 50–76.
- KECSKEMÉTI 1995 = KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK 1995, 561–576.
- KECSKEMÉTI 1996 = KECSKEMÉTI Gábor, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai*, in: Tarnai Andor-*emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 143–158.
- KÉRI 1654 = KÉRI Sámuel ford., *Keresztyén Seneca*, Bécs, 1654. RMK I. 882.
- KIBÉDI VARGA 1983 = KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok*. Gyöngyösi István költői világa, It 1983, 545–591.
- KNAPE 1992 = KNAPE, Joachim, *Barockrhetorik*, in: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, I, szerk. UEDING, Gert, Darmstadt, 1992, 1285–1332.
- KNAPE 1993 = KNAPE, Joachim, *Die Stellung der memoria in der frühneuzeitlichen Rhetoriktheorie*, in: *Ars Memorativa, Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400–1750*, szerk. BERNS, Jörg Jochen-NEUBER, Wolfgang, Tübingen, 1993, 274–285.
- KOMÁROMI CSIPKÉS 1653 = *Az Keresztyen Isteni-Tudomanyinak [...] rövid summaia [...] Mellyet [...] Magyar nyelure fordított. COMAROMI CSIPKES György*, Utrecht, 1653. RMK I. 877.
- KOMÁROMI CSIPKÉS 1655 = *Hungaria Illustrata [...]*, Utrecht, 1655. RMK III. 1942.
- KOMÁROMI CSIPKÉS 1666 = KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit, az az [...] CCXLI Magyar Predikaciok*, Szeben, 1666. RMK I. 1042.
- KOROMPAY 1998 = KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, *Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., 1998.
- KÖLESÉRI 1675 = CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel [...] együtt elkészült Sion vára*, kiadta KÖLESÉRI Sámuel, Sárospatak–Kolozsvár, 1675. RMK I. 1187.
- KRISTELLER 1981 = KRISTELLER, Paul Oskar, *Studien zur Geschichte der Rhetorik*, Göttingen, 1981.
- KVACSALA 1891 = KVACSALA János, *Bisterfeld János Henrik élete*, Századok 1891, 447–478; 544–577.
- LAETUS 1650a = *Pauli Apostoli Peregrinatio Caesarea Romam, [...] complectitur [...] Hypotyposin Concionum Practicarum; Ubi praeter Analysisin singulorum versuum et brevem Exegesisin, Doctrinae cum suis Rationibus et Usibus ex ipso Contextu tractantur, Methodo dilucida et ad docendum*

- accommodissima. Studio et opera Georgii LAETI, Moravi, Várad, 1650. RMK II. 742.*
- LAETUS 1650b = LAETUS, Georgius, *Consilium de formandis SS. Concionibus*, in: SZENCI KERTÉSZ 1650.
- LASKAI 1644 = *Hittül-szakadasknak tellyes meg-orvoslasa, Mellyet [...] Magyarrá fordított LASKAI János, Várad, 1644. RMK I. 764.*
- LETHENYEI 1633 = *Az Calvinistac Magyar Harmoniaianac [...] meg hamisétása. Mellyet LETHENYEI Istvan [...] Az Szent Irás-magyarázó Lutt-heránus Doctoroknak közönséges Irásokbul Magyar nyelven világosságra ki-bocsátot, Csepreg, 1633. RMK I. 626.*
- LUKÁCSY 1990 = LUKÁCSY Sándor, *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*, ItK 1990, 1–20.
- LUTZ 1984 = LUTZ, Eckart Conrad, *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, 1984.
- MADARÁSZ 1635 = MEISNER Sz. *Elmelkedesinek [...] Magyar nyelvvél való meg-ajándékozása MADARÁSZ [!]* Martontol, Lőcse, 1635. RMNY 1629.
- MARTONFALVI 1666 = MARTONFALVI György, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. RMK II. 1079.
- MARTONFALVI 1675 = MARTONFALVI György, *Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae*, Debrecen, 1675. RMK II. 1354.
- MARTONFALVI 1679 = MARTONFALVI György *Tanétó és Czáfoló Theológiája*, Debrecen, 1679. RMK I. 1231.
- MEDGYESI 1636 = MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, 1636. RMK I. 657.
- MEDGYESI 1640 = MEDGYESI Pál, *Sz. Atyák öröme*, Gyulafehérvár, 1640. RMK I. 701.
- MEDGYESI 1650a = MEDGYESI Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Bártfa, 1650. RMK I. 831.
- MEDGYESI 1650b = MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650. RMK I. 832.
- MEDGYESI 1657 = MEDGYESI Pál, *Igazak sorsa e' Világon*, Sárospatak, 1657. RMK I. 924.
- MELANCHTHON 1570 = *Grammatica Philippi MELANTHONIS ab Authore recognita, Et a MYCILLO aucta*, Kolozsvár, 1570. RMNY 291.
- MELICH 1907 = MELICH János, *A magyar szótárírodalom. Első füzet: A legrégebb szójegyzékektől P. Páriz szótaráig*, Bp., 1907.

- Minden imádságoknak veleje* 1685 = *Minden Imádságoknak Veleje [...]* Melly [...] Magyarra fordítottatott, egy akkori bújdósó által, Lőcse, 1685. RMK I. 1342.
- MISKOLCI 1654 = *Angliai Independentismus [...]* Magyar nyelven ki bocsátatott MISKOLCI C. Gaspar által, Utrecht, 1654. RMK I. 893.
- MISKOLCI 1702 = MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert [...]*, Lőcse, 1702. RMK I. 1658.
- MOLNÁR 1602 = *Elementa grammaticae Latinae pro recta institutione juventutis scholasticae ex prolixioribus grammaticorum praeceptis in breve compendium contracta a Gregorio MOLNAR piaie memoriae*, Debrecen, 1602. RMNY 887.
- MOLNÁR 1651 = *Elementa grammaticae Latinae pro recta institutione juventutis scholasticae, ex prolixioribus grammaticorum praeceptis, in breve compendium contracta, Gregorio MOLNAR, nunc denuo edita, opera et impensis Georgii ENYEDIENSIS Transylvani, Nürnberg*, 1651. RMK III. 6311 (pótlás).
- MOLNÁR 1671 = *Elementa Grammaticae Latinae*, Kolozsvár, 1671. RMK II. 1275.
- MOLNÁR 1674 = *Elementa Grammaticae Latinae*, Kassa, 1674. RMK II. 1336.
- MOLNÁR 1696 = *Elementa Grammaticae Latinae*, Lőcse, 1696, RMK II. 1836.
- MOLNÁR 1698 = *Elementa Grammaticae Latinae*, Kolozsvár, 1698, RMK II. 1921a.
- NADÁNYI 1669 = *Kerti dolgoknak le-írása [...]* Magyarra fordítottak és sok helyeken továbbra-is értelmesebben magyaráztattak NADÁNYI János által, Kolozsvár, 1669. RMK I. 1087.
- NAGYARI 1651 = *Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen [...]* Melly, egynehány Anglus és Deák Authorokból össze-szedegettetett [...] NAGY-ARI Benedek [...] által., Várad, 1651. RMK I. 855.
- NÁNÁSI 1671 = NÁNÁSI Gábor, *Lelki Tudakozodás*, Kolozsvár, 1671. RMK I. 1178.
- NÓGRÁDI 1651a = NÓGRÁDI Mátyás, *Epistolae Ad Romanos Scriptae. Brevis explanatio, Triplici Methodo ornata. Videlicet. I. Analytica, II. Explicatoria, III. Practica*, Debrecen, 1651. RMK II. 746.
- NÓGRÁDI 1651b = NÓGRÁDI Mátyás, *Lelki próbakö, Mellyen Az ember mind magát, s-mind Vallását meg-czirkálhattya, sőt háza-népének-is szent utat mutathat, az egyenesen való-járásra*, Debrecen, 1651. RMK I. 845.

- NÓGRÁDI 1672 = *Idvösség Kapuja [...] Mellyet ez-előtt Angliai Nyelven kibocsátott, rész-szerint, HILDERSAM Londiniumban, [...] Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított [...] NOGRADI Matyas, Kolozsvár, 1672. RMK I. 1133.*
- ONG 1958 = ONG, Walter J., *Ramus and Talon Inventory*, Cambridge, Massachusetts, 1958.
- PANKOTAI 1650 = *S. Hilarius [...] Magyar nyelven ki-botsáttatott; PANKOTAI Ferencz [...] által, Várad, 1650. RMK I. 839.*
- PÁPAI PÁRIZ 1696 = *Pax Aulae [...] Magyar nyelven ki-adattattak PÁPAI PÁRIZ Ferenc [...] által, Kolozsvár, 1696. RMK I. 1488.*
- PÁPAI PÁRIZ 1698 = *Pax Sepulchri [...] Német Írásból szedegettetett és e' kisded hordozható formában szoríttatott [...] PÁPAI PÁRIZ Ferenc [...] által, Kolozsvár, 1698. RMK I. 1526.*
- Páristák üldözése 1643 = *Papistak meltatlan üldözese a' vallásért, h. n., 1643. RMK I. 753.*
- PERESZLÉNYI 1682 = PERESZLÉNYI Pál, *Grammatica Linguae Ungaricae*, Nagyszombat, 1682. RMK I. 1291a.
- PERKINS 1618 = *Guilielmi PERKINSII Anglobritanni viri clarissimi Opera Omnia Theologica, I–II., Genevae, 1618.*
- PISCATOR 1635 = PISCATOR, Ludovicus Philippus, *Rudimenta rhetoricae*, Gyulafehérvár, 1635. RMNY 1614.
- PISCATOR 1642 = PISCATOR, Philippus Ludovicus, *Artis Poeticae Praecepta Methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata. In usum Illustris Scholae Albensis*, Gyulafehérvár, 1642. RMK II. 591.
- PISCATOR 1645 = PISCATOR, Philippus Ludovicus, *Rudimenta Oratoriae*, Gyulafehérvár, 1645. RMK II. 658.
- PLETT 1995 = PLETT, Heinrich F., *English Renaissance Rhetoric and Poetics, A Systematic Bibliography of Primary and Secondary Sources*, Leiden–New York–Köln, 1995.
- PÓSAHÁZI 1673 = *Sibeliuss Gaspárnak Szent Írásból szedegetett, és külömb külömb-féle alkalmatosságokra rendeltetett könyörgő és hála-adó Imádásai: Mellyeket Deák nyelvből, a' Magyar Keresztyéneknek hasznokra Magyar nyelvre fordított. POSAHÁZI János. A' Szentek mostani szenvedésének edgyik sarja, Kolozsvár, 1673. RMK I. 1151.*
- PSEUDO-AQUINÓI 1479 = *Tractatulus solennis de arte et vero modo praedicandi ex diversis sacrorum doctorum scripturis et principaliter sacratissimi christianae ecclesiae doctoris THOME DE AQUINO ex parvo*

- suo quodam tractatulo recollectus, ubi secundum modum et formam materiae praesentis procedit*, Strassburg, 1479 (Inc. Bibl. Nat. 508 6).
- RAMUS–TALON 1595 = Audomari TALAEI *Rhetorica e Petri RAMI praelectionibus observata*, Spira, 1595.
- RAVASZ 1915 = RAVASZ László, *A gyűlekezeti ígéhirdetés elmélete*, Pápa, 1915.
- RISSE 1964 = RISSE, Wilhelm, *Die Logik der Neuzeit, 1. 1500–1640*, Stuttgart–Bad Canstatt, 1964.
- RISSE 1965 = RISSE, Wilhelm, *Bibliographia Logica, Verzeichnis der Druckschriften zur Logik mit Angabe ihrer Fundorte, I, 1472–1800*, Hildesheim, 1965.
- RISSE 1970 = RISSE, Wilhelm, *Die Logik der Neuzeit, 2. 1640–1780*, Stuttgart–Bad Canstatt, 1970.
- SCHÜLING 1963 = SCHÜLING, Hermann, *Bibliographie der in 17. Jahrhundert in Deutschland erschienen logischen Schriften*, Giessen, 1963.
- SCULTETUS 1650 = SCULTETUS, Abrahamus, *Axiomata Concionandi practica*, in: SZENCI KERTÉSZ 1650.
- SHUGER 1993 = SHUGER, Deborah, *Sacred Rhetoric in the Renaissance*, in: *Renaissance-Rhetorik, Renaissance Rhetoric*, szerk. PLETT, Heinrich F., Berlin–New York, 1993, 121–142.
- SIEBER 1996 = SIEBER, Armin, *Deutsche Rhetorikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit*, Baden-Baden, 1996.
- SOMOSI PETKÓ 1656 = *Igaz és Tökéletes boldogságra Vezérő Ut [...] Magyar nyelvre fordítot, SOMOSI PETKÓ János által*, Sárospatak, 1656. RMK I. 913.
- SZATHMÁRI 1968 = SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységsülő irodalmi nyelvünk*, Bp., 1968.
- SZENCI FEKETE XVII. század = *Lelki nyugosztalo orak [...] Mellyeket Magyar nyelvre fordított. SZENTZI FEKETE István, Lócse, XVII. század*. RMK I. 1601.
- SZENCI KERTÉSZ 1650 = Cím nélküli szövegygyűjtemény (RMK I. 840), amely a következő részeket tartalmazza:
1. *Abrahami Sculteti Grünebergensis Silesii Axiomata Concionandi practica*, Várad, 1650. [1–38.]
 2. *Guilielmi Bucani Ecclesiastes, seu de methodo Concionandi tractatus duo; quorum priore de Dispositione, posteriore de Ornatu Concionum agitur*, Várad, 1650. [39–107.]
 3. *Georgii Laeti Consilium de formandis SS. Concionibus* [107–125.]

4. *Regulae Generales manucentes, quibus mediantibus Deo gratia in fomandis Concionibus quilibet adjuvari potest* [126–132.]
 5. *Precationes Christianae, in coetu fidelium, et alias fieri solitae* [132–134.]
 6. *Guilielmi Amesii [...] Conciones aliquot [3] Sacri Ministerii Candidatis ad imitationem propositae* [135–155.]
 7. *Könyörgések* [156–192.]
- SZENKVICZI 1677 = SZENKVICZI Pál ford., *Szent Bonaventura [...] Könyvecskéi melyek [...] Elsöbenn; Magyarrá fordéttattanak*, Pozsony, 1677. RMK I. 1281.
- SZENTPÉTERI 1698 = *Hangos Trombita [...] Mellyet a' Proféták, Apostolok, és Evangelisták írásokból vött és szedegetett SZENT-PETERI István*, Debrecen, 1698. RMK I. 1521.
- SZILÁGYI 1684 = SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu, Ars Orandi & Concionandi*, Debrecen, 1684. RMK II. 1536.
- SZINNYEI = SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV., Bp., 1881–1914.
- TARNAI 1984 = TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., 1984.
- TARNAI 1994 = TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus*, in: *Klanczay-émlékkönyv*, szerkesztette JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378.
- TARNAI–CSETRI 1981 = *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981.
- TARNÓCZI 1695 = TARNÓCZI István ford., *Regi Magyar Szentseg, Avagy: Magyar-Ország [...] ötven Szenteinek, és Bóldoginak le-képzett élete [...]*, Nagyszombat, 1695. RMK I. 1483.
- TASI 1640 = *Öt rövid Predikátzio [...] Mellyeket [...] Magyarrá pedig fordított TASI Gaspár*, Pozsony, 1640. RMK I. 705.
- TOLDY 1866 = *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig [...] Corpus Grammaticorum Linguae Hungariae veterum [...]*, kiadta TOLDY Ferencz, Pest, 1866.
- TOLNAI 1632 = *Az Witebergai Academianak [...] vigasztalása. Mellyet [...] magyarul fordított TOLNAI István*, Gyulafehérvár, 1632. RMNY 1534.
- TÓTH 1979 = TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és könyvtár XII, Debrecen, 1979.

- TÓTH 1998 = TÓTH Sándor, *A latin humanitás poétikája, A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, Szeged, 1998.
- TÚRÓCZI-TROSTLER 1933 = TÚRÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesianusok*, Bp., 1933.
- VARGA 1983 = VARGA András, *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, 1983.
- VILLWOCK 1996 = VILLWOCK, Jörg, *Die Sprache – ein „Gespräch der Seele mit Gott“, Zur Geschichte der abendländischen Gebets- und Offenbarungsrhetorik*, Frankfurt am Main, 1996.
- VOSSIUS 1630 = *Gerardi Joannis VOSSII Commentariorum Rhetoricorum sive Oratoriarum Institutionum libri sex*, Lugduni Batavorum, 1630. A hat könyv két kötetben jelent meg, így a lapszámozás a másodiknál újra kezdődik. A hivatkozásokban a római számok a kötetet jelölik.
- WALEYS 1936 = WALEYS, Thomas, *De modo componendi sermones cum documentis*, in: CHARLAND 1936, 328–403.

A KÖTET SZERZŐJÉNEK A TÉMÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI (1978–1998)

Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében, in: *Eszmei és stilisztikai törekvések a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István (társ-szerkesztőkkel), Debrecen, 1978; 20–26.

Medgyesi Pál: Doce praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika, ItK 1981. 1. sz. 1–16.

Két XVII. századi magyar egyházi retorika. Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesianae; Szilágyi Tönkő Márton: Biga Pastoralis, ItK 1983. 5. sz. 447–462.

Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága, in: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985; 28–30.

XVII. századi logikai és grammatikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai, ItK 1991. 1. sz. 1–24.

Buzinkai Mihály retorikai munkássága. Adalék a XVII. századi világi retorika történetéhez, ItK 1992. 2. sz. 203–220.

A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. századi magyar irodalomelméletben, ItK 1992. 5–6. sz. 569–578.

„Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...” Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez, ItK 1993. 4. sz. 451–469.

Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében, ItK 1994. 4. sz. 548–557.

Valami a metaplasmusról. A grammatikától a poétika felé, ItK 1995. 5–6. sz. 577–585.

- A humanizmustól a klasszicizmus felé. Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól*, MKsz 1995. 4. sz. 349–360.
- A társadalmi rétegződés tükröződése a XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban*, in: Tarnai Andor-*emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996; 19–29.
- Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana*, MKsz 1996. 1. sz. 96–97.
- Kísérlet egy elveszett retorika rekonstrukciójára (Nógrádi Mátyás ars concionandija)*, MKsz 1997. 2. sz. 212–219.
- Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija. Tanítás és oktatás a XVII. század második felének magyar prédikációelméletében*, ItK 1997. 3. sz. 258–263.
- Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*, ItK 1997. 5. sz. 550–556.
- Pázmány prédikációi és a katolikus–protestáns egyházi retorika*, e kötet szerkesztésének lezárásakor megjelenés előtt a *Pázmány Péter és kora* (Piliscsaba, 1998. május 21–23.) konferencia anyagát tartalmazó kiadványban.

RÖVIDÍTÉSEK

ADATTÁR = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1965–

FK = Filológiai Közöny

It = Irodalomtörténet

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények

MKsz = Magyar Könyvszemle

MNy = Magyar Nyelv

NUC = *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints*. A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries, 1–685, London–Chicago, 1968–1980.

PL = MIGNE, Jacques Paul, *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, 1–221., Párizs, 1844–1864.

RMK I. = SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár, I.* Az 1531–1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Bp., 1879.

RMK II. = SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár, II.* Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Bp., 1885.

RMK III. = SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi magyar könyvtár, III.* Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig külföldön megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve, I–II., Bp., 1896–1898.

RMNY 1. = *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla–KÄFER István–KELECSÉNYI Ákos, Bp., 1970.

RMNY 2. = *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc, Bp., 1983.

SOMMERVOGEL = *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*, szerk. SOM-
MERVOGEL, Carlos, I–X., Brüsszel–Párizs, 1890–1909.
SpFüz = Sárospataki Füzetek

FÜGGELÉK

1. TÁBLÁZAT

Piscator, Ludovicus Philippus
Artis Poeticae Praecepta
Gyulafehérvár, 1642

Pars generalis: naturam orationis ligatae explicat

– Elementaria: principia Carminis tradit

– Principia prima

– Tempus poeticum (quantitas)

– Pes poeticus

– Principia orta: Metrum (Versus)

– Principia

– Affectiones

– Primi ordinis

– Scansio

– Figura

– Extra dimensionem

– Defectus

– in principio dictionis

– Aphaeresis

– in medio dictionis

– Syncope

– Parallipsis

– in fine dictionis

– Apocope

– Redundantia

- in principio dictionis
 - Prothesis
 - in medio dictionis
 - Epenthesis
 - Parenthesis
 - Displasiasmus
 - Paremptosis
 - Epestasis
 - in fine dictionis
 - Paragoge (Proparalepsis)
 - Parelcon
- Commutatio
 - Antithesis
 - Metathesis
 - Tmesis
- Intra dimensionem
 - Exclusio
 - Synaloepha
 - fit septem modis
 - Ecthlipsis
 - Conjunctio
 - Synaeresis (Crisis, Episynaloepha, Syncephone-
sis, Synizesis)
 - Disjunctio
 - Diaeresis (Dialysis)
 - Immutatio
 - Systole
 - Diastole
- Secundi ordinis
 - Caesura
 - Terminatio
- Divisiones
- Poematica: explicat naturam poematis, sive Carminis
- Pars specialis: tractat de usu sive de exercitatione poetica
- Genesis poetica
- Analysis poetica

2. TÁBLÁZAT

Graff, Andreas

Methodica Poetices Praecepta

Trencsén, 1642

Pars Communis

- Rhythmica seu Rhythmologia
- Versificatoria seu Metrica
 - Essentia
 - Partes
 - Materia
 - Remota: Quantitas
 - Propinqua: Pes
 - Forma
 - Species
 - Accidentia
 - Necessaria
 - Scansio
 - Caesura
 - Figura

- [A]
 - In Syllabis
 - Defectus
 - Synaeresis (Synizesis)
 - Synaloephe
 - Ecthlipsis
 - Parellipsis
 - Redundantia
 - Diaeresis (Dialysis)
 - Epenthesis
 - Displasiasmus
 - In Quantitate Syllabarum
 - Diastole
 - Systole

- [B]
 - Memoriale
 - Figuræ Abundantiæ
 - Prothesis
 - Paragoge

- Epenthesis
- Diaeresis
- Thmesis
- Figuræ defectus
 - Aphaeresis
 - Apocope
 - Syncopa
 - Ecthlipsis
 - Synaloepha
 - Synaeresis
- Figuræ commutationes
 - Antithesis
 - Metathesis
 - Systole
 - Diastole
- Honoraria
 - Virtus
 - Decorum
 - Ornatus (Technopaegnon Poeticum)
- Pars Propria
 - Carminica
 - Poematica

3. TÁBLÁZAT

A metaplasmusok helye és fajtái Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című munkájának különböző XVII. századi kiadáscsoportjaiban – A.) Alvinci Péter átdolgozása

Debrecen,	1602 (prózai magyarázat)
	1613 (prózai magyarázat)
Brassó,	1643 (prózai magyarázat)
Lőcse,	1647 (prózai magyarázat + verses regulák)
	1650 (prózai magyarázat + verses regulák)
Várad,	1655 (prózai magyarázat + verses regulák)
	1657 ?
*Brassó,	1658 ?

Lőcse, 1659 (prózai magyarázat)

Orthographia

Etymologia

Syntaxis

Prosodia

– Syllaba

– Pes

– Versus

– Figurae Orthographicae

– Prothesis

– Epenthesis

– Paragoge

– Aphaeresis

– Syncope

– Apocope

– Figurae Prosodicae

– Synaloephe

– Ecthipsis

– Synaeresis

– Diaeresis

– Tmesis

– Displasiasmus

4. TÁBLÁZAT

A metaplasmusok helye és fajtái Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című munkájának különböző XVII. századi kiadáscsoportjaiban – B.) J. C. D. (Debreceni Mező/Mezei János? Debreceni Kalocsa János?) átdolgozása

*Sárospatak, 1661 (*verses regulák)

Kassa, 1674 (verses regulák)

[...] ?

*Kolozsvár, 1694 (*verses regulák)

Lőcse, 1696 (verses regulák)

Kolozsvár, 1698 (verses regulák)

- Orthographia
 - Prosodia
 - Etymologia
 - Syntaxis
 - De Poesi
 - Syllaba
 - Pes
 - Versus (Metrum)
 - Partes
 - Regio
 - Comprehensio
 - Affectiones
 - Scansio
 - Figura
 - Sex Prosodiacae
 - Synaeresis
 - Diaeresis
 - Ectlipsis
 - Synaloephe
 - Systole
 - Ectasis
 - Novem Orthographicae
 - Prothesis
 - Aphaeresis
 - Syncope
 - Epenthesis
 - Apocope
 - Paragoge
 - Antithesis
 - Metathesis
 - Tmesis
 - Caesura
 - Divisiones
 - Versus quinque modis dividuntur
 - Carmen
 - Denominationes carminis sumuntur [quinque rebus]
- Mantissa. De Chriis et Patronymicis/De Chriis

5. TÁBLÁZAT

A metaplasmusok helye és fajtái Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című munkájának különböző XVII. századi kiadácssoportjaiban – C.)
Vásárhelyi Péter átdolgozása

*Szeben, 1664 (*verses regulák)
Kolozsvár, 1671 (verses regulák)

Orthographia

Anomalia, seu irregularitas Orthographiae

– Prothesis

– Aphaeresis

– Syncope

– Epenthesis

– Apocope

– Paragoge

– Crasis

– Diaeresis

– Antithesis

– Metathesis

– Tmesis

– Parelcon

Etymologia

Syntaxis

De Poesi

– Syllaba

– Pes

– Versus

– Rhythmus

– Metrum

– Partes

– Regio

– Comprehensio

– Affectiones

– Scansio

– Figura

– Prosodiacae

- Synaeresis
- Diaeresis
- Ectipsis
- Synaloephe
- Systole
- Ectasis
- Caesura
- Divisiones
 - Versus quinque modis dividuntur
- Carmen
 - Denominationes carminis sumuntur [quinque rebus]
- Mantissa. De Chriis et Periodis.

6. TÁBLÁZAT

Ramus, Petrus	(Apácai Csere János
<i>Dialecticae libri duo</i>	<i>Magyar Enciklopédia</i>
Speyer, 1596	Utrecht, 1653 [1655])

Liber primus – De Inventione

Argumenta artificialia (Azok a tekintetek amelyek a dolgokban ugyan benne találtnak)

Argumenta prima (Magukon valamit jegyző tekintetek)

- Argumenta simplicia (Egyes tekintetek)
 - Argumenta consentanea (Megegyezők)
 - Causae (Okok)
 - Efficiens (Szerző ok – amitől a dolog van)
 - Materia (Amiből valamely dolog áll)
 - Forma (Amiben a dolognak valósága áll)
 - Finis (Amiért a dolog vagyon)
 - Effectus (Oly dolog, mely az okokból lött)
 - Subjectum (Amelyhez valami adatik)
 - Adjunctum (Amely valamihez adatik)
 - Argumenta dissentanea (Meghasonlók)
 - Diversae (Különbözők – csak tekintettel különböznek)
 - Oppositae (Ellenkezők – voltaképpen különböznek)
 - Disparata (Egy dolog sokkal ellenkezik)

- Contraria (Egy dolog csak eggyel ellenkezik)
 - Affirmantia
 - Relata (Ellenkezik, de egymástól függenek)
 - Adversa (Szüntelen ellenkezik egymással)
 - Negantia
 - Contradientia
 - Privantia
 - Argumenta comparata (Egybe vettetek tekintetek)
 - Comparatio in quantitate (Mennyiségükben való egybevetetés)
 - Paria (Egyarányúak)
 - Imparia (Nem egyarányúak)
 - Maius (Nagyobbak)
 - Minus (Kisebbek)
 - Comparatio qualitate (Minémiségükben való egybevetetés)
 - Similes (Hasonlók)
 - Dissimiles (Nem hasonlók)
 - Argumenta a primo orta (Melyek az idefel valóktól vesznek erőt)
 - Conjugata (Egyeredetűek)
 - Notatio (Névnek megmagyarázása)
 - Distributio (Elosztás)
 - ex causis
 - ex affectis
 - ex subjectis
 - ex adjunctis
 - Definitio (Meghatározás)
 - Descriptio (Leírás)
 - Argumenta inartificialia (Amely tekintetek a dolgokon kívül vannak)
 - Testimonium (Bizonyosság)
 - Divinum (Isteni)
 - Humanum (Emberi)
- Liber secundus – De Iudicio

7. TÁBLÁZAT

Buzinkai Mihály

Institutionum Rhetoricarum libri duo

Sárospatak, 1658

Liber primus – De Elocutione

Pars prima – De Tropis

Affectiones – generales

– Verecundia

– Aptitudo

– speciales

– Catachresis

– Hyperbole

– Allegoria

Species – Ex Argumentis Consentaneis: Metonymia

– Ex Argumentis Absolute Consentaneis:

Metonymiae Absolute Consentaneae

– Causae

– Rem Incipientes

– Metonymia Causae Efficientis

– Metonymia Causae Materiae

– Rem Perficientes

– Metonymia Causae Formae

– Metonymia Causae Finis

– Causati (Effecti)

– Effecti

– Materiati

– Formati

– Finiti

– Ex Argumentis Modo quodam Consentaneis:

Metonymiae Modo quodam Consentaneae

– Subjecti

– Adjuncti

– Ex Argumentis Dissentaneis: Ironia

– Ex Argumentis Comparatis: Metaphora

– Ex Similibus: Metaphora Qualitatis

– Ex Paribus: Metaphora Quantitatis

- Ex Argumentis Ortis: Synecdoche
 - Partis
 - Totius
- Pars secunda – De Schematibus seu Figuris
 - Affectio communis: Compositio
 - Compositio Prima
 - Junctura
 - Sonus literarum
 - Syllabarum multitudo
 - Ordo Rhetoricus
 - Compositio Orta
 - Periodus
 - Regularis
 - Irregularis
 - Numerus Rhetoricus
 - Species – Figurae Dictionis
 - Primariae
 - Epizeuxis, Anadiplosis, Climax, Anaphora, Epistrophe, Simploce, Epanalepsis, Epanodos, Paronomasia, Polypoton.
 - Secundariae
 - Antanaclassis, Ploce, Synonymia, Exergasia, Tautotes, Paregmenon, Antitheton, Antimetathesis sive Commutatio, Antistrophe, Synoiceiosis seu Communicatio, Oximoron, Isocolon, Parison, Hendyadis, Tmesis, Synthesis, Homoeocatalecton, Parechesis, Erotesis, Parembolē, Parenthesis, Synanthesis, Hypallage, Hysterologia.
 - Figurae Sententiae
 - Primariae
 - Logistica
 - Exclamatio, Apostrophe, Prosopopoeia, Epanorthosis, Aposiopesis.
 - Dialogistica
 - Addubitatio, Communicatio, Occupatio, Permissio, Concessio.

– Secundariae

Auxesis, Digressio, Transitio, Ratiocinatio, Aetiologia, Periphrasis, Extenuatio, Rejectio, Translatio, Dialogismus, Definitio, Distributio, Congeries, Diatyposis, Hypotyposis, Exemplum, Imago, Comparatio, Collatio, Inopinatum, Paramologia, Paradiastole, Antipophora, Crama, Gnome seu Sententia, Noema, Topographia loci, Chronographia temporis, Prosopographia personae.

Liber secundus – De Actione

- Moderatio vocis: Pronunciatio
- Moderatio corporis: Gestus

8. TÁBLÁZAT

Buzinkai Mihály
Institutiones Oratoriae
Sárospatak, 1659

De Oratione formanda

De Rebus

De Inventione

- De Themate
- De Argumentis
 - Loci Inventionis
 - Generales
 - Notionales sumuntur
 - ex Argumentis Logicis: Consentaneis, Dissentaneis, Comparatis, Ortis et Testimonio
 - Reales sumuntur
 - ex disciplinis realibus: Pium et Justum, Honestum, Utile, Jucundum, Necessarium, Possibile, Facile, Futurum, Factum, Magnum, et horum contraria
 - Speciales accommodantur:
 - singulis Argumenti Oratorii speciebus
 - singulis Causarum generibus

- Species Argumenti Oratorii
 - Docentia (Logica)
 - Delectantia (Ethica)
 - Moventia (Pathetica)
- De Causis – Genera Causarum
 - Genus Institutionis
 - Didascalicum
 - Genera Actionis
 - Extra forum
 - Genus Demonstrativum
 - Oratio Panegyrica
 - Oratio Nuptialis, Natalitia ac Funebris
 - Oratio Gratulatoria, Gratiarum Actione et Lamentatoria
 - Oratio Apobateria, Epibateria et Propemptica
 - Genus Deliberativum
 - Oratio Monitoria, Commendatoria, Concitatoria et Conciliatoria
 - Oratio Adhortatoria et Dehortatoria
 - Oratio Consolatoria
 - Oratio Petitoria
 - In foro
 - Genus Judiciale
 - Status hujus generis
 - Status Conjecturalis
 - Status Definitivus
 - Status Qualitatis
 - Juridicialis
 - Absolutus
 - Assumptivus
 - Legalis
 - Ambiguitatis
 - Scripti et Sententiae
 - Antinomiae
 - Ratiocinationis
 - Status Quantitatis

- Generi Judiciali subjiuntur Orationes
 Invectiva, Objurgatoria, Expostulatoria, Expro-
 batoria et Deprecatoria.

De Dispositione

- In Genere
 - Collocatio
 - Connexio
- In Specie (Partes Orationis)
 - Narratio, Propositio, Confirmatio, Confutatio, Peroratio

De Verbis

- Puritas orationis
- Perspicuitas et Ornatus
- Copia et Aequabilitas

De Oratione formata

De Memoria et Promulgatione

9. TÁBLÁZAT

Medgyesi Pál

Doce nos orare

Bártfa, 1650

Doce nos orare, avagy Imádkozásra vagy Könyörgésre valo Mesterséges táblák

I. Tábla

Az Imádság vagy Könyörgés nemei

- Közönséges
- Magán-való

Ki-magyarázása

Részei

I. Rész. Az Könyörgésnek Kezdődéséről

- Istennek Meg-nevezése vagy Meg-szóllátása
- Az ő Ránk figyelmeztetésének s Könyörgésünk kedvellésének Kérése

II. Rész. Az Vallástétel

- a Bűnnek Gonosszárol

- Az Bűnöknek [...] elő számlálása
 - 1. Első Szüleinknek Bűne
 - 2. Az Természetnek Eredet szerint-való meg-romlása és meg-
veszése
 - 3. Az Törvénynek által hágása
 - 4. Az Evangéliom ellen-való bűnök
 - a Bűnért való Büntetésnek Gonoszszárol
- III. Rész. Az Kérésről
 - Magunkért [...] kívánnunk kell
 - Bűn-botsánatot
 - Erőt mind az Bűnnek s-mind a' Büntetésnek Gonosszán, és azoktúl
meg-szabadulást
 - Másokért-való könyörgésünknek lenni kell az Jesus Christus Közösé-
ges Anyaszentegyházáért, és minden a' hoz tartozandókért, Kik
 - Még El nem hivattattak, mind az által az kegyelem szerint, való El-
választásra tartoznak
 - 1. Az tudatlan népért
[...]
 - 6. Az Anyasz. edgy háznak Ellenségijért
 - Akik már el-hivattattak [...] e' mi Nemzetünkben [könyörgésünk-
nek lenni kell]
 - 1. Az Orzágnak Királyáért, avagy Fejedelméért
[...]
 - 8. Kik [...] nyomorgattatnak és el-nyomattattak

III. rész. Az Hála-adásról

- Az Hálaadást tenni kell Istennek az ő áldásiért, mellyek
 - Örökké-valók és lelkiek
 - Idő szerint valók

V. Rész. A' Bé-rekesztésről

A' Bé-rekesztés legyen a' szerint, mint az 3-dik - 4-dik Táblákban vagy on
Válogatott Sz. Írásbeli Bizonyosságok, mellyekből bizonyos forma Könyörgést
raggathatni, ez ide fellyebb ki-adott MODnak fő Részai s-czikkelyei sze-
rét.

II. Tábla. Azon formán való UT avagy MOD a' Könyörgésre rövidebben

I. Megszollítása Istennek

- II. Vallástétel
- III. Kérés
- IV. Igéret tétel
- V. Hála-adás
- VI. Be-rekesztés

III. Tábla. [Prédikáció előtti imádság]

- I. Az Istennek Megszollittatása
- II. Az Vallástétel
- III. Az Kérés
- IV. Az Hála-adás
- V. Az Be-rekesztés

IV. Tábla. Az Praxisban lévő Estveli Imádságnak Utja.

- I. Kezdődés
- II. Vallás-tétel
- III. Kérés
- IV. Hála-adás
- V. Bé-fejezés

V. Tábla. Más Hasonlo Forma, ugyan Könyörgésre-való.

- I. Az Istennek Meg-szollétása
- II. Vallástétel
- III. A' Kérések
- IV. Bé-fejezés

VI. Tábla. Praedicatio után valo Könyörgésnek Uttya

- I. Az Istennek Megszollétása
- II. Hála-adás
- III. Kérés

IV. Bé-fejezés

VII. Tábla. Az Daniel Könyörgésének formája

- I. Az Istennek Meg-szollittása
- II. Vallás tétel
- III. Kérés
- IV. Bé-rekesztés

VIII. Tábla. Az Nehemiás Könyörgésének Modja.

- I. Kezdődés
- II. Vallás tétel
- III. Kérés
- IV. Bé-rekesztés

Eggy néhány meg-tartásra szükséges bé-rekesztő Regulák avagy Tanuságok az Könyörgés felől

- I. Közönségessek
- II. Kiváltképpen-valók

Mind két rendbéli Tanuságoknak Bé-fejezése

Abba Atya avagy rendes Könyörgésnek Tudománya

Elöl-járóban meg értendő dolgok

- Ki-fejezések
- Oszlások

Első Szakasz. Az Könyörgésre-való Készületről

- A' Készület három okból szükséges.
- Ez Készületre Hét Dólgok kívántatnak.

Második Szakasz, Az Könyörgést alkotó Részekről, és hólmi a'hoz tartozó Dolgokrol, melly egyszer s-mind Végben-vitelnek-is mondattathatik.

- I. A Kérendő Dolgok

II. Az Kérésnek Formája

I. Belső, mellyhez 6 dolgok kívántatnak

II. Külső

- A. Magunk viselése
 - 1. Testünknek állapotya
 - 2. Szavainknak viselése
 - B. Az Könyörgésnek El-intézése
 - 1. Az Részeknek jó Rendben helyheztetése
- Az Könyörgésnek Részei, és azoknak Rendi:

I. Kezdődés

- Meg-szollétás
- Figyelmezés kívánás

II. Vallás-tétel

- 1. az minden féle Bünökről
- 2. az azokból folyó Nyavayaságról
- 3. az érdemes Büntetésről

III. Kérés

- 1. A' Meg-botsátásért, vagy Botsánatért
[...]
- 6. Az Anya-szent egy házért, &c.

IV. Hála-adás az el-vött Jókért, mellyek

- Lelkiek
- Időszeriek

V. Bé-rekesztés

Ez Részeknek és Rendnek PÉLDÁIA

- 2. Ezen részeknek Terjesztési
 - Közönséges, Melly közönséggel rá illik mindenik Részre
 - Kiváltképpen-való: a Részeké külön külön, önnön magok által
 - 1. Az Okosság mesterségének (Logices) arra szolgáló Eszközei által
 - A' Tselekedő (Mivelő, Munkálkodó, Tsináló, Téví)
 - okok. Efficiens
 - A' Tselekedett dolog (Műv, Tsinálmány, Munka, Tenyészés, Gyömöls). Effectum
 - A' Miben, a' Minn, a' Mi körül valami vagyon. Fészek. Subjectum

- A' Benne, Raita, Környülötte levő, Hozzá adatott. Adjunctum
- Az Ellenben lévő. Opposita
- Az Hasonlítások vagy öszve-vetések. Similitudines
- Az Osztások s Oszlások; Mikoron az öszvességgel való külön külön szaggattaik; avagy a' mi egész, darabokban, vagy részekben. Divisiones
- A' Bizonyosságok, az az, az Írásnak mondási. Testimonia
- 2. Mesterséges Ékesgetések által.
 - 1. Az helyessen-való Által-menetelek avagy Lépések egyik Részből másikba.
 - 2. Az Fel-kiáltások
 - 3. A' Kérdések
 - 4. Az Választások avagy ohajtások
 - 5. Az Fogadások és Igéretetek
 - 6. A' Kettőztetés

Harmadik Szakasz, Az ki-adott Mesterségnek vagy Tudománynak, Részenként és Áganként vagy Tzikkelyenként-való Példáiról; mellyek Két Rendbéli.

I. A' két-féle Terjesztő Módok szerint valók, minden Részeiként, s-Tzikkelyeiként az Imádságnak.

II. Az Sz. Írás bizonyos Hellyeinek öszve szedése külön külön mindenik Részre.

Negyedik Szakasz, Három nevezetes Dolgokrul.

I. A' Mi Atyánkról

Az Ur Könyörgésének részei

- Külsők
 - Kezdeti
 - Bé-rekesztése
- Belsők, ugymint az Kérések
 - Az Isten dicsősségére tartozandók (1–3.)
 - Ez életnek szükségei (4.)
 - Az Idvességünk (5–6.)

Ez Hat Kéréseknek egyyen egyyen Terjesztési

II. Külömb különféle szükségei szerint való Ut-Mutatásokról

10. TÁBLÁZAT

Szilágyi Tönkö Márton
Biga pastoralis – Ars orandi
Debrecen, 1684

Ars Orandi ex Sacris Scripturis repetita

Cap. I. De Definitione, & Natura Artis; Ut & de oratione in genere

Cap. II. De Partibus Orationis, & signanter de Exordio

[Exordium est compellatio Dei]

- 1. Ab attributis
 - 1. Ab opere creationis & providentiae
 - 2. A Majestate Dei & dominio in creaturas
 - 3. Ab attributo misericordiae & gloriae Dei
 - 4. Ab attributo justitiae ultricis vindicativae
 - 5. Ab attributo Omniscentiae Dei
- 2. A promissionibus Dei
- 3. A Comminationibus

Cap. III. De Confessione

- [Confessio malum culpae, seu peccatum nostrum]
 - Generaliter: peccata ignota & leviora
 - 1. Peccata primorum nostrorum parentum
 - 2. Originalis natura nostrae depravationem
 - 3. Transgressio legis divinae
 - 4. Enormitates contra Evangelium commissae
 - Singulariter: peccata gravia & nota (ex catalogo recensenda sunt)
- [Confessio mali poenae seu afflictionum hujus vitae]

Cap. IV. De Petitione

- [Petitio pro nobis ipsis]
 - [In petitione bonorum] petimus
 - 1. Ut [...] salutis catena [...] nos cingat
 - 2. Efficacem nostri vocationem et regenerationem
 - 3. Fidem
 - 4. Remissionem peccatorum

Quo vero remissionis peccatorum nostrorum certiores esse queamus [orandum est]

– A. Primo. Pro salutaribus & sanctificantibus [miseri-
cordissimi Patris] donis

– 1. Pro saluti rerum divinarum & praesertim verbi Dei
notitia

[...]

– 18. Pro viribus & victoria, super malis

– B. Secundo. Pro incremento praetactorum omnium donorum

– C. Tertio. Petimus [...] ut praetacta dona in nobis perficiant
et adaugeant

– [In petitione liberationis a plagis nobis] petimus [a Deo], ut avertat
sua iudicia [...] qualia sunt

– 1. Morbi

– 2. Pestis, flames, bellum

– 3. Paupertas

– 4. Infamia, caeteraque

– [Petitio pro aliis]

Oratio [...] pro Ecclesia militante, & pro omnibus illis, qui ulla ratione ad
illam pertinet.

– Primo qui nondum actu vocati & regeneriti sunt; tamen vocationis
secundum gratiam candidati sunt

– 1. Imperitum [...] vulgus

– 2. Hostes Ecclesiae

– 3. Qui ab Ecclesiae defecerunt

– Secundo [...] qui actu & efficaciter ad salutem vocati sunt. Intra
nostram regionem orandum est

– 1. Pro Rege aut Principe

[...]

– 11. Pro captivis &c.

Cap. V. (nyomdahiba: VI.) De Gratiarum actione

[Gratiarum actio pro bonis et beneficiis a Deo acceptis]

Bonum et beneficium [...] est

– Aeternum & Spirituale

– Temporarium & Corporale

Cap. VI. (nyomdahiba: VII.) De Conclusionem

[Conclusio est]

– vel Succincta & Brevis

- vel Prolixa, seu Fusior
- Cap. VII. (nyomdahiba: VIII.) De Regulis, seu Requisitis discrete orandi
- Cap. VIII. (nyomdahiba: IX.) De Firmanmento, & demonstratione praemissae artis orandi)
 - Isthac igitur Ars, una cum partibus demonstrantur
 - Primo exemplo orationis Nehemiae
 - Secundo exemplo orationis Danielis
- Ad fugam vacui. Oratio seu Votum in primordio seu limine studii nostri biblici (A. 1683. Die 9. Febr.) publice in Auditorio Theologico fusum

11. TÁBLÁZAT

Bisterfeld, Johannes Henricus
Ars concionandi
 Leiden, 1654

- Liber I. – Ars Concionatoria Generalis
 Tradit praecepta communia, docetque sapientiam concionatoriam. Agit
- de fine
 - de subjecto
 - de mediis concionatoris
- Media concionatoria sunt, quibus Concionator scopum suum assequitur.
- generalia
 - specialia
 - formandi conciones
 - habendi conciones
 - Media formandi conciones
 - formatio
 - inventio
 - thematis (Textus)
 - argumentorum
 - dispositio
 - accessus ad tractationem
 - votum
 - indicatio scopi & causarum impulsivarum
 - hortatio ad Dei invocationem
 - invocatio divina

- commodus accessus ad praelectionem textus
- praelectio textus
- votiva clausula
- tractatio ipsa (vocatur dispositio)
 - partes generales
 - collatio
 - connexio
 - partes speciales
 - principales – faciunt ad concionis essentiam
 - propositio
 - 1. – textualis
 - dogmatica
 - 2. – simplex
 - multiplex (partitio)
 - propositionis tractatio
 - theoretica (notificatio textus)
 - explicatio
 - confirmatio
 - practica seu pathetica
 - usuum deductio
 - usus theoreticus
 - didacticus
 - elenchticus
 - usus energeticus
 - practicus
 - paedeuticus (institutio)
 - exhortatio ad virtutes christianas
 - epanorthoticus
 - dehortatio a vitiis
 - poeticus
 - paracleticus (consolatio)
 - euticus
 - eucharisticus
 - phobeticus
 - usuum applicatio
 - minus principales – faciunt ad excellentiam, possuntque abesse
 - exordium

- successivum
 - abruptum
- peroratio
 - repetitio
 - concitatio
- recessus a tractatione
 - transitio a concione ad preces
 - preces solennes
 - agenda ecclesiasticae
 - clausula votiva (benedictio)
- elocutio (exornatio) petitur
 - ex Lexica & Grammatica
 - ex Rhetorica
- Media habendi conciones
 - impressio
 - media logica
 - media medica
 - promulgatio (actio)
 - vocis moderatio
 - gestus moderatio

Liber II. – Ars Concionatoria Specialis

Praecepta specialia tradit, docetque prudentiam concionatoriam.

- I. De Varietate Concionum in Genere
- II. De Varietate Concionum ratione Thematum
- III. De Varietate Concionum ratione Modorum disserendi
- IV. De Varietate Concionum ratione personarum Disserentium et Circumstantiarum

12. TÁBLÁZAT

Medgyesi Pál
Doce praedicare
Bártfa, 1650

TABULA I.

Praedicatio el-készítése

Az Könyörgés által való El-készítésről

A Praedicatio Meg-tsinálásáról

I. rész Az Igékről

II. rész A' Kezdődésről

III. rész A' Derék Praedicatoról

1. A' fel-vött Igéknak Tzéllya

2. El-Osztása

3. A' Szóknak magyarázása

4. Világosan ki-mondása az igéknak, melyben az következő
Tudományoknak Magva vagyón

5. A' Tanuságoknak öszve-szedése

6. Az Tanuságnak magyarázata

7. Az Tanuságnak meg-állatása

8. A' Meg-állatott igazsággal ellenkező ellenvetéseknek Meg-
táfolása

9. A' meg-óltalmazott igazságnak Meg-világosítása

10. A tanuság Haszna

11. Rá-Szabása

IV. rész A' Bé-Rekesztésről

Az Praedicationak Meg-tanulásáról

Praedicatio elmondása

TABULA II.

Az elkészítésről

1. Az Fel-vejjendő igék

2. Az Igéknak magyarázatja

3. Az Tanuság

4. A' Haszon
5. A' Rá-szabás

Az meg készített Praedicationak El-Praedicállásáról

TABULA III.

1. Az Fel-veendő Igék
 2. A' Kezdődés
 3. Az Fel-tött cél
 4. A' Részek
 5. Az Tanúságoknak Fundamentoma az Igékben
 6. A' Tanúságok
 7. Az Hasznok
- Az Bé-Rekesztés lehet a' szerint, a' mint az öreg Táblában vagyon.

REGULÁK

13. TÁBLÁZAT

Nógrádi Mátyás
Ars concionandi
 Debrecen, 1650

1. In Genere, Közönségessen.
 [...]
2. In Specie
 Textus – Ige, vers
 Exordium – A lecke alkalmazhatósága
 Explicatio Textus – Az ige magyarázata
 Summa, Propositio – Az ige summája
 Scopus – Feltett cél
 Partitio – Az ige részekre osztása
 Az ige nehezen érthető szavainak magyarázata
 A Tanúság fundamentuma
 Doctrina, Documentum – Tudomány, Tanúság
 Illustratio Doctrinae – A tanúság megvilágosítása

Probatio Doctrinae – A tanúság megerősítése

- a tanúság igazságának megerősítése
- a tanúság valóságának megerősítése
 - Rationibus – Okokkal
 - Exemplis – Példákkal

Usus Doctrinae – A tanúság haszna

- Refutatio – Cáfolás
- Informatio, Instructio – Oktatás, tanítás
- Hortatio, Exhortatio – Intés, mozgató
- Argutio, Redargutio, Reprehensio – Feddés, orozás
- Examinatio, Probatio – Vizsgálás, cirkálás, próbálás
- Admonitio – Rettentés
- Humiliatio – Megalázkodás
- Consolatio – Vigasztalás
- Gratiarum actio – Hálaadásra serkentés
- Correctio
- Admiratio
- Deploratio

[Mind a tanúságok, mind a hasznok jobb megértését célzó lehetőségek]

Motiva – Indító okok, indító erősségek

Media – Eszközök

Signa – Jegyek, mutató címerek

Cautiones – Amely dolgokat el kell távoztatnunk

Directiones – Amely dolgok megtartására vigyáznunk kell

Az ellenvetések megcáfolása

- Objectio – Ellenvetés
- Responsio – Felelet
- Applicatio, Praxis – Rászabás

14. TÁBLÁZAT

Martonfalvi György
Ars concionandi Amesiana
 Debrecen, 1666

Ars concionandi generalis
 Formatio
 Materia
 Forma

Exordium
 Propositio
 Partitio
 Expositio
 Paraphrasis
 Probatio
 Doctrina theoretica
 practica
 Formatio
 Inventio
 Propositio
 Tractatio (Probatio)

Usus theoreticus
 practicus

theoreticus informativus
 reformativus
 practicus correctionis
 exhortationis
 dehortationis
 consolationis

Szilágyi Márton
Biga pastoralis – Ars concionandi
 Debrecen, 1684

Ars concionandi generalis
 Dispositio seu Formatio
 Materia
 Forma

Declaratio
 Exordium
 Propositio
 Partitio
 Expositio
 Paraphrasis
 Illustratio
 Doctrina

Investigatio
 Propositio
 Tractatio
 Probatio
 Illustratio
 Exegesis
 Applicatio
 Usus theoreticus
 practicus

theoreticus informativus
 reformativus
 practicus correctio
 monitio

consolatio
 territorius, probatorius
 eucharisticus, threnicus,

		euticus	
	Conclusio		Conclusio
			De Adminiculis
			Formandae Concionis
			Appendix
	Propositio		Propositio (Promulgatio)
	qualitas		Praequisita Pronuntiationis
	quantitas concionis		qualitas styli et sermonis
			memoria
			confidentia
			Ipsa Pronuntiatio
Ars concionandi specialis			Ars concionandi specialis
Scripta theologica	Didactica		De Concione Didactica
	Polemica		Polemica
	Catechetica		Catechetica
	Casuistica		Casuistica

FELVINCZI GYÖRGY FORD.

**AZ [...] SALERNITANA SCHOLANAK [...] KÖNYVE [...] MELLY
MOST MAGYARRA FORDITTATOTT ÉS RHYTMUSOKBAN
ALKALMAZTATOTT
LŐCSE, 1694**

A jóakaró olvasóhoz

Jo akaró Olvasó! Ha mi ollyat e' Munkámban látsz, a' mit vagy el-hagya-
tott dolognak, vagy többítésnek, vagy a' Deák szóknak természet-szerint-való
fordítása ellen valónak lenni gondolnál, addig írásmat meg-ne czáfold, vala-
meddig elmédben jól meg nem hányod-veted, vagy náladnál tudóssabbaktól
nem értekezel, micsodás szók mi okért tétettenek-fel. Mert a' miképpen azo-
kat a' Tropusokat, Figurákat, (Mellyeknek még sok részei vannak:) e' bölcs
Salernitana Schola bizonyos okokra nézve fel-tött; azért tötte fel ez Munká-
jában, hogy, ki nem sült volna külömben jól a' dolognak magyarázattya;
vagy, a' meg-határozott célú verseknek summáját, az határon kívül való szó-
kal kellett volna ki fejezni: Es így, annak rendi meg-bomlott volna. Így én is,
mivel a' meg határozott mesterségü, és nem Prosa, (az az, szabadon foly-
ható:) hanem Ligata (az az, meg-köttetett, határozott:) Munkából, ugyan
meg-határozottat fordítottam Magyar Rhytmusokra; lehetetlenség, hogy az
együgyü elme mind helyes rendü magyarázatban vehesse. Hanem: valamit
ebben nem értesz, ha a' magad elméd fel nem éri, tudakozzáll ollyanoktól,
a' kik tégedet ebben el-igazithatnak. De mindenek felett, jól meg Visgállyad
a' Distinctiókat: (Commakat, Colonokat, Media-Nótákat, Punctumokat, és
Parenthesiseket:) mellyek tégedet e' fordításomban való gyanús szóknak
meg-értésére igen segitenek. Ha melly szókat penig ollyanokat találsz,
mellyek vagy nem az helyes Magyarsági ki-nevezés szerint valóok, vagy a'
meg-magyarázatban hijánosok, azokat tulajdonítsd a' Rhytmusoknak meg-
határozott rendinek. Te mindazáltal ha e' le-iratott intésemet visgálod, mind
ezeknek értelmére mehetsz. Légy egészségben!

Modern kiadása: RMKT XVII, 13, sajtó alá rendezte VARGA Imre, Bp.,
1988, 130.

NÉVMUTATÓ

A névmutatóban összegyűjtött nevek egy részének a régi forrásokban és az újabb szakirodalomban egyaránt következtelen az írásmódja: ingadozik például a c–cz, cs–ts, i–y, t–th, v–w, rövid vagy hosszú magánhangzók használata. A könyv főszövegében és a jegyzetekben általában az egyik változat szerepel, kivéve a korabeli források idézését.

A gyakorlatban ugyancsak következtelen a latinos vagy magyaros, németes, angolos névalak használata, előfordul vegyes megoldás is. Ennek megfelelően egyes nevek a könyvben is szerepelhetnek többféleképpen. A névmutatóban a betűrendbe felvett, gyakrabban előforduló alak (pl. Descartes, René) után, attól pontosvesszővel elválasztva, dőlt betűvel szerepel a másik ismert változat (*Cartesius, Renatus*).

Ha a két variáns az ábécébe soroláskor nem egymás mellé kerül, a névváltozat a maga betűrendi helyén is megtalálható, utalással arra az alakra, ahol a megfelelő lapszámok állnak (*Cartesius, Renatus lásd Descartes, René*). Ha a két változat a betűrendben egymás mellé kerülne (*Ames–Amesius*), nincs külön utaló.

Ahol a latinosítás vagy éppen magyarosítás folytán a név jelentősebben megváltozik, ott variánsként a kevésbé ismert eredeti forma is szerepel.

A névmutató mitológiai és bibliai személyeket nem tartalmaz.

Abádi Benedek 321

Ács Mihály 310

Ács Pál 14

Ágoston, Szent; *Augustinus, Aurelius*
153, 159, 235, 253, 262, 275, 291,
292

Agricola, Rudolphus 78, 79

Alanus ab Insulis 187, 240, 324

Albertus, Johannes 67

Albrich, Martin 84, 100, 101, 103

Alsted, Johann Heinrich 23–25, 27, 28,
47, 55, 62, 68, 69, 72, 85, 86, 141,
192, 300, 304, 324, 337

Alting, Jacobus 24, 26, 57

Alvarus, Emmanuel; *Alvarez, Emmanuel*
27, 31, 43, 48, 52, 57, 62

Alvinci Péter 7, 51, 53, 54, 57, 71, 263,
276, 343

Ambrosius 159, 170

Amesius, Guilielmus; *Ames, William* 87,
89, 91, 92, 94, 96, 97, 100, 101, 104,

- 119, 163–165, 169, 171, 180, 182,
190, 194, 195, 205, 206, 209, 210,
221, 225, 227–230, 232–234, 236–
239, 242, 247–249, 252, 304, 324,
334
- Andricus, Andreas 45, 68
- Apácai Csere János 90–93, 96, 100, 101,
134, 173, 232, 299, 302, 303, 321,
347
- Apafi Mihály, I. 130, 233, 253, 262, 274,
293, 295, 308, 319, 321, 324
- Apáti Miklós 106
- Apuleius, Lucius 54
- Aquinói Szent Tamás *lásd* Tamás, Aquinói Szent
- Arbuteus, Agricola 296, 322
- Arisztotelész 74, 77–79, 81, 82, 102,
108, 112, 229
- Augustinus, Aurelius *lásd* Ágoston, Szent
- Avancinus Miklós 258, 272
- Bacon, Francis 17, 98
- Bagoly Kata 211
- Bakos József 36, 65, 146, 324
- Balázs János 64
- Balázs Mihály 70
- Balogh Ferenc 31, 63
- Bán Imre 14, 17, 41, 47, 48, 60, 69, 91,
101, 102, 105, 108–110, 120, 127,
143, 145, 146, 207, 248, 299, 323,
324
- Barner, Wilfried 60, 113, 143, 144, 146,
323, 324
- Bársony György 289, 296, 312
- Bartholinus, Caspar 82, 84, 100
- Báthori Zsófia 128
- Batizi Demeter 321
- Batthyány Ádám 307, 308
- Bauer, Barbara 143, 324
- Baumgarten, Alexander Gottlieb 18
- Beatus Rhenanus 13
- Beckher, Georgius 119, 148, 149, 281,
324
- Beetz, Manfred 145
- Bellarminus, Robertus 293, 317
- Bene Sándor 300, 322
- Benkő, Stephanus 246
- Berg Pál 180, 249, 252, 304, 324
- Berlász Piroska 65, 66, 325
- Berns, Jörg 329
- Berwald, Olaf 144
- Bethlen Gábor 86, 103, 242
- Bethlen Miklós 299
- Béza, Theodor 267
- Bihari Ferenc 38, 58, 59
- Bisterfeld, Johannes 86
- Bisterfeld, Johann Heinrich 9, 28, 29, 57,
85, 86, 87, 88, 89, 95–97, 100, 101,
103, 104, 192–194, 201, 203, 216,
219, 238, 243, 244, 304, 325, 330,
337, 361
- Bitskey István 14, 53, 55, 71, 107, 143,
196, 245, 322, 325, 336
- Blandrata György 230
- Bod Péter 246
- Bodonhelyi József 180, 249, 252, 325
- Bognár, Stephanus 102
- Bolton, Robert 178
- Bona János 285
- Bonaventura, Szent 187, 237, 240, 253,
265, 292, 325, 334
- Borbáth Dániel 200, 201, 247, 325
- Bornemisza Anna 280, 312, 313, 318
- Bornemisza István 212,
- Bornemisza Péter 13, 60
- Borsa Gedeon 338
- Bowles, Oliverus 178
- Bökényi Filep János 264, 278, 296, 322,
325
- Breitinger, Johann Jacob 91, 97
- Brever Lőrinc 81

Briscoe, Marianne G. 176, 177, 240, 325
 Bucanus, Guilielmus 242, 248, 256, 257,
 259, 267, 270, 271, 272, 282, 325,
 334
 Budaeus, Guilielmus 194
 Budiat, Stephanus 85
 Burgerdiscius, Franciscus; *Burgerdyck*,
Franco 95
 Burgessius, Antonius 305
 Butler, Charles 115
 Butzer, Martin 156
 Buzinkai Mihály 8, 20, 94, 95, 100, 101,
 105, 112, 117, 118, 126–128, 131–
 142, 145–149, 220, 255, 270, 301,
 302, 304, 325, 336, 349, 351
 Büchler, Johannes 122

 Calepinus, Ambrosius 37, 129
 Camargo, Martin Joseph 177
 Caplan, Harry 241, 327
 Carbo, Ludovicus 111, 189,
 Cartesius, Renatus *lásd* Descartes, René
 Castellio, Sebastianus 123, 126,
 Cattaneo, Octavio 77, 100, 101
 Ceglédi István 230, 252, 295, 320, 329
 Charland, Thomas M. 240, 326, 335
 Cicero, Marcus Tullius 13, 79, 108, 113,
 120, 158, 159, 253, 300
 Ciko Mihály 312
 Clarke, John; *Clark, Johannes* 141, 149,
 191, 207, 242, 243, 248, 326, 327
 Clauberg, Johannes 98, 100, 101
 Coccejus, Johannes; *Koch, Johann* 25
 Comenius, Johannes Amos; *Komensky*,
Jan Amos 7, 17, 31, 34, 36–40, 43,
 57–59, 63, 65, 88, 122, 129, 131, 132,
 137, 146, 148, 300, 303, 324, 325
 Conley, Thomas M. 107, 143
 Crocius, Johann Georg 246
 Crocius, Johannes 198, 246
 Culmann, Leonhard 49, 50, 69, 70

Curtius Rufus, Quintus 113
 Czabán Izsák 83
 Czegei Vas György 320
 Czegle Imre 101, 102, 252

 Csaholci János *lásd* Tsaholci János
 Csáky István 327
 Császár Károly 247
 Csécsi János *lásd* Tsétsi János
 Cseh Márton *lásd* Tseh Márton
 Csepregi Turkovics Mihály 289, 312,
 322, 326
 Csetri Lajos 14, 17, 60, 143, 144, 176,
 239, 247, 272, 274, 276, 277, 279,
 306, 321, 334
 Csuzi Cseh Jakab 265, 280, 292, 296,
 316, 323, 326

 Dálnoki Benkő Márton 113
 Dán Róbert 61, 326
 Dante Alighieri 229
 Darholcz Ferenc 274, 310,
 Darholcz Kristóf 261, 274, 288, 310, 326
 Dávid Ferenc 230
 Dávidházi Péter 14
 Debreceni János 93, 97,
 Debreceni Kalocsa János; *Debreceni K.*
János 53, 55, 57, 238, 239, 253, 262,
 264, 268, 275, 278, 282, 286, 294,
 307, 320, 326, 344
 Debreceni Mezei János 52, 344
 Debreceni Mező János 52, 55, 57, 344
 Debreceni Péter 165, 181, 263, 276, 288,
 292, 310, 316, 326
 Debreceni T. István 292, 317
 Debreceni Tamás 307, 321
 Deodatus, Johannes 238, 262, 264, 268,
 286
 Descartes, René; *Cartesius, Renatus* 17,
 76, 97, 99, 106

Deselvics István 262, 263, 274, 292, 316, 326
 Dévai Bíró Mátyás 167, 321
 Dézsi Lajos 105
 Diest, Henricus 195, 245, 293, 296,
 Dietericus, Cunradus; *Dietrich, Konrad*
 85, 95, 103, 115, 126, 128, 130, 133,
 134, 136–138, 144, 147, 148, 326
 Dobai András 321
 Donatus, Aelius 26, 42, 46, 49–51, 57,
 59, 69, 70
 Drummond, Alexander Magnus 241
 Dukkon Ágnes 63
 Dyck, Joachim 144, 145, 246, 326

Ecsedi Báthory István 165, 180
 Ecsedy Judit, V. 322
 Enyedi Fazekas János 198, 245
 Enyedi Gáspár 31
 Enyedi György 7, 50, 51, 54, 70, 328,
 331
 Enyedi Sámuel 89
 Erasmus Roterodamus, Desiderius 63,
 189, 229
 Erdei Klára 180
 Erdélyi Ilona, T. 14, 60
 Erdélyi János 16, 60, 104
 Erdőbényei Deák János 7, 36, 37, 58, 59,
 129
 Erdődi János 292, 316
 Erdősi János *lásd* Sylvester János
 Esterházy Miklós 107, 317
 Esterházy Pál 273

Fabricius, Johann Andreas 299
 Fegyverneki Izsák 129
 Felsőbányai S. Mihály 262, 277
 Felvinczi György 265, 279, 289, 313,
 326, 369
 Fenyő István 14
 Feuktius Jakab; *Feucht, Jakob* 286

Forbesius, Ioannes 238
 Fox, George 155
 Francke, August Hermann 167
 Franzius Farkas; *Franz, Wolfgang* 313
 Freyer, Hieronymus 91, 97
 Frigyes Vilmos 40

G. C. I. 280, 312, 327
 Gajtkó István 167, 182
 Gál Lajos 245
 Gálszécsi Tamás 321
 Garrett, Cynthia 150, 162, 176, 178, 327
 Garton, Charles 242, 243, 327
 Geleji Katona István 29, 32–34, 58, 88,
 104, 196, 197, 198, 204, 215, 216,
 230, 231, 245, 247, 258, 259, 268,
 273, 274, 325, 327
 Gellius, Aulus 44
 Gergely, Nagy Szent; *Gregorius Mag-*
nus 185, 187, 229, 235, 240, 241, 253,
 327
 Gergely, Nazianzi Szent; *Gregorius*
Nazianzenus 185, 240
 Gergely, VII., pápa 155
 Geulincx, Arnold 99
 Glossius, Salamon 190
 Gombási István 199, 246, 336
 Gorgias, Johannes 84
 Gottsched, Johann Christoph 299
 Gönczi György 287, 309
 Gracián, Balthasar 120
 Graff, Andreas 48, 51, 69, 82, 83, 100,
 102, 116, 117, 126–128, 130, 133,
 136–138, 145, 147, 148, 216, 255,
 270, 327, 342
 Gregorius Magnus *lásd* Gergely, Nagy
 Szent
 Gregorius Nazianzenus *lásd* Gergely,
 Nazianzi Szent
 Gretser, Jacobus 23, 57, 61
 Grosse Sándor 322

Guido de Monte Rocherii 327
 Guilielmus de Alvernia; *Guillelmus Al-*
vernus 150, 159–162, 177,
 Gulyás István 64
 Gulyás József 52, 71
 Guntherus Cisterciensis 159

 Gyöngyösi István 109
 Gyulafi László 321
 Gyulai Pál 289, 296, 326
 Gyürki Pál 316

 Habermas, Jürgen 107
 Halász ?, galgóci diák 81
 Hallbauer, Friedrich Andreas 299
 Haller János 290, 294, 314, 319, 327
 Hargittay Emil 327
 Harsányi Nagy Jakab 40, 59, 66
 Hazagh Mihály 105
 Hazai György 66
 Heereboord, Adrianus 87, 93, 96, 97,
 103–105, 192, 193
 Heiler, Friedrich 151, 176, 327
 Heinzel, Matthias 223, 250, 251, 327
 Helembai Sámuel 130
 Hellebrant Árpád 18, 338
 Heltai Gáspár 60, 71, 77, 167
 Henricus de Hassia 188, 241, 242, 327
 Herder, Johann Gottfried 18
 Herepei János 89, 104, 212, 219, 328
 Hieron, Samuel 179
 Hieronymus *lásd* Jeromos, Szent
 Hildersam, Arthur 179, 214, 291, 292,
 316, 332
 Holl Béla 69, 338
 Holvajth, Georgius 83, 84,
 Homonnai Drugeth Mária 274, 292, 316
 Honterus, Johannes 42, 43, 66
 Hookerus, Thomas 305
 Hoornbeeck János 322
 Horánszky Nándor, ifj. 65, 66, 325

Horányi, Alexius, 246, 247, 328
 Horatius, Quintus Flaccus 54
 Horváth Ferenc 278
 Howell, Wilbur Samuel 90, 104, 144,
 328
 Hrabanus Maurus 159
 Hutter, Georgius 84, 100
 Hyperius, Andreas 189

 Iktári Bethlen István 306, 319
 Illésy János 146
 Illyés András 258, 272, 288, 296, 304,
 309, 315, 322, 328
 Illyés István 285, 288, 304, 310
 Illyricus, Matthias Flaccus 190
 Incze Gábor 167, 182, 328
 Iratosi T. János 286, 287, 295, 307, 321,
 328
 István, Szent 289

 J. C. D. 8, 52–57, 72, 344
 Jacobus de Fusignano 188, 241, 242, 327
 Jancsó Benedek 64, 328
 Jankovics József 334
 János Zsigmond 86
 Janus Pannonius 54
 Jászberényi Pál 30–32, 43, 47, 58, 62–
 64, 67, 130, 302, 328
 Jaye, Barbara H. 150, 176, 177, 240, 325
 Jeromos, Szent; *Hieronymus* 26, 260,
 277
 Julius Caesar 113
 Jung, Martin H. 178

 Käfer István 338
 Kájoni János 287, 309
 Káldi György 34, 46, 64
 Káldos János 51, 69, 70, 328
 Kálvin János 156, 163, 189, 230, 238
 Kapi András 276
 Kaposi Sámuel 26

Kapossy Pál 130
 Käppeli, T. 241
 Károlyi András 129
 Károlyi Gáspár 295
 Károlyi Péter 24, 44, 46, 57, 67, 69, 328
 Kászoni János 274, 289, 293, 312, 317, 328
 Katona, Stephanus, 246
 Keckermann, Bartholomaeus 47, 82–86, 88, 98, 101, 102, 117, 145, 189, 193, 201, 219, 224, 243, 328
 Kecskeméti Gábor 14, 17, 60, 144, 184, 189, 225, 235, 239, 242, 251, 253, 329, 337
 Kecskés András 41, 66
 Kegel, Philipp 165, 262, 263, 292, 296, 326
 Kelecsényi Ákos 338
 Kempis Tamás 261, 274
 Kéri Sámuel 286, 287, 292, 307, 308, 316, 328
 Keserű Bálint 338
 Keveházi Katalin 180
 Kézdi-Vásárhelyi Péter *lásd* Vásárhelyi Péter
 Kibédi Varga Áron 108, 109, 143, 147, 329
 Kircher, Athanasius 300
 Kismarjai Veszelin Pál 25
 Klaniczay Tibor 334
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 299
 Knape, Joachim 102, 115, 141, 143, 144, 149, 248, 323, 329
 Koch, Johann *lásd* Coccejus, Johannes
 Koeber, Johann Friedrich 112
 Kolosi Török János 290, 313
 Kolozsvári Imre 80
 Koltay Klára 163, 180, 252
 Komáromi Csipkés György 25, 33, 34, 58, 59, 64, 230, 233, 252, 264, 265,

267, 277, 280, 286, 293, 295, 296, 307, 318, 322, 329
 Komáromi István 165, 166, 181, 279
 Komáromi, Samuel 91
 Komensky, Jan Amos *lásd* Comenius, Johannes Amos
 Kornis Gyula 105
 Kórodi Bedő Dániel 47, 69
 Korompay H. János 14, 60, 329
 Kovács Endre 146
 Kovács Sándor Iván 336
 Kováts Gyula 146
 Köleséri Sámuel 267, 280, 285, 295, 296, 306, 320, 321, 329
 Kövesdi János 34
 Kövesdi Pál 34, 58
 Kristeller, Paul Oskar 60, 329
 Krmann, Daniel 157,
 Kvacala János 87, 103, 104, 330

 Ladiver Illés 83, 100,
 Laetus, Georgius 194, 195, 198, 244, 245, 271, 330, 334
 Laskai Csókás Péter 129
 Laskai János 286, 287, 294, 306, 307, 319, 330
 Lázár György 105
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von 74
 Lessius, Leonhardus 289, 311
 Lethenyi István 287, 288, 291, 308, 311, 314, 330
 Lily, William 63
 Linacre, Thomas 49, 50, 69, 70
 Lingenheim, Jerome 177
 Lipsius, Justus 121, 146, 287, 307
 Livius, Titus 113
 Locke, John 17
 Lónyai Zsigmond 315
 Lónyai Zsuzsanna 206
 Lórántffy Zsuzsanna 88, 93, 128, 129, 267

Losi, Emericus 306, 314
 Lossius, Lucas 79, 102
 Löwel Balázs 310
 Lubinus, Eilardus; *Lübben, Eilert* 31
 Ludovicus Granatensis 189, 196
 Lukácsy Sándor 260, 330
 Lullus, Raymundus 28, 85
 Luther Márton 154, 155, 156, 189, 229
 Lutz, Eckart Conrad 150, 158, 159, 161, 162, 176, 177, 330
 Lycius, M. G. 81, 102

 Madarász Márton 262, 264, 275, 278, 330
 Makkai László 104, 146
 Malomfalvai Gergely 264, 278
 Marci, Johannes 83, 84, 100
 Maresius, Samuel 166, 181
 Margitai Péter 264, 279
 Maróthy György 71, 97
 Martianus Capella 44
 Martonfalvi Tóth György 9, 20, 86, 90, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 104, 122, 134, 164, 165, 180, 185, 190, 199, 209, 219–228, 230–234, 237, 239, 249, 250–253, 259, 266–268, 271, 280, 293, 296, 301–304, 322, 330, 336, 367
 Matkó István; *Vásárhelyi Matkó István* 289, 312
 Mautner, Johannes 82, 100
 Medgyesi Pál 5, 9, 13, 15, 20, 33, 60, 88, 93, 129, 130, 141, 150, 163–176, 178, 182–187, 189, 191, 192, 194, 195, 198–212, 214–216, 218, 220, 221, 225, 227, 228, 231–234, 236, 237–241, 244, 247, 249, 253, 257–259, 261, 263, 266–268, 272, 274, 276, 280–282, 291, 292, 295, 303, 304, 314, 315, 325, 330, 331, 336, 353, 364

Medus, Matthaeus 305
 Meissner Boldizsár; *Meisner, Balthasar* 251, 264, 278, 330
 Melanchthon, Philippus 27, 43–47, 49, 50, 51, 57, 62, 67, 69, 70, 75, 78, 79, 81, 82, 101, 111, 112, 114, 144, 146, 162, 178, 189, 224, 229, 253, 331, 335
 Melich János 28, 35, 36, 38, 61, 62, 64, 65, 331
 Mezey László 177
 Migne, Jacques Paul 253, 338
 Mikolai Hegedüs János 265, 267, 279, 280, 295, 321
 Miskolci Csulyak Gáspár; *Miskolci C. Gáspár* 290, 291, 294, 295, 313, 319, 320
 Misztótfalusi Kis Miklós *lásd* Tótfalusi Kis Miklós
 Mitternacht, Sebastianus 112, 144
 Moesch Lukács 48, 69
 Molnár Albert *lásd* Szenci Molnár Albert
 Molnár Gergely 7, 28, 29, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 55–57, 59, 69–73, 331, 335, 337, 343, 344, 346
 More, Thomas 63
 Müller, Hans Martin 240
 Müller, Heinrich 263
 Münzer Tamás 156
 Mycillus, Jacobus 49, 62, 69, 331

 Nadányi János 289, 293, 312, 313, 318, 331
 Nádasdy Ferenc 50
 Nagyari Benedek 257, 264, 285, 305, 331
 Nánási Gábor 265, 280, 296, 321, 331
 Nánási L. István 285, 305
 Nemeskürty István 60
 Németh G. Béla 14

Neuber, Wolfgang 329
 Neumann, Caspar 157, 176
 Nógrádi Mátyás 9, 185, 200, 211–221,
 227, 234, 236–238, 248, 249, 253,
 264, 279, 287, 291, 292, 304, 308,
 315, 316, 331, 337, 365
 Novák Lajos 180

 Okelius, Christianus 176
 Ong, Walter J. 67, 102–105, 144, 323,
 332
 Órigenész 157, 158, 160, 161, 171, 177
 Ostervald, Frédéric 199, 246
 Otrokocsi Fóris Ferenc 258, 273
 Ovidius Naso, Publius 54

 Örvendi Molnár Ferenc 264, 279
 Ötvös Péter 14

 Pajorin Klára 14
 Pankotai Ferenc 264, 279, 286, 306, 332
 Pápai Páriz Ferenc 167, 265, 279, 280,
 287, 288, 308, 310, 332
 Pápai Páriz Imre 53
 Pareus, David 86
 Parr, Elnathan 163, 178
 Parschitius Dániel 25
 Pataki Szabó István 280
 Pázmány Péter 32, 34, 64, 77, 100, 102,
 107, 196, 198, 245, 260, 261, 274,
 289, 311, 337
 Pécseli Király Imre 110, 121, 122, 127,
 284, 302, 304
 Pereszlényi Pál 34, 45, 58, 64, 68, 332
 Perkins, William 163, 180, 185, 189,
 190, 206, 207, 240, 242, 247, 248,
 252, 280, 286, 287, 292, 307
 Petrarca, Francesco 229
 Pilarik Ézsaiás 26
 Piscator, ?, galgóci diák 81
 Piscator, Johannes 85

Piscator, Ludovicus Philippus 39, 43, 47,
 48, 51, 69, 86, 88, 117, 118, 126–128,
 130, 133, 136–138, 145, 147, 148,
 192, 255, 270, 332, 340
 Platón 55, 72
 Plett, Heinrich 145, 146, 150, 176, 180,
 242, 332
 Plotinosz 153
 Polanus, Amandus 96, 105, 187, 241
 Pontanus, Georgius Bertholdus, von
 Breidenberg 177
 Pósaaházi János 83, 99, 130, 175, 183,
 288, 310, 332
 Potts, Thomas 296, 322
 Preiel, Jacobus 45, 68
 Preston, John 162, 178,
 Priscianus 44
 Proserchomenus Bistrensis, Martinus
 223, 328
 Protagorasz 107
 Pukánszky Kádár Jolán 102

 Quintilianus, Marcus Fabius 108, 253,
 300

 Rácz Lajos 87, 103, 104
 Radau, Michael 119
 Rákóczi Ferenc, I. 128
 Rákóczi Ferenc, II. 129
 Rákóczi György, I. 36, 87, 88, 128, 197,
 245, 247, 307, 311, 321
 Rákóczi György, II. 36, 129, 247
 Rákóczi Zsigmond 5, 36, 88, 272
 Ramus, Petrus; *Ramée, Pierre de la* 8,
 44–46, 68, 78, 80, 85, 86, 88, 89, 90,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 103,
 105, 114–119, 129, 132–138, 141,
 144, 147, 148, 164, 184, 192, 193,
 220, 222, 224, 225, 229, 235, 240,
 250, 299, 332, 333, 347

Ratichius, Wolfgangus; *Ratke, Wolfgang*
17, 208,
Ravasz László 247, 333
Realis de Vienna 98, 99
Régeni Mihály 98, 100, 101, 106
Rhenius, Johannes 27
Risse, Wilhelm, 60, 101–106, 333
Ritoókné Szalay Ágnes 60
Rodericus, Alfonsus; *Rodriguez, Alfonso*
288
Rosaeus, Alexander 124
Roth, Dorothea 240
Röser, Jacobus 125, 126

Sági István 61
Sajó Géza 106
Sallustius, Caius Crispus 54
Samarjai János 289, 311
Sandes, Henry 163
Sandstede, Jutta 144, 145, 246, 326
Scaliger, Iulius Caesar 60, 298, 232
Scharf, Johannes 81, 82, 100, 102, 224
Schonaeus, Christianus 123, 124, 126
Schüling, Hermann 102, 103, 106, 333
Schüttpelz, Erhart 148
Schwarz, Johannes 83, 99, 100, 113, 144
Scultetus, Abrahamus 194, 196, 245,
256, 270, 271, 333, 334
Selyei Balog István 294, 320
Seneca, Lucius Annaeus 54, 286, 292,
316, 329
Shuger, Deborah 189, 242, 333
Sibelius, Casparus 175, 179, 183, 310,
332
Sibrik György 289
Sieber, Armin 93, 105, 182, 248, 333
Sík Sándor 245
Smalley, Beryl 247
Soarius, Cyprianus; *Soarez, Cypriano*
27, 110–112, 114, 119, 120, 126, 127,
143, 162, 178, 207

Socinus Faustus 230
Sommervogel, Carlos, 61, 101, 145, 338
Somosi Petkó János 264, 279, 286, 295,
306, 321, 333
Spinoza, Baruch de 17
Stankovics János 295, 320
Statius, Publius Papinius 54
Sturm, Johannes 31, 43, 74, 80, 82, 108,
111, 112, 143, 190
Sulán Béla 64
Surgant, Johann Ulrich 240
Sylvanus, Martinus *lásd* Szilágyi Tönkö
Márton
Sylvester, II., pápa 289
Sylvester János; *Erdősi János* 26, 43, 67
Sylvius, Franciscus 148

Szabó András 146
Szabó G. Zoltán 108, 143
Szabó Károly 18, 25, 55, 65, 102, 104,
338
Szántai Pál 130
Szárászi Ferenc 263, 276
Szathmári Baka Péter 89, 166, 181
Szathmári István 64, 333
Szathmárnémeti Mihály 25, 265, 280,
295, 321
Szathmáry Károly, P. 103
Szegedi Kis István 230
Székely István 321
Szenci Fekete István 258, 263, 273, 275,
333
Szenci Kertész Ábrahám 52, 72, 89,
119–121, 124, 194, 195, 242, 270,
302, 304, 325, 330, 333, 334
Szenci Molnár Albert; *Molnár Albert*
33–35, 37, 44, 45, 47, 58, 59, 65, 68,
122, 270, 291, 295, 303, 311
Szenkviczi Pál 265, 280, 292, 316, 334
Szentgyörgyi Gergely 262, 275,

- Szentpéteri István 284, 286, 304, 307, 334
- Szentpéteri Márton 28, 62
- Szigeti József 105
- Sziksai Fabricius Balázs 35, 58, 59, 129
- Szilágyi Benjámin István 38, 129, 130,
- Szilágyi Tönkö Márton; *Sylvanus, Martinus* 9, 19, 20, 61, 99, 150, 163, 164, 174–176, 180, 182, 183, 185, 189, 198, 199, 209, 210, 219–234, 237–239, 249–253, 259, 266–268, 271, 274, 281, 293, 301, 304, 334, 336, 359, 367
- Szilvás-Újfalvi Imre *lásd* Újfalvi Imre
- Szimonidész Lajos 60
- Szinnyei József 31, 63, 146, 334
- Szitnyai György 99
- Szoboszlai Miklós 293, 317, 322
- Szókratész 55, 72
- Szőllősi János 130
- Szőrényi László 14, 108, 143
- Sztárai Mihály 321
- Talon, Omar; *Talaeus, Audomarus* 79, 114, 132, 144, 147, 148, 332, 333
- Tamás, Aquinói Szent; *Aquinói Szent Tamás* 157, 188, 207, 241, 242, 333
- Tarnai Andor 13, 14, 17, 18, 60, 108, 109, 111, 113, 143, 144, 148, 150, 159, 176, 177, 184, 239, 247, 254, 270–272, 274, 276, 277, 279, 280, 282, 306, 321, 334, 337
- Tarnóc Márton 247
- Tarnóczi István 285, 295, 304, 306, 320, 334
- Tarpai Szilágyi András 89, 104
- Tasi Gáspár 286, 290, 293, 306, 314, 317, 334
- Tasso, Torquato 120
- Taylor, Thomas 179
- Téglásy Imre 102
- Telegdi Miklós 45
- Teleki Krisztina 310
- Teleki László 280, 308
- Teleki Mihály 321
- Terentius Afer, Publius 124
- Tertullianus 155
- Tesauro, Emmanuele 120, 123
- Theodoretus 277
- Thomasius, Christianus 98, 101, 106
- Thomasius, Jacobus 112
- Thököly Éva 273,
- Thököly Imre 129
- Titelmann, Francis 77, 100
- Toldy Ferenc 32, 64, 335
- Tolnai Dali János 78, 80, 87, 88, 101, 102, 104, 129, 166, 182, 261, 274, 278, 310, 311
- Tolnai F. István 89, 93–95, 100, 101, 122, 291, 315
- Tolnai István 262, 264, 335
- Tonski János 313
- Tordai Zádor 101
- Tótfalusi Kis Miklós; *Misztótfalusi Kis Miklós* 8, 25, 26, 33, 53, 55, 57, 71, 73, 98, 106, 113, 303
- Tóth Béla 71, 104, 106, 335
- Tóth Ferenc 199, 246
- Tóth Mihály 247
- Tóth Sándor 18, 60, 335
- Tóth Tünde 144
- Töltesi István 124
- Tsaholci János; *Csaholci János* 38, 58, 59
- Tseh Márton; *Cseh Márton* 313
- Tsétsi János; *Csécsi János* 33
- Túróczi-Trostler József 64, 106, 252, 335
- Tvvissus, Guilielmus; *Twisse, William* 238
- Udvarhelyi György 296

- Udvarhelyi Péter 296, 322
 Ueding, Gert 329
 Újfalvi Imre; *Szilvás-Újfalvi Imre* 50, 70
 Ursinus, Johannes Henricus 248
 Uzoni Balázs 322
- Váczi András 166, 182, 279
 Vaji Anna 280, 308
 Valla, Lorenzo 212
 Van der AA, A. J. 179, 181
 Váradi Szabó István 280
 Varga András 69, 72, 335
 Varga Imre 211, 248, 313, 369
 Vári Zsigmond 278
 Vásárhelyi Dániel 291
 Vásárhelyi Judit 211, 270,
 Vásárhelyi Matkó István *lásd* Matkó Ist-
 ván
 Vásárhelyi Péter; *Kézdí-Vásárhelyi Pé-
 ter* 8, 55–57, 346
 Vázsonyi Márton 167
 Vendelinus, Fridericus *lásd* Wendelinus,
 Fridericus
 Verbiest, Henricus 104
 Veresegyházi Mihály 321
 Veresmarty Mihály 264, 278, 289, 311
 Vergilius Maro, Publius 54, 124
 Vid László 288, 315
 Vigh Árpád 108, 143
 Villegas Alfonsus; *Villegas Selvago, Al-
 fonso de* 285, 304
 Villwock, Jörg 107, 143, 150, 176, 177,
 178, 335
- Vita Zsigmond 61
 Voetius, Gisbert 296, 322
 Vollebius, Johannes *lásd* Wollebius, Jo-
 hannes
 Vossius, Gerardus Johannes 54, 95, 110,
 112–115, 126, 139, 141, 144, 148,
 149, 190, 255, 270, 335
- Wagner, Valentinus 23
 Waleys, Thomas 204, 247, 335
 Warner Kristóf 41, 59
 Wéber János 312
 Weise, Christian 299
 Wendelinus, Fridericus; *Vendelinus,
 Fridericus* 28, 29, 31, 57, 86, 96, 101,
 164, 165, 233, 262, 293, 295, 321,
 324
 Werbőczy István 295
 Wevelichoven, Johannes van 103, 104
 Whitgift, John 163
 Willisius, Johannes 149
 Winans, James Albert 241
 Wolff, Christian 97
 Wollebius, Johannes; *Vollebius, Johan-
 nes* 248
 Worstbrock, Franz Joseph 177
- Zabarella, Jacobus 80, 82
 Zorawsky Miklós 313
 Zoványi Jenő 180, 211, 248
 Zwingli, Ulrich 155, 156
- Zsámboki János 80